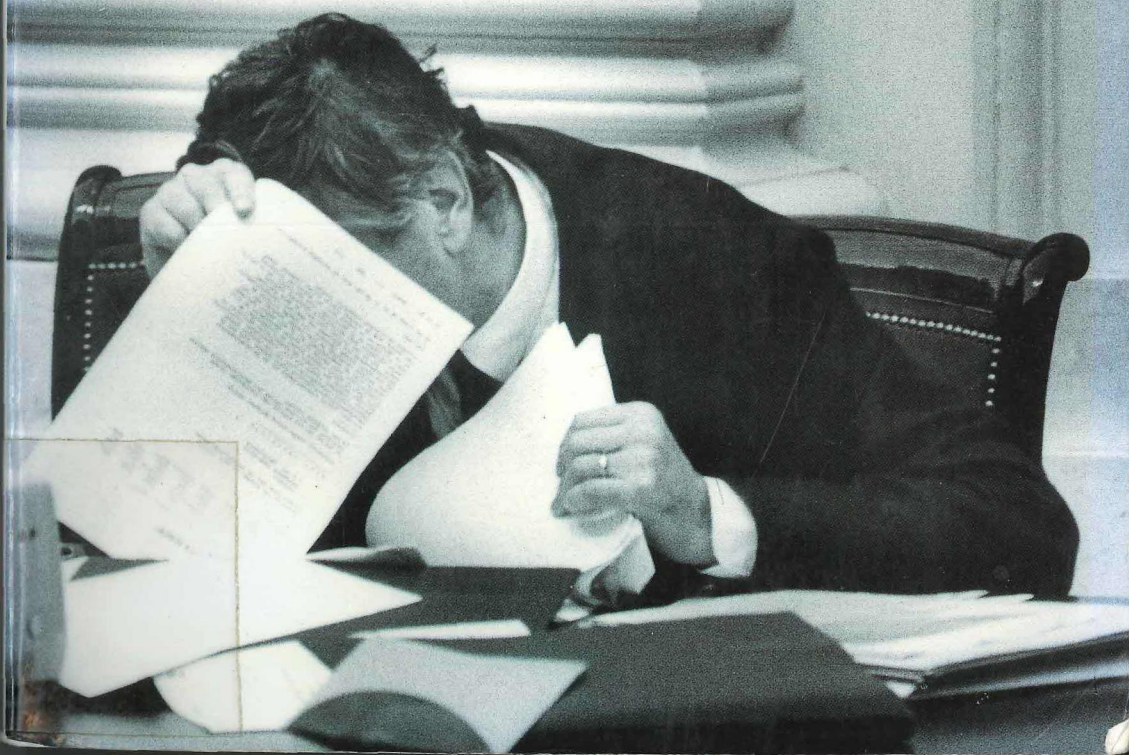


Pieter Gerrit Kroeger | Jaap Stam

# DE ROGGE STAAT ER DUN

Macht en verval  
van het CDA **BIJ**  
1974-1998

Uitgeverij Balans



BIBLIOTHEEK RU GRONINGEN



2153 9313

De rogge staat er dun bij

II  
Chm  
CDA  
56

DOCUMENTATIECENTRUM  
NEDERLANDSE POLITIEKE  
. PARTIJEN



Pieter Gerrit Kroeger en Jaap Stam

# De rogge staat er dun bij

Macht en verval van het CDA

1974-1998

1998 Uitgeverij Balans, Amsterdam  
Copyright © 1998 Pieter Gerrit Kroeger en Jaap Stam  
Omslagontwerp: Mesika Design, Hilversum  
Foto omslag: Michiel Sablerolle  
© Fotobureau Stokvis, Den Haag  
Typografie: Adriaan de Jonge, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. No part of this book may be reproduced in any form by print, photo-print, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Verspreiding voor België: Uitgeverij Van Halewyck, Leuven

ISBN 90 5018 402 2

NUGI 641

TWEEDE DRUK



# Inhoud

Proloog 7

Verantwoording 9

1 Sterven in elkaars armen 11

2 Slapen zonder tabletje 53

3 Het glibberde weg 100

4 Het kleed dat gij draagt 138

5 Wát een verschil 190

6 De peetvaders bleven het proberen 226

7 Een groen estafettestukje 266

8 Een haast onbedwingbare lust 314

Epiloog 336

Lijst van gesprekken 343

Noten 346

Index op personen 353





## Proloog

Premier Ruud Lubbers vertrok 22 augustus 1994 met stille trom. Twaalf jaar had hij de nationale politiek en zijn partij gedomineerd. Nu bleef het stil. Officiële feestelijkheden en afscheidsfeestjes bleven achterwege. Niks voor hem heette het. Ineens was het voorbij, de vanzelfsprekendheid van de macht. Hoe natuurlijk hadden de positie van het CDA en de rol van Lubbers niet geleken? In augustus 1989 nog tekende Peter van Straaten aan de vooravond van weer een kabinetsformatie Lubbers met Beatrix. Samen staan ze alvast klaar op een leeg bordes. Hij kijkt ongeduldig op zijn horloge en zegt: 'De rest komt zo, majesteit.'

De rest kwam ook steeds. Dan eens van rechts, dan weer van links schoven ze aan. Jaren achtereen leken de confessionelen, het CDA, het geheim te bezitten van een onverstoorbare bundeling van macht en vernuft. Tot een reeks dramatische gebeurtenissen daarmee korte metten maakte. Scherpe tegenstellingen in eigen kring, een vale coalitie met de PvdA en zwaar verlies bij de Kamerverkiezingen leidden in 1994 tot een geforceerd vertrek van alle voorlieden en een tocht naar de oppositiebankjes. Een geoliede machine was vastgelopen. Zomaar? En hoe dan?

Tussen 1974 en 1994 hadden de mensen die het CDA vormden, de christen-democratie een nieuw gezicht gegeven. Zij had er nieuwe inhoud door gekregen, nieuwe betekenis voor de huidige tijd. Daar was alle aanleiding toe geweest. Zo voor de hand liggend als achteraf wel aangenomen was de machtspositie van het CDA niet. Het had weinig gescheeld of de oude confessionele krachten waren ingezakt, zonder dat een CDA was ontstaan. Nadat een reeks toenaderingen tussen ARP, CHU en KVP was afgeketst, zette Piet Steenkamp zijn schouders eronder. De in 1975 opgerichte federatie C.D.A. plooidde hij tot een rode loper naar de macht. De opkomst en eenwording van het CDA waren een onvermoed succes. De metamorfose tot hét machtsapparaat van de jaren tachtig was dat niet minder. Drie zuilenpartijen die klap na klap kregen, transformeerden zich in een geduchte politieke machine. Een

reeks stembuszeges was de oogst, een schijnbaar onwrikbare machtspositie het resultaat. De lijkenlucht die in de eerste helft van de jaren zeventig rond de confessionelen hing, was opgetrokken.

Niet alleen rond de nieuwe partij veranderde de sfeer, ook binnen het CDA zelf. Stevige rapporten en nieuwe denkers gaven de politieke boodschap elan. Het apparaat pakte professioneler aan, kreeg de trekken van een eigentijdse kaderpartij en leerde permanente campagne te voeren. De partij bleek zichzelf te kunnen ontzuilen zonder zich te vervreemden van haar oorsprong.

Hoe kreeg het CDA dat voor elkaar? Hoe vermeed het langdurig de fouten die andere machtsmachines vaak maken in zulke omstandigheden? En klopt dat beeld eigenlijk wel?

Dit boek gaat op zoek naar de antwoorden op die vragen. Het biedt een nieuwe blik op het onverwachte ontstaan, floreren en instorten van de grootste partij van Nederland. Daarbij komen bijna alle mensen aan het woord die een sleutelrol speelden. Al hun uitspraken hebben zij geautoriseerd. Citaten uit andere bronnen zijn voorzien van een noot. Van vijf sleutelfiguren is een portret opgenomen op het moment dat hun rol cruciale betekenis krijgt. Dat zijn in chronologische volgorde: Piet Steenkamp, Dries van Agt, Ruud Lubbers, Jan de Koning en Elco Brinkman.

In 1986 ging het CDA naar de kiezer toe met het verzoek *Laat Lubbers zijn karwei afmaken*. Toen daarmee 54 zetels werden behaald, was het CDA groter dan enige partij ooit in ons parlementair bestel. Is het karwei toen inderdaad afgemaakt? Tegen welke prijs eigenlijk? Is het karwei van het CDA voorbij of weet de christen-democratie een nieuwe opdracht te vinden? En is dat sinds 1994 vanuit de luwte gelukt? Alleen door openhartig de eerste twintig jaar van het eigen bestaan te beschouwen, mag het CDA een antwoord op zulke vragen verwachten. Zolang dit niet gebeurt staat de rogg er dun bij.

## Verantwoording

Nog voor de Kamerverkiezingen van 1994 begon P.G. Kroeger met de compositie van dit boek. In september 1993 legde hij een eerste skelet voor aan P.F. Maas, directeur van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis te Nijmegen. Deze spoorde hem aan zo'n boek te schrijven. Voor zijn blijvende stimulans zijn wij hem zeer erkentelijk. Dat geldt niet minder voor dezelfde aansporingen van J.P. Rehwinkel. Deze twee peters van dit boek, Maas en Rehwinkel, hebben vervolgens als meelezers een wezenlijke bijdrage geleverd. Tot uit Managua in Nicaragua kregen wij kritische reflecties op concepten. Bijzondere dank komt ook mevrouw J. Hoozemans-Koreman toe, die de concepttekst onvermoeibaar uittypte en als eerste lezeres zinnige suggesties deed.

De noten vermelden documenten en publicaties die ons van nut zijn geweest. Bovenal hebben wij kunnen putten uit gesprekken met velen die in of rond het CDA een rol speelden. In de bijlage staat wie wij uitvoerige interviews hebben afgenomen. Graag danken wij in het bijzonder de volgende personen voor hun inbreng daarbij: A. van Agt, H. Borstlap, G. Braks, C. Bremmer, T. Brinkel, L. Brinkman, R. de Bruin, P. Bukman, W. van de Camp, P. Doop, J. van Gennip, G. Gerritse, N. Ginjaar-Maas, A. van der Hek, J. Hillen, J. van den Hul-Omta, K. de Jong Ozn, J. Krajenbrink, W. van Lieshout, R. Lubbers, G. van Montfrans-Hartkamp, A. Oostlander, A. Peper, M. van der Poel, J. Schinkelshoek, M. Smits, P. Steenkamp, B. Stemerding, E. van Thijn, R. in 't Veld, W. van Velzen, B. de Vries, F. Wester, M. van Weezel, H. Wiegel, Th. Wöltgens en P. van Zeil.

Den Haag/Amsterdam, oktober 1998.

Pieter Gerrit Kroeger  
Jaap Stam



## I Sterven in elkaars armen

### *Nieuwe dingen moeten van onderop komen*

De campagnebus reed naar het zuiden. Het CDA was onderweg naar Kerkrade, naar de eerste grote partijmanifestatie van de 'hete fase' vlak voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Lijsttrekker Elco Brinkman brak tijdens de lunch het brood met bisschop Frans Wiertz van Roermond. Die had na monseigneur Gijsen de dialoog teruggebracht in de Limburgse kerk, een man dus bij wie Brinkman zich thuis kon voelen. Ze gaven na afloop geen interviews aan de media. De bus reed verder, vol journalisten maar zonder lijsttrekker. Brinkman bleef enige uren buiten beeld en belde met advocaten en adviseurs.

In het partijhoofdkwartier in Den Haag was de CDA-campagneraad druk doende. Kamervoorzitter Deetman en interim-partijvoorzitter Tineke Lodders hadden daar de touwtjes in handen. Zij wilden het begin van de campagne luister bijzetten met een verrassing. Het CDA kon wel een opsteker gebruiken. Diezelfde dag, woensdag 13 april 1994, was premier Ruud Lubbers toch in Brussel en hij werd op de valreep bereid gevonden bij zijn terugreis het Wijngrachttheater in Kerkrade aan te doen. Hij zou er de CDA-manifestatie onverwacht opluisteren. In de campagnebus wisten ze van niets. Pas toen Elco Brinkman met zijn entourage in Kerkrade arriveerde, werd hen gemeld wie in aantocht was. Perschef Frits Wester wachtte Lubbers op bij de deur van het theater en vroeg hem wat hij die avond ging doen. Lubbers beende hem voorbij: 'Mmm, niks bijzonders. Beetje Elco ondersteunen.' Ook dat beetje ondersteuning kon het CDA in 1994 niet meer helpen. De verkiezingen van 3 mei van dat jaar werden een scherpe inbreuk in de ontwikkeling van de christen-democratie. De lange jaren van een doorslaggevende machtspositie waren voorbij, het succesverhaal leek uit.

In dat verhaal komen meer scherpe, onverhoedse inbreuken voor. Het jaar 1958 bracht zo'n onverwacht moment. Anders dan 1994, maar niettemin net zo'n jaar waarin een nieuwe tijd aanbrak, waarin veel

van het vertrouwde op zijn kop werd gezet. In 1958 werd een wat boerse, bejaarde Italiaan tot paus gekozen. De witte rook kondigde het *habemus Papam* aan van Johannes XXIII, de aartsbisschop van Venetië. Het orthodoxe deel van de clerus was content. Deze tussenpaus zou de strakke koers van zijn voorganger Pius XII aanhouden. Het liep anders. Hij bleek gevoelig voor de behoefte aan frisse lucht in zijn kerk, ook al was hij wat de dogma's betreft onbekommerd conservatief. Juist daarom wellicht. De katholieke insider Willy van Lieshout wijst op de inspiratie die deze paus bracht. 'Hij had het profetisch inzicht dat de vormen van het geloof ten diepste tijdgebonden zijn. Aan de kern wilde hij niet tornen, maar hij zag dat nieuwe verhoudingen en de kennis van mensen om andere vormen vroegen. Dat was ook voor de KVP een heel wezenlijke boodschap.' Van Johannes XXIII mochten de ramen open worden gezet en in zijn Italiaans klonk dat hartverwarmend: *aggiornamento*. Bovendien was de paus een media-ster aan het begin van het tv-tijdperk. Hij was wat nu 'authentiek' zou heten, en de combinatie van die eigenschap met een spirituele gezagspositie sloeg onmiddellijk aan.

De frisse wind door de stofnesten van de kerk werd in katholiek Nederland verbluft en opgelucht begroet. De boodschap van Johannes XXIII gaf een nieuwe impuls aan de drang tot vernieuwing, die na de bevrijding het neutrale, introverte Nederland van voor 1940 grondig had veranderd. Toen was geluk heel gewoon, zwijmelt de nostalgie over de zogenaamd saaie, voorspelbare jaren vijftig. Dat neemt niet weg dat Nederland in die jaren een pijnlijke dekolonisatie kreeg te verwerken, werd getroffen door de grootste natuurramp uit zijn moderne geschiedenis en het koningshuis bijna bezweek onder een crisis. De economische groei schoot met de wederopbouw omhoog en de welvaart nam ongedroomde proporties aan. En toen was het pas 1958 en was het vroeger neutrale Nederland lid van de EEG en de Navo geworden. Nederland veranderde. Mensen werden mobieler en verbreedden hun horizon. Begrippen als ontplooiing, welzijn en recreatie kregen betekenis.

Werkten de veranderingen ook door in de drie confessionele partijen? Na de oorlogsjaren was hun herrijzenis als machtsfactor een verrassing geweest. Niet in het minst voor velen in de elite van die drie partijen, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Christelijk Historische Unie (CHU) en de Katholieke Volkspartij (KVP). Pogingen om nieuwe partijen op te richten om de gelovige kiezer een thuis te bieden waren vlak na de bevrijding mislukt. De naamsverandering van de KVP was het enig nieuwe. Voorstellen om deze partij om te vormen tot

een algemene, nationaal-progressieve beweging of te laten fuseren met de sociaal-democratie waren op niets uitgelopen. De behoudende kaders in de ARP en CHU blokkeerden tegelijkertijd pogingen hun partij en samen te voegen.

Ook de kiezers bleken de drang tot verandering maar matig te waarderen. Ze bevestigden in 1946 hun behoefte aan zekerheid in woelige tijden door de drie confessionele partijen stevig te steunen in de stembus. Deze kregen net als voor 1940 de helft van de stemmen. De KVP koos voor samenwerking met de PvdA om de wederopbouw en dekolonisatie aan te pakken. Al snel was voor dat beleid een breder draagvlak nodig. De CHU, de nieuwe liberale partij VVD en – na een tijd van conservatief isolement – ook de ARP werden in de coalitie van KVP en PvdA opgenomen. Men sprak graag over ‘een brede basis’, die nodig was voor het nationaal herstel. Blokvorming op een gezamenlijke christen-democratische grondslag bleef lange tijd een vaag-idealistische gedachte en was in 1946 snel opzij geschoven.

Toch bloeide die gedachte weer op dankzij de ontwikkeling in de kerken en de Europese samenwerking. De oecumene inspireerde velen om in christenen uit andere dan de eigen geloofstradities broeders en zusters te leren zien. Die broederschap was heel wat wezenlijker dan de scheidslijnen die mensen in het ondermaanse trokken. ‘Europa’ bewees de juistheid van die gedachte. In de nieuwe EEG werkten confessionele partijen en organisaties steeds meer samen over de oude scheidslijnen tussen protestant en katholiek heen. Geen wonder dat het *aggiornamento* van Johannes XXIII voor de KVP een heel wezenlijke boodschap was. Vooral nu dat zo vlak na een poging kwam van de bisschoppen om, via hun Mandement van 1954, de katholieken tot traditionele bundeling en eensgezindheid binnen hun zuil aan te sporen. De nieuwe paus relativeerde de betekenis van zulke herderlijke richtlijnen. Restauratie zou daarna moeilijk zijn door te drukken.

Dat de ramen open gingen in kerk en politiek werd verder aangeemoedigd door een generatiewisseling in de partijleidingen. Zelfs het soort politieke voorlieden veranderde. De generatie die al voor de oorlog domineerde, verdween van het toneel. Ministers als Jo Cals en Marga Klompé bij de KVP en Jelle Zijlstra en fractieleider Bruins Slot in de ARP belichaamden een ruimdenkender houding. De CHU ontwikkelde zich in een meer passieve en behoudende richting, treffend verpersoonlijkt door de nieuwe leider, de Rijswijkse gemeentesecretaris Beernink.

De oude voorhoede waren mannetjesputters geweest, mannen als

ARP-leider Jan Schouten. Toen die in 1945 uit het concentratiekamp Mauthausen terugkeerde en alles in verwarring leek, zei hij kortaf: 'Ik ben niet veranderd.' Het klonk zelfbewust en onverzettelijk, maar het was ook een houding die na enkele jaren verouderd bleek. Dat gold na 1958 ook voor KVP-leider Carl Romme, een woordkunstenaar die als fractieleider en partijvoorzitter meer invloed had dan hij als minister meende te kunnen krijgen. Een soort Bolkestein van de jaren vijftig kortom. De tijd van zijn bedaagde collega bij de CHU, Tilanus sr., was ook voorbij. Vanzelfsprekende opvolgers van hetzelfde kaliber leken niet voorhanden. Die zouden ook niet eenvoudig te vinden zijn. Jelle Zijlstra vertelt vertederd hoe hij ooit te laat aankwam bij een ARP-conferentie. Buiten de zaal kon hij 'het machtige geluid' van Jan Schouten al horen. 'Luister, daar klinkt de bazuin,' zei hij tegen zijn bijbelvaste chauffeur.<sup>1</sup> Het grote natuurlijk verloop van politieke leiders in de jaren na 1958 had er de schijn van dat zulk kaliber een beetje uit de tijd was geraakt.

Er kwam in 1958 niet alleen een nieuwe paus in Rome, er trad ook een nieuwe coalitie in Den Haag aan. De rooms-rode samenwerking van de wederopbouw was tot op de draad versleten. Het gezamenlijk doel was bereikt en nieuwe vraagstukken bleken de confessionelen en socialisten meer uiteen te jagen dan te binden. De PvdA schoof op naar een links traditionalisme, ook kregen pacifistische kringen geleidelijk vat op die partij. De polarisatie werd heviger om de achterban bijeen te houden. Alleen een dreigende crisis in de monarchie door de zogeheten 'Greet Hofmans-affaire' hield PvdA en KVP in 1956 nog even bij elkaar. Toen die crisis over leek, was de sfeer in hun coalitie ver beneden nul gezakt. Het kabinet van PvdA-premier Drees zeeg voorgoed ineen.

In confessionele kring was de opluchting groot. 'De mooiste dag van mijn politieke leven,' noemde ARP-fractieleider Bruins Slot de val van Drees.<sup>2</sup> Met de liberalen hoopten de confessionelen een nieuwe dimensie aan het beleid te geven na de jaren van reglementering en soberheid omwille van het economisch herstel. Welvaartsgroei, Europa en kerkelijke omwentelingen gaven de confessionele partijen nieuw perspectief. De oecumene gaf een impuls aan maatschappelijke ontvoogding, de samenwerking in Europa opende de ogen voor andere ideeën. Ontplooiing en maatschappelijk werk werden nieuwe speerpunten van de welvaartsstaat. CHU-ideoloog prof.dr. G.C. van Niftrik analyseerde in 1961 het effect van de Europese samenwerking zo: 'Wij moeten echter goed begrijpen dat alles wat nu officieel is, eens officieus begonnen is. Als er nieuwe wegen moeten worden ingeslagen, moet u



nooit verwachten dat de leidende instanties beginnen zullen. De nieuwe dingen moeten van onderop komen.<sup>3</sup> Het zouden profetische woorden blijken voor het CDA.

De snelle vernieuwing van de leiders bracht een minder paternalistische stijl met zich mee in de politiek. De achterban kon die wel waarderen. Bij de verkiezingen na 1958 konden de KVP, ARP en CHU zich goed handhaven. De populariteit van nieuwe toppers als Klompé, Luns, Zijlstra en Biesheuvel leed bovendien niet onder de opmars van de televisie. Terwijl de polariserende PvdA en VVD na 1959 zetels inleverden, behielden de confessionele drie de helft van het aantal Kamerzetels. De welvaart maakte Nederland content. De tevredenheid bracht ook een groeiende relativering van de scheidslijnen in de confessionele achterban. In hoog tempo lieten katholieke organisaties, vakbeweging en pers zich minder gelegen liggen aan kerkelijke leiders. Vanzelfsprekende gezagsrelaties pasten minder bij een geëmancipeerde groep, pasten ook minder in een tijd waarin de vrees voor het communisme minder werd. Ook om die reden was de binding van 'democratisch links' binnen een coalitie en de binding van de katholieke arbeider in de eigen zuil minder cruciaal aan het worden. Met een contentere samenleving werden de confessionelen zowel opener als 'burgerlijker'. De thema's van de jaren vijftig, als de wederopbouw en zedelijke behoudzucht, waren nu minder samenbindend en minder eigentijds. De ramen stonden écht open.

In de ARP kreeg een nieuwe geest van ruimere armslag voor sociale taken de overhand. Het accent op eigen verantwoordelijkheid in de sociale verbanden, bekend als 'soevereiniteit in eigen kring' uit de christelijk-sociale leer, verschoof naar dat op overheidsinterventies. Fractie leider Bruins Slot schoof mee van stevig rechts naar bevlogen, een beweging die door velen werd opgevat als uiting van evangelische bewogenheid. Ook andere ARP-prominenten als CNV-leider Ruppert, woningbouwspecialist Willem Aantjes en staatsrechtgeleerde prof. W.F. de Gaay Fortman maakten na het vertrek van de oude leider Jan Schouten die draai. Zijlstra beziet de metamorfose van Bruins Slot met een koel oog: 'Een van zijn problemen is geweest dat hij na het vertrek van Schouten zijn steunpunt kwijt was.'<sup>4</sup> Al bij de formatie van 1959 was hem die wankelmoedigheid opgevallen toen 'de vreugde om het vertrek van de PvdA uit de regering' omsloeg in een behoefte het sociale gezicht op te poetsen. Hier is de neiging herkenbaar om in centrum-linkse coalities meer te koersen op behoudende kenmerken en in centrum-rechtse vooruitstrevender elementen naar voren te schuiven. Dit

gedrag van een bakkenist in een motor met zijspan was voor de interne balans van confessionele volkspartijen even nuttig als voor de profilering van de eigen positie in het centrum van de politiek.

De wankelmoedigheid leidde ertoe dat enkele AR-ministerkandidaten op het laatste moment KVP-formateur De Quay lieten zitten. Zijlstra was wel bereid minister te worden. Hij werd geconfronteerd met 'een koude douche... een akelige brief ondertekend door een aantal vooraanstaande CNV-bestuursleden en prof. De Gaay Fortman. Hun grote grief was dat het kabinet een "werkgeversgezicht" had gekregen. Ik ben eigenlijk nog verontwaardigd over die brief.' Hij vond het een diskwalificatie van zijn christelijk-sociaal engagement.<sup>5</sup> Niet vergeten mag worden dat de informateur die dit kabinet een jaar later bij de zogeheten jenevercrisis lijnde De Gaay Fortman heette. Hij dwong Bruins Slot en zijn geestverwanten in te binden en De Quay regeerde 'met meer gezag dan voorheen'.<sup>6</sup>

Deze gang van zaken kostte de evangelisch bewogen vleugel rond Bruins Slot veel krediet bij het partijvolk. 'De antirevolutionaire cultuur is vaak veel te mooi beschreven: zeer principieel en eensgezind. De antirevolutionairen waren niet altijd eensgezind, er waren regelmatig spanningen. Onder Jan Schouten in de jaren vijftig was de ARP rechts georiënteerd. Daarna ging de partij door de bocht maar daar was ook iets modieus bij,' vindt Hans Borstlap, de ARP-vertrouwensman in de jaren tachtig. Ondanks de nieuwe koers leverde de ARP bij de verkiezingen van 1963 opnieuw een zetel in (naar 13) zodat zij sinds 1948 voor de vijfde keer in successie verloor. De KVP en CHU profiteerden wel van het solide imago van het kabinet, wonnen elk een zetel en kwamen op 50 en 13. De PvdA en VVD duikelden omlaag. Echte winst was er voor nieuwe splintergroepen, een eerste signaal van de politieke ongedurigheid die in de tien volgende jaren hoogtijdagen zou beleven en dertig jaar later opnieuw zou opduiken.

De nieuwe politieke situatie had ook buiten de ARP forse gevolgen. Binnen de KVP begon het te gisten. Het succes van het kabinet-De Quay en de lichte verkiezingswinst konden niet beletten dat een discussie over de toekomst van de partij losbarstte. De kerkelijke vernieuwingsgolf en de nieuwe vragen van de welvaartsmaatschappij en katholieke emancipatie werden direct gevoeld. Met het vertrek in 1961 van sterke man Romme brak onvermijdelijk een labiele fase aan. Ook om die reden wenste de KVP-top in 1963 duidelijk leiding te blijven geven aan de coalitie, al was het maar om de interne discipline te bewaren.

De machtige, katholieke oud-premier, kabinetsformateur par excel-

lence, en nu 'onderkoning' Louis Beel kwam in nauw overleg met premier De Quay direct na de voor de KVP gunstige verkiezingsuitslag tot de slotsom dat de centrum-rechtse samenwerking moest worden voortgezet. Landbouwminister Marijnen leek hen de beste katholieke kandidaat-premier. Na een reeks adembenemende intriges binnen de KVP die de kop kosten van de nieuwe fractieleider De Kort werd hun doel bereikt. Beel betrok in die intriges Koningin Juliana op een wijze die zelden was vertoond. De KVP begon een beetje stuurloos te lijken. De Kort werd zo onbehouden in de hoek gezet, voor en achter de schermen van Soestdijk, dat zijn persoonlijk gezag en politiek functioneren geruïneerd waren. Beel schreef veelzeggend: 'Ik herinnerde HM de Koningin aan ons beider vrees dat de (KVP) fractie bij een formatie-opdracht aan dr. De Kort te grote invloed daarop zou uitoefenen, daar dr. De Kort in tegenstelling tot zijn voorganger (Romme) niet boven de fractie staat en gezag mist.'<sup>7</sup> Hij wees – let wel – op 'ons beider vrees'.

Jelle Zijlstra bleek in deze omstandigheden niet al te veel trek te hebben in het premierschap en zijn ARP had niet veel zin in hem op die post. Ook hij werd terzijde geschoven. Zo snel na Romme's vertrek waren deze gebeurtenissen niet bevorderlijk voor de samenhang binnen de KVP. De linkervleugel was allerm minst gelukkig met de sociale paragraaf van het nieuwe regeerakkoord. Een mismooedige minister Veldkamp legde zich echter erbij neer en kwam terug op Sociale Zaken en Volksgezondheid. Hij stimuleerde met de andere vakbondgezinde KVP-voorlieden Bogaers en Cals een expansief overheidsbeleid. Het kabinet-Marijnen met de VVD was met deze constructiefouten geen lang leven beschoren. Met de val van het kabinet over de omroepwetgeving in 1965 brak in de KVP een crisis uit die de partij tot in 1980 zou opjagen.

Er kwam een tussentijdse kabinetswisseling – zonder verkiezingen! – waarbij de KVP en ARP met de PvdA in zee gingen. De CHU had geen zin in een oversteek halverwege de parlementaire zittingsperiode. Zij had electorale winst behaald met het vorige centrum-rechtse kabinet. Ook had zij een minder geprononceerde christelijk-sociale vleugel, zodat de drang tot samenwerking met links niet al te groot was. 'De CHU contrasteerde met de andere partijen door haar ondogmatische optreden', vond zij zelf, maar begon dat in deze jaren meer en meer te vertalen in een passief-rechtse opstelling. 'Onder Beernink gleed de partij af naar traditionalisme (wij wensten te blijven onszelf) en kleurloosheid,' analyseerde een intern stuk later.<sup>8</sup> Die passiviteit zou de Unie opbreken. Ze bleek volstrekt niet voorbereid op de labiele omstandigheden waarin confessioneel Nederland terecht kwam.

Het centrum-linkse kabinet-Cals had in dubbele zin een ongelukkig begin. Het kwam tot stand zonder legitieme basis in nieuwe verkiezingen en het splitte de drie confessionele partijen. Ook had de nieuwe coalitie de neiging zich als groep sterke mannen te presenteren, terwijl de tegenstellingen tussen de PvdA-rivalen in het kabinet, Den Uyl en Vondeling, de resultaten bescheiden maakten. Al snel werd bovendien merkbaar dat de verwachtingen van een progressief beleid nauwelijks konden worden ingelost door de economische tegenwind. De PvdA-kiezers waren teleurgesteld. Had hun partij daarvoor mogen aanschuiven? Bij de Statenverkiezingen van 1966 kreeg die partij zware klappen. AR-minister Barend Biesheuvel vond: 'Als de nacht van Schmelzer er niet gekomen was, zou het kabinet gesneuveld zijn door de interne spanningen binnen de PvdA. Die waren enorm.'<sup>9</sup>

Terwijl de spanningen opliepen, kwam de verdeeldheid in de KVP over de toekomstige partijkoers naar buiten. Het partijbestuur prees de kritische kijk van de Tweede-Kamerfractie onder Norbert Schmelzer op het kabinetsbeleid. Er zouden eens consequenties moeten worden getrokken. Ruud Lubbers, de jonge directeur van het metaalbedrijf Hollandia en slapend KVP-lid, was daarvan al vroeg op de hoogte. KVP-voorzitter P.J. Aalberse was commissaris van Hollandia en praatte hem regelmatig bij. 'De val van het kabinet-Cals was voor mij niet onverwacht. Aalberse meldde mij dat: het gaat vallen.' Schmelzer kon in oktober nog tegenhouden dat zijn partijbestuur zich uitsprak voor een kabinetscrisis.<sup>10</sup> Daarmee had hij zich wel de legitimatie verschaft die stap te zetten zodra hij met zijn fractie de tijd rijp achtte.

De interne verdeeldheid van de KVP werd gevoed door een Structuur-rapport dat haar grondslag en karakter wilde herformuleren. De culturele revolutie in kerk en katholieke gemeenschap maakte herijking dringend gewenst. Drie stromingen werden zichtbaar. Een meerderheid in het partijbestuur bepleitte met voorzitter Aalberse en fractieleider Norbert Schmelzer een bundeling van christen-democratische krachten. De twee protestantse volkspartijen moesten daartoe worden uitgenodigd. Daarmee was de achilleshiel van deze strategie aangegeven. De KVP had om op links samen te werken die twee uit elkaar gespeeld in 1965 en nu moesten zij samen voor grondslag en karakter van de KVP een nieuw bijdetijds perspectief bieden? Zo werden de toekomstige koers van de KVP en het tempo van de veranderingen afhankelijk van andere partijen.

Een tweede stroming greep terug op het idee van een nieuwe, open partij uit de tijd vlak na de bevrijding. Deze groep streefde naar de om-

vorming van de KVP tot een algemene middenpartij die leek aan te leunen tegen de gedachten achter het net opgerichte D66. Of andersom natuurlijk. Het was ambitieus om de grootste partij van het land compleet van karakter te veranderen en toch dezelfde overheersende plaats in het politieke spectrum te laten bewaren. Topambtenaar Jos van Gennip, Tweede-Kamerlid Tjerk Westerterp en de hoogleraar Couwenberg waren bekende woordvoerders hiervan. Ook de KVP-jongeren pleitten voor het schrappen van de adjectieven katholiek en christelijk. In april 1966 vormde de voorhoede van deze stroming het Democratisch Centrum Nederland (DCN).

De derde stroming in de KVP werd de 'radicalen' genoemd. Zij zagen zichzelf als verwanten van de evangelisch bevlogen vleugel in de ARP. Of dat dachten zij althans in het begin. Zij kozen voor een progressieve meerderheidsvorming; de CHU en de behoudende lieden in de ARP konden zij daarbij niet gebruiken. Het kabinet-Cals liet juist zien dat zo'n vooruitstrevende koers er zonder hen kon komen. Premier Cals, minister van Volkshuisvesting Bogaers, en de jonge intellectueel Erik Jurgens, voorzitter van de KVP-afdeling Amsterdam, steunden deze lijn.

Het KVP-bestuur organiseerde een discussie over de koers onder de partijwerkgroepen in het land. Deze operatie mislukte door de plotse val van het kabinet-Cals. Veel, heel veel is geschreven over de *Nacht van Schmelzer* en de fascinerende mix van misverstanden, opzetjes en rivaliteit die leidde tot de botsing tussen het kabinet en de grootste coalitiefractie. In feite was Schmelzers motie, waarin de KVP om extra stevigheid vroeg bij de dekking van begrotingsproblemen voor 1967, geen motie van wantrouwen. Strikt zakelijk gezien was dit vooral een steun in de rug voor minister van Financiën Vondeling in zijn worstelingen met collega en rivaal Den Uyl die vooral conjunctu-rele expansie wilde.

Premier Cals begon het beslissend Kamerdebat met een opvallend pleidooi voor een vertrouwensvotum voor zijn kabinet. Daaruit sprak ongewild onzekerheid. Niet zo vreemd na de discussies in zijn eigen partijbestuur. Het maakte bijna onvermijdelijk van Schmelzers motie een uiting van wantrouwen. Nu zal Schmelzer ook zeker hebben willen voorkomen dat het kabinetsbeleid inzet voor de verkiezingen van 1967 zou worden. Het is geen vreemde gedachte te vermoeden dat hij zo ook een lijsttrekkerschap van de meer naar de radicalen neigende premier tot een niet vanzelf sprekende zaak probeerde te maken.<sup>11</sup>

Het gevoel dat steviger beleid nodig was, leefde ook in de ARP. Toch

tekende fractieleider Roolvink Schmelzers motie niet mee. Op indringend verzoek van zijn eigen ministers, Biesheuvel voorop. Deze wilde een val van het kabinet in de schoenen schuiven van de intern verdeelde PvdA. De ARP-leiding vond de aanpak van Schmelzer naar zijn resultaat geen ramp. 'Vast staat wel dat Roolvink geen traan heeft geplengd om het heengaan van het kabinet-Cals,' weet Zijlstra.<sup>12</sup> De CHU was content met de kabinetscrisis: zij had niet voor niets buitenspel gestaan.

Anders dan in 1958 was in 1965 de tevredenheid in confessionele kring over de breuk met de PvdA niet algemeen. Hoe konden de radicalen zo'n boekhoudkundig gemotiveerd opblazen van een progressieve samenwerking onder leiding van geestverwant Cals accepteren? En hoe moesten zij hun gedrag uit 1965 nu acceptabel maken? De KVP had toen zonder de kiezers te raadplegen de coalitie omgegooid en het confessionele blok uiteen laten vallen. Vervolgens liet zij ook het volgende kabinet struikelen. Kon men op één uitspraak van de kiezers drie volstrekt verschillende kabinetten formeren?

Een bom was gelegd onder de discussie over grondslag en karakter van de KVP. De opwinding werd niet minder toen een interim-kabinet van KVP en ARP werd geformeerd onder leiding van Jelle Zijlstra. Met steun van de CHU en VVD loste hij de begrotingsperikelen soepeltjes op door belastingmaatregelen op te schuiven. Al snel rees de vraag: moest de progressieve alliantie met de sociaal bewogen Cals daarvoor worden geslachtofferd? Het werd voor links allemaal nog akeliger. Zijlstra – toch al niet het type van de evangelisch bevlogen politicus – was snel populair en de KVP én PvdA kregen bij de verkiezingen van maart 1967 enorme klappen. Zijlstra's ARP won als enige confessionele partij en klom van 13 naar 15 zetels. De CHU kreeg een tik ten opzichte van de Statenverkiezingen van het jaar daarvoor. Winst was er verder alleen voor allerlei splinters en D66, dat in een klap goed was voor zeven zetels. Nederland was op drift.

### *Samen uit*

De noodzaak snel te beslissen was voor de KVP urgent geworden. Een zwabberkoers als in de voorgaande vier jaren zou fataal zijn. KVP-voorzitter Aalberse zag maar één uitweg om te ontsnappen aan de dreigende verscheurdheid. De avond van het verkiezingsdebacle liep hij in de Ridderzaal CHU-voorzitter Tilanus jr. tegen het lijf en zei: 'We moeten wat

met elkaar, want zo gaat het niet.<sup>13</sup> Bij Tilanus leefde die wens al veel langer en de noodsituatie gaf hem de ruimte het introverte traditionalisme van Beernink en de zijnen terug te dringen. Ook de ARP stond op een kruispunt. De mooie kiezerswinst was onmiskenbaar een 'Jelle-effect', niet in het minst veroorzaakt door de carnavalskraker van Wim Kan op een melodie van de Beatles. Een onverwacht voorbeeld van ontzuilingsverschijnselen. Het gaf de ARP er een probleem bij. Stemmentrekker Zijlstra stapte uit de nationale politiek en om de radicalen koest te houden moest hun inbreng nog meer worden geprofileerd. Lijsttrekker en fractieleider Biesheuvel had partijvoorzitter Berghuis naast zich en die liep voorop bij de mensen die de val van het kabinet-Cals betreuden. Biesheuvel analyseerde later wat vals: 'Ik heb in het verleden bij de ARP wel eens meer bespeurd dat wanneer men in de ene combinatie zat, men heimwee had naar de andere en omgekeerd.'<sup>14</sup>

Die neiging was er in 1967 opnieuw. De ARP kon zich na het succes onder Zijlstra moeilijk weer losmaken van de KVP en CHU, ook als de radicalen dat liever zouden zien. De problemen begonnen daarom al bij de formatie. Er kwam een centrum-rechts kabinet, geleid door de katholieke defensiespecialist Piet de Jong. Deze aimabele premier kon niet worden verdacht van een linksige manier van politiek bedrijven. Oud-KVP'er en D66'er van het eerste uur Hans van Mierlo grapte ooit dat De Jong waarschijnlijk als oud-duikbootkapitein de kunst had geleerd van bezonken en voortvarend tegelijk te zijn.

De hartenkreet van Aalberse 'we moeten wat met elkaar' wierp een extra obstakel op. De radicalen bekeken zijn stap met argwaan, nu de drie voorzitters besloten hun partijen de discussie over samenwerking te laten voeren. Tilanus waagde al in het eerste gesprek in het voorjaar van 1967 het einddoel bij de naam te noemen: 'één brede, christelijk geïnspireerde volkspartij.'<sup>15</sup> Een groep van zes vertrouwensfiguren per partij, *de Achttien* geheten, ging aan het werk om de toekomst te verkennen.

De middelpuntvliedende krachten in de KVP en ARP bleven echter hun werk doen. Kaderleden en Kamerleden van beide partijen kwamen meteen na de verkiezingen bijeen om de confessionelen alsnog tot een koers naar links te dwingen. Namen als Erik Jurgens, Louw de Graaf, Ruud Lubbers en Dick Kuiper vallen onder hen op, al was het maar om hun latere rol in of buiten het CDA. Het liep hoog op. De partijleidingen maakten tempo bij het proces van integratie van de drie partijen, maar op de vleugels zette de onthechting door. Binnen de ARP lag de zaak eerst nog niet zo moeilijk. De evangelisch bevlogenen had-

den de neiging om aan samenwerking met progressieve partijen – lees: de PvdA – principieel de voorkeur te geven. Linkse visies op economisch en sociaal-cultureel terrein zagen zij in een tijd van welvaarts-groei, jongerenprotest en derdewereldrevoltes als uitingen van een eigentijdse christelijke politiek. De AR-radicalen bleven het christelijk kenmerk van hun politieke inspiratie wel essentieel vinden. Sterker nog, die vleugel vond de trend naar christen-democratisch samengaan eerder te weinig christelijk. Ook in een gereformeerde christen-radicaal bleef een Jan Schouten schuilen.

De PPR – zoveelste nieuwe partij in die labiele jaren – was de vrucht van de discussie over hetzelfde thema binnen de KVP. Daar hadden de christen-radicalen het lastiger. De KVP voerde al een openlijk debat over de vraag of confessie en partijvorming nog wel samen moesten gaan. De partijleiding had dat debat mogelijk gemaakt en bovendien zelf positie gekozen. Niet de linkervleugel had de steun in de vijver gegooid, maar Couwenberg en Van Gennip met hun DCN. Wie in de KVP het principiële gehalte van de inspiratie van de AR-radicalen wilde overnemen, kon echter met het DCN niet overweg. Verdeeldheid sloeg toe in christen-radicalen kring.

Aanvankelijk werd gepoogd eensgezindheid uit te stralen. In *Het Adres* bepleitten onder meer de oud-ministers Cals en Bogaers, het Tweede-Kamerlid en KRO-voorzitter Van Doorn, Erik Jurgens en Ruud Lubbers een progressieve KVP boven blokvorming op confessionele basis met CHU en ARP. Het stuk lekte in augustus 1967 uit. Er stond in dat de Achttien een vruchteloze exercitie vormden. Dat maakte de radicale inbreng in de KVP helder maar ook omstreden. Zeker als men nagaat dat Cals en Jurgens lid van die Achttien waren. Dit gedrag vergrootte hun politieke geloofwaardigheid in eigen kring niet. Wie heel vals was, kon menen dat zij zich 'ware KVP'ers' toonden door van twee walletjes te willen eten.

Feit was dat de werkgroepen in de partij een duidelijke uitslag lieten zien: 76 procent steunde de christen-democratische strategie, 16 procent de radicale lijn, 6 procent het DCN. Het partijbestuur slaagde erin een compromis te formuleren waarin de grootste twee stromingen zich konden vinden. Het lukte de KVP-top de christen-radicalen binnenboord te houden en te regeren op centrum-rechts. Een knap staaltje op het eerste gezicht. Maar hierbij zou het niet blijven, want de KVP had zich nu nóg afhankelijker gemaakt van de toon en het tempo van veranderingsgezindheid bij de twee geestverwante protestantse partijen. En dat was niet wat de christen-radicalen wilden.



In de CHU verliep de discussie over de eigen identiteit en christen-radicalisme bedaarder. Tilanus jr. had zijn positie ondubbelzinnig naar voren gebracht en wilde een debat ontlokken over een heldere profilering van de CHU. Een partijcommissie met onder meer het Zeeuwse zwaar-gewicht Ad Kaland en CH-jongerenaanvoerder Jacques Huijsen wond er geen doekjes om: de Unie was kleurloos en gezapig. Ook later zou Kaland gruwen van stemvee. De oplossing was helder en sprak ook de radicalen aan: de CHU moest meer opereren in de stijl van de ARP. Een opmerkelijk standpunt gelet op het cultuurverschil tussen die twee. In elk geval onderstreepte dat advies het streven van Tilanus naar een brede, christelijk geïnspireerde volkspartij. Voorlopig zag het er bij de CHU, net als bij de KVP, naar uit dat de leiding een huzarenstukje had verricht. Daar zat meteen ook het probleem. De 'nieuwe dingen' die in Van Niftriks woorden uit 1961 'van onderop moeten komen' waren niet in zicht. 'Als er nieuwe wegen moeten worden ingeslagen, moet u nooit verwachten dat de leidende instanties beginnen zullen,' had hij gewaarschuwd. Maar dat gebeurde nu juist wel. Stappen op weg naar nieuwe vormen kwamen van boven, aangejaagd door de vrees de tijd en de kiezer niet mee te hebben. Dat de 'leidende instanties' dat gevoel daarmee juist opriepen, beseften zij niet.

Leek de crisis nog aardig bezworen, al in de eerste dagen van 1968 bleek hoe zeer dit schijn was. De KVP-radicalen vonden dat zij moesten doorzetten, uit vrees te worden ingepakt. Zij voorzagen geen harde confrontatie met een rechtse leiding, maar een gedurig opschikken van de partijtop zonder dat zij zelf greep kregen op de KVP. De steun van de achterban was mager gebleven ondanks de welwillende aandacht van de media. Intussen zette de lijn gericht op confessioneel samengaan onverminderd door, zo zag het er althans naar uit. In december 1967 sloot partijvoorzitter Aalberse zijn compromis met de radicalen en bezegelde de KVP-partijraad dit in wat Schmelzer 'een magnifieke formule' vond.<sup>16</sup> Een christelijke volkspartij zou er mogen komen mits die 'een consequent vooruitstrevend karakter draagt'. Dat uitdiepen zou de kern worden van de stap naar samenwerking met ARP en CHU. De radicalen moesten daar greep op zien te krijgen, wilden zij succes hebben, dachten zij. Ze pleegden een coup in januari 1968 bij de verkiezing van een nieuw partijbestuur. Ze dreigden uit de KVP te stappen als hen niet een nog grotere oververtegenwoordiging werd gegund dan in het voorstel van het bestuur al het geval was. De nieuwe partijvoorzitter Fons van der Stee wilde hen niet meteen van zich vervreemden en liet wijze mannen bemiddelen.

De drie confessionele fractieleiders gingen het in februari 1968 via 'de mensen in het land' spelen om hun partijbestuurders onder druk te zetten. Zij traden gezamenlijk op in regio's waar de KVP niet sterk was vertegenwoordigd en samenwerking tussen de drie had wortelgeschoten. Friesland en de nieuwe Flevopolder waren geknipt daarvoor. De Friezen besloten bijvoorbeeld al voor de Statenverkiezingen van 1970 met één christen-democratische lijst en program te komen. 'Er zijn van die momenten dat je vindt dat er stagnaties moeten worden doorbroken,' zegt Schmelzer over de vraag die hij zijn collega's van AR en CH, Biesheuvel en Mellema, toen stelde: 'Zouden we niet eens een tastbaar teken geven?' Biesheuvel sprong er meteen op in: 'Ik moet eerlijk zeggen dat ik Norberts suggestie dankbaar heb aangegrepen, om een geweldige steen in die AR-vijver te gooien.' Nagenietend vertelt hij: 'En we hebben dat, harder lopend dan onze partijen, in ons optreden naar buiten ook laten merken. Dat bracht een geweldig elan teweeg, zalen met 1200 à 1300 mensen zoals in Drachten en Dronten. De samenwerkingsgedachte sprak enorm aan.'<sup>17</sup>

De CHU deed dezelfde ervaring op. Partijvoorzitter Tilanus jr.: 'Gewoonlijk werden de algemene vergaderingen bezocht door 300 á 500 leden. Hier kwamen ruim 1700 leden bijeen! Een resolutie (werd) met vrijwel algemene stemmen aangenomen, waarin het DB (dagelijks bestuur) gevraagd werd voort te gaan met de delegaties van ARP en KVP te streven naar een samenwerkingsverband. Die zee van oranje vlaggetjes was een machtig gezicht!'<sup>18</sup> Om dit esprit aan te moedigen gingen de drie fractievoorzitters nog een stap verder. Schmelzer suggereerde een gezamenlijke tv-uitzending vlak voor de manifestatie in Drachten. 'Politiek is toch ook laten zien dat mensen elkaar vertrouwen en willen samenwerken? Daar is televisie het medium voor, dus waarom zouden we niet eens met zijn drieën optreden in de zendtijd van één van de drie. Zo is het gegaan.'<sup>19</sup> Niet alleen traden ze op 14 februari 1968 samen op in de KVP-uitzending, maar ze onderstreepten dat hun fracties in de Kamer voortaan hun politiek op elkaar zouden afstemmen. Men zou van nu af aan samen regeren of gedrieën in de oppositie gaan. Iets anders was 'ondenkbaar!' zei CH-voorman Mellema. Hij vatte dat sponstaan samen met de titel van de toen populaire Louis de Funès-film: 'Samen uit, samen thuis.'

Het sloeg in als een bom. Er werd geroepen dat dit een 'putsch van Schmelzer' was, maar Biesheuvel zet zich daartegen af: 'Je zou kunnen zeggen: áls het een putsch was, dan een putsch van ons drieën.'<sup>20</sup> In de KVP waren de rapen gaar. De radicalen onderkenden dat de achterban

wel eens enthousiaster kon worden voor dit soort 'tastbare tekenen' van oecumenische vernieuwing dan voor een ruk naar links van hun partij. Toen de wijze mannen het partijbestuur adviseerden de radicale eisen van de coupoging in januari toch maar te slikken en Fons van der Stee daarmee instemde, wilden de christen-radicalen niet meer. De wijze mannen vroegen hen namelijk ook niet langer als een partij in de partij te opereren.

De linkervleugel belegde een geheim beraad in het Utrechtse etablissement *Terminus*, een passende naam zo zou blijken. Een lange en emotionele vergadering in de nacht van 26 februari bezegelde het lot van de radicalen in de KVP. Erik Jurgens verzucht: 'Het had wel iets rampzaligs.' Tweederde van zijn groep stapte uit de KVP, de partij die hun coup wilde accepteren, en beriep zich op een vertrouwenscrisis. Anderen wilden die stap niet zetten, onder wie het boegbeeld Jo Cals, één van de wijzen die door de radicalen werden geschoffeerd. 'Wij hebben toen een tactische misrekening gemaakt. Toen bleek dat Cals bleef, hadden wij de zaak moeten afblazen,' vindt Jurgens nu. 'Het was oorspronkelijk toch om hem gegaan, om zijn behandeling door de KVP in de Nacht van Schmelzer!'<sup>21</sup>

Wie ook bleef was Ruud Lubbers. Door studiegenoten of een dienstmaat van de luchtmacht, dat weet hij niet meer, was hij gevraagd mee te denken met de radicalen. Hij had het streven naar een progressieve KVP krachtig gesteund, maar was al voor de Nacht van Terminus 'materieel uit het initiatief gestapt'. Niet vanwege het conflict, maar omdat hij tegelijkertijd voorzitter was van de jonge katholieke werkgevers. Dat liet zich moeilijk met elkaar verdragen, vond Lubbers. 'Op een gegeven moment kreeg ik telefoon: wil je naar Terminus komen, er is een belangrijke vergadering. Ik maakte mijn agenda vrij, ouwe vrinden laat je niet in de steek, en ging naar Terminus. Ter plekke hoorde ik waar het om ging. Of ik er nog was toen er werd gestemd, weet ik niet, maar ik was tegen breken. Je bereikt meer door mensen die anders denken te overtuigen, dan door met je rug naar hen toe te gaan staan. Ik was ervan overtuigd dat de KVP van binnenuit was te verbeteren.' Van tactische misrekeningen hield de Rotterdamse industrieel niet.

Ook de katholieke vakbondsleiders gingen niet mee met de radicalen. Onder de overstappers waren Jurgens, oud-minister Bogaers, drie Kamerleden en oud-partijvoorzitter Van Doorn, die samen de Politieke Partij Radicalen oprichtten. Voor geen van de genoemden werd dit een blijvend thuis. Ontgoocheld door het geringe respect voor christelijk idealisme of het sectarisme, dat in de nieuwe splinterpartij de over-

hand kreeg, verlieten zij hun geesteskind na enige tijd. Bogaers werd in 1970 al weer lid van de KVP.

De steen in de vijver had meer golfjes gemaakt dan ooit bedoeld, be- kent Schmelzer: 'Ik heb persoonlijk bepaald niet gedacht dat de reactie van een deel van de radicalen in de KVP zo fors zou zijn als die is gewor- den. Later heb ik het wel op prijs gesteld, die reactie, want het was ont- hullend om de scheiding der geesten te zien die zich eigenlijk al voltrok- ken had.' Hij verheelt niet welke fundamentele keuze aan de orde was. 'Het uittreden kwam op een moment dat we in het fractiebestuur tot de overtuiging waren gekomen dat het niet meer verantwoord was om een belangrijk offer te vragen om hen binnenboord te houden. Een offer namelijk in de zin van afzien van het streven naar een hechte christen- democratische formatie in Nederland... We hebben ze niet uitgestoten, maar zij vonden onvoldoende houvast om erin te blijven.'<sup>22</sup>

In de kern ging het om welke prijs kon worden betaald voor welk perspectief van de confessionele politiek. Voor oriëntatie op de radica- liserende PvdA moest het streven naar een christelijke, niet-clericale politieke identiteit worden opgegeven. De KVP zou moeten breken met ARP en CHU als deze de toets van de KVP-radicalen op vooruitstre- vendheid niet zouden doorstaan. Voor de andere koers, die van een verdere politieke integratie met ARP en CHU, moest dat deel van de KVP, dat niet behoorde tot de 76 procent voorstanders van die strate- gie uit 1966, worden gedwongen tot een principiële keuze. Belangrijk was dat zo'n blokvorming de PvdA voor het dilemma zou plaatsen of zij via verdere radicalisering of door meer openheid naar de nieuwe christen-democratie haar positie zou kunnen versterken.

Een wending naar links hield in dat de vertrouwde christelijke iden- titeit als samenbindend element moest wegvallen, omdat een puur po- litieke koersbepaling het dominante kenmerk zou worden. De PPR liet dat al zien. Veel principiëls zou er niet overblijven. De ARP en CHU zouden die consequentie nooit aanvaarden en oecumenisch gerichte katholieken in de KVP evenmin. Een scheuring zou dan aanstaande zijn. Daartegenover zou een verdere integratie van de confessionele partijen de kans bieden op een eigentijdse, oecumenische inhoud. Men zou dan de geijkte reformatorische of katholieke vormen van de zui- lenpartijen moeten willen relativeren.

De KVP stond na het vertrek van de radicalen dan ook voor de vraag hoe zij zich nog voldoende houvast kon geven. Op de KVP-partijraad van juni 1968 klonk een nieuw geluid. Een lid van de Achttien hield een vlammende, bijbelse redevoering die veel harten stal. In zijn speech

gaf hij Tien Geboden voor de nieuwe christelijke politiek. Bovenaan stond de hulp aan de armsten in de wereld. Het leek warempel of een maand na mei '68 in de KVP de verbeelding aan de macht kwam. De gebleven christen-radicalen deed het niet veel meer. Cals bleef mismoe-dig aan de zijlijn en ook Lubbers had zich teruggetrokken uit de landelijke politiek. Pas in de loop van 1970 werd hij in zijn regio weer actief.

### *Vroom maar niet rooms*

De gloedvolle politieke getuigenis was van een 43-jarige hoogleraar sociaal recht en sociale geschiedenis.<sup>23</sup> Piet Steenkamp was geen onbekende op de partijraad van de KVP, in de jaren vijftig was hij lid van het partijbestuur geweest. Toch was hij geen typische notabele van die jaren, maar een Hollands soort katholiek, opgegroeid in plichtsbesef. Geen man van de zachte 'g' of een Bourgondische levensstijl, maar van werkdagen van zestien uur, zeven dagen per week. Als hij naar de kapper ging, nam hij een boek mee, hij zou eens een kwartier moeten wachten. Piet Steenkamp is de oudste zoon van een diepgelovige sla-ger, 'een gewone jongen die vroeger op de fiets vlees rondbracht in Amsterdam', en in 1927 een bedrijf was begonnen, de vleesconservenfabriek De Hoorn in Uithoorn. Zijn moeder was een boerendochter die hem meegaf hoe hij oog moest hebben voor sociaal zwakkeren. Zij kookte voor zieken en kraamvrouwen, wat in de crisisjaren bijzonder welkom was. 'Dat vergeet ik mijn hele leven niet meer.' De kinderen Steenkamp kregen een oecumenische opvoeding en hen werd geleerd om voor hun mening uit te komen. 'Je mocht bij mij thuis niets kwaads zeggen over protestanten. Verhalen dat je bij een protestant niets mocht kopen kwamen bij ons niet voor.'

Al vroeg was Petrus Antonius Jozef Maria Steenkamp geïnteresseerd in politiek. Op 2 juli 1934 lieten zijn ouders hem het *Nieuws van de Dag* zien en legden hem uit wat er aan de hand was in Duitsland. 'De Nacht van de Lange Messen, toen Hitler zijn naaste medewerkers liet vermoorden. Vanaf die dag ben ik gaan nadenken over de politiek.' Een jaar later viel Mussolini Abessinië binnen. Piet hoorde dat tussen de middag thuis op de radio en vertelde zijn meester een halfuur later verontwaardigd wat er was gebeurd. Aanvankelijk wilde Steenkamp priester worden, maar dat ging over op het Ignatius College van de jezuïeten in Amsterdam. Twee jaar na de oorlog stond hij aan de wieg van het Amsterdams jeugdparlement. Tegen de verdrukking in richtte

hij een christen-democratische fractie op in plaats van een strikt rooms-katholieke. 'In de oorlog was de samenwerking tussen protestanten en katholieken heel innig en na de oorlog sprak het vanzelf dat we die samenwerking voortzetten. We stonden samen voor de taak de samenleving op te bouwen.' Binnen een jaar was hij voorzitter van het jeugdparlement, de communisten Marcus Bakker en Wim Klinkenberg waren respectievelijk vice-voorzitter en penningmeester. In de tijd van de politionele acties in Nederlands-Indië was de jonge Steenkamp fel tegen het beleid van Nederland. 'Ik stond aan de andere kant. Ik droeg een speld met de vlag van de *Republik Indonesia*. Als iemand zei: *Batavia*, zei ik: u zult *Jakarta* bedoelen.'

Hij ging sociale economie studeren aan de rooms-katholieke hogeschool in Tilburg. Niet omdat hij katholiek is, maar omdat daar het sociale denken het sterkst was. Ook als wetenschapper was Steenkamp geïnteresseerd in het christelijk-sociaal gedachtegoed van de protestanten, zoals bleek uit zijn proefschrift over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie en het protestantse denken. *De Volkskrant* wijdde een driekolommer aan zijn 'gemakkelijk te lezen' dissertatie. 'Reeds meer proefschriften van Tilburg hebben de maatschappelijke ordening tot onderwerp gehad. Daarin werd dan beproefd uit eigen katholieke visie een wetenschappelijke bijdrage tot de opbouw van een gerechter wereld te leveren. Merkwaardig is dat men nu in dit katholieke wetenschappelijke centrum een studie ondernomen heeft over de protestantse visie op dit vraagstuk.'

Na zijn studententijd kreeg Steenkamp van zijn vader één week vakantie. Daarna moest hij in een vleesfabriek in België het vak leren. Hij slachtte varkens en beende ze uit. Zijn vader wilde niet dat hij als het zoontje van de directeur het bedrijf in kwam. Piet Steenkamp beschouwde de democratisering van de onderneming als zijn christelijke plicht en introduceerde bij De Hoorn een ondernemingsraad, de eerste in deze bedrijfstak. De pensioenen van zijn mensen waren waardevast. Bij veertigjarige dienst kregen zij 60 tot 70 procent van het gemiddelde maandsalaris over de laatste drie jaar. De Hoorn had een spaarregeling die voorzag in een premie van 50 procent op de gespaarde bedragen. En Steenkamp voerde een *uitkering-voor-de-goede-gang-van-zaken* tot 5 procent van het jaarinkomen in. 'Het is toch eigenlijk niet juist dat de leiding van een onderneming wel een juffrouw in Den Haag, die toevallig een aandeeltje heeft gekocht, betreft bij de winstverdeling, terwijl de werknemers die al lange tijd bij de onderneming zijn er buiten blijven.' Op een feestvergadering van katholieke werkgevers ont-

vouwde hij het plan om in raden van commissarissen plaats in te ruimen voor vertrouwensmannen van de ondernemingsraad. 'De christelijke opvatting over de menselijke waardigheid eist dat de mens het beleid waaronder hij ressorteert en dat hem gevoelig kan treffen, voor een gedeelte mee kan beïnvloeden.' Het bezorgde hem de geuzennaam *Rooie Piet*.

De faam van de bevolgen ondernemer drong snel door tot de top van de KVP. Fractievoorzitter Schmelzer zag een staatssecretaris in hem, senator De Quay, tevens curator van de Technische Hogeschool Eindhoven, strikte hem in 1960 als hoogleraar sociaal recht voor een dag in de week. Zes jaar later zwichtte Steenkamp helemaal voor de verleidingen van de wetenschap. Hij zei het zakenleven vaarwel en werd fulltime hoogleraar. Dat besluit nam hij in zijn sobere directiekamer, waar een portret hing van Thomas van Aquino, de kerkvader die predikte dat de inzet voor de publieke zaak de hoogste opdracht is. Het was een van de zwaarste beslissingen in zijn leven.

Voor de uitdijende hogeschool, die zat te springen om bestuurders, kwam de creatieve bruggenbouwer als geroepen. Hij werd voorzitter van de eerste hogeschoolraad en smoorde een studentenopstand door zich met studenten en medewerkers op te sluiten in een klooster. Piet Steenkamp is een begenadigd bemiddelaar. Op momenten dat anderen het opgeven, trekt hij zich terug en bedenkt een uitweg. Hij is immer op zoek naar het gemeenschappelijke, het samenbindend element, liefst de synthese. Als voorzitter van het Pastoraal Concilie, een katholiek lekenparlement, schaafde hij aan de democratisering van de kerk, maar hij waakte ervoor dat die zou leiden tot een breuk met Rome. Steenkamp koestert de harmonie. Toen zijn vrouw hun derde zoon Benedictus wilde noemen en hijzelf Johannes in gedachten had, bedacht hij de naam Jan-Benedict. *NRC Handelsblad* vergeleek hem met een Zwitsers zakmes: scherp en met veel mogelijkheden.

De professor met het jongensachtige uiterlijk en de weerbarstige haarlok lag goed bij de studenten. Ze vonden zijn colleges spannend. Er stond geen docent voor het bord, maar een acteur, het waren geen colleges, maar voorstellingen. Zijn ogen straalden of bliksemde, zijn stem sloeg over, zijn stevige handen hield hij geen tel stil. Oprechte interesse, diepe verontwaardiging, bezielend enthousiasme, intense afkeer – in hoog tempo laveerde professor Steenkamp zijn studenten langs de klippen van het sociaal recht. Soms raakte hij zó in vervoering dat de woorden al in zijn mond struikelden. 'Zo ben ik nu eenmaal. Laatst hield ik een rede en probeerde ik het langzaam te zeggen. Toen

informeerden vrienden na afloop voorzichtig: is er iets aan de hand Piet, een sterfgeval misschien in de familie?' Als Steenkamp kippenvel had, was hij op zijn best. Hij leefde zich totaal in. Na een college over het marxisme zei een student: 'Ik wist niet dat u marxist bent.'

In de KVP maakte Steenkamp snel naam. Sinds 1965 zit hij in de Eerste Kamer. Na de Nacht van Schmelzer had hij wel sympathie voor de radicalen, maar zijn naam ontbrak onder hun manifest. Hij weigerde vele ministersposten. Steenkamp beseft dat hij niet de constitutie heeft voor het rauwe werk. Hij is kwetsbaar als mensen vervelend tegen hem doen of als van de planning wordt afgeweken. Ooit werd hem onverwacht gevraagd een CDA-bijeenkomst af te sluiten met een toepasselijk gebed. Hij kon van pure schrik niets anders bedenken dan het Onze Vader. Van ruzies wordt hij letterlijk onpasselijk. Honderden problemen tegelijk moeten oplossen of doordenken – Steenkamp zou 's nachts geen oog dicht doen. 'Daarom ben ik nooit minister geworden, dat was een mislukking geworden. Het pakt me zo verschrikkelijk aan.'

Hij beschouwt zich als een amateur-politicus en in 'zijn hart misschien wel als non-politicus. Dat is ook zijn kracht. Piet Steenkamp is een geboren voorzitter. Zonder een greintje eigenbelang en met zoveel inzet, toewijding en blijmoedig optimisme, dat niemand hem wil teleurstellen. Hij is dan ook een van de weinigen in de politiek zonder vijanden, heeft niet veel eelt op zijn ziel en kan een tikkeltje naïef zijn. 'Een zeer intelligente man met een enorme sociale antenne. Hij kan zo heel *quasi ingénu* vragen stellen, die overigens zéér *to the point* zijn,' vindt de liberale coryfee Hans Wiegel. 'Hij is wat kinderlijk, maar die eigenschap gebruikt hij goed.' Max de Bok, parlementair redacteur van *De Gelderlander*, publiceerde eens een geheime brief van Steenkamp. Een week later verzocht Steenkamp De Bok zijn bron te vermelden. Toen deze weigerde, vroeg Steenkamp in alle ernst: 'Ook niet voor een rol drop?' De lekkernijen uit de oven van zijn vrouw Constance zijn een begrip. Steenkamp heeft haar koektrommel vaak bij zich en deelt royaal uit. Tijdens een besluiteloze vergadering blijft het deksel op de trommel.

Steenkamp spreekt de taal van de achterban, die zich koestert in het besef dat het ideologisch kapitaal van de christen-democratie bij hem in veilige handen is. 'God heeft je opgedragen om in dit leven een zo goed mogelijke samenleving te scheppen. En daarom moet je je opofferen, aan politiek doen, in besturen zitten, al die dingen waar ik vaak zo'n verschrikkelijke hekel aan heb.' Dat dat gesjouw ten koste kan



gaan van zijn gezondheid, is geen ramp voor Piet Steenkamp. Constance en hij zeggen wel tegen elkaar: 'Piet is tien jaar eerder dood.' Maar daar kan hij zich mee verzoenen. 'Want de dood is niet het einde.'

Paulus, de apostel die de jonge christenkerk openbrak naar de heidense wereld van Athene en Rome, is zijn inspiratie. Naar hem is zijn tweede zoon vernoemd. Niet Paul, maar voluit Paulus. Andere voorbeelden voor Steenkamp zijn paus Johannes XXIII en Alphons Ariëns, de *rode kapelaan* die rond de eeuwwisseling opkwam voor de gelovige arbeiders. Piet Steenkamp gaat nog dikwijls naar zijn graf. 'Troost en kracht vind ik bij God, bij Jezus Christus. *Ik* durf vandaag de dag te getuigen dat Jezus Christus de zoon van God is. Dat durven sommige christenen niet meer. Mijn ontroering trekt het sterkst naar God. Meer dan naar mijn gezin. Constance, je weet het, maar ik zeg het in alle eerlijkheid.'

Het traditionalisme van de ARP en CHU van zijn jeugdijaren had Steenkamp diep teleurgesteld. 'Toen ik AR-leider Jan Schouten hoorde spreken in de Gereformeerde Kerk in Uithoorn, dat zijn dingen, jongens, die zal ik nóóit vergeten. Ik dacht: moet ik met díe man in één partij?' Steenkamp herkende weinig van een christelijk politiek elan in AR en CH. Hun behoudzucht zou bovendien de relatie met de PvdA kunnen schaden. Met paus Johannes XXIII viel in zijn eigen kring later veel meer inspiratie op te doen.

De kerkelijke omwentelingen voerden Steenkamp terug naar de bron van zijn politiek denken van vlak na de oorlog. Ontgoocheld door de polarisatie en de ontmoedigende inbreuken uit Rome in de Nederlandse kerk na de jaren van paus Johannes herontdekte hij de oecumene in de politiek. Hij was snel een acceptabel figuur voor de christen-radicalen én de drie partijleidingen. Zij herkenden zich in deze zendeling en bemiddelaar voor wie de komst van één christen-democratische partij een Opdracht was. Piet Steenkamp was de KVP ontstegen. Hij stond boven de partijen en – nog belangrijker – boven de geloven. 'Piet is vroom, maar niet rooms,' glimlacht zijn latere partijsecretaris Jan Krajenbrink.

Op de KVP-partijraad van juni 1968 gaf Piet Steenkamp een politieke geloofsbelijdenis ten beste die hij nog vaak zou vertolken: 'Er is een Bijbelwoord dat mij bijzonder lief is, mijn leven lang, en dat luidt: *Gij zult mijn getuigen zijn*. Welnu, dames en heren, ik geloof dat deze klemmende oproep – en opdracht – niet beperkt is tot het persoonlijk leven. Daar is geen sprake van! Ik vind dat ik in dit land, vandaag en in

de huidige situatie, het beste gestalte kan geven aan die opdracht door bij te dragen tot een moderne evangelische volkspartij.'

Het zat er allemaal al in. De oplossing van de komende principiële conflicten in de samenwerking van KVP, ARP en CHU op de weg naar het CDA zat besloten in die paar zinnen. Het geloof was een opdracht, ook voor de doordeweekse realiteit, voor de politiek onder de mensen. Het Bijbelwoord was de drijfveer, niet iets vaags of halfzachts. Het antwoord uit die bijbelse getuigenis was duidelijk: een evangelisch geïnspireerde volkspartij. Steenkamp sprak al niet meer in termen als *confessionele politiek* of *christelijke partij*. Hij kon al zonder, zolang hij maar getuige mocht zijn.

### *Een vriend uit de sherryclub*

Nu zou je verwachten dat na de sprong voorwaarts van de drie fractieleiders alles op alles werd gezet om die 'moderne evangelische volkspartij' van de grond te tillen. Het zou een pakkend antwoord op de vernieuwingsdrang van die jaren zijn geweest, de progressieven links inhalend. Er werd wel veel gepraat over hergroepering in de politiek en over de Progressieve Volks Partij die in aantocht zou zijn, over het ontploffen van de zuilenpartijen, over districtenstelsel, referendum en gekozen premier, maar links deed vervolgens niets. Er kwam alleen een radicalisering die veel sociaal-democraten die nog met Drees sr. weglieden, de PvdA uitjoeg. Velen volgden Drees jr. naar de afsplitsing DS'70.

Deze ontwikkeling had de confessionele partijen kunnen uitdagen hun concurrenten voor te zijn. Voor een passende beeldvorming van vastberadenheid wist bovendien premier Piet de Jong te zorgen. Zijn bedachtzaam, kordaat bewind had als weldadig geafficheerd kunnen worden in deze jaren van 'alles moet anders'. Hij accommodeerde met zijn kabinet behendig de elementen van het maatschappelijk gewoel, die waren in te passen in het Nederlandse model van opschikken en consensusvorming. Mooiste voorbeeld daarvan is hoe KVP-minister Veringa van Onderwijs de studentenrevolte benaderde. Een van de rebelse studenten van toen bekend nu: 'We stelden weinig doordachte eisen. Bouwkunde, een grote afdeling in Delft, schreeuwde *one man, one vote*. Wij dachten: dat kan nooit kwaad en riepen dat ook. Een tijdje later kwam Veringa met de WUB (democratiseringswet voor de universiteiten). Wij vielen achterover van stomme verbazing. Dat was nooit de bedoeling geweest,' zegt een student technische natuurkunde

en aanhanger van de Kritiese Universiteit, de PSP'er en Limburgse onderwijzerszoon Jo Ritzen.<sup>24</sup> Veringa had voor zijn aanpak een helder motief. 'Ik wilde de studenten voor blijven. Toen ik de wet indiende, heb ik duidelijk gezegd: het is wat ik graag wil. Zó vind ik het. Ik zou het weer zo doen, ik heb geen problemen.'

Vrij *Nederland*-journalist Max van Weezel, die destijds als secretaris onderwijs, strategie en organisatie van de studentenbond Asva lobbyde in Den Haag, merkt op: 'Juist rechtse kabinetten beheersen kenmerkend de kunst om in linkse tijden soepel overstag te gaan.'<sup>25</sup> Waarschijnlijk is het eerder zo dat confessionele politici beter dan polariseerders de ruimte van een pluriforme samenleving voor de integratie van maatschappelijke veranderingen aanvoelden. Door pluriformiteit te behoeden en regelmatig fris bloed toe te laten kon de sociale cohesie bewaard blijven. Wat zij in oecumene en kerk graag hadden gezien met paus Johannes XXIII moesten zij toch ook in de samenleving als geheel toestaan. De confessionele leiders gaven nieuwe opvattingen en nieuwe leefvormen de ruimte en bevestigden er de vitaliteit van het verzuilde samenlevingsmodel mee. Het poldermodel overleefde. 'De Nederlandse politieke cultuur richtte zich volgens eeuwenoude traditie niet op het uitsluiten van minderheidsgroepen. De protestbewegingen werden eigenlijk vooruit geholpen door de veranderingen die plaatsvonden onder de regenten zelf,' analyseert de Amerikaanse historicus James Kennedy. De regenten waren blijkbaar 'flexibele slimmeriken die al wisten dat de voorstelling niet deugde vóór de jongelui met tomaten begonnen te gooien,' noteert Jan Blokker.<sup>26</sup>

Werd die flexibele slimheid ook intern toegepast in de drie confessionele partijen? De ARP-top vreesde afkalving door de komst van de PPR en streefde daarom een dialoog na met de nieuwe partij. Partijvoorzitter Anton Veerman bleef bovendien de KVP-aandrang tot één partij met argwaan bezien en stelde voorwaarden aan beleid, beginsel en program. Het leven mocht niet te snel sterker zijn dan de leer. Parafrazerend op de roemruchte tv-uitzending zei hij: 'Wij gaan samen uit, maar of wij samen thuis blijven moet nog blijken.'<sup>27</sup>

De PPR brak het gesprek met de ARP in december 1968 af. De welwillende AR-houding was als een zwaktebod beschouwd. Het gevolg was dat de achterblijvende AR-radicalen hun opstelling verhardden. Nu moesten zij zich bewijzen aan de vertrokken geestverwanten en ook aan zichzelf: waren zij wel de zuivere, consequent links koersende figuren die zij beweerden te zijn? Een van de felste scherpshijpers was de schoonzoon van oud-voorman Bruins Slot, Jan Nico Scholten. Hij

verweet de AR-top dat zij de gemeenteraads- en statenverkiezingen van 1970 gezamenlijk wilde voorbereiden met de KVP en CHU. Partijvoorzitter Veerman remde die actie daarom af. Dat deed hij opnieuw toen KVP-voorzitter Van der Stee voorstelde voor de verkiezingen van 1971 samen één lijsttrekker aan te wijzen. Een opmerkelijk initiatief: in aanmerking zouden alleen premier Piet de Jong of AR-fractievoorzitter Barend Biesheuvel komen. Wilde men de linkervleugel van de ARP behouden, dan was Biesheuvel de enige optie. Blijkbaar wilde de KVP-top op een nette manier van de premier af. Maar ook dit gesprek durfde Veerman niet aan. De rimpels van de steen in de vijver uit voorjaar 1968 waren weggeëbd.

In november 1969 verscheen een open brief van de AR-radicalen waarin zij opschorting van de confessionele samenwerking en bemiddeling tussen KVP en PvdA eisten. Biesheuvel kon niet langer aanzien hoe zijn politiek gezag als man van het 'samen uit, samen thuis' in eigen kring teloorving. Hij gooide met de deuren van de vergaderzaal van de partijtop en uitte in een spreekbeurt dreigende taal. Het talmen moest afgelopen zijn. Gebeurde dat niet dan zou hij bij zichzelf 'ernstig te rade gaan'.<sup>28</sup>

De AR-partijleiding leverde een fraai staaltje zelfkritiek. Een partijcommissie concludeerde dat de radicale opstelling – niet de inhoud – schadelijk was. Als de ARP werkelijk gezamenlijk met KVP en CHU beginselpolitiek wilde voeren, moest men die twee voluit aanvaarden. De commissie wees erop dat wat de katholieke gemeenschap aan vernieuwingsgezindheid had bewezen iets was waarover de ARP met haar decennia van behoudzucht niet geringschattend moest doen. Vernieuwing in de politiek hing bepaald niet alleen af van de PvdA, stelde zij vast. De radicalen reageerden hierop door te splijten. AR-jongerenvoorzitter Hans de Boer waarschuwde zijn partij wel: 'Denk niet dat de lastposten weg zijn.'<sup>29</sup> De achtergebleven radicalen bewezen dit begin 1970 met een open brief vol zorg over het effect van confessionele blokvorming. Om hun openheid naar andere confessionelen te tonen lieten zij de brief meetekenen door enkele progressieve KVP'ers die net als zij principieel voor christelijke politiek bleven kiezen. Onder hen was een jurist uit Nijmegen die met Fons van der Stee had gestudeerd, Dries van Agt.

De splijting onder de AR-radicalen leidde tot een kleine leegloop naar de PPR. Sommige jongeren schoten verder door naar links. De katholieke onderwijzer Hans Helgers, bijvoorbeeld, werd actief als radicaal marxist in de maoïstische fase van de – latere – Socialistiese Partij

alvorens tijdens de bloeitijd van het CDA een scherpe zwenking te maken naar de rechtervleugel in de Utrechtse afdeling van de christen-democraten.

KVP-voorzitter Fons van der Stee kreeg door het gedurig traineren weinig vertrouwen in een vlotte voortgang samen met ARP en CHU. Hij wilde het nog één keer proberen. Het moment van afronding van het werk van de Achttien leek hem geknipt voor een groots gebaar naar de broeders uit de Reformatie. Van der Stee verkondigde in eigen kring dat AR en CH gelijk hadden met hun aarzelingen over de KVP zolang in die partij nog steeds discussies oprispten over de christelijke grondslag en ideeën als een 'open partij'. Hield de KVP daar niet mee op, dan zou hij opstappen. Om zijn goede wil te bewijzen stelde hij daar bovenop voor dat de drie confessionele partijen in 1971 één kandidaat-premier aan de kiezers zouden presenteren. Zoveel D66-achtige vernieuwing viel bij de orangistische CHU verkeerd. De Majesteit zo openlijk voor de voeten lopen was ondenkbaar. Een nieuwe KVP-*Blauwdruk voor de jaren 70* viel evenmin goed. Van der Stee stond met lege handen. Het partijbestuur vroeg Piet Steenkamp met spoed een kernprogramma te schrijven.

Om de tijd zo effectief mogelijk te benutten greep Steenkamp naar een beproefd crisisrecept. Tweede kerstdag ging hij met een commissie in retraite in een Norbertijner klooster in het Brabantse Heeze. De kennismaking met de secretaris van de commissie zal hij nooit vergeten. 'Ik kom binnen, zit er een vent met een heel raar kapsel en een coltrui aan. Hij zegt: bent u niet meneer Steenkamp? Ik zeg *ja*. En wie bent u? Hij zegt: ik ben Van Agt. Van Agt? zeg ik. O, u bent aangewezen om in die commissie te zitten. Dat was een idee van Van der Stee. Die kende hem uit Nijmegen, een vriend uit de *sherryclub*.' Steenkamp zette meteen druk op de ketel en dreigde de commissie dat ze pas naar huis mocht als het programma klaar was. 'Ik zei: oudjaar bestaat voor u niet als we niet klaar zijn. We hebben keihard doorgewerkt, avond aan avond, nacht aan nacht. Soms kon ik niet meer en dan zat Frans Andriessen een poosje voor. 's Morgens vroeg begon ik weer.'

Op oudejaarsmiddag om halfzes mocht de commissie naar huis, het was voor mekaar. Van Agt had het programma op aanraden van Steenkamp strak geredigeerd. 'Ik zei: Dries, goed luisteren. We maken *een program*. Geen inleiding, geen ideologie, daarover is al genoeg geschreven. Wij maken gewoon honderd punten. Die gedachte heeft hij gevolgd en hij heeft het uitstekend geformuleerd. Door de formuleringen van Dries van Agt was het programma een geweldig succes.' De

progressieve toon ervan deed velen in de KVP weldadig aan. Zo dachten men de PvdA toch onder ogen te kunnen komen, de katholieke vakbondskiezers en jongeren ook. Men vroeg zich nauwelijks af of de snel radicaliserende PvdA zat te wachten op deze vriendendienst. Evenmin voelde de KVP-leiding aan dat hiermee de argwaan werd gevoed bij de ARP en CHU. Het beeld van een onberekenbare KVP, die tussen links en christen-democratische opties zwabberde, werd weer opgeroepen.

Dries van Agt werd door Steenkamp betrokken bij een dialoog met jongeren uit de verschillende confessionele groeperingen. Eén van hen, Wim Deetman, over hun eerste ontmoeting: 'Piet Steenkamp kondigde aan dat hij een briljante nieuwe vent had uitgenodigd, dus wij dachten: nou, dat zullen we wel even zien. Daar kwam Dries van Agt binnen. Hij hield die avond een heel betoog over hoe je verruwing in de sport ook via het strafrecht zou kunnen aanpakken. Piet ging zoals altijd vroeg naar huis en Dries ging met hem mee terug. *Die zien we nooit meer*, schaterden wij onder elkaar.'

Tot dan toe was het in Deetmans partij, de CHU, opbeurend verlopen. De enthousiasmerende aanpak van Tilanus jr., die leek uit te groeien tot een bedaard soort Steenkamp voor de hervormden, werd ruw onderbroken toen hij zich moest terugtrekken wegens gezondheidsproblemen. De interne partijdiscussies lieten snel een groeiend gebrek aan regie zien. De Unie had nu eenmaal de naam een 'koppel patrijzen' te zijn die als er 'een schot werd gelost allemaal tegelijk opvlogen, maar stuk voor stuk een andere kant op'. Een groep behoudenden organiseerde zich in de *Centrum Gespreksgroep* en kreeg vat op de partij dankzij de gemoderniseerde interne inspraakprocedures. Het gestuntel van minister Udink, de beoogde lijsttrekker voor 1971, legde het gebrek aan regie genadeloos bloot. Udink vertelt bitter: 'Bij de CHU kon het voorkomen dat de reclame- en PR-bureaus die voor heel veel geld waren ingehuurd, werden geleid door mensen die fervent aanhanger van D66 waren. Dat is natuurlijk niet het beste wat je doen kunt. Een zekere naïviteit in het betreden van het veld van de moderne imagedebouwing kan de christelijke partijen in die tijd niet worden ontzegd.'<sup>30</sup>

Zoveel gekrakeel liet de drie christelijke partijen weinig energie voor tempoversnellingen in de samenwerking. Er werd zelfs een neiging tot herbevestiging van het eigene merkbaar. Biesheuvel ontdekte dat de 'impuls vanuit de basis in het land' werd tegengewerkt. In zijn ARP 'leefde het idee van: wij zijn toch een beetje het volk van Israël, het uitverkoren volk. Binnen de AR bestond het streven om de ei-

gen identiteit te handhaven.<sup>31</sup> Ook de poging van de KVP zichzelf te herlanceren via een blauwdruk en het kernprogram van Steenkamp en Van Agt wijst op versterking van de introvertie.

Het van bovenaf vertragen van initiatieven tot samenwerking met CHU en KVP op lokaal niveau na de kritiek uit de radicale vleugel van de ARP was een boeiend signaal. Er sprak argwaan uit tegen de gevoelens aan de basis. Niet alleen bestond er twijfel over 'de oprechte liefde van de KVP', maar ook over de blijvende loyaliteit van het eigen kader aan het vertrouwde, zuilaire stelsel. Zou dat kader de samenwerking niet juist aanwakkeren door het enthousiasme over de concrete resultaten en de nieuwe inspiratie die opkwam in de samenwerkende afdelingen? Het wortelschieten van de eenheidsgedachte moest daarom worden gecontroleerd en afgepaald aan de top.

Voor de lokale en provinciale verkiezingen van 1970 slaagde deze tactiek en werd op nationaal niveau in 1971 volgehouden. Er was wel een urgentieprogram van de drie partijen, maar dat blonk uit in algemeenheden naast de gedetailleerde programma's van de drie afzonderlijk. Het werkte eerder averechts want het bewees dat alle stevige aankondigingen op niets waren uitgelopen. De berg baarde een muis. Dat moest de kiezer wel teleurstellen.

Tijdens de verkiezingsstrijd zette het linkse blok zwaar in. Hoewel de PvdA de KVP voorgoed had afgezworen als coalitiepartner, eiste zij niettemin dat de confessionelen zouden verklaren alleen met links te willen regeren. ARP, CHU en KVP gingen op 18 maart 1971 in op de eis van een gesprek over de basis voor een coalitie met links. Het leidde tot een nog hardere uitsluiting van samenwerking door PvdA-lijsttrekker Joop den Uyl. Nu de drie confessionele partijen zich zo lieten ringeloren, kon je er bijna begrip voor opbrengen dat hij in hen niet veel zin had.

De uitslag op 28 april 1971 was verwoestend. De ARP raakte de hele winst van 1967 van het Jelle-effect kwijt. De CHU zakte nog verder weg en verloor 15 procent van haar aanhang. De KVP overkwam hetzelfde - voor de tweede achtereenvolgende keer. Van de 76 zetels van het confessionele blok van 1963 waren er nog 58 over. Vijftien zetels was de KVP kwijtgeraakt: van 50 via 42 naar 35 zetels. In katholieke bolwerken was de opkomst laag en van de katholieke gelovigen stemde een steeds kleiner percentage op de KVP. Onder de hervormde burgerij ondervond de CHU hetzelfde. Een deel van de confessionele kiezers vond andere partijen geloofwaardiger en zocht zijn heil bij niet-confessionele formaties of bij de orthodoxe splinters. Een ander deel keer-

de de confessionele drie wel de rug toe, maar aarzelde nog over te stappen. Zij bleef thuis. Ondanks het stabiele kabinetsbeleid en de bezweeringen dat de confessionelen vooruitstrevend en eigentijds wilden zijn, liep de natuurlijke achterban bij bosjes weg. Het kabinetsbeleid leken de drie partijen immers niet ronduit te willen verdedigen en bij die vooruitstrevendheid gold het devies: waarom genoeg nemen met de kopie als je het origineel kunt krijgen?

Onderkoning Beel meldde direct na de verkiezingen aan Juliana maar één uitweg te zien, een pad vol doornen: een centrum-rechtse coalitie, aangevuld met de acht zetels van het triomferende DS'70 van Drees jr. Ook al vreesde hij al meteen dat de linkervleugels in de KVP en ARP alleen maar schichtiger zouden worden van een dergelijk kabinet. Beel schreef Juliana nog veel diepere problemen te zien: 'Het is voor de politieke groeperingen niet enkel zaak een oplossing te vinden voor de situatie van heden. Meer nog hebben zij zich te beraden op de voor een verdere toekomst te leggen basis. Onderkennen zij wel voldoende waar zij staan in deze turbulente tijd?'<sup>32</sup> Na zijn visite aan de majesteit belde hij de man die zijn nek had willen uitsteken bij die vraag. Twee dagen daarna ontving Piet Steenkamp de informatieopdracht.

### *Uit rijkdom geschreven*

De dreun die de kiezers de confessionelen hadden uitgedeeld leidde, zoals Beel voorzag, tot een labiel kabinet met het onervaren en gelijk-hebberige DS'70. Als minst geblutste partij met de minst beschadigde lijsttrekker mocht de ARP de premier leveren: Barend Biesheuvel. De fractieleiders van de confessionele drie en de VVD hadden al voor de verkiezingen hierop aangekoerst. Tijdens een werkbezoek aan Londen kwamen zij een voortzetting van hun coalitie overeen met Biesheuvel als premier. Impliciet kreeg Fons van der Stee zo zijn zin: men ging een gezamenlijke minister-president presenteren, al maakte de beslotenheid dit wel erg impliciet. Enkele nieuwe gezichten traden toe tot het kabinet-Biesheuvel. Beerninks leerling Chris van Veen (CHU) werd minister van Onderwijs, Kamerlid en vakbondsman Jaap Boersma (ARP) minister van Sociale Zaken en Steenkamps gunsteling Dries van Agt kwam voor de KVP op Justitie.

Biesheuvel kon aan de slag. Het zag er aanvankelijk naar uit dat hij nu zijn lijn van 'samen uit, samen thuis' kon doorzetten. ARP-voorzitter Anton Veerman, bijvoorbeeld, raakte ervan doordrongen dat zijn



halfhartige koers na de nederlaag niet langer was te handhaven. De vraag naar het karakter van de samenwerking met KVP en CHU werd urgent. Hóe urgent bleek toen de KVP-jongeren en hun CH-collega's op 6 november besloten samen verder te gaan.

Het verschil in traditie en stijl was haast komisch merkbaar. CHJO-secretaris Ries Smits herinnert zich zijn binnenkomst in de zaal met KVP-jongeren: 'Ik trof een zeer enthousiaste groep bijeen die ons op een voor mij onbegrijpelijke wijze toejuichte. Ik had werkelijk geen idee in welk gezelschap ik was beland. Het wekte bij mij het gevoel op van een carnavalesk geheel.'<sup>33</sup> Er was niet alleen gejuich. Het DCN begon meteen na de klap van de kiezers weer rond te seinen dat het failliet van het idee van de confessionele partijvorming helder was en de KVP een andere koers nodig had.

Het liep weer heel anders. KVP-voorzitter Van der Stee werd staatssecretaris van Financiën, en een interim-duo van politieke leiders, vice-voorzitter Laan en de nieuwe fractieleider in de Tweede Kamer, Frans Andriessen, opende een nieuw gesprek met ARP en CHU. Ze kwamen tot vergaande afspraken over integratie van de Kamerfracties en een contactgroep van de besturen om een nieuwe, evangelisch gefundeerde partij voor te bereiden. Een verbazende doorbraak leek het. Maar opnieuw wierp een van de drie partners obstakels op. Nu was het hun eigen KVP. Het partijbestuur was verward: wat aldoor niet kon, werd ineens in verhoogd tempo aangezwengeld? Was dat niet *too little too late*? De radicalen en het DCN benaderden Steenkamp om de teugels over te nemen. Die weigerde, een partijvoorzitterschap was niks voor hem. Dacht hij toen.

In plaats van Steenkamp kwam Dick de Zeeuw als nieuwe voorzitter, evenmin een typische vertegenwoordiger van het katholieke zuiden. Hij was van origine een linkse protestant, na de oorlog katholiek geworden en nu in de ban van de kerkelijke vernieuwing. Bij zijn aantreden legde hij zijn visie glashelder neer in een pleidooi voor een open partij, 'hopelijk samen met ARP en CHU te formeren... Ik vermoed dat de vormgeving van die openheid een partij impliceert die naast het Evangelie ook andere inspiratiebronnen erkent en die dus niet exclusief christelijk is.'<sup>34</sup> Al snel corrigeerde fractieleider Andriessen hem. De Zeeuw bond in. Zoals kon worden verwacht pruimden de voorzitters van ARP en CHU De Zeeuws visie niet.

Andriessen kreeg ook op een ander punt zijn zin: de contactgroep van de drie partijen kwam er. Tussen februari en juni 1972 werkte deze groep onder de naam *de Contactraad* aan gezamenlijke voorstel-

len over verdergaande samenwerking. Steenkamp werd voorzitter, Krajenbrink hoofdsecretaris en de voorzitters van de partijen en fracties waren lid, evenals Wim Hoogendijk en Bob Goudzwaard, AR-ideologen van de nieuwe generatie. De Contactraad kwam tot stand door een combinatie van factoren. Naast de stap van Andriessen en Laan en de neiging van de AR-top de samenwerking voor te bereiden zonder definitieve stap te hoeven zetten, was er een omwenteling in de CHU.

Tilanus jr. kwam weer aan de leiding van de Kamerfractie van de CHU en smeedde meteen een sterke alliantie met de nieuwe Unie-voorzitter, baron Otto van Verschuer. Beiden waren ondubbelzinnig voorstander van één christen-democratische partij en geen van beiden was besmet door het recente gerommel in hun partij. Zelfs AR-voorzitter Veerman zag nu één partij opdoemen. Die moest wel exclusief christelijk zijn: 'In die zin, dat wij ons door het Evangelie willen laten gezegen. Die bereidheid brengt ons bijeen en maakt een gesprek zinvol.'<sup>35</sup>

In veel terugblikken wordt gesteld dat de Contactraad van beslissende betekenis is geweest. Hoe belangrijk ook, het is moeilijk vol te houden dat het voorjaar van 1972 de beslissende wending was. Een eerste overeenstemming over uitgangspunten en opzet van een nieuwe partij was geen geringe prestatie, maar de gebeurtenissen zouden de Contactraad inhalen en nog veel onvoorziene belemmeringen opwerpen. Het ging ook na juni 1972 nog vaak mis voordat er sprake was van een beslissend moment. Piet Steenkamp zegt: 'Ik heb tot het laatst vrees gehad.'

Nu de drie partijtoppen zochten naar concrete voorstellen, kon het niet blijven bij boeiende gedachteswisselingen. Discussies over de vraag of humanisme gelijkwaardig was aan christelijke grondslag waren niet meer vrijblijvend. Er moest een gemeenschappelijk politiek doel worden aangegeven. De discussies liepen hoog op en vergden een hoop van Steenkamps bindend vermogen. In de Contactraad ontstond een onverwachte combine tussen Steenkamp en ARP-ideoloog Hoogendijk. Die werd door secretaris Krajenbrink aangewakkerd. Hoogendijk ontdekte in het denken van Steenkamp over de verantwoordelijke samenleving en het evangelie als opdracht nieuwe bouwstenen. Steenkamps decennia van studie naar het protestantse denken en de filosofische grondslagen van de Wereldraad van Kerken vonden ineens vruchtbare bodem.

Hoogendijk zag een christen-democratische partij niet langer als een zuil van voor de oorlog of uit de jaren vijftig. 'Het is niet een godsdienstig genootschap, maar een politiek actiecentrum. Een politiek actiecentrum veronderstelt een homogeniteit van politiek optreden.

Wij willen dus niet mensen van de meest uiteenlopende opvattingen in één partijverband bijeenbrengen op titel van hun christen-zijn... Deze opstelling is naar mijn mening de consequentie van het feit dat de rooms-katholieke en de Kuypertiaans-gereformeerde wereld zelf zijn opengebroken,' schreef hij begin 1973.<sup>36</sup> Krajenbrink: 'Wij ontdekten in de Kuyperstichting dat er alle reden was voor dit type gesprek. We moesten bij elkaar komen vanuit rijkdom. En dat moesten we snel doen, anders zouden we alsnog bij elkaar moeten gaan zitten vanuit armoede. Die houding wekte spanning binnen de ARP. Daar hoefde dit niet zo vlot. Ineens ging de Kuyperstichting de inhoudelijke verhalen verzorgen over een nieuwe partij. Aan de ene kant zei men: leuk, dan bepaalt ons denken sterk wat er gebeuren gaat. Maar er klonk ook meteen: moet dat ineens zo nodig? Hoogendijk had veel uit te leggen aan het centraal comité: hij had nota bene het voortouw genomen.' Hoogendijk kon erop wijzen dat CHU en KVP niet zo'n professioneel wetenschappelijk instituut hadden. Ook opereerde hij financieel onafhankelijk van de eigen partij. De Kuyperstichting kon domineren met haar geschoolde ideologen en penvoerders. Het bij elkaar komen uit rijkdom gebeurde niet met gelijke draagkracht. 'De AR had zulke voortreffelijke mensen, die waren door de cultuur van debatteren en catechisatie, door de VU en de kerkenraden enorm geschoold. De KVP kon daar nauwelijks iets tegenover stellen, dat waren vooral pragmatici. De AR had de beste mensen in intellectuele zin én politiek gezien om het nieuwe profiel te vestigen en uit te dragen,' vertelt Willy van Lieshout, een insider in katholieke kring.

Een compromis in de Contactgroep leverde consensus op, maar de begeleidingsgroepen uit de AR-achterban konden zich veel beter vinden in een scherp commentaar van Hoogendijk. Toen KVP-voorzitter De Zeeuw ook nog het compromis verdedigde als nuttige eerste stap op weg naar zijn eigen ideaal van een open partij, barstte de bom. Andriessen begon zich nu te laten gelden. Hij schoot samen met de CHU De Zeeuws open-partijgedachte opnieuw af. In de weken daarop leek de zaak uiteen te spatten. 'Elke partij bleef schrijven vanuit haar eigen cultuur. Men had het idee dat er valletjes werden opgezet. Toen is gezegd: Piet, verzamel jij alles en maak één stuk,' vertelt Krajenbrink. Hij zonderde zich met Steenkamp af en samen namen ze alle stukken door. 'Dat bleek een belangrijk moment waarop je het charisma van Piet zag. Hij heeft zich kwaad gemaakt, is er voor gaan zitten en heeft in één ruk hét verhaal geschreven.' Steenkamp greep terug op de kern van zijn rede voor de KVP-partijraad van 1968: het evangelie is een op-

gave, een opdracht. Ook voor het politiek handelen van mensen.

'Piet stuurde mij zijn handgeschreven tekst. Ik ben ermee naar Hoogendijk gegaan en wij zeiden tegen elkaar: dit is het! Er was een doorbraak gemaakt. Dit was uit rijkdom geschreven. Het was een euforie bijna,' zegt Krajenbrink met ontzag. Steenkamp had de politieke analyse vooropgesteld, zodat de overeenstemming daarover eruit zou springen. Niet hóe men als christen in een nieuwe partij kon meewerken, maar óf men politiek handelen als antwoord wilde beschouwen op de opdracht van het evangelie stelde hij centraal. 'We hebben een gave en een opgave, zoals Piet dat noemde. Daarvoor heeft hij mooie formuleringen gebruikt, een beetje moraliserend, predikend bijna. Piet wist ook wel voor welk publiek hij sprak,' relativeert Krajenbrink. De partijbesturen aanvaardden het stuk dat Steenkamp had gewrocht. *Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij*, heette het.

De drie partijen hadden nu een beeld van hun toekomst gekregen. Hun grondslag werd op een nieuwe manier vertolkt: het evangelie was niet 'een landkaart', maar 'een kompas dat de richting aanraadt,' schreef Steenkamp. Die richting was de verantwoordelijke maatschappij waarin 'de mensen in hun gezinnen, in hun werk en in al hun sociale relaties hun verantwoordelijkheid voor de ander kwijt kunnen'. Het christelijk maatschappijbeeld kende die verantwoordelijkheid meer dan abstracte betekenis toe en daarin onderscheidde het zich van de grote ideologieën van de negentiende eeuw. Het socialisme en het liberaal kapitalisme gingen immers nog steeds uit van één centrale, sturende macht in de samenleving, of deze nu de onzichtbare hand van de markt heette of de collectieve interventie. Die visie was te simpel en te eenzijdig gebleken. Daarom wees Steenkamp op de zelfbeperking die de overheid zich moest opleggen om zo haar 'laatste verantwoordelijkheid' met meer gezag te kunnen uitoefenen. En dat was al vaak genoeg nodig, waar het initiatief uit de maatschappij tekort schoot of onvoldoende afwegingen tussen belangen wist te maken. Op deze principiële basis zouden de drie partijen moeten opgaan in een nieuwe formatie, die meer moest worden dan een federatieve bundeling van oude partijen. Een christen-democratische beweging zou in het voorjaar van 1973 opgericht moeten worden. Daarvan zouden mensen rechtstreeks lid kunnen worden, los van de bestaande drie partijen. Bij de verkiezingen van 1975 zou men bezien of er één lijst en één christen-democratische Kamerfractie zouden moeten komen. Er kwamen echter in 1975 geen verkiezingen. Ze kwamen meteen in die zomer van 1972. Steenkamps inkt was nauwelijks droog of zijn opzet lag in duigen.

Wat Beel had voorspeld gebeurde. Premier Biesheuvel bleek een weinig gelukkige hand te hebben. Zijn tactiek van marathonvergaderingen over de financiële perikelen maakte de coalitie onzeker. Ook had Biesheuvel voortdurend meningsverschillen met AR-fractie leider Wim Aantjes, die de linkse koers van minister Jaap Boersma van Sociale Zaken aanmoedigde. Na een van de bezuinigingsnachten liepen de elders op sobere begrotingen hamerende DS'70-ministers in juli 1972 weg. Beel probeerde de coalitie te lijmen, maar dit mislukte. 'Net na de doorbraak met de nota van Steenkamp kregen we de ellende met de val van Biesheuvel. De verkiezingen, de formatie en de komst van het kabinet-Den Uyl hielden alle voortgang tegen. Een gigantisch obstakel was het,' jammert Krajenbrink.

Financieel, organisatorisch en programmatisch was niets voorbereid voor verkiezingen. Veerman en Aantjes weigerden te praten over de voor 1975 voorgestelde mogelijkheid van één lijst en één fractie. Wellicht ook omdat zij op een flinke kiezersbonus hoopten met Biesheuvel, hun premier-lijsttrekker. Dat zou de positie van de ARP versterken in de onderhandelingen over een nieuwe regering en in de onderhandelingen over de nieuwe partij. CHU-voorzitter Van Verschuer drong aan op één lijst en één program, nu meteen. 'Wat hebben wij als perspectief te bieden als wij die ene lijst loslaten?' smeekte hij bijna.<sup>37</sup> Maar Aantjes en Biesheuvel wezen het af. De KVP voelde zich verraden en de CHU-leiding verloor opnieuw de greep op haar 'koppel patrijzen'. De PvdA maakte handig gebruik van de verwarring en Hans Wiegel, de VVD-lijsttrekker, niet minder. De KVP-partijraad slikte de nieuwste reeks voorwaarden vooraf van de PvdA, terwijl ARP en CHU hiertoe niet bereid bleken. Toen De Zeeuw bij brief de PvdA uitnodigde tot een akkoord over samenwerking werd dit op haar partijcongres joelend weggehoond.

Ook in de AR sloeg de verdeeldheid toe. Biesheuvel wilde nu toch tot één christen-democratische fractie komen. Dit voorstel liet hij als concessie aan de linkervleugel vallen, maar stelde wel dat als 'het kabinet geen inzet van de verkiezingen kan zijn, men kan vergeten dat spreker lijstaanvoerder wordt'.<sup>38</sup> Een duidelijke lijn kwam er niet. Biesheuvel voerde fel campagne tegen de PvdA, terwijl zijn partijvrienden liever de VVD beschimpten. Afsplitsingen brachten de KVP in verwarring. De verkiezingsuitslag was een herhaling van de debacles van 1967 en 1971. Biesheuvels premierbonus bleef beperkt tot één restzetel, de CHU

zag nog eens een kwart van haar kiezers weglopen en de KVP nog eens een vijfde. De drie hielden twee jaar na de vorige verkiezingen 48 van de 58 zetels over: 27 voor de KVP (een verlies van acht), veertien voor de AR (één winst) en zeven voor de CHU (drie verlies). Grote winnaars waren de VVD (plus zes) en de PPR (plus vijf). De PvdA kwam met vier zetels winst ook versterkt uit de verkiezingen. Biesheuvel erkent hoe gering zijn succes was en wijst ook schuldigen aan: 'De kiezer wenst duidelijkheid, geloofwaardigheid en karakter. En geen in- en uitpraten. Ik had problemen achter mij – Aantjes en Boersma – die mij dwars zaten. Er was verdeeldheid en dat kost stemmen.'<sup>39</sup> Hij maakte deze analyse in de zomer voor de verkiezingen van 1994, bedoeld als waarschuwing.

De kabinetsformatie van de winter en lente 1972-1973 was kleurrijk. Links had te weinig winst geboekt om alleen te regeren. De winst van de PPR binnen het linkse verbond en de interne radicalisering van de PvdA hadden bovendien de ruimte weggenomen voor een stabiel kabinet. In een geheimzinnige krabbel op een dinerrekening van 8 december merkte Beel – op grond van informatie van disgenoot PvdA-voorman Anne Vondeling? – op: 'Den Uyl zelf is redelijk, maar ziet te zeer om naar de achterban en wijkt hiervoor... hij valt telkens om.' Dan jammert hij: 'Links wordt steeds kwaadaardiger... Van der Louw wil dan ook met de CPN samenwerken. Als de KVP ook maar enigszins zou toegeven en moreel zou steunen, dan valt zij uit elkaar.' Boven het logo 'Motel Postiljon' schreef Beel: 'Ongeluk dreigt voor het land.'<sup>40</sup>

Op 4 april 1973 ontbood Juliana drie ministers van Staat: de KVP'ers Klompé en Beel en de AR-man Donner. De impasse van de kabinetsformatie benauwde. Beel wees haar op het gebrek aan bereidheid bij Den Uyl tot 'samenwerking met andere partijen op de oude voet, dat wil zeggen zoals tot dusver in ons land de samenwerking tussen de PvdA en de christelijke partijen heeft plaatsgevonden'. Zijn goede oude tijd van rooms-rood was voorgoed voorbij en Beel concludeerde dat twee confessionele informateurs een meerderheidskabinet moesten uitproberen, van wie één erkend econoom moest zijn. 'Op grond van de U uitgebrachte adviezen, zouden hiervoor kunnen worden aangezocht de heren mr. Van Agt en drs. De Pous,' schreef hij Juliana. Beel sloot af met de hartenkreet: 'De crisis, welke zich nu reeds meer dan vier en een halve maand voortsleept, leidt tot steeds verdere verzieking van de verhoudingen. Een spoedige oplossing is dringend geboden. Moge daarbij het landsbelang nu eens duidelijk prevaleren!'<sup>41</sup> Informateur Drie van Agt kreeg uiteindelijk AR-econoom Wil Albeda naast zich. De beide heren oogden blijkbaar progressief genoeg

om een nieuw rooms-rood kabinet vlot te trekken.

Dat het moeilijk nog een andere kant kon uitgaan, was al tijdens een mislukte poging van informateur Jaap Burger gebleken. Burger zocht naar openingen voor een minderheidskabinet-Den Uyl. Eind februari 1973 vond hij een eerste splijtzwam. Minister van Sociale Zaken onder Biesheuvel, Jaap Boersma, bleek bereid diezelfde post onder Den Uyl te bekleden. De informateur had een confessionele minister bereid gevonden buiten de fractiediscipline, zijn fractievoorzitter en premier om tot een minderheidskabinet van een andere kleur toe te treden. Vervolgens was ook AR-nestor prof. W.F. de Gaay Fortman beschikbaar. Toen kwam de volgende klap. Volgens de regels van de kieswet moest premier Biesheuvel kiezen tussen zijn Kamerzetel, dus het fractievoorzitterschap, en het Catshuis. Hij bleef liever demissionair premier, een fatale misrekening.

Wim Aantjes werd de nieuwe AR-fractie leider en onderhandelaar in de kabinetsformatie, hoewel hij in 1967 in een zwak gestel nog redenen had gezien om niet beschikbaar te zijn voor een ministersambt. Toen al gingen er geruchten in journalistieke kring over andere motieven daarvoor.<sup>42</sup> Aantjes schaarde zijn verscheurde fractie nipt achter Boersma en De Gaay Fortman. Biesheuvel was in één keer afgeserveerd. KVP-leider Andriessen werd bevangen van angst voor een zelfde inbraak in zijn partij. Burger was al op bezoek geweest bij minister Van Agt van Justitie. 'Hij begon bij mij. Gelet op mijn progressief profiel dacht hij: dat zou wel eens een soort Gajus-Boersma-succes kunnen worden. Subtiliteit was natuurlijk het laatste bij Burger, hij was een zeer grofkorrelig man. Toen hij mij aanzocht ben ik naar Frans Andriessen gegaan en heb toestemming gevraagd om hieraan gevolg te geven. *Njet*, uiteraard. Alles wat ik in die periode politiek ondernam, deponeerde ik bij de fractievoorzitter. *Du moment* dat ik van hem *consent* had gekregen om te handelen was ik gedisculpeerd geweest. Ik liet zulke zaken aan Frans Andriessen.'

Niet losse personen als Van Agt, maar de partijleider zou het gesprek met de informateur voeren. Van Agt vond dat allang best. 'Ik hield mij niet bezig met structurele of strategische vragen als: is Burger bezig het CDA in de kiem te smoren? Ongetwijfeld was dat zo, maar dat zag ik pas later.' Ook Kamerlid Piet van Zeil stond op de nominatie benaderd te worden, zo bleek door een ongelukje van Burger met een stuk papier. 'Ik stond ook op zijn lijstje. Door een slordigheidje zagen journalisten op een persconferentie een glimp daarvan. Ik was genoteerd voor Verkeer en Waterstaat. Toen ik daarmee werd gecon-

fronteerd, heb ik meteen Andriessen gebeld: Frans, ik doe niet mee aan inbraakpogingen.' Het nam niet weg dat Frans Andriessen er niet onderuit kon zelf het gesprek met Burger te openen over steun van de KVP aan een kabinet-Den Uyl.

De CHU weigerde nog verder bij zulke gesprekken betrokken te zijn. Tot ontzetting van Steenkamp en Andriessen was daarmee de laatste kans op een eensgezinde opstelling tegenover het linkse blok verspeeld. Ook toen de informateurs Van Agt en Albeda hun regeerakkoord nog wat wisten bij te buigen bleef de CHU bokkig. Tilanus en partijvoorzitter Van Verschuer waarschuwden hun partij nog dat de samenwerking van de drie wel eens voorgoed kapot gemaakt kon worden. Ze bleken met die opvatting niet in de meerderheid in hun partij. Tilanus stapte niet lang nadien op. Zo kwam het kabinet-Den Uyl er, het eerste kabinet-Den Uyl volgens velen in de PvdA. Angst in de KVP en ARP voor verscheurdheid en nukkigheid van de CHU gaven anderen de kans de drie te splijten.

Piet Steenkamp was de wanhoop nabij. Hij viel fel uit naar de CH-voorlieden, gaf toe de toekomst van de christen-democraten niet meer te herkennen en liet blijken een besluit over de rijke gedachten van de Contactraad zinloos te vinden. Een machteloze woede over zoveel gebrek aan saamhorigheid maakt zich nu nog van hem meester: 'Verschrikkelijk. Ik vond het een vreselijke periode. Geen enkele *sense of urgency* leek er te leven. Dan had die bezwaren en dan die. Ik was er zelf zo ontzettend van overtuigd dat we het moesten doen. Dan kun je gewoon niet begrijpen dat een ander dat niet vindt. Ik werd er soms naar van, kon er gewoon niet meer tegen. De fabrikanten van slaapmiddelen zijn rijk geworden van mijn werk aan het CDA. Rijk!'

Met het nieuwe kabinet leek ook een nieuw politiek klimaat in Nederland aan te breken. Ministers kregen voornamen. Wat in de jaren zestig nog onbekommerd als vernieuwing naar voren kon komen, kreeg door het polarisatiedenken een ideologische verbeterheid. Erkenning van Erich Honeckers DDR werd symbool van vooruitstrevend buitenlands beleid bijvoorbeeld. Op binnenlands terrein was de filosofie van de maakbaarheid van de samenleving de drijfveer geworden achter politiek aangezette tegenstellingen bij elk maatschappelijk onderwerp.

Het rode kabinet kreeg een witte rand. Informateur Van Agt bleef op Justitie en werd vice-premier voor de KVP. Voor Economische Zaken moest die partij nog een ondernemer zien te vinden, die voor links acceptabel zou zijn. Frans Andriessen ging maar eens rondvragen bij



de zwaargewichten van de christelijke werkgeverscentrale NCW, Roelof Nelissen en Rinus Peijnenburg. Er vielen wat namen, één daarvan zei Andriessen niks, al hoorde hij van hen goede verhalen over dat jonge lid van het presidium van de metaalwerkgevers. Marga Klompé kende de man weer van *Justitia et Pax*, geen typisch rechtse club binnen de katholieke wereld. De KVP-leider belde dus maar naar Hollandia in Krimpen aan den IJssel en kreeg de directeur aan de lijn. Die dacht ene Andriessen van de Shell aan de telefoon te hebben. 'Mijn broer had iets met die man te regelen, weet ik nog. Hij belt mij per ongeluk, dacht ik,' vertelt Ruud Lubbers en lacht. 'Ik had de man nog nooit ontmoet en Frans kende mij ook niet. Dat zegt veel.'

De ARP kreeg op hetzelfde moment een nieuwe partijvoorzitter: Jan de Koning, een gematigde voorman van het christelijke groene front. Ruud Lubbers en Jan de Koning, twee mannen uit middenveld en bedrijfsleven, kwamen onverwacht en tegelijkertijd op de voorste bankjes van de nationale politiek terecht. Twee mannen uit verschillende generaties en milieus, die naar naturel en ervaring niet voor elkaar bestemd leken.

Binnen de drie confessionele partijen betekende het progressieve kabinet, dat door twee van de drie werd gedoogd, een nieuwe bron van verdeeldheid. De euforie in de PvdA om haar nieuwe machtspositie bevorderde het gedogen niet. Ruud Lubbers vond de houding van de premier en diens partij in het begin maar eigenaardig. 'Het eerste afknappertje van mij was de Troonrede waaruit Den Uyl de bede schrapte. Ik was in verwarring en dacht: Waarom doet ie dat nou?' Van Agt en De Gaay Fortman toonden Lubbers in – dat zou wel vaker gebeuren. 'Dries had er geen moeite mee,' merkte Lubbers verbaasd. De lieve vrede met de linkse partners was de meer ervaren confessionele ministers wat waard, bleek hem. Er was ook alle reden niet te snel heisa te veroorzaken. De peilingen lieten verdere afkalving zien. Er stonden Statenverkiezingen voor de deur. Die hadden voor rooms-rode coalities altijd gevolgen.

Binnen de ARP was de woede om het opzij schuiven van oud-premier Biesheuvel allerm minst geluwd. Het Kuyperhuis in Den Haag werd bestookt met telegrammen en protestbrieven. 'Het was een enorme ontgoocheling voor de achterban dat hij opzij werd gezet. De winnaar van de verkiezingen en dan zó uitgeschakeld! Daar lag voor de kiezers en het middenkader de kiem van de afkeer van het kabinet-Den Uyl, de afkeer van Aantjes ook,' merkte een AR-jongere. De gedachte dat je vanuit rijkdom moest samengaan vervaagde onder de druk van de polarisatie en de verdeeldheid over het nieuwe kabinet.

Met de komst van Jan de Koning als voorzitter werd de ARP aangepakt. De Koning behoorde al vroeg tot de meest uitgesproken voorstanders van een CDA. Als men maar een duidelijke, eenduidige koers zou inzetten, dan mochten de stappen daarheen wel enige tijd vergen, was zijn kijk. Daarom vond hij de komst van het kabinet-Den Uyl rampzalig, zelfs al kon hij voor veel progressieve plannen sympathie opbrengen. Dat de confessionele drie zich uit elkaar lieten spelen vond hij een grote fout. De schoffering van Biesheuvel en de diepe kloof in de AR verergerden de zaak. Het bracht De Koning tot dezelfde conclusie als ideoloog Hoogendijk én Piet Steenkamp: een krachtig signaal van de gezamenlijke toekomst was broodnodig. Lukte dat niet, dan waren de drie uitgeleverd aan de polarisatie tussen links en Wiegels VVD – aan de heidenen overgeleverd als het ware. KVP en CHU konden zich door deze analyse van De Koning niet langer verschuilen achter moeilijke discussies bij diens mannenbroeders en beslissingen opschuiven.

Het was aan de KVP de knoop door te hakken: óf samengaan met links voluit voorrang geven en dus de CHU en vele AR-mensen afkoppelen óf één christen-democratische partij samen met ARP en CHU voorop zetten. Eigenlijk was het een reprise van het keuzemoment van de radicalen in Terminus uit 1968, maar nu had heel de partij dit eindstation bereikt. De KVP-top koos. Zij ging ermee akkoord dat een federatie van de drie partijen voorbereid ging worden. Het gezamenlijke perspectief had toch meer betekenis dan een tijdelijk coalitieverband met de PvdA. De KVP-partijraad van 23 juni 1973 huldigde Piet Steenkamp als inspirator van de Contactraad en voorzitter van het bestuursorgaan dat de vorming van de federatie, het Christen Democratisch Appel, zou leiden. Het begin was er.

Steenkamp ging met zijn nieuwe secretaris – opnieuw Jan Krajenbrink, ARP-medewerker uit de denktank van Hoogendijk – snel aan de slag. ‘De zaak van de grond krijgen, dat betekende in den lande tekenen oprichten van dat nieuwe CDA. We organiseerden daarom een toernee door het land, grote happenings met Piet als hoofdspreker,’ vertelt Krajenbrink. De respons van de plaatselijke kaders en kiezers was dezelfde als die bij het *samen uit, samen thuis* in 1968. ‘We schrokken ons rot. Er kwam in Utrecht zó duizend man op af. Assen, ik zie het nog voor me: die massale opkomst. Daar bleek uit dat de mensen er reikhalzend naar uitkeken.’ Het CDA had met Steenkamp een voorzitter van jewelste gekregen. Niet als een man van het apparaat, maar als aanjager en vertolker van het oecumenisch idealisme. ‘Duizend spreekbeurten heb ik gehouden, mijn vrouw hield ze bij. Nou

ja, 980, zo iets zal het wel zijn geweest. Ik was avond aan avond weg. In het land was er juist wél die *sense of urgency*. Men voelde dat wij verzwolgen zouden worden als wij de polarisatie niet konden weerstaan. Tussen de top en de achterban groeide daarom tussen 1972 en 1975 een diepe kloof. De mensen in het land begrepen niets van dat Haagse gedoe, ze verfoeiden die ruzies en spanningen aan de top. CDA'ers hebben er een ontzettende hekel aan als de leiding ruzie maakt. Ze hebben groot gelijk.' Om daar met afkeer aan toe te voegen: 'Als het aan de leiders had gelegen, niet Aantjes of Andriessen alleen, geen sprake van, dan zaten we nu nog te *protocollen* en te zeuren over statuten en verdeelplaatjes.' *Sense of urgency* herkende Steenkamp als geen ander, al was het maar omdat die ook in zijn karakter en manier van optreden paste. Nog lacht Krajenbrink: 'De wijze waarop Piet het bracht! Een dominee bijna, zijn verhalen waren predikingen. Hij deed het met fysieke overtuiging, hij hapte naar adem.' Steenkamp herkent zich daarin: 'Ik bleef met mijn Tien Geboden komen: jongens, daar komt Mozes weer aangesjouwd.'

Zo trok Steenkamp met zijn volk door de politieke woestijn en richtte tekenen op. In de afdelingen van de drie partijen sprak die aanpak aan, want zo konden zij zich profileren tegenover de bakkeleierende top in Den Haag. De Contactraad had hun met Steenkamps verhaal iets in handen gegeven om samen mee aan de slag te gaan. Zowel in ideële als in concrete zin. 'Ze hadden een mooi stuk voorgelegd gekregen. Het element *rijkdom* begon aan te slaan bij de basis. Ze voelden *armoede* en zagen opeens: hé, er zit veel meer rijkdom in dan we hadden gedacht. We hebben elkaar écht iets te melden, ook vanuit een oecumenisch motief. De mensen voelden dat als een *momentum*,' vertelt Jan Krajenbrink.

Steenkamp merkte dat zijn boodschap aansloeg. Tot zijn eigen verbazing soms. 'Ik moest spreken in Friesland, daar was de AR onder aanvoering van het *Friesch Dagblad* van Hendrik Algra fel tegen het CDA. In het hol van de leeuw kwam ik, de Frieslandhal met een paar duizend mensen gevuld. Wie zie ik op de eerste rij zitten? Algra! Nou, ik had het niet meer. Ik houd mijn speech, ook over de bijbelse noties van het CDA. Een katholiek die de tale Kanaäns spreekt, nou die waren met een kaarsje te zoeken, zei Jan de Koning altijd. Ik rond mijn verhaal af en Hendrik Algra komt naar me toe en zegt: "Bedankt, ik ben om." Ik zeg: meneer Algra, wát zegt u? "Ik ben volstrekt om," herhaalde hij. Vanaf dat moment schreef hij in zijn krant vóór het CDA.'

Zolang er sprake was van een gecoördineerd optreden aan de top

waren de leden geneigd betogen over een traag tempo van samenwerking voor verstandig te houden. De gespletenheid van de partijtoppen deed de afdelingen echter meer eigenstandig optreden. Paul Doop, een jong ARP-lid, merkte in Nijmegen bijvoorbeeld: 'Ik ervoer de komst van het CDA als iets natuurlijks. Lokaal was men er klaar voor, er was geen grote discussie over, ook niet in die kleine AR- en CH-afdelingen daar. Die waren behoorlijk zelfbewust, juist omdat ze klein toch overeind bleven. Maar ook in de KVP wilden velen via de nieuwe CDA-club loskomen van dat traditionele gedoe, die ouderwetse katholieke sfeer. Op hun ledenvergaderingen zaten de deken en Duijnsteer nog op de eerste rij. Daar wilden ze van af. Dat leefde zeker onder jongeren en middenstanders, maar ook bij mensen als Ad Lansink. De komst van het CDA bood de gelegenheid de bezem te halen door oude structuren en het oude personeel.'

Deze stemming in het land was ongeveer het enige dat het CDA in wording overeind hield. Het ijs begon weer te kruien. KVP-voorzitter De Zeeuw zorgde gedurig voor onduidelijkheid. De linkervleugel in de ARP belegde weer aparte bijeenkomsten, los van de eigen partijorganisatie. Terwijl Steenkamp opriep tot geduld en begrip om de vrede in de KVP te bewaren, kreeg De Zeeuw tegenspel in het partijbestuur. Vooral Madeleen Leyten-de Wijckersloot de Weerdesteijn ontpopte zich – goed afgestemd met Steenkamp – als tegenstrever. Steenkamp steekt zijn bewondering voor deze vaste gesprekspartner in zijn telefooncircuit niet onder stoelen of banken. Hij noemt Madeleen Leyten met Jan de Koning zijn steunpilaren bij de opbouw van het CDA. 'Een geweldige vrouw, iemand als koningin Wilhelmina.' 'Misschien wel de belangrijkste figuur binnen de KVP,' bevestigt Krajenbrink. Arie Oostlander, directeur van de Kuypersstichting, legt ook een boeiende analogie bloot: 'Een fantastisch mens, volstrekt niet machtsbelust. Het deed haar niks dat ze zo ongeveer alles kon worden. Ze heeft wel wat van Jan de Koning, al is ze extravert.'

Eind 1973 ging het moeizaam met het CDA, heel moeizaam, maar voor de CHU-top nog niet traag genoeg. CH-leider Kruisinga liet niet na zich te profileren als opponent van Den Uyl, meestal ten koste van Aantjes. Diens sympathie voor links werd erdoor onderstreept, wat de afkeer van links in zijn ARP-achterban alleen maar verergerde. Ook Wiegel en Aantjes kruisten in de Kamer de degenen als nooit tevoren. 'We hadden veel plezier, ondanks de politieke gevechten,' geniet de liberale leider. 'Wij zaten naast elkaar in de oude Kamerzaal, in de toenmalige groene bankjes aan weerszijden van het looppad. Als ik een in-

terruptie ging plegen om de ARP uit te dagen met kritiek op het kabinet – kritiek waarmee de AR-achterban het helemaal eens zou zijn – dan zei ik als ik opstond: Willem, ik ga jou weer in het nauw brengen. Hij kon daar goed tegen, hij hield van het politieke spel.’

Kruisinga keek de kunst van Wiegel af. ‘Die kwam me altijd uithoren. Kwam-ie op mijn kamer en vroeg langs zijn neus weg: Hans, hoe denk jij hierover? Dat wilde hij weten om ons net even voor te kunnen zijn. Hij wilde graag uitgekookt zijn.’ Aan de linkerzijde werd het met genoegen aanschouwd. Een splijting leek een kwestie van tijd zolang Wiegel en Den Uyl de confessionelen steeds weer tegen elkaar wisten uit te spelen. De PvdA-politicologen Van den Berg en Molleman schreven in 1974 dat het CDA niet meer was dan een ‘sterven in elkaars armen’. Het was in hun ogen ‘in toenemende mate een achterhoede-gevecht’. En als het na alle vertragingen en verdeeldheid nog zou lukken met die ene partij, stelden zij, dan ‘komt het CDA ruimschoots te laat om nog een redelijk massale aanhang te krijgen’.<sup>43</sup>

Na de jaarwisseling 1973-1974 leek het CDA inderdaad verkeken. De oliecrisis gaf Joop den Uyl de kans zich als bezorgde vader des vaderlands te ontpoppen, die de tv-kijkers toch een warme winter voorspiegelde. Minister Ruud Lubbers liet met een dikke trui aan de kijkers zien hoe ze energie konden besparen door in huis de gordijnen dicht te doen. Tussen de bedrijven door barstte in de CDA-top een nieuw conflict los. CHU-bestuurder Ries Smits: ‘Kruisinga lette scherp op hoe hij zijn positie kon versterken. Hij had bovendien te maken met de Centrum Gespreksgroep, een radicaal-evangelisch gezelschap in conservatieve zin. Zeer onverdraagzame mensen van geloofd eikenhout, doodsbang van zaken als onveiligheid en zedenverwilderding. Kruisinga wilde hen binnenboord houden en tegelijkertijd vanuit de oppositie de positie van zijn club versterken. Daarmee versterkte hij zijn greep op het proces in het CDA. Hij wist dat men niet zonder CHU verder zou gaan. Dan zou het CDA een door de KVP gedomineerde club worden en dat was onverteerbaar voor de antirevolutionairen.’ Jan Krajenbrink: ‘De CHU werd door het kabinet-Den Uyl opeens een belangrijke factor. Tot dat moment had ze een ondergeschikte rol gespeeld. De CH poetste zich nu op. Kruisinga preekte een beetje voor eigen parochie. Hij wilde scoren en de CHU een gezicht geven. Zo raakten de besprekingen in het CDA-bestuur in wording geblokkeerd.’

Die winter kwam er zelfs geen begin van een gesprek over een CDA-alternatief voor de linkse voorstellen voor een abortuswetgeving. Dat je niet bereid was tot een eensgezinde visie te komen op een vraagstuk

van de omgang met leven en dood, was voor Piet Steenkamp ondenkbaar. Waarvoor probeerde hij nog politiek te bedrijven vanuit zijn antwoordfilosofie? Hij stelde vast dat hij had gefaald. Bitter voegde hij de drie partijtoppen toe: 'Ik heb nog nooit meegemaakt dat een groep mensen zozeer bezig was met een bewuste poging tot zelfmoord als bij ons het geval is.' Hij trok zijn grens: 'Wij lijken met elkaar op kleine kinderen die bijna moedwillig het eigen zo moeizaam gemaakte bouwwerk kapot gooien. Wat hebben wij eraan of wij kleine veldslagen ieder voor zich winnen, maar de gezamenlijke veldtocht verliezen? Het is onmogelijk om zo door te gaan, en ikzelf doe het dan ook niet.'<sup>44</sup> Steenkamp hield het voor gezien. Het was 7 februari 1974. Over enkele weken waren er Statenverkiezingen.

## 2 Slapen zonder tabletje

### *Tegenspel in samenspel*

De wanhoop van Piet Steenkamp was wel diep, maar duurde niet lang. Er kwam een nieuw signaal uit de achterban. Secretaris Krajenbrink was onverminderd doorgegaan met het opjatten van de afdelingen. Met verkiezingen voor de Staten en gemeenteraden voor de boeg kon hij druk op de ketel zetten. Terwijl de top bakkeleide maakte hij een overzicht van de feitelijke opkomst van het CDA in den lande. Voor de lokale actieteams stelden de drie partijapparaten 'onder auspiciën van het Christen Democratisch Appèl (C.D.A.)' een handboek op voor de campagnes in dat voorjaar. Onder de neutrale titel *Documentatie Verkiezingen 1974* werd het kader enthousiast gemaakt om gezamenlijk op te trekken. Uit een bijlage bij het handboek doemt een omwenteling op bij de confessionele partijen. In negen van de elf provincies presenteerde het CDA zich als één partij of als lijstverbinding van ARP, CHU en KVP aan de kiezer.

Jan Krajenbrink had voor de partijtop intern een nog opmerkelijker stuk voorbereid. Hij deelde half maart een ogenschijnlijk droog overzicht rond van de feitelijke samenwerking van de drie partijen.<sup>45</sup> 'Het was een *eye-opener!*' Krajenbrink was zelf verbaasd over het elan waarmee de leden plaatselijk aan de slag waren gegaan. De bereidheid om als één partij of lijst en met één fractie te opereren bleek niet alleen concreet te bestaan, maar was feitelijk massaal. Het document heette koeltjes *Hierachter een aantal statistische gegevens inzake het optreden van de christen-democraten bij de gemeenteraadsverkiezingen van 29 mei a.s.* Vormen van samenwerking van ARP, CHU en KVP waren alleen voor de grotere gemeenten nagelopen op andere namen dan 'CDA'. In 195 (grotere) gemeenten, samen goed voor 7.867.981 inwoners, kwamen de drie partijen met één lijst, als CDA of met benamingen als *Samenwerkende Christelijke Partijen*, naar de kiezers. In 153 gemeenten werd de naam CDA voor de gezamenlijke lijst benut, goed voor 6.788.515 inwoners.

Regelrecht explosief waren de gegevens over de zelfstandigheid van de lokale afdelingen. Zo was de ARP over heel Nederland nog in 132 gemeenten (samen goed voor 1,2 miljoen inwoners) van plan met een eigen lijst te komen. De CHU ging zelfstandig nog in 136 gemeenten (1,4 miljoen inwoners) op pad. Zij deed in Limburg al nergens meer afzonderlijk mee. Het was nota bene de KVP die nog het meest overeind leek te blijven: in 154 gemeenten (2,3 miljoen inwoners) trad zij nog op met een eigen lijst. Maar in voor haar cruciale provincies was dat nauwelijks meer het geval: in Limburg in nog maar één gemeente en in Noord-Brabant in vijf.

De conclusie die hieruit kon worden getrokken was voor het CDA van grote betekenis. Voor het partij kader waren de drie afzonderlijke partijen in de directe eigen omgeving een afgesloten hoofdstuk. De drie partijtoppen waren burgemeesters van Potemkin-dorpen geworden. Ze vertegenwoordigden in ontbinding verkerende organisaties.

Toen Krajenbrink met zijn *eye-opener* kwam waren de reacties er ook naar. 'Ik herinner mij dat ik dit ter vergadering uitreikte. Zó veel miljoen mensen kennen in feite al een CDA-verband in hun gemeente? Het was voor velen onthutsend. Niet iedereen wilde daar direct aan.' De kiezers brachten hen de noodzaak snel aan het verstand. De Statenverkiezingen van 27 maart leverden een op het eerste gezicht vertrouwd beeld op van winst voor de polariserende PvdA en VVD, ten koste van D66 en DS'70. Beide werden weggevaagd. De confessionelen bleven echter ten opzichte van 1972 overeind, zij het dat de CHU flink won ten koste van de ARP. Waar de drie als CDA waren opgetreden, zagen zij een bonus van anderhalf procent winst. Twee maanden later bij de gemeenteraadsverkiezingen was dat effect nog sterker. De leiding was ingehaald door de basis. Steenkamp schepte moed en trad niet af.

Achteraf kan men in deze beweging het keerpunt zien van de polarisatie. Er was in de vorming van het CDA een dieperliggende saamhorigheid ontsloten dan in een links-rechts tegenstelling besloten lag. Het nieuwe handboekje voor de campagne liet dat zien met een interview met Piet Steenkamp over zijn afkeer van polarisatiepolitiek. 'Als het gaat om polarisatie, louter door middel van het conflict, tegenover het harmoniemodel, dan heeft dat grote bezwaren. Men moet proberen elkaar te vinden. Het gaat om tegenspel in samenspel. We moeten oppassen met het etiketteren van de ander. Is het nodig in Nederland aan te tonen, dat de polarisatie onze samenleving vernietigt, dat die de mensen verblindt?' Steenkamp verwees naar de verziekte sfeer dankzij de



kabinetsformatie en de gebroken beloften daarin. 'Als dat het gevolg is van de polarisatie, dan vindt het CDA, dat dat een volstrekt verkeerde grondhouding is.'

Vervolgens legde hij uit waarom het CDA niet in te delen zou zijn in het links-rechtsschema. Hij beaamde dat het CDA zich herkende in ideeën van links over ontwikkelingssamenwerking en democratisering. Maar, waarschuwde hij, als de belangrijkste punten van de komende jaren op andere terreinen liggen, bijvoorbeeld defensie, een rechtvaardige orde of voldoende vrijheid in het sociaal-economische leven, dan konden links en het CDA wel eens uiteengaan. 'Men kan dus niet vooraf stellen dat het CDA altijd een bondgenootschap aan zou moeten gaan met de linkse partijen in Nederland,' stelde hij voor de duidelijkheid vast. 'Dat hangt af van de belangrijkste punten die aan de orde zijn.'<sup>46</sup>

Steenkamp presenteerde zijn CDA als stroming die evenwichtigheid in sociale en economische vraagstukken wenste te bewaren om samenspel mogelijk te maken. Het ging hem om de bestrijding van 'een volstrekt verkeerde grondhouding'. Het was een nieuw soort antithese tegenover socialisten en liberalen, zoals ARP-oprichter Abraham Kuiper dat rond 1900 al neerzette. Even goed sloot het naadloos aan op de lijn van oud-KVP-leider Romme bij de wisselende keuze voor samenwerking met één van die twee stromingen op zakelijke, tijdelijke gronden.

Romme had dit glashelder onder woorden gebracht in de jaren vijftig: 'Om te bereiken wat wij op het economisch-sociale terrein menen te moeten bereiken, hadden wij de socialisten de eerste jaren na de oorlog bepaald meer nodig dan nu.'<sup>47</sup> Voor de KVP was de rode bondgenoot ook toen niet meer of minder dan een tijdelijk vehikel voor het verwezenlijken van politieke doelen. Diepere verbondenheid met links of rechts was er niet. Die houding zou bekend worden onder de naam 'lood om oud ijzer', een term van ARP-voorman Bouke Roolvink. Zij wil zeggen dat het confessionelen weinig uitmaakt of zij kiezen voor liberale of socialistische regeerpartners. Hun beider visie is vooral economisch gedetermineerd en in de ogen van christen-democraten even beperkt als horizontalistisch als het om het wezen van mens en samenleving gaat. Na de oorlog was hun keuze voor de PvdA in de periode van wederopbouw ingegeven door de sociale en economische raakvlakken van dat moment, zo gaf Romme duidelijk aan. Piet Steenkamp zegt hetzelfde anders: 'Aanduiden daar was ik, denk ik, wel goed in: dát onderscheidt ons van de PvdA en dat van de VVD. Het is een pak-

ket. De lood-om-oud-ijzer-theorie heb ik nooit verworpen. Bij beide mag je wat en bij beide mis je wat. Er zijn tijden dat je beter met de PvdA kunt regeren, andere tijden weer beter met de vvd. Dat ligt aan de actualiteit van de thema's van samenwerking.'

Beginnelsen van confessionele politiek zijn nu eenmaal ontleend aan een ander, eigen referentiekader voor mens en maatschappij. Dat is geworteld in het verzet van gelovigen tegen de culturele dominantie van het liberale regentendom van de vorige eeuw. Het was de massale aanhang voor christelijk geïnspireerde politiek die die regentenmacht brak en daarna een pluriform samenlevingsmodel van groepen en hun zuilen introduceerde. De dijken van het poldermodel werden toen aangelegd. In deze manier van denken bleven socialisten als bondgenoot even aantrekkelijk of onaantrekkelijk als hun tegenstrevers, de liberalen. Die twee bleven als product van de negentiende-eeuwse filosofie elkaars klassevijand. Al naar gelang de omstandigheden konden de confessionelen aan de ene dan wel aan de andere stroming de voorkeur geven. Zolang liberalen én socialisten een even grote onverschilligheid – of zelfs een nauwelijks bedwongen neerbuigendheid – vertoonden voor thema's die voor de christelijke maatschappij- en mensvisie wezenlijk waren, maakten zij de positie van confessionele partijen eigenlijk wel comfortabel. Het maakte voor de kern van hun politiek weinig uit of met een liberale dan wel socialistische rivaal een tijd lang werd samengewerkt.

Hoe nieuw het CDA ook was, de politieke filosofie bouwde voort op herkenbare visies uit de confessionele politiek. Evenals de persoon van Steenkamp verenigde zijn partij innovatie en continuïteit. De eigenzinnige balans daartussen gaf het de ruimte trouwe confessionele kaders én nieuwe groepen kiezers aan te spreken. Dan moest het CDA wel stevig worden gegrondvest en voor de volgende verkiezingen worden klaargestoomd. En daar ontbrak het nog steeds aan.

De polarisatie-filosofie van de PvdA werd door premier Den Uyl nog een slag aangedraaid in een rede te Nijmegen, waarin hij het idee van 'de socialisatie van de vraag' uiteenzette: 'Het socialisme staat op gespannen voet met de ondernemingsgewijze productie, al wenst het die productiewijze bepaald niet in te ruilen voor een staatscentralistisch socialisme.' Verder: 'De productie behoort uiteindelijk niet bepaald te worden door vraag en aanbod, zoals zij op de markt tot gelding komen, maar door – als tegenstelling gezien – democratisch getoetste gemeenschapsbeslissingen.'<sup>48</sup> Den Uyl pleitte daarom voor centraal gestuurde financiële injecties in de economie, ook door de bankbiljetten-

pers te laten draaien en zelfs voor een mogelijke devaluatie van de gulden, conform het beleid van de Britse Labour-regering van die jaren. Bankpresident Zijlstra verzette zich scherp tegen deze incidentele oppomp-aanpak van de problemen, omdat deze de landing van de economie later alleen maar harder zou maken.<sup>49</sup> Het draaide dus precies om punten waarover Steenkamp zei dat die PvdA en CDA wel eens uiteen konden drijven. Het blijft ook vijftwintig jaar later verbazen hoe een scherpzinnig en erudiet man als Joop den Uyl de samenwerking met zijn confessionele partners wist te verknoeien en zo de saamhorigheid in het eerst zo succesvol gespleten CDA-kamp gedurig aanwakkerde. Niets lieten de PvdA en hijzelf na om een anti-socialistisch sentiment in dit kamp voedsel te geven.

De beslissingen over de statuten, organisatievorm en de ene CDA-lijst werden in het najaar van 1974 nog niet genomen. Opnieuw laaide de vraag op naar de formulering van de principiële basis, de grondslag, van het nieuwe CDA. Daar wist AR-voorzitter Jan de Koning wel raad mee. Laconiek haalde hij een tekst van KVP-collega De Zeeuw boven tafel. Toen die in 1971 KVP-voorzitter was geworden had hij toch 'het evangelie als richtsnoer' voor een christen-democratische partij genoemd? De Zeeuw kon dat niet tegenspreken. Daarmee was het probleem van de gelijkstelling van christelijke en andere inspiratiebronnen van tafel. Besloten werd in februari 1975 een bestuursconferentie te houden om de statutaire vraagstukken af te handelen.

Jan Krajenbrink kende nu geen twijfel meer. 'De achterban herkende zich meer en meer in dat waarmee het CDA zich presenteerde. Men voelde dat er inhoudelijk iets onder lag waarin men zich herkende. Vanaf 1974 was het voor mij duidelijk dat het zou lukken. Die schok dat er in de afdelingen al zo'n groot draagvlak bleek te zijn gaf mij de verzekering dat het een bekeken zaak was. Ik geloofde erin.' Dat zelfvertrouwen was geen gemeengoed in de CDA-top. Piet Steenkamp, bijvoorbeeld, leefde in angst en beven: 'De CHU! Toen die oppositie zat te voeren, dacht ik aldoor: dat loopt nog mis zo! Maar dan kon ik vreemd genoeg bouwen op Roelof Kruisinga, die stelde me gerust. Hij wist precies tot hoever hij kon gaan en hield dat scherp in het oog, want hij wilde net als baron Van Verschuer dat het CDA er kwam. Niettemin, ik bleef doodsbenuwd.'

Een KVP-bestuurder uit die jaren herkent dat. 'Piet Steenkamp is geen politicus. Wel iemand met visie, een groot bezieler, de geestelijk vader van het CDA. Als men zijn visie deelde dan begreep hij niet dat het niet gladjes kon worden doorgevoerd, maar dat het kader stapsgewe-

wijs moest worden voorbereid. Piet zag snel beren op de weg, belde als hij wist dat je de vorige dag een partijvergadering had gehad. Hij wilde dan alles weten: moest er worden gestemd? Wie waren er tegen? Piet zat meer in geestelijke nood dan nodig was. Ik was er na 1974 zeker van dat het CDA er zou komen. Velen waren op weg naar een positief besluit. Dat keurmerk kunnen wij christen-democraten dragen: wij laten elkaar niet los,' zegt Piet van Zeil trots.

De bestuursconferentie van februari 1975 – de 'conference van Woudschoten' – leidde tot unanieme overeenstemming over de CDA-statuten. Zelfs over de grondslag werd men het eens. De AR-kiesverenigingen werd schriftelijk nog om instemming gevraagd via de zogenoemde 'zwarte procedure' in die kring. De einduitslag was een triomf voor Jan de Koning en Piet Steenkamp: 91 procent was vóór.<sup>50</sup> De *federatie CDA* kon beginnen, met een eigen bestuur en instellingen, én eigen leden. De leden van KVP, ARP en CHU waren automatisch lid, maar men kon nu ook rechtstreeks lid van het CDA worden. Het enige dat opnieuw vertraging opliep, was de ene lijst bij de volgende Kamerverkiezingen.

De wetenschappelijke partij-instituten werkten inmiddels nauw samen en hadden in augustus 1974 de nota *Gerede twijfel* gepubliceerd. Deze kritische reflectie op de ruimte en normering van economische groei in tijden van energiecrisis en milieuvraagstukken viel buitengewoon goed. *Gerede twijfel* was meer dan het begin van een gezamenlijke verkenning van grote vraagstukken. Het bevatte ook een stevige waarschuwing aan het kabinet-Den Uyl dat het met zijn expansie van de overheidsuitgaven en de hoge inflatie op de verkeerde weg zat: 'Steeds weer opnieuw zal het kabinet bestaande uitgaven tegen mogelijke nieuwe uitgaven moeten kunnen afwegen om slagvaardig op nieuwe ontwikkelingen te kunnen inspelen. Het is zeer ongewenst wanneer op dit terrein dogmatische stokpaardjes worden bereden. Natuurlijk zal elk kabinet de zwaksten in onze samenleving in bescherming moeten nemen. Maar dat blijkt in een dynamische welvaartsmaatschappij als waarin wij leven, gelukkig, veel minder een constante groepering te zijn dan men ons dikwijls wil doen geloven... Intussen realiseren wij ons terdege, dat het politieke moed vereist om bestaande uitgaven te snoeien teneinde nieuwe mogelijk te maken. Maar het is onvermijdelijk.'<sup>51</sup> Hier klonk een nieuw zelfbewustzijn. Rapporteur van de nota was Hans Borstlap, sinds mei 1973 in dienst bij AR-goeroe Hoogendijk als medewerker voor sociaal-economische vraagstukken. Het zou niet zijn laatste baanbrekende rapport voor het CDA zijn.

De conference van Woudschoten bleek een keuzemoment. KVP-voorzitter De Zeeuw zag zijn strategie mislukken en koos voor een vlucht naar voren. Hij wilde de KVP via een resolutie aan het dagelijks bestuur nu al omvormen tot een nieuwe beweging, los van de twee protestantse zusterpartijen. Die mochten wel aanschuiven, maar de nieuwe club zou hoe dan ook met een eigen lijst bij de volgende Kamerverkiezingen aantreden. Desnoods los van de andere CDA-partners. Deze *booby-trap* ontplofte in zijn eigen gezicht. Piet van Zeil maakte het van nabij mee. 'Ik hield samen met Dick de Zeeuw een inleiding in Rotterdam en daar nam hij afstand van het in Woudschoten zo moeizaam geformuleerde compromis. Na afloop sprak ik hem er meteen op aan. Hij dacht dat hij ook in CDA-verband zijn open partij voorop kon blijven zetten.'

Van Zeil seinde onmiddellijk de overige leden van het dagelijks bestuur en fractieleider Frans Andriessen in. 'Wij waren des duivels. Onze lijn was consequent afspraken houden. *A fortiori* bij dingen als de grondslag en het functioneren van de partij als zodanig. Dat is de kern, daar kun je niet schuiven.' De zaak liep hoog op, herinnert Piet van Zeil zich. 'Je kon zien dat De Zeeuw geen politicus is. Hij dacht dat hij de politieke mores kon veranderen. Het zou allemaal heel anders gaan, een beetje D66-achtig. Madeleen Leyten, Frans en anderen vonden dit een zeer aangelegen punt. Onze betrouwbaarheid naar de partners was in het geding.'

Leyten dwong De Zeeuw tot aftreden en op de partijraad van 21 juni schaarden 98 van de 112 stemmers zich achter haar. NKV-bestuurder Wim Vergeer volgde De Zeeuw op, die kort daarna met enig kabaal uit de KVP stapte. Vlak voor de Kamerverkiezingen van 1977 maakte De Zeeuw zijn overstap naar de PvdA bekend. De eensgezindheid naar buiten was hersteld, maar de KVP raakte verder in het slop. Piet van Zeil – later de laatste voorzitter van die partij – zag het met lede ogen aan: 'De kadervorming kreeg minder belangstelling. De ontkerkelijking, vooral na 1970, leidde bij een reeks van katholieke organisaties tot minder participatie. Dat trof ook de KVP. Daar kwam nog bij dat de directeur van het partijbureau en zijn adjunct De Zeeuw volledig steunden. Toen De Zeeuw opstapte, waren zij niet te handhaven. We zaten met een geweldig gat.' Er kwam een probleem bij: de nieuwe partijvoorzitter Wim Vergeer. 'Die kon ook weinig extra doen, want hij was wethouder in Utrecht en iets later ook nog Eerste-Kamerlid. Zo kon er niet veel actie worden ondernomen. Toen het rechtstreekse lidmaatschap van het CDA kwam, kozen veel katholieken daarvoor. Er

was in onze kring teleurstelling vanwege de traagheid waarmee het CDA van de grond kwam,' vertelt Piet van Zeil.

Was met de val van De Zeeuw eindelijk de laatste horde genomen? Het elan van de basis zou kunnen overslaan naar de top. Toch bleef al te veel enthousiasme daar iets verdachts, bespeurde minister Lubbers. 'Ik merkte dat er spanningen bleven bestaan, ook toen we op weg waren naar een fusieproces. De CHU deed bijvoorbeeld niet mee met het overleg in restaurant Royal dat wij als ministersploeg voerden met onze fracties. Dat had ik normaal gevonden, maar daar was de bereidheid niet toe. Ook heb ik ergens in 1975, toen het CDA was opgericht en we eensgezindheid moesten gaan uitstralen, voorgesteld dat wij als ministers allemaal rechtstreeks CDA-lid zouden worden. Een soort jongensachtig enthousiasme, ik vond dat we een signaal moesten geven. Dat we niet meer uit elkaar gespeeld konden worden. Ik kreeg er geen handen voor op elkaar. Het was ondenkbaar! Ik vond dat maar raar.'

### *Ik sta hier niet met gebalde vuisten*

De val van De Zeeuw zette de seinen wel op groen, maar de manier waarop hij werd gewipt alarmeerde AR-fractie leider Wim Aantjes. Zijn achterdochtige natuur werd door de gebeurtenissen geprikkeld. Verdween met De Zeeuw niet de laatste linkse figuur, die Andriessen en de KVP-top op koers kon houden? Was bij de KVP-ministers ook niet al een tijdje een groeiende distantie tot het kabinet te merken? Kortom, Aantjes vond het tijd de winst in de grondslagdiscussie politiek vast te sjoeren ten gunste van zijn politieke lijn. Dat had hij niet gek ingeschat, want zijn groeiende warmte voor de coalitie met Den Uyl werd niet alom gevoeld. Andriessen en Van Agt lieten als eersten merken dat de houding van de PvdA hen meer en meer ergerde. Lubbers wist waarom: 'Den Uyl zag zijn kabinet als een verdeel-en-heersactie in confessionele kring. De CHU lag er al uit en onze verdeeldheid hoefde alleen maar verder aangewakkerd te worden. Een aantal ministers begon daarom na 1974 af te knappen op het dominante gedoe van Den Uyl. Dries van Agt als eerste. Het meest markant ook en het meest getormenteerd.'

Andriessen gaf Aantjes zijn kans. Hij relativeerde in juli in een interview in *Hervormd Nederland* de vraag naar de grondslag: 'We zijn het erover eens, dat je elkaar de maat niet moet nemen.' Hij vond dat een

partij die zich op het evangelie laat aanspreken niet van elk lid mocht eisen dat deze zich persoonlijk moest laten toetsen op dat punt. 'Het CDA is dus inderdaad geen confessionele partij meer, nee.' Hem ontglipte de toespitsing: 'Ja, het is geen christelijke partij.'<sup>52</sup> Nu leek het toch weer sterk op de programpartij van De Zeeuw. Aantjes had het punt te pakken dat hij nodig had en beet zich vast in de eis dat zo'n persoonlijke aansprakelijkheid van leden en vertegenwoordigers van het CDA juist het bewijs moest leveren van de ware grondslag van de partij.

Deze eis was voor de altijd zo diverse denk- en leefsfeer van de CHU onverteerbaar. Aantjes had een splijtzwam gevonden, maar wel een die de KVP en CHU op één hoop dreef en hem eerder vervreemde van de hoofdstroom van het CDA dan dat deze actie de nieuwe partij zou verlokken tot een gedreven evangelisch geluid. Sterker nog, hij ver-speelde de steun van Jan de Koning. Van de vijf AR-leden in het CDA-bestuur steunde alleen partijsecretaris Dick Corporaal Aantjes nog. Zo had Aantjes zelf de AR-leiding gespleten om iets dat misverstand en abstract denken verenigde. Op hetzelfde moment was het CDA-bestuur bezig het eerste eigen partijcongres van de federatie te organiseren. De animo om daar nog op te treden was bij Aantjes gering. Hij had het gevoel dat zelfs zijn eigen partij hem ontglipte. De Koning moest hem daags voor dat oprichtingscongres met veel misbaar overhalen er überhaupt te spreken. 'Willem kan op dat soort momenten zeer bokkig zijn,' vertelde hij later.<sup>53</sup>

Het eerste congres van het CDA, op 28 augustus 1975, had een feest moeten zijn. Piet Steenkamp noemt het één van de dieptepunten in zijn tijd als voorman. Hij opende het congres met een klemmend pleidooi dat de drie partijen nu toch echt zaak moesten maken van het eigene van het CDA als nieuwe beweging. 'Wie niets riskeren wil moet thuis blijven,' daagde hij de partijtoppen uit. Andriessen kon er die dag echter niet omheen zijn onhandige interview nog eens uit te leggen. Hij merkte op uit vrees voor al te veel pretentie het CDA liever geen christelijke partij te hebben willen noemen. Hij stelde nog eens 'dat het CDA geen gesloten groepering van christenen is'. Als gebaar naar Aantjes kwam toen toch het hoge woord eruit: 'De enige grondslag die het CDA heeft als richtsnoer voor het politiek handelen, het evangelie, rechtvaardigt het CDA een christelijke partij te noemen.' Maar die norm mag 'niet worden begrepen als een belemmering voor de toetreding tot het CDA' voor wie die partij politiek wil steunen.

Dat was niet het enige. Andriessen sprak ook nog uit dat hij in 1977 een nieuw kabinet van CDA en PvdA wilde. Natuurlijk om Aantjes te

binden en Den Uyls pogingen tot splijting van het CDA van een hoge prijs te voorzien. Want die nieuwe coalitie kon geen heruitgave van het zittend kabinet zijn. De afkeer van het klimaat daarin sijpelde door in Andriessens tekst: 'In volstrekte gelijkwaardigheid via een normale, democratische procedure en in een parlementair kabinet (zou samenwerking) mogelijk zijn. Men zal dan wel voor een gezamenlijk beleid moeten willen staan en de één zal de ander de ruimte moeten laten van zijn ideologie.'<sup>54</sup>

Aantjes' rede was geen reactie op Andriessen, van enige afstemming was geen sprake. Zijn betoog begon met de verklaring over het CDA 'dat wij bij elkaar behoren en ook bij elkaar willen behoren'. Vervolgens hield hij een vlammend betoog over hoe de menselijke werkelijkheid tekortschiet tegenover de norm die het evangelie stelt, over hoe Jezus in de Bergrede in het evangelie van Mattheus een soort politiek program geeft waaraan geen partij ooit zal kunnen voldoen en waaraan de christen-democratie zich toch moet toetsen. Gelovigen falen, maar wanhopen niet.

Aantjes' oprechte, modern-bijbelse toon sloeg aan. Jan de Koning was niet zo onder de indruk. Hij herkende onmiddellijk 'belangrijke elementen' van het verhaal dat Aantjes anderhalve maand eerder op de partijraad van de ARP in Zwolle had gehouden. 'Het was voor mij één van de meer cynische ervaringen in de politiek.' De Koning merkte dat Aantjes' betoog ineens een geweldige lading kreeg door de andere omstandigheden waarin deze het afstak. 'Het verhaal viel als een lekke bal in een zandbak' een paar weken eerder in de reguliere AR-omgeving. 'Ik kan mij niet herinneren dat van dat verhaal iemand toen enige ophef heeft gemaakt.'<sup>55</sup> Maar nu was het gebruikt als splijtzwam. Het congres liet openlijk zien dat het conflict draaide om wat het hart van de club moest uitmaken: de grondslag, de religieuze bodem onder haar politieke visie.

Het eerste CDA-congres was hoe dan ook de eerste officiële manifestatie van eenwording. Alleen met onherstelbaar gezichtsverlies, om werkelijk diepgaande redenen zou één van de drie partners het CDA nog kunnen ontmantelen. Omdat een principieel meningsverschil over de christelijke inspiratie en identiteit zo'n diepgaand motief zou kunnen zijn, leek de aanpak van Aantjes zo bedreigend. Steenkamp kreunt: 'Ik weet nog heel goed dat ik als een geslagen hond van het CDA-congres huiswaarts keerde. Ik zat alleen in de auto en toen dacht ik: Piet, je zit op de verkeerde lijn. Nu moet je onmiddellijk het stuur omgooien, laat Den Haag maar stikken, je gaat het land in.'<sup>56</sup>



Steenkamp greep naar zijn recept van het eerste jaar van het CDA. Via de afdelingen en de media ging hij de partijtoppen onder druk zetten. Eén nadeel was er nu: hij miste het wapen van naderende verkiezingen om het kader te mobiliseren. Nu zou het helemaal afhangen van de inmiddels gegroeide saamhorigheid. Zou de weerklank net zo luid zijn als in het voorjaar van 1974 bij de staten- en gemeenteraadsverkiezingen? Toen stonden de eigen kansen van de regionale actievelingen op het spel. Zou er nu net zo veel elan zijn?

De dag dat hij in dienst trad als chef van de AR-denktank, meteen na het CDA-congres, kreeg Arie Oostlander de opdracht een uitweg te bedenken. 'Mijn voorzitter vertelde me: we hebben hier de gewoonte dat bij zulke problemen de directeur twee weken krijgt om een oplossing aan te dragen,' lacht hij. Oostlander ging aan de slag en probeerde de kern van het conflict bloot te leggen. 'Ik raakte er meer en meer van doordrongen dat we geen partij van christenen aan het maken waren, niet een partij die zich vormde omwille van een gezamenlijk geloof. Het ging om de politieke inhoud en die ontleen je aan je christelijke, politieke overtuiging. Op *die* basis zou het CDA moeten samenbinden. Dat was het centrale begrip: de politieke overtuiging. Daarop moesten we worden aangesproken.' Hij greep terug op de lijn van Hoogendijk, die Steenkamp had ingepast in zijn antwoordfilosofie van de christendemocratie. Oostlander: 'Ik kon me helemaal vinden in de politieke lijn van Hoogendijk. We moesten vanuit de politieke inhoud de redenen vinden voor de nieuwe partij. Het nemen van procedurele hobbels was wel belangrijk en daar was de top vreselijk op gefocust, maar wij vonden het *waarom* van het CDA heel wat wezenlijker. De christendemocratie moest meer zijn dan tactische zetten of de grillen van enkele voorlieden.'

In de zomer van 1975 ging het erom te voorkomen dat Aantjes frontaal zou botsen met Andriessen. Dat werd nog moeilijker toen Aantjes zijn fractie achter zich kreeg bij het koppelen van de grondslagkwestie aan één CDA-lijst voor de Kamerverkiezingen van 1977. Die lijst kwam er niet als zijn lijn niet de overhand kreeg. Opnieuw laat dit zien dat de kern van het conflict lag in de greep op de koers van het CDA. Daarvoor waren de gezamenlijke lijst en fractie essentieel. Niet de grondslag als vraagstuk op zichzelf, maar de politieke conclusie over de toekomstige koers van de nieuwe partij stond centraal in de discussie. Dat dit daarom zo ontwrichtend kon zijn, zagen sommigen toen al. Een groep AR-toppers zette zich in een open brief scherp af tegen Aantjes en wees zelfs op 'het gesloten wereldbeeld uit een voorbije pe-

riode', dat zij in zijn aanpak herkenden. Onder deze groep waren Albeda en Hoogendijk. Eén van de ondertekenaars, boerenleider Piet Bukman, herinnert zich: 'Ik kreeg toch op mijn kop dat ik dat had meegetekend. Ons werd de mantel uitgeveegd door De Gaay Fortman, die was woest.'

Weer was het Jan de Koning die de impasse doorbrak. Op een extra partijraad van zijn ARP liet hij vice-voorzitter Dick Kuiper nog eens de rechtstreekse lijn uiteenzetten tussen de eensgezindheid in Woudschoten over het karakter van het CDA en de visie van het AR-bestuur. Het CDA hoefde niet extra getoetst te worden: 'geen tweede hypotheek' bovenop de wens van een eensgezind politiek beleid. Ook Aantjes kon er niet om heen De Konings conclusie te onderschrijven. Oostlander zegt over het verlossende begrip van de politieke overtuiging: 'Aantjes én Andriessen hadden alletwee dat wezenlijke punt in de discussie gemist. Aantjes beaamde het grommend, hij had die kern over het hoofd gezien. En Andriessen zei: "Zo had ik het helemaal nog niet gezien, maar het bouwt goed verder op wat ik al vond." Beiden voelden zich aangesproken door de route.'

Maar er gebeurde iets dat het breekbaar evenwicht alsnog kon verstoren. Jan de Koning kreeg een bijna fataal hartinfarct en moest zijn dubbelfunctie van Kamerlid en partijvoorzitter opgeven. 'Jan was de enige,' vertelt Steenkamp 'met het morele gezag in de ARP om de links getinte vleugel mee te krijgen. Een enorm moreel gezag. Toen hij uitviel had ik het niet meer. Nou jongen, je kunt het CDA vergeten, dacht ik.' Steenkamp was ook somber gestemd omdat De Koning Hans de Boer overhaalde zijn opvolger te worden. Deze steile oud-voorzitter van de Arjos was een van de linkse AR-Kamerleden en atoompacifist bovendien. Hij kon er niet van worden verdacht haast te hebben met het CDA. Toch was deze keuze van De Koning doordacht. Hans de Boer was een politicus die, anders dan Aantjes, wars bleef van tactische spelletjes rond wezenlijke punten. De komst van een CDA was wel niet zijn hoogste ideaal, maar nu zijn partij zo massaal de route naar eenheid had goedgekeurd, diende een ARP-voorzitter zich ondubbeltzinnig op te stellen. Daarom had hij grote aarzelingen over het verzoek van De Koning, maar toen hij *ja* zei, was het ook *ja*.

Steenkamp merkte dit snel: 'Hans de Boer heeft zich loyaal opgesteld, hoewel hij in zijn hart liet merken dat hij het CDA verkeerd vond. Toch was hij een steunpilaar voor mij, maar ik dacht wel: hoe lang houdt-ie het uit? Lukt het hem wel bij die achterban? *Trouw*, bijvoorbeeld, heeft mij menig slechte ochtend bezorgd. Dat voerde enorme

oppositie tegen het CDA. Ook een man als De Gaay Fortman verwierp een fusie en wilde alleen een federatie. Er was een hele stroming in de AR die zo dacht.' Nu de grondslag- en koersdiscussies moesten worden afgerond was het niet zo gek om een onmiskenbaar linkse figuur de loyaliteit aan het CDA te doen vertolken. De Koning maakte het de aarzelers in zijn partij zo wel heel lastig om zich tegen én de achterban én hun eigen geestverwant in de voorzittersstoel te keren.

De CDA-top was goedgemutst toen zij begon aan de eerste van twee tweedaagse conferenties om de discussiepunten af te ronden op weg naar één lijst van één partij. De eerste bijeenkomst, in Berg en Dal, liet zien dat Aantjes in eigen kring nog meer alleen was komen te staan. Jan de Koning bereikte met Andriessen overeenstemming over een grondslagformule: vertegenwoordigers van het CDA zouden gehouden zijn 'zo goed mogelijk tot uitdrukking (te) brengen wat het CDA beweegt'. Een nieuw idee van Goudzwaard én Andriessen, een grondslagcommissie die een CDA-beginselprogramma zou opstellen, zou worden uitgevoerd. Vertegenwoordigers van het CDA zouden dat programma 'zo goed mogelijk tot uitdrukking' moeten brengen in hun koers en concreet beleid. Daarmee was de cirkel grondslag-beginselen-beleid rond.<sup>57</sup> Berg en Dal had alles in zich om de doorbraak te bezegelen.

Het CDA leek klaar voor het opruimen van de laatste barrière voor de ene lijst in 1977: de aflossing van de hypotheek van het gescheiden optreden van ARP, KVP en CHU in de dagelijkse politiek. Steenkamps vertrouwen in Kruisinga moest nu bewaarheid worden. 'Roelof zou ondanks zijn gebabbel en oppositie meedoen,' meende hij. Maar met het vertrek van Jan de Koning was de onzekerheid over de AR-houding weer aangewakkerd en de CHU kon nooit weten of zij niet toch met een eigen lijst zou moeten komen. Profilering was dus niet zo'n eigenaardige zet.

Een tikje onberekenbaar was Kruisinga bovendien ook door zijn plezier in de fles, hij zat vaak 's ochtends al te pimpelen. Een hoek van de linkerbovenla van zijn bureau in de Tweede Kamer was uitgebeten door tandpasta. Als een bode meldde dat er een bezoeker was, poetste hij snel zijn tanden om de alcohol dampen te smoren. 's Avonds nam hij nogal eens met dikke tong de telefoon aan.

Toen de CDA-top half november in Haften de tweede tweedaagse hield, was de situatie labiel dan ogenschijnlijk leek. Een welles-nietesgevecht over de formatie van het kabinet-Den Uyl brak los. De grote ego's van de drie fractieleiders botsten door het oude zeer uit die perio-

de en de verwijten die zij elkaar waren blijven maken sinds die tijd. Steenkamp zucht: 'Haaften, werkelijk een heel groot dieptepunt.' De uitkomst was erger dan een impasse. Het zag er naar uit dat de CHU zich toch loskoppelde van een gezamenlijke politieke koers. En die was noodzakelijk om de kiezers straks geloofwaardig onder ogen te komen. De KVP-leiding zette daarop een noodprocedure in gang om alsnog zelfstandig de verkiezingen in te kunnen gaan. Vijf maanden eerder hadden Leyten en Andriessen partijvoorzitter De Zeeuw om diezelfde stap afgezet. Dat zij geen andere uitweg meer zagen, gaf aan hoe scherp zij dit conflict inschatten.

Buiten het Haagse circuit was de maat vol. 'Het hart van de achterban wilde dat het doorging. Het verstand van het Binnenhof zei: nee, het moet wat langzamer gaan. Dan zeiden de mensen: dan missen we de boot. Men zag de secularisatie, men zag de CDA-zaak verder uit elkaar vallen, was bevreesd dat het land uit elkaar zou vallen in twee stromingen. Dát wilde men niet,' vertelt Steenkamp. CHU-voorzitter Van Verschuer had zich ook zitten verbijten. 'Haaften was het diepste dal voor mijn gevoel. Toen stonden we heel dicht bij het einde. In Haaften stond ik er moederziel alleen voor. Ik probeerde zoveel mogelijk een openlijke confrontatie met Kruisinga te vermijden.' Net als De Koning moest hij zijn eigen fractieleider zien te isoleren in eigen kring. Tegen de topmensen van de Unie zei hij: 'Julie laten ons modderen, en dat is begrijpelijk, maar nu is het moment gekomen dat we kleur moeten bekennen, want anders gaat het niet.'<sup>58</sup>

In Hoofddorp bezocht CHU-wethouder Rijpstra op 19 november de plaatselijke voorzitters van AR en KVP. Ze ergerden zich groen en geel. 'We zeiden tegen elkaar: het mág niet meer mislukken.' De NCRV-radio zond een oproep van deze drie uit. 'Actievoeren vanaf de basis!' riep Rijpstra. Waar door links veel over werd vergaderd en geschreven, deden brave lieden uit de CHU in de praktijk: opstaan tegen het establishment. Jan Krajenbrink pikte dit signaal uit de achterban op: 'Ik ben er gretig op in gesprongen. Ik stimuleerde het, maar hield me er buiten. Het was toch wel een beetje conspiratief. Ze kregen van mij de nodige informatie. Ik maakte van hun actie gebruik in vergaderingen van het bestuur. Het was heel nuttig dat dit initiatief uit de CHU-achterban kwam. Dáár lag na Haaften de zaak vast. Bovendien sloeg het meteen over vanuit de Randstad naar de provincie.'

Rijpstra en de zijnen ondervonden dat meteen. Ze werden overspoeld door reacties, moesten in Utrecht een bureautje opzetten en kregen op één ochtend achtduizend adhesiebetuigingen. De getergde

Piet Steenkamp stortte zijn hart uit bij Rijpstra: 'Ik ken je niet, maar ik ben ontzettend dankbaar. Ik beluisterde gisteravond op weg naar huis via m'n autoradio je verhaal en wist niet wat ik hoorde. Ik zei bij thuiskomst tegen m'n vrouw: nou moet je horen: er zijn mensen die erin geloven! Ik heb vannacht voor het eerst in zes weken zonder tabletje geslapen.'<sup>59</sup>

De actie liep uit op het manifest *Wij horen bij elkaar*. Veel prominenten uit de confessionele wereld gingen er vierkant achter staan. Steenkamp is Jelle Zijlstra tot de dag van vandaag dankbaar voor zijn voortrekkersrol. De steun van mensen als hij en CNV-leider Jan Lanser, SER-voorzitter De Pous en bisschop Bluysen van Den Bosch zette de partijleidingen voor het blok. Uiteindelijk kreeg Steenkamp in een tv-uitzending tachtigduizend handtekeningen overhandigd. De drie partijen waren toen inmiddels omgegaan. CHU-voorzitter Van Verschuer kreeg zijn bestuur en de Unieraad begin december achter zich, waarop Kruisinga behendig bijstuurde. Hij stelde voor de drie Kamerfracties gezamenlijke commissies te laten vormen om de actuele beleidspunten voor te bereiden.

Van Verschuer stak op de Unieraad van 13 december 1975 zijn vreugde over de acties vanuit de achterban niet onder stoelen of banken. Hij noemde ze 'een duidelijke waarschuwing en als zodanig heeft zij grote waarde'. De politieke hypotheek kon hij toen rustig in handen leggen van de CDA-commissie die onder Bob Goudzwaard, de AR-denker, het gezamenlijke verkiezingsprogramma voor 1977-1981 ging schrijven. Voor de rechtervleugel had hij nog een motief om het CDA te omhelzen: 'Ik ben niet bereid het CDA te laten afspringen over kortetermijnvraagstukken van weinig principiële aard en op deze manier in Den Uyls prijzenkast een gebarsten CDA-bokaal te plaatsen.'<sup>60</sup>

De koersdiscussie die Aantjes via de grondslagkwestie had willen winnen, liep zo uit op iets anders: de komst van het CDA werd gezien als een overwinning op mensen als Aantjes, De Gaay Fortman, Boersma en De Zeeuw. Mensen die het kabinet-Den Uyl steunden en over het CDA aarzelend, gereserveerd of zelfs kil-afwijzend waren. Zo ontstond een coalitie dwars door de drie confessionele partijen tussen groepen als de idealisten rond Steenkamp en de lijn van Hoogendijk, de aanhangers van de verstoten Biesheuvel, de ondersteuners van de CHU-oppositielijn, het groene front rond Jan de Koning en CDA-vicevoorzitter Rinze Zijlstra, boerenleider en broer van Jelle, en de kaders van de KVP. Die blies haar noodprocedure nu af.

De tactiek van de linkervleugels rond Aantjes en De Zeeuw om het

CDA inhoudelijk naar zich toe te trekken was mislukt, net zoals de christen-radicalen er in de tweede helft van de jaren zestig niet in waren geslaagd de KVP en ARP van hun lijn te doordringen. Bij hen vond *Wij horen bij elkaar* geen weerklank. Waar wel? Bij hen die één krachtig CDA zagen zitten en de saamhorigheidsgevoelens vertrouwen wilden geven. Sommigen verloren niet uit het oog dat alleen een stevig alternatief de PvdA en VVD zou kunnen afhouden van nog meer polarisatie-winst. Wie een tweedeling van de politiek wilde tegengaan, kon deze hergroepering tegen het polarisatiedenken steun geven nu het CDA sociale harmonie en de gemeenschapsgedachte boven de politisering van het maatschappelijk leven stelde. Daarmee knoopte het aan bij de ideologische onverschilligheid ten opzichte van de twee rivalen, het lood en het oud ijzer, PvdA en VVD, bij de strategie dus die door Romme al was verwoord. Het bracht de idealistische elementen uit de confessionele wereld samen met hen die vanuit sociale of bestuurlijke evenwichtigheid een dominantie van linkse of rechts-liberale groeperingen ongewenst vonden.

De situatie van die jaren maakte dat deze combinatie van krachten zich vooral keerde tegen links. De denigrerende en polariserende houding in de PvdA (en de PPR) spoorde dat nog aan. De opmerking van Piet Steenkamp dat weinigen zoveel gedaan hebben voor het CDA als Joop den Uyl is meer dan alleen maar ironie. De warme steun voor het kabinet-Den Uyl van de vleugel rond Aantjes was een wezenlijke oorzaak waarom diens actie met de grondslagkwestie mislukte. Hadden Den Uyl en de zijnen de confessionelen als waardevolle stroming benaderd en erkenning gegund, was heel wel denkbaar geweest dat die linkervleugel van het CDA een overtuigender en politiek consequenter koers voor de nieuwe partij had ontwikkeld. Nu kwam deze vleugel niet verder dan een vaste politieke voorkeur voor samenwerking met links naast een trainerende, principe-conflicten forcerende lijn bij de CDA-vorming. Zolang links zo'n voorkeur voor samenwerking met hoon voor het idealisme in christen-democratische kring beloofde of dit op z'n best als achterhaald denken negeerde, viel er voor de linkervleugel in dat CDA in wording maar weinig weerklank te verwachten.

Wim Aantjes lijkt dit beseft te hebben toen hij in december 1975 in de AR-partijraad capituleerde voor de massale druk van de achterban. Aantjes herinnerde eraan wie het motto van de actie *Wij horen bij elkaar* het eerst had gebezigd en waar: inderdaad, hijzelf op het CDA-congres. Het had een bittere ondertoon. Toch wist hij ook nu weer heel pregnant te zeggen waarom het in de christen-democratie zou moeten

gaan: 'Niet de ene lijst moet het CDA geloofwaardig maken, het CDA moet de ene lijst geloofwaardig maken!' Hij rondde af met een beroep op de twijfelaars. 'Ik begrijp de twijfel, ik deel die.' Maar Aantjes voegde eraan toe: 'Ik sta hier niet met gebalde vuisten, ik ben de minister-president niet.'

Jan de Koning kon Aantjes' houding wel verklaren: 'Ik geloof dat in die tijd, met name in de top van de ARP, onderschat is hoe sterk het verlangen om tot eenheid te komen leefde aan de basis... Het ergerde dan ook dat de actie van Rijpstra niet politiek gemotiveerd was. Ze was gebaseerd op een gevoel van verbondenheid... wat destijds in 1975 na zulke moeilijke maanden door velen van ons [in de ARP] als hinderlijk werd ervaren, omdat deze actie een politisering van het CDA dreigde te verhinderen.'<sup>61</sup> *Wij horen bij elkaar* was de hartenkreet van hen die de gezamenlijke grondslag eindelijk eens in de praktijk wilden gaan beleven. De actie brandde los toen de politieke aanvoeders in de Tweede Kamer de voortgang blokkeerden ondanks alle overeenstemming op fundamentele punten en ondanks de aanzet tot een CDA-beginselprogramma. Jan de Koning zag het scherp: een trend tot 'politisering van het CDA' paste meer bij de strijdcultuur van Nieuw Links dan bij de beginselcultuur van Hoogendijk en Steenkamp. Het kabinet-Den Uyl kon het met zo'n CDA nog lastig krijgen. Ruud Lubbers: 'Er was grote bewondering voor Joop den Uyl, maar we begonnen op hem af te knappen, op methode en inhoud. Een beetje overdreven gezegd: op het gemarginaliseerd worden. Dat ging geleidelijk, ligt per persoon anders en begon een boventoon te worden in de partij. Daar hielp Den Uyl zeer aan mee: Van Agt schofferen en het CDA schofferen. In 1975 ging het bij mij kantelen.'

### *Een stevig doortimmerd gevoel*

Vanaf mei 1976 vergaderden de drie confessionele fracties in de Kamer elke week gezamenlijk. Dat parlementair seizoen waren er veel aanleidingen tot intensieve afstemming. De oliecrisis en het korte-termijnstimuleringsbeleid van het kabinet hadden de economie in problemen gebracht. Het bleek noodzakelijk op de rem te trappen bij de staatsuitgaven en de sociale uitkeringen en dat deed pijn in de coalitie. Den Uyl ging zo ver om 'met de benen op tafel' voor de VPRO-radio pijnlijke ingrepen in de sociale verworvenheden aan te kondigen. De werkloosheid en de groei van de WAO en bijstand dwongen tot snijden. Een be-

toog dat later uit andere monden vaker zou klinken.<sup>62</sup> Met het afknijpen door PvdA-minister Duisenberg van Financiën van de door de PvdA en PPR gewenste expansie van de uitgaven werd het voor hun linkervleugels meer dan ooit zaak immateriële maatschappijhervormingen te eisen omwille van hun profilering. En juist op zulke punten was het nieuwe CDA bezig zich te profileren als de politieke kracht tegen de scherpslijperij.

Deze ontwikkeling werd aangescherpt doordat de PPR op diezelfde gebieden de PvdA de maat ging nemen. Gedurende 1976 waren deze twee partijen in onderhandeling. De twee progressieve partijbesturen kwamen tot een reeks gezamenlijke voorwaarden vooraf voor de komende kabinetsformatie, die de naam *de meerderheidsstrategie* kreeg. CDA-ministers moesten vóór de verkiezingen vier hervormingsvoorstellen aanvaarden en daarna een prolongatie van hun minderheidspositie in een nieuw kabinet. Den Uyl waarschuwde zijn partijbestuur: 'Elke dag moeten we onderhandelen met het CDA' en 'deze zaak kan vrijdag het einde van het kabinet betekenen'. Hij bleef klagen over een 'ontwrichtende werking' voor zijn coalitie. Een krachtige correctie leek hij niet aan te durven, zodat die ontwrichtende werking alle kans kreeg.<sup>63</sup> Daarmee werd het CDA de kans geboden op een nieuw profiel. Arie Oostlander: 'Den Uyl had helemaal niets van relativering van de politiek en van zichzelf. Die ging maar door. Ik vond het passend bij christelijke politiek om uit te stralen dat er in de samenleving en in de werkelijkheid van het menselijk bestaan gelukkig nog wel wat meer is dan politieke macht. Van Agt had dat diep in zich. Dat was voor het CDA heel goed en profilerend.'

Van Agt vond die eendimensionele kijk op de werkelijkheid bij Den Uyl soms bijna vertederend, maar bovenal een onoverbrugbare mentale kloof. 'Bij het begin van de eerste werkvergadering van het kabinet stond er in het Catshuis midden op de tafel een fabelachtig groot en zeer mooi bloemstuk van rode rozen met een rand witte rozen eromheen. Op het kaartje stond: *Veel succes. Frans Andriessen, fractievoorzitter van de Katholieke Volkspartij*. Wat ik me daarvan het meest herinner is dat Joop den Uyl absoluut niet wist – zoals zo vaak – hoe hij daarop moest reageren. Dat soort dingen maakte hem verlegen en onzeker, onbeholpen en in een zekere zin dus aandoenlijk. Hij was wantrouwend en vroeg zich af wat daar achter zat. Er moest iets achter zitten. Zoiets doe je niet zomaar. Joop heeft Rome nooit verstaan. Dat doen wij wél zomaar, het betekent verder niets.'

Steenkamp zag zijn protégé veranderen: 'Dries was een moderne



man, stond aardig aan de linkerkant bij dingen als strafrechthervorming of het erfrecht van homofiele partners. In het kabinet-Den Uyl is hij steeds meer opgeschoven. Dat heeft hem persoonlijk enorm gepakt. Hij zag dat het niet goed liep en die persoonlijke tegenstellingen hebben zich in het politieke geuit.' De zeden van het politiek bedrijf van de jaren zeventig begonnen hun tol te eisen, merkte ook Ruud Lubbers: 'Dries kwam linkser de politiek binnen dan ik. Een jonge god van de Coornhert-liga en een discipel van Steenkamp, toen nog *Rode Piet* genoemd. Hij was ook geëxponeerd als de keus van Andriessen voor het rood-roomse samenwerken. Als informateur met Wil Albeda had hij heel veel geïnvesteerd in het kabinet-Den Uyl. Van Agt was duidelijk de eerste man van ons blok en De Gaay de tweede.' In het kabinet was er voor de vice-premier minder respect dan deze verwachtte of meende te verdienen. De premier liet nauwelijks ruimte aan anderen. 'Bij Den Uyl vice-premier zijn betekende helemaal niets. Puur nominaal,' zegt Van Agt.

Den Uyl maakte van de ministerraadsvergaderingen uitputtingslagen en naar mate het uur vorderde bemoeide hij zich steeds intenser met de partijpolitieke kanten van problemen. In confessionele kring vond men steeds vaker dat hij 'zijn rollen als minister-president en partijleider niet uit elkaar wist te houden'. Hij benaderde zijn partijgenoten in het kabinet 'nagenoeg als familieleden'. Een 'wij-spreken-elkaar-daarover-aan-sfeer' heerste.<sup>64</sup> 'Dat vind ik misschien wel de belangrijkste vergissing die Joop in zijn politieke leven heeft gemaakt,' zegt Van Agt.

Tussen KVP en PvdA zakte de sfeer onder nul. Vooral Lubbers en Van Agt moesten het ontgelden. Ze moesten samen optrekken, vond Van Agt, om niet één voor één af te branden. 'Wij twee kregen met steeds meer meningsverschillen te maken die binnen de ministerraad hoog opliepen. Ik speelde er in toenemende mate een rol in, zo bijvoorbeeld bij de discussies over herziening van de Wet op Ondernemingsraden waarvan ik trouwens de eerste ondertekenaar was. Ik waag het te zeggen dat ik in die periode veel heb gedaan voor de minister van Economische Zaken. Ik ben volop in de strijd geweest en heb hem krachtig ondersteund, lapidair. In die tijd waren wij *frère et compagnon*.' Andriessen gaf Lubbers de ruimte te breken maar in een veelheid van oplossingen wist het kabinet een val te vermijden. 'Ruud bedacht vier varianten per uur,' ginnegapt Van Agt.

Zelf kwam Van Agt zwaar onder druk te staan. Hij vertoonde in het conflict rond de commerciële abortuspraktijk van de Heemstedse

Bloemenhove-kliniek een eigenzinnige aanpak van eisen en wijken tegelijk en liet blijken te worstelen met dit probleem. Hij was zo met zijn geweten bezig dat hij de Tweede Kamer weken in het ongewisse liet of hij zou aftreden. 'Als de minister van Justitie de wet niet meer handhaaft kun je beter gaan emigreren. We hadden al veel te veel toegelaten. Ik heb het fatsoen gehad – een ander zou zeggen: ben je zo dom geweest – om de ministerraad vlak van tevoren in te lichten over het aanstaande politieoptreden. Toen heeft Irene Vorrink uit de ministerraad – wel of niet met goedvinden van Joop, dat kan ik nooit bewijzen – het legertje van opgewonden vrouwen gealarmeerd. Had ik daarom moeten aftreden? Dat zou absurd zijn geweest.' Met een wegwerpgebaar reageert hij op de mogelijke eis van háár aftreden: 'Vragen om een nederlaag!'

Van Agts onpolitieke en onzekere opstelling werd in confessionele kring eerder authentiek en oprecht gevonden dan een reden tot verkettering. Noch de eis van 'baas in eigen buik', noch het bewust overtreden van de wet op zo'n delicaat punt van dood en leven kreeg daar veel sympathie. Ook niet van hen die begrip konden opbrengen voor de noodzaak van een modernere regelgeving. Zeker niet in protestantse delen van de achterban. 'Ik merkte aan de fanmail dat ik daar goed lag. Die kwam verrassend veel uit reformatorische kringen. Later is dat zo gebleven. Telkens wanneer ik in de problemen kwam, bijvoorbeeld bij gijzelingen, kreeg ik heel veel aanmoedigende brieven uit die kringen,' ontdekte Van Agt. Het was een opvallend verschijnsel. Hoe harder hij werd aangepakt, hoe meer hij symbool werd van het CDA als een nieuwe antithese-partij, van verzet tegen de polarisatie en politisering van het maatschappelijk leven en zijn normen.

Ook Ruud Lubbers begon te merken dat de coalitie uiteen werd gedreven. 'Bij mij kwam een grote klap met de levering van reactorvaten aan Zuid-Afrika. Dat was een duivels probleem.' Deze exportorder was voor de linkse partijen en delen van de ARP onaanvaardbaar. Het talmen deed Zuid-Afrika afzien van de bestelling. Het conflict was zo uit de wereld. Toch knapte er iets, vooral in de relatie tussen Andriessen en Lubbers. 'Frans vond dat ik dat slecht heb behandeld, schat ik. Daar brak iets: mijn Lubbers, die ik daar heb neergezet, daar heb ik niets aan. Zo wordt het een stap in een proces waarin je Frans op het kabinet ziet afknappen.' De KVP-spijballen rolden, maar er gebeurde nog niets.

Den Uyls kabinet overleefde dankzij de Lockheed-affaire. Twintig jaar na de Greet Hofmans-affaire moest een rood-rooms kabinet op-

nieuw een commissie van drie instellen om een rel rond het hof in goede banen te leiden. En opnieuw was de persoonlijke relatie van een PvdA-premier met Juliana een wezenlijke factor in het beredderen van de affaire. Zolang deze zaak als een zwaard van Damocles boven het Binnenhof hing, zou het aansturen op de val van het kabinet bedenkelijk zijn. Van Agt knikt stellig en zegt: 'Het was zaak om geen ongelukken te maken.'

Volhouden van de coalitie werd nu steeds meer een garantie voor de komst van het CDA. Den Uyls pogingen om via zijn kabinet het CDA te splijten, keerden in hun tegendeel. Was zijn kabinet toch ten val gebracht, dan zou één CDA-lijst bij de vervroegde verkiezingen nauwelijks haalbaar zijn geweest dankzij het uiteenvallen van de KVP- en ARP-ministers op dat moment.

Het was vooral de houding van Jaap Boersma van Sociale Zaken die ervoor zorgde dat het zover niet kwam. 'Op hem kon je niet rekenen, Boersma kon je bij ons niet meetellen,' vertelt Van Agt. 'Je zag duidelijk, bijna van vergadering tot vergadering, lijnen lopen van Den Uyl naar Boersma, dwars over de tafel. Boersma was zozeer een Den Uylman dat je je telkens moest afvragen: waarom zit hij bij ons? Is hij van ons? Hij briefde dingen door. Hij was een ingebouwd risico.' Deze situatie duurde voort zolang Boersma de steun van Aantjes had en collega-minister De Gaay Fortman hem vasthield. Van Agt zag het machteloos aan: 'Ik ben nooit tegen Boersma te velde getrokken. Niemand van ons deed dat. Iedereen zat maar achter de hand te mopperen en te mokken over die eigenzinnige Jaap Boersma.' Zo bleef er onzekerheid over een eensgezinde opstelling en dat zorgde ervoor dat – vooral – de KVP-top niet durfde door te bijten. Daarmee verhinderde Jaap Boersma een voortijdig uit elkaar vallen van KVP en ARP. Hij hielp zo mee aan de komst van de ene CDA-lijst, aangevoerd door één lijsttrekker. Hij was een onbedoelde kraamhulp. Die rol had hij ook al met Den Uyl gemeen.

Lubbers hield in deze tijd steeds nauwer contact met zijn oude en doorgewinterde collega-minister De Gaay Fortman. Beiden hadden zich geprofileerd als bemiddelaars in het vechtkabinet. Beiden werden door Den Uyl er om geprezen. Zij kregen gaandeweg het gevoel dat zij voor hem ook instrumenten waren in het verdeeld houden van hun naar eenheid groeiende partijen. 'Ik kreeg vleugels door de energiecrisis en had als jong minister heel snel een hoge bekendheid en een hoge vertrouwensscore,' vertelt Lubbers. Hij werd daardoor bruikbaar voor anderen om de KVP verdeeld te houden. 'Dat was heel duidelijk.

Je hebt de fase gehad dat Den Uyl mij gebruikte, zou je kunnen zeggen,' analyseert hij. 'Hij zag dat als een mogelijkheid om het kabinet voort te zetten. Dat is ook heel lang zo geweest. Als er problemen waren buiten mijn eigen portefeuille zocht ik mee naar een oplossing.'

Lubbers ontpopte zich als meer dan een dynamische vakminister. De politieke veelvraat in hem was wakker geworden, ook door zijn persoonlijke gesprekken met De Gaay Fortman. Het mee zoeken naar oplossingen vond zijn grens toen in 1976 de conflicten zich ophoopten. 'Langzaam maar zeker zie je het beeld veranderen. In die debatten zie je op enig moment De Gaay Fortman oversteken. Die steekt over van kabinet naar CDA. Bij de botsingen rond Dries aarzelde hij nog. Maar hij wist hoeveel ik had geïnvesteerd in dat kabinet. Toen hij zag dat Den Uyl ook met mij problemen kreeg en dat hij mij niet netjes behandelde, begon bij hem te rijpen: wij gaan als confessionelen nu niet uit elkaar, wij blijven bij elkaar.'

De nieuwe scheut ideologisch dogmatisme van de linkse partijen ontmoedigde Ruud Lubbers finaal. 'Bij mij is het breukpunt de vermogensaanwasdeling. De maat was vol. Het zat mij diep, ik was ervan overtuigd dat ik daar meer verstand van had dan Den Uyl. Ik bedoel: ik kwam uit het bedrijfsleven, wist van winstdelingsregelingen, wist wel iets van werknemersvoorzieningen. Ik dacht, ik weet wat dit is: links abstract denken over bedrijven. Bovendien was Joop den Uyl erin geslaagd te gaan polariseren tegen ondernemend Nederland. Ik rekte mij nog een keer op tot een compromis, maar al één ministerraad verder forceerde hij toch weer zijn eigen lijn. Toen werd ik koel en zei dat de consequenties voor zijn rekening waren. Dat was het begin van het einde.'

Na Andriessen, na Van Agt, was nu ook voor Lubbers het ogenblik gekomen dat hij de samenwerking met links niet meer tegen elke prijs overeind zou houden. 'Op een gegeven moment houdt dat op. Dat heb ik ook in de ministerraad gezegd: het is nu uit. Het was ook uit, het kabinet was ten dode opgeschreven. Joop den Uyl wilde aanvankelijk niet geloven dat ik de mentale stap had gemaakt. Die dacht: dat slijt wel, hij heeft er zoveel in geïnvesteerd. Dat heeft hij waarschijnlijk ook gedacht van Gajus. Beide waren een misvatting. Wij hadden dan wel niet die anti-Uylianse uitstraling die sommigen hadden, maar wij hadden wel gezamenlijk – Gajus en ik – een stevig doortimmerd gevoel: het CDA gaat voor.'

Dat gevoel kreeg steun door het vlotte werk van de programcommissie van Bob Goudzwaard. Deze slaagde erin een ontwerp op te stel-

len, waarin alle drie de fracties zich konden vinden. Al in de lente van 1976 legde zij het voor onder de titel *Niet bij brood alleen*. De bewust bijbels klinkende naam gaf het al aan: het CDA wilde meer politiek perspectief bieden dan het regelen van materiële kwesties. Het zou zich profileren op de dingen die niet in geld of goed zijn uit te drukken. Opnieuw valt in de preambule van het stuk op hoe het polarisatiedenken wordt aangepakt als 'bunkerstellingen tegenover elkaar' waar de verharding van 'onderlinge menselijke verhoudingen' op uitloopt. De overheidsdominantie in het PvdA-denken en de 'terugkeer tot het vrije spel der maatschappelijke krachten' bij de VVD worden beide afgewezen. Het CDA, zo zegt het program, heeft als politieke stelling 'dat de kern dieper moet worden gezocht'.<sup>65</sup>

Goudzwaard illustreerde dit door het stuk te doordesemen met verwijzingen naar de nieuwe CDA-beginselverklaring. 'Niets is zo praktisch als een goede filosofie,' zegt Arie Oostlander. Zo liet het program zien dat het CDA geen halfzachte middenpartij zou zijn, maar uitging van een eigen benadering met eigen conclusies van de politieke vragen van zijn tijd. Niets minder was de ambitie althans. Oostlander geeft aan waarom dit program de linkervleugel zo aansprak: '*Niet bij brood alleen* was sterk geschreven vanuit de gedachte dat we weer met de PvdA zouden verder regeren. Het symboliseerde een coalitiekeuze, maar was zelf geen links program.'

Op 26 september meldde premier Den Uyl een doodstille Tweede Kamer dat de prins-gemaal zich toegankelijk had getoond voor 'onoorbare verlangens en aanbiedingen'. Nauwe afstemming tussen de premier en zijn ministers De Gaay Fortman en Van Agt had de affaire politiek binnen de perken gehouden. Van Agt zag de situatie na Lockheed zo: 'Er had zich heel wat conflictstof opgestapeld, die tot dan toe onder de oppervlakte gehouden moest worden.' Een krachtmeting over de opgehoopte conflictstof ging de aanloop naar de verkiezingen beheersen. Het zelfvertrouwen van het CDA groeide. Peilingen lieten zien dat de weg naar eenheid de kiezers beviel. Maar het christen-democratisch collectief was nog niet klaar voor verkiezingen.

Er was een Centraal Verkiezingscomité voor de campagnevoering, een mooi program en er waren enthousiaste kaders en achterbannen, maar wie moest die ene lijst gaan trekken? Die man zou aan veel eisen moeten voldoen. Hij moest de diverse groepen en vleugels van de drie partijen in het CDA aanspreken of tenminste geen daarvan tegen de haren in strijken. Hij moest noch de PvdA, noch de VVD als mogelijke bondgenoot afschrikken. Hij moest voor de achterban de confessione-

le tradities én de vernieuwing belichamen. Hij moest voor de zittende partijtoppen acceptabel zijn. Hij moest tegenover gepokte en gemazelde debaters als Den Uyl en Wiegel overeind blijven. In de CDA-achterban hadden velen wel een idee wie zij in die rol zagen: Barend Biesheuvel.<sup>66</sup>

Nog los van het feit dat deze nauwelijks verteerbaar zou zijn voor de AR-top rond Aantjes, die hem zo had laten vallen, zou lijsttrekker Biesheuvel een polariserend, anti-Den Uyl signaal zijn. De leiding van de CHU stak de voelhorens uit en zinspeelde op Piet Steenkamp. Denkend aan de tabletjes van de afgelopen paar jaar plaatste hij zichzelf meteen buiten de discussie. En Jelle Zijlstra, nog meer dan Biesheuvel een populaire, stevige oud-premier van ARP-huize? 'Mijn animo was niet slechts minimaal, maar geheel afwezig,' aldus de bankpresident.<sup>67</sup>

De KVP zag veel in haar eigen Frans Andriessen als lijststaanvoerder. Dat was voor de AR-top nu juist het probleem. Daar herinnerde men zich de Andriessen van de grondslagperikelen, de man die tot de nodige troebelen en misverstanden aanleiding had gegeven. Daar had men ook een toekomstige Andriessen voor ogen, die als politiek leider van het CDA nog meer tegenover de premier van een tweede kabinet-Den Uyl zou komen te staan. In kleine kring had men in de KVP dit soort argumenten al gewisseld. De top beseftte dat geen van de fractieleiders van dat moment zomaar de politiek leider van de nieuwe partij kon worden. Piet van Zeil, lid van het dagelijks bestuur van de KVP, verheelt niet dat zij welbewust Andriessen naar voren schoven. 'Geen van de fractieleiders kon het worden, dat vonden velen. Wij vonden echter ook dat de KVP als de grootste het meest in aanmerking diende te komen.'

Dezelfde kleine kring van KVP'ers was daarom doende een alternatieve kandidaat te zoeken. Om de kritische vleugel bij de protestantse broeders de wind uit de zeilen te nemen werd alsnog wél gedacht aan een onomstreden persoon uit de antirevolutionaire hoek. Piet Steenkamp werd op pad gestuurd te gaan praten met die kandidaat, een van zijn steunpilaren bovendien: Jan de Koning. 'Een mannenbroeder die bij ons goed viel: eerlijk, open, gedegen, contactueel sterk, ook in het zuiden. Jan was een man van klare taal, gebruikte nooit moeilijke woorden. Maar vanwege zijn gezondheid, vanwege wat hij zijn vrouw Molly had beloofd, heeft hij dat onmiddellijk de kop in gedrukt,' vertelt Van Zeil.

De zaak zat klem. 'We moesten de KVP een beetje tegemoet komen. Dus zochten we naar een KVP'er die voor alle partijen aanvaardbaar

zou zijn,' vertelt Aantjes. Die had hij gevonden, dacht hij: Ruud Lubbers.<sup>68</sup> Die was jeugdig, deed progressief aan, stond hoog aangeschreven bij Den Uyl en was bovendien een dynamische econoom. Lubbers ving wat seintjes op, 'mensen die mij aan het denken zetten: moet je daar eventueel beschikbaar voor zijn? Dat verwarde mij. Ik was niet met die kant van de politiek bezig. Later heeft Aantjes gezegd dat hij degene is geweest die heeft gezegd: Ruud, is dat niks voor jou? Ik heb het vermoeden dat het meest vanuit die hoek hier en daar mijn naam gedropt is.'

In de KVP-top zat men warempel niet op een kandidatuur-Lubbers te wachten. Men vond het ook tamelijk brutaal dat anderen in het CDA KVP-kandidaten zouden uitkiezen, balloteren misschien wel. Zeker na de verwijdering tussen Andriessen en Lubbers had deze kandidatuur een desavouerend kantje bovendien. Madeleen Leyten zei scherp: 'Lubbers was voor de KVP geen serieuze kandidaat' en meldde dat zoiets ook een afgang voor de eigen politiek leider, Andriessen, zou zijn geweest. 'Dat kon de KVP zich niet veroorloven met toch al de reputatie sedert Piet de Jong dat zij slordig met haar leiders omsprong.'<sup>69</sup> Dat was niet het enige argument. 'Aantjes gebruikte Lubbers een beetje, het ging hem erom Andriessen te blokkeren. Wij vonden Ruud trouwens te jong voor die rol en vonden dat hij te kort in de politiek zat. Er zijn ook vragen gerezen of hij voldoende stressbestendig was. Hij was enkele keren boos weggelopen uit de ministerraad. De top heeft hem toen gezegd dat het te vroeg was. Laat het in de volgende periode maar uitgroeien in een nieuw ministerschap, zeiden we. We moesten een lijsttrekker/kandidaat-premier hebben die gezaghebbend was en breed werd gedragen,' vertelt Van Zeil.

Ruud Lubbers stak zijn licht maar eens op bij een kenner van het politiek handwerk, een KVP-collega uit het kabinet, 'een man met een enorme ervaring en ook met een zekere leepheid, de enige met wie ik erover heb gesproken: Tjerk Westerterp. Ik zei: Tjerk, het schijnt vast te zitten, laatst werd mijn naam zelfs genoemd. "Ach," zei Tjerk, "dat gaat wel weer over. Het wordt Van Agt of Andriessen, dat zal zich wel wijzen." En daarmee was voor mij de kous af.' Aantjes' opzetje had averechts uitgepakt, zag hij later zelf in: 'Ik had een ernstige taxatiefout gemaakt. Zo werden Lubbers' kansen verknald.'<sup>70</sup>

Van Agt bereidde intussen zijn intocht in het gouvernement in Maastricht voor. 'Ik was voorbestemd om gouverneur te worden. Door Gajus. Het was mijn bedoeling een einde te maken aan mijn rol in de politiek. Ik had er zes jaar op zitten, dat was mooi genoeg. Ik had

intussen mijn trekken wel thuis gehad van dat roerige, turbulente ministerschap van Justitie. Zó indringend, zó emotioneel. Mijn vrouw en ik waren al gaan kijken hoe prachtig het gouvernement eruitzag,' glundert Van Agt vol diepe nostalgie. 'Ik denk dat ook Joop den Uyl ontzettend blij was dat hij mij zo kon afspelen. Iedereen blij dus.' Het CDA had alleen nog steeds geen lijsttrekker.

Steenkamp heeft in die fase bij Jan de Koning een kandidatuur van Van Agt afgetast, meldt Van Zeil. CHU-voorzitter Van Verschuer deed daarop de doorslaggevende concessie. Zijn partij vond natuurlijk dat een lijsttrekker niet met het kabinetsbeleid van Den Uyl vereenzelvigd kon zijn. Toch was hij bereid de vice-premier te steunen als compromis-kandidaat. Hij had gemerkt hoe goed Van Agts worstelingen met gewetensvragen en zijn nadruk op de rechtsstaat vielen in protestantse kring. Ook was hem duidelijk geworden dat Van Agt graag afstand nam van de linkse aspecten van het kabinetsbeleid.

De KVP-top kreeg groen licht het langs deze route te proberen. Eerst werd bij partijvoorzitter Vergeer thuis in Utrecht aan Andriessen en Lubbers definitief duidelijk gemaakt dat het er voor hen niet in zat. Dat was slikken, zeker voor een leider met het zelfbewustzijn van Andriessen. Ook Lubbers vond het niet plezierig, ook al kwam het dankzij het inzicht van Westerterp niet als een verrassing. Van Agt grinnikt zachtjes als hij aan dat moment terugdenkt. 'Ruud was daarover aardig gepikeerd, laat ik u dat zeggen.' Vervolgens werd Van Agt zelf onder handen genomen. Hij moest zich beschikbaar stellen, er zat geen andere oplossing in. 'Van Agt was onthutst. Hij wilde naar Maastricht,' zegt Van Zeil. Van Agt had zich simpelweg afzijdig gehouden van de interne discussie. 'Het liep, denk ik, langs lijnen van het telefooncircuit Steenkamp, Gardeniers, Leyten – dat circuit.' Van Agt spartelde tegen. 'Ik was verbluft. Ik was er aanvankelijk nogal ongemakkelijk mee. Het waren bij Den Uyl vier moeilijke jaren geweest, bijna vijf. Niet zozeer door toedoen van Joop alleen, maar door de hele constellatie. Ik vond het mooi zo, wij gingen naar Maastricht. *Full stop.*'

Piet Steenkamp moest zijn discipel over de streep zien te trekken. 'Piet heeft zijn geweten bewerkt, ongetwijfeld met Madeleen Leyten. Ze zal hem stevig hebben toegesproken, want zij is een doorgewinterde politica. Het werd hem glashelder gemaakt dat elke andere kandidaat veel problemen zou geven,' zegt Van Zeil. Het ging niet van harte, maar uiteindelijk ging Van Agt op 11 oktober om. 'Omdat ze bleven aandringen, *that's it*. Ik werd gekozen bij eliminatie van anderen, daarvan was ik mij natuurlijk bewust. Toen ik eenmaal had besloten



het karwei toch maar te doen, dan ook voluit. Dan zullen we wel eens zien wat dit koppige mannetje uit de Heilig Landstichting ervan maken kan.'

Het CDA-bestuur steunde de voordracht unaniem. De opluchting groeide uit tot een lichte euforie. Eerste peilingen lieten zien dat de partij zowat 3 procent omhoog sprong na de aankondiging van de lijsttrekker. Het CDA-congres, dat Van Agt op 11 december officieel moest aanwijzen als de nummer 1, had veel weg van een inhuldiging. Van Agt bood daarvoor ook alle ruimte. Hij bleek een waar genoeg te schepen in de geur van het leiderschap. 'Ik denk dat ik pas echt loskwam bij die lancering in het Congresgebouw. Toen was ik psychologisch over de drempel, eindelijk.'

Campagne-experts Ries Smits en Hans Hillen krijgen nog pretlichtjes in de ogen als zij Van Agt schetsen in zijn rol van bejubeld lijsttrekker: 'Dries kon uren te laat komen en vriendelijk lachend *Amices, excuus!* zeggen. Drumband voorop en Dries maar wuiven,' vertelt Smits. De populariteit van de eerste CDA-lijsttrekker steeg tot on-Nederlandse hoogten. 'Er waren mensen die hun hand niet meer wasten omdat daaraan de hand van Van Agt had gekleefd. Hij wekte iets op van een geplaagd man die het wist te trotseren. Bij protestanten was hij bijkans nog populairder dan bij katholieken. Misschien vanwege dat onbereikbare voor protestanten.' Hans Hillen ziet nog een andere trek: 'Hij was al behoorlijk onthecht van Haagse politieke belangen en machtsgevoelens toen hij lijsttrekker werd. Na de ellendige periode die hij had doorstaan met affaires en gijzelingscrises kon weinig van de politiek Dries als persoon nog raken. Bij gijzelingsacties kon je dat merken, hij bleef onschokbaar. Hij merkte dat zijn eigensoortig imago hem buiten het Haagse steeds meer steun opleverde. Hij zag daarom niet in waarom hij zich moest conformeren aan wat rond de Hofvijver *bon ton* was.'

Op het partijcongres bood Dries van Agt zich als het ware aan zijn partij aan, voor iets dat hij niet had gezocht. Het gaf hem iets zelfstandigs en ongebondens tegenover die partij, een zelfstandigheid die hij ook voor het CDA zelf verlangde. Het was tijd dat het CDA zich niet langer liet ringeloren, vond hij, zich niet nog eens zou laten vernederen door onbespreekbare eisen. Het moest zijn eigen opstelling markeren en daaraan vasthouden. 'Wij buigen niet naar links en wij buigen niet naar rechts,' hield hij de juichende aanhang voor. Iets van die koppigheid van het 'mannetje uit de Heilig Landstichting' sprak daar wel uit, herkent hij nu. 'Het is zo, ik word in dat soort situaties uitgedaagd.'

Het is politiek een nuttige eigenschap. Of het louter als een plus zal staan in het boek bij het Laatste Oordeel is een gans andere vraag.'

### *Eenzame vluchter*

Een geborgen nest in het rijke roomse leven, de oorschelp van de Heer. Daarin, in het Brabantse Geldrop, werd Andreas Antonius Maria van Agt op 2 februari 1931 geboren.<sup>71</sup> Hij is de oudste zoon uit een gezin van vijf kinderen van een textielfabrikant. Op de lagere school was Dries het knapste jongetje van de klas. Vervolgens doorliep hij moeiteloos het gymnasium van de paters Augustijnen in Eindhoven. Dries van Agt was briljant in het vertalen van de klassieken en wilde de dingen heel precies zeggen. Op school liep hij met een schrift onder de arm geklemd waarin hij de dwalingen van de wereld noteerde. Van Agt heeft in menig vraaggesprek lyrisch teruggeblikt op de milde, relativerende wereld die hem vormde. Van de Augustijnen is hem het meest bijgebleven dat zij wars van de letter zijn en leven naar de geest.

In 1949 ging hij rechten studeren in Nijmegen. Hij was geen feestvierder, maar toch redelijk getapt en genoot zelfs faam als redenaar. Het Nijmeegs studentencorps, waar Fons van der Stee preses van was, brak hij open voor vrouwen. Hij was lid van de wijncommissie die zich jaarlijks door een paar gerenommeerde handelaren van een goede maaltijd liet voorzien om vervolgens een bescheiden bestelling te plaatsen. Na zes jaar studeerde hij cum laude af, 24 jaar oud. Een loopbaan als advocaat brak hij na twee jaar af. 'De patroon zei: vriend, uw juridisch inzicht is helder, zij het niet onberispelijk, daar is mee te werken, maar u zult nooit leren om rekeningen te schrijven en uiteindelijk is de advocatuur een bedrijf, u moet kunnen declareren.' Daarop werd hij voor tien jaar ambtenaar, eerst bij Landbouw en daarna bij Justitie.

De niet-gepromoveerde Van Agt werd in 1968 tot ieders verrassing, in het bijzonder die van hemzelf, hoogleraar in het strafrecht aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. In dat jaar brak het studentenoproer uit, dat gepaard ging met heftige discussies over de inrichting van de maatschappij binnen en buiten de universiteit. Van Agt, die te boek stond als progressief, hield zich daar buiten. De jonge hoogleraar was een verlichte geest onder juristen, die plegen uit te gaan van bestaande wetten. Juristen hebben de neiging achteruit te kijken, bij vernieuwingen is hun voornaamste zorg of ze in het huidige stelsel passen. Hij sloot zich aan bij de Coornhert-liga, de vereniging die een menselij-

ker strafrecht nastreeft, en was een vaste spreker op congressen over strafrechtvernieuwing.

In 1969 werd hij voorzitter van het Centrum voor Staatkundige Vorming, het wetenschappelijk bureau van de KVP. Partijvoorzitter Fons van der Stee had hem bijkans aan de haren erheen gesleurd. 'De KVP was koortsachtig op zoek naar nieuwe gezichten, nieuw bloed, nieuw volk, nieuw talent. Fons wist natuurlijk nog uit onze gezamenlijke jaren – lang geleden, maar bij studiegenoten blijft dat hangen – dat ik cum laude was afgestudeerd. Ik denk dat het zo simpel is. Die dingen zijn meestal niet zo ingewikkeld.' Van Agt had tot dan toe nimmer nagedacht over de politiek of met Van der Stee daarover zitten bomen. '*Jamais*. Niet één avond, niet één uur. Ik was politiek een non-valeur, in ieder geval non-existent. Er zat absoluut geen politiek in en om mij tot een eind in 1968. Sindsdien werd ik bij hoge uitzondering en incidenteel uitgenodigd voor een vergadering of voor een initiatief, maar op titel van die nieuw verkregen status van professor. En op geen enkel andere. En omdat er verder geen jonge KVP'ers rondliepen die er interessant uitzagen. Ik was al heel gauw in die categorie – jong volk in de KVP – eenoog in het land der blinden.'

In juli 1971 werd hij van een Nijmeegse tennisbaan geplukt om zijn opwachting te maken bij kabinetsformateur Biesheuvel. Informatuur Piet Steenkamp hoorde pas tijdens zijn vakantie op de Canarische eilanden dat Van Agt de nieuwe minister van Justitie was geworden. Het verbaasde hem niks. Voordat Steenkamp met zijn gezin was afgereisd, had Van Agt hem een telegram gestuurd: 'Mijn vriend en politieke heiland, vaarwel naar uw Canarisch eiland.' Voor veel KVP'ers was Van Agt een symbool van de nieuwe richting in de partij. Hij wierp zich op als vertaler van de ideeën van jongeren die 'leiden in de richting van ingrijpende hervorming van de maatschappij'. Door het contact met studenten wist hij wat er leefde, vertelde hij. Voor Fons van der Stee was hij een knappe jurist met moderne opvattingen over abortus, zedelijkheidswetgeving en drugs, de hete hangijzers van Justitie in die tijd. Nog voor zijn beëdiging zei Van Agt tegen verschillende kranten dat het kabinet-Biesheuvel niet zijn eerste keus was en dat hij liever zou hebben geregeerd met de PvdA dan met de VVD en DS'70. Het leverde hem bij het debat over de regeringsverklaring een uitbrander op van de nieuwe fractieleider van de VVD, Hans Wiegel.

Zijn rentree op het departement dat hij nog geen drie jaar daarvoor had verlaten, was onstuimig. Hij verwierp onmiddellijk het plan voor een anti-oproerwet waarbij iedereen zou kunnen worden opgepakt die

iets rellerigs in de zin zou kunnen hebben. Dat was een bedenksel van zijn oude chef, secretaris-generaal Mulder, die op Justitie *Koning Albert* werd genoemd. Mulder, zelf even in beeld geweest voor het ministerschap, had naar hardnekkige geruchten zijn nieuwe baas verwelkomt met: 'Goed dat je terug bent, maar er moet wel wat uit je poten komen.'

Met zijn scherp gesneden, bleke gezicht met plakkerig naar voren gekamd haar, dat al snel *Caesar-kapsel* werd genoemd, de halflange bakkebaarden, spitse neus en pukkels was hij meteen een geliefd object voor tekenaars van spotprenten. Peter van Straaten zag in Van Agt een dorpskapelaan en zette diens lippen, die hij kan tuiten als een Venetiaanse glasblazer, dik aan. De aarzelende intellectueel die dacht in een juridische afweging van pro's en contra's, maakte een harde landing achter de regeringstafel. Zijn voorstel om de bejaarde oorlogsmisdadigers, de *Drie van Breda*, gratie te verlenen stuitte op hevig verzet. Het hele land viel over hem heen. De Tweede Kamer strafte zijn onervarenheid af in een dertien uur durend debat. Krijtwit weggetrokken leek hij ineen te schrompelen, terwijl de buitenparlementaire oppositie loeide op het Binnenhof. Niettemin zag de novice kans een wilskrachtig visitekaartje af te geven. Pas diep in de nacht bezweek Van Agt onder een Kamermeerderheid die eiste dat premier Biesheuvel zich in het debat zou mengen. Aanvankelijk had hij zich zelfs verzet tegen de aanwezigheid van Biesheuvel.

Minister Van Agt werkte graag in stille eenzaamheid, bij voorkeur in de nachtelijke uren. Hij selecteerde de zaken die zijn belangstelling hadden en kwam soms moeilijk tot een besluit, waardoor het werk zich opstapelde. Zijn opvolger De Ruiters kon oogsten bij het leven. Een klus waar hij tegen opzag, liet hij tot het laatste moment liggen. Zijn ambtenaren legden spoedeisende dossiers tegen de rugleuning van zijn bureaustoel, zodat de minister niet kon gaan zitten zonder ze ter hand te nemen. Toch glipte er wel eens wat doorheen. Zo kon de van oorlogsmisdaden verdachte Pieter Menten naar het buitenland vluchten omdat Van Agt een dossier had laten liggen. De Tweede Kamer was woest en riep hem terug uit Roemenië, waar Van Agt – op kloosterbezoek – moeilijk te vinden was. Onder aanvoering van coalitiegenoot PvdA liet de getergde Kamer andermaal geen spaan van hem heel. Van Agt was diep gekrenkt.

Zelden heeft een minister in Nederland zo lang en hevig onder vuur gelegen als Dries van Agt. In Van Agts tijd speelden explosieve problemen, vaak door zijn toedoen op scherp gesteld. De *Drie van Breda*, de

Menten-affaire en de liberalisering van de abortuswetgeving deden de emoties hoog oplaaieren. Als de kunst van politiek is over de rand lopen maar er niet afvallen, dan was Van Agt een raspoliticus. 'Ik heb het meest roerige, het meest turbulente, in zekere zin het moeilijkste ministerschap van Justitie gehad van de hele naoorlogse periode,' vindt hij.

Een paar jaar na zijn intrede in de politiek begon zijn vooruitstrevende imago af te bladderen. Hij was niet veranderd, de omstandigheden waren anders, vond hij zelf: 'In het kabinet-Biesheuvel was ik in zekere zin een buitenbeentje, iemand die een progressieve dissonant inbracht. Maar diezelfde jongen die in het vorige kabinet progressief was, die is dat niet meer in een ploeg waar de vooruitstrevendheid aan alle kanten uitbarst.' Van Agt was niet gedreven, water uit de rotsen slaan liet hij aan anderen over. Mozes' rol was voor Steenkamp. Van Agt berustte liever, zuchtend soms, paste zich aan en zocht beschutting. Aardse zaken zijn betrekkelijk voor de diepgelovige Van Agt. Het hiernamaals relativeert de betekenis van alle drukte in het ondermaanse. Die houding voedde zijn zelfspot en stond een politieke discussie nogal eens in de weg. 'Het relativeren ontnemt aan een probleem zijn hoogste spanning en verlicht de psychische belasting ervan. Soms steekt er een beetje zelfspot in en dat geeft je enige immuniteit tegen spot en kritiek van anderen. Je kunt bij een en dezelfde gelegenheid maar één keer voor joker worden gezet. Als je dat zelf al hebt gedaan, is de kans daartoe voor anderen verkeken.'

Dries van Agt werkte polariserend in de samenleving. Hij wekte fel-e emoties op, van blinde adoratie tot verbeter haat – onverschillig liet hij niemand. De solist Van Agt trok er zich weinig van aan en ging zijn eigen gang. Hij kon zich hermetisch afschermen van de buitenwereld om vervolgens vriend en vijand te verrassen met een krasse verklaring of een kloeke daad. Met onverwachte manoeuvres ontregelde hij de politiek. Van Agt ging intuïtief te werk en was wendbaar om het doel te bereiken dat hij voor ogen had. Hij moest het vaak hebben van invallen en kreeg nogal eens het gelijk van de kwinkslag. Hij was gevoelig voor atmosfeer en handelde daarnaar, ook al was dat in strijd met het protocol. Soms leek het alsof hij liefst van elk protocol afweek. Vrienden noemden het uitdagend, studentikoos of schalks, voor tegenstanders had hij iets uitgesproken pesterigs omdat hij zich leek te verkneukelen over de wrevel die hij opriep.

Dries van Agt heeft de on-Brabantse gave om mimiek, woorden en emotie te scheiden. 'Er worden nog goede beslissingen genomen in dit land,' kon hij met een uitgestreken gezicht zeggen terwijl hij het tegen-

overgestelde meende. Voor de meesten bleef Van Agt een raadsel. Zijn persoonlijkheid is zo intrigerend dat hij ook op rabiate tegenstanders aantrekkingskracht uitoefende. Hij kan de indruk wekken iets niet te begrijpen terwijl hij het haarfijn begrijpt. In perioden van koele vastberadenheid heeft hij momenten van grote aarzeling. En andersom.

Door veelvuldig de spot te drijven met zichzelf en het politieke bedrijf kon Van Agt anderen de lust ontnemen hem serieus te nemen. Zijn onbedwingbare neiging grappen te maken, gecombineerd met zijn overweldigende charme, ontwapende. Calvinistisch Nederland viel voor deze ongrijpbare paradijsvogel in de Haagse jungle. 'Wel bleef Van Agt voor mij een vleesgeworden paap, maar op zijn paapse manier was hij standvastig en hoe gek-ie ook deed, hij was een innemende persoonlijkheid,' vond CHU'er Joop van der Reijden. 'Hij had een hypnotische gave,' herinnert Gerrit Gerritse, eveneens CHU, zich. 'Mijn juf van de school met de bijbel, een steil gereformeerde, nuchtere en verstandige vrijgezelle juffrouw, adoreerde hem. Mijn juf is nooit moeder geweest, maar Van Agt riep moederlijke gevoelens bij haar op. Het *Vrouwenberaad* van de CHU lag op de knieën voor hem. Dat vond ik eng. Mijn vrouw kwam ontzet terug en zei: "Jij vertelt heel andere dingen over die Van Agt dan ze hier van hem denken." Van Agt was huiveringwekkend bekwaam, maar meer huiveringwekkend dan bekwaam.'

Er broeit veel in Van Agt, de draaikolk van emoties. Die emoties probeerde de altijd in keurig donker pak gestoken minister te verbergen achter een pantser van afstandelijkheid. Tegelijkertijd is hij erg gevoelig voor de persoonlijke noot. Hartelijkheid en vertrouwen maken hem buigzaam. Van Agt hunkert naar vriendschap. Die vond hij in die jaren bij zijn politieke doopvader. 'Steenkamps stijl was: Dries, wat heb je dat weer fantastisch gedaan. Wat was je weer goed in dat Kamerdebat. Of: wat heb je dat weer slim gezegd in dat interview. Als je de hele week bent bekritiseerd door iedereen – vooral door de pers – en dan zegt zondagsmorgens iemand dat je zo goed bent... Lekker hoor, net een warm bad.' Dries van Agt heeft enorme behoefte aan *support*. Hij gedijt het beste in een aanstekelijke omgeving waarin hij ook eens een beetje wordt bewonderd. 'Ik hield van de franje; beetje zwier, beetje aardigheid, een vleugje byzantinisme.'

Van Agt, een trouw kerkganger, hangt aan liturgisch ceremonieel. De processies uit zijn jeugd, *samen* op voettocht, zijn gekerfd in de ziel van de hyperindividualist Van Agt. 'Het beneden-Moerdijkse geloven is niet het lopen onder een juk van verplichtingen, het is het wandelen

in de zon,' verklaart hij zijn religieuze komaf. Een gebed is voor hem 'een steeds wederkerende golfslag aan de voeten van de Almachtige'. Van Agts spiritualiteit en hang naar een verstilde orthodoxie werden door veel protestanten herkend als een bijbelse beleving van het geloof. Zijn zorgeloos lijkende houding is dan ook alles behalve dat. Van Agt is een worstelaar met zichzelf die tot veler irritatie en ongeduld bijna vijf weken nodig had om de vraag te beantwoorden die hij zichzelf in een brief aan de Tweede Kamer had gesteld: mag ik als minister aanblijven nu het niet mogelijk blijkt de abortuskliniek Bloemenhove op korte termijn te sluiten?

Dries van Agt is een virtuoos woordkunstenaar die streeft naar perfectie in schoonheid. Door hoge eisen te stellen aan zijn taalgebruik beteugelt hij zijn emoties. 'Wie, zoals ik, emotioneel van aard is, eruptief, gauw ontroerd, beveiligd zich zo tegen het doen van onberaden uitingen.' Een negentiende-eeuws proza spreekt hij, dat bij een kwinkslag rinkelt als een kroonluchter in de tocht. Met dat beheerste en zorgvuldige idioom vijlde hij ook bij zichzelf de scherpe kanten van politieke tegenstellingen. Hij verheft zijn stem niet als de spanningen oplopen, nimmer komt een onvertogen woord over zijn lippen – de zelfbeheersing is onverwoestbaar. Stoere taal slaat hij hoogstens uit om zichzelf op te peppen en minder om tegenstanders schrik aan te jagen.

Hij spreekt hoogdravend en formuleert toch glashelder, hij reageert fris van de lever en toch doordacht. Doordat hij oude etalageborden opwreef en vervlogen uitdrukkingen – 'klijp en klaar' – en kreten – 'sapristi' – nieuw leven inblies bleven zijn woorden hangen. Simpele waarheden bracht hij verrassend en kleurrijk. Ook in dat unieke taalgebruik blijft Van Agt onvoorspelbaar. Het ene moment spreekt hij zalvend, dan weer aarzelend en tastend, het volgende moment krijgt een zwierige welsprekendheid de overhand. 'Schenk de glazen maar eens vol, edele vriend,' zegt hij dan tegen de ober. Dries van Agt is heer Bommel, markies De Canteclaeer en Tom Poes in één.

Hoe meer in de verdrukking, hoe beter Van Agt op dreef was. Van elke klap die hij kreeg, werd hij sterker. Als een duikelaartje hupte hij iedere keer fier overeind. Van Agt boog niet naar links en niet naar rechts, hij boog naar alle kanten. Maar wel naar de kant die hij wilde en op een moment dat het hém schikte. Als hij werd gedwarsboomd, werd hij halsstarrig. Zijn gezicht kon verkillen – koel als glas. Als hij gekwetst was, toonde de geplaagde Van Agt zijn verwondingen. Hij maakte het volk deelgenoot van zijn slapeloze nachten, zijn ontmoedi-

gende ervaringen en getob. Hij nam de mensen mee door het diepe dal waardoor hij trok en gaf publiekelijk toe wanneer hij had gefaald. Een kloosterling die voor anderen boete deed en zichzelf geselde. Hij was Job die, door ramspoed geteisterd, alles en iedereen tegenover zich vond, maar zijn geloof niet wilde verliezen. Zelfs niet op de mestvaalt.

Veel mensen herkenden zich in de man die het ook niet kon helpen en een vreemdeling in Jeruzalem bleef. De amateur Van Agt wilde een zo groot mogelijke afstand scheppen tot de kaste van beroepspolitici. Van zijn tekorten maakte hij een deugd en hij stak de draak met zijn onoverwinnelijke naïviteit. Hij deugde niet voor de politiek, hij zou het nooit leren en – als hij er weer eens tabak van had – hij wilde het niet eens leren. ‘Het gebeurt niet zelden dat je van pure ellende de straatstenen uit de grond vloekt, zeggende: hoe ben ik er ooit aan kunnen beginnen en hoe kom ik er zo gauw mogelijk vanaf.’ Hij vertolkte de weerzin tegen politiek die de kiezers zelf voelden. Aanvallen op hem werkten averechts, zijn ontboezemingen maakten hem alleen maar meer bemind. Uitspraken als ‘Mijn hof is dor, maar ik blijf tuinieren’ gingen erin als Gods woord in een ouderling.

Geharnaste tegenstanders dachten dat Van Agts kracht als politicus vooral lag op het vlak van show en tactiek. In zijn dwepen met de wielrennerij meenden zij daarvan het bewijs te zien. Het heldendom van de eenzame vluchter die uit de klauwen van het peloton probeert te blijven – het is Dries van Agt juist in zijn diepste wezen. Hij benutte zijn passie meesterlijk en beleed het fietsen bijna als een religie. Vergelijkingen met de Italiaanse wielerslegende Gino Bartali, de fietsende monnik, liet hij zich graag aanleunen. Hij liet zich op Justitie in sur place-stand fotograferen in de deftige ministerskamer. Het gerucht ging zelfs dat hij er op onbewaakte momenten rondjes fietste. Ries Smits herinnert zich verhalen dat Van Agt desnoods zijn eigen publiek regelde. ‘Als hij naar zijn schoonouders in Maastricht ging, nam hij zijn racefiets mee. Hij zei tegen zijn chauffeur: als je een pilsje gaat drinken, moet je maar zeggen waar ik morgen ga racen. De volgende dag stonden er mensen langs de weg te applaudisseren. Dat vond hij prachtig.’

Zijn liefde voor het fietsen maakte hem razend populair op het platteland, waar de meeste wielrenners vandaan komen: de zonen van de boeren en de tuinders met de geharde ruggen. De kopman van het CDA koerste eind 1976 tot zijn eigen verbijstering ineens voor in het peloton. Virtueel droeg hij de gele trui al om de schouders. Zijn shirtje trok hij vast recht, hij was klaar voor de finale.



De nieuwe CDA-voorman was niet alleen onthecht, maar ook onervaren. Dat laatste gold in feite voor heel zijn partij. Nog nooit had een confessionele partij campagne moeten voeren waarin heel het land moest worden bestreken. Nog nooit had men op die schaal en met zoveel pluriformiteit in de eigen achterban moeten werken. Een Centraal Verkiezings Comité werd opgetuigd om de eerste nationale campagne te leiden. Keurig volgens de verkaveling over de drie partijen werd een CH-man voorzitter, naast Steenkamp en Krajenbrink bood hij het interne spectrum evenwicht. Jim Janssen van Raay, een advocaat uit Rotterdam van indrukwekkende postuur, ook wel Big Jimmy genoemd, kreeg de taak het verkiezingscomité te leiden. Hij legde daarmee eer in. Janssen van Raay was als vice-voorzitter van het CDA al opgevallen door de niet aflatende bonhomie en flessen Pomérol waarmee hij elke crisis onderging. Onverstoorbaarheid bleek een ideale eigenschap bij campagnes met lijsttrekker Dries van Agt.

Nog voor zijn officiële aanwijzing had Van Agt op eigen houtje de campagne een nieuw gezicht gegeven. Dat hij daarmee niet altijd begrip of steun opriep, merkte hij meestal later en bevestigde zijn gevoel voor dit vak niet het ware naturel te bezitten. In een toespraak tot studenten beklagde hij het maatschappelijk en politiek klimaat, helemaal in lijn met de cultuurkritiek van het CDA op de polarisatie. Van Agt voegde er wel iets aan toe. Het welbekende harmoniemodel gaf hij een nieuwe lading door vooral de niet-materiële kant ervan aan te zetten. Ons land had behoefte aan een *ethisch réveil*, stelde hij vast. Het thema was profilerend voor het CDA, het paste ook bij de conflictueuze politieke voorgeschiedenis van de minister van Justitie en bij zijn persoonlijke betrokkenheid bij fundamentele vragen en wetsvoorstellen. Er was alleen één maar: het CDA-program sprak er nauwelijks over, het had de opwekking van ethisch besef niet als centraal politiek onderwerp. De kringen van de Reformatie waren in het CDA opnieuw aangenaam verrast. Het antieke woord *réveil* had daar sinds de vorige eeuw een dierbare, religieus geladen klank. De vice-premier van Den Uyl bleek een onvermoede geestverwant en tolk te zijn van 'de bezwaren tegen de geest der tijd', die de *Réveil*-beweging destijds in de discussie bracht.

De linkerzijde reageerde omgekeerd. Wat hen bij de confrontaties rond abortus was opgevallen en bij de betogen over de rechtsstaat nog meer, was in linkse ogen door Van Agt nu volledig bevestigd: hijzelf en

zijn CDA waren niet de bewogen, vooruitstrevende gelovigen voor wie zij zich hadden uitgegeven. Zo'n evangelisch bevlogen Goudzwaard en zijn *Niet bij brood alleen* leken hoogstens vijgenbladen voor sociaal-culturele behoudzucht. Een nieuwe toon met een hoge zuurgraad tegen de persoon van Van Agt sloop sindsdien in hun discussies met het CDA. Die toon klonk vooral door in aanvallen op de politieke lijn waarvoor begrippen als *ethisch*, later ook *gezinsbeleid* of *normen en waarden* in omloop kwamen. Verbetenheid en hoongelach werden dan vaardig over linkse en links-liberale politici. De verongelijkte Van Agt merkte opnieuw dat zijn non-conformisme de aanhankelijkheid in en buiten het CDA alleen maar aanwakkerde. De antithese-partij tegen de politieke cultuur van de polarisatie kreeg zo meer van dat kenmerk dan waar zij misschien wel om had gevraagd.

De grilligheid van lijsttrekker Van Agt kwam nog op een ander punt naar buiten: zijn gevoel dat hij tegen het premierschap niet opgewassen zou zijn. 'Ik heb getwijfeld tot het laatst toe, ik wou helemaal niet. De belangrijkste reden is dat ik weinig notie had van economische vraagstukken. Natuurlijk, ik had het bemoedigende voorbeeld van Piet de Jong,' monkelt Van Agt. Er was bovendien een nog wezenlijker motief dan dat van de economische expertise: 'Ik had ook niet het gevoel dat ik voldoende *personality* zou hebben, voldoende *power* als persoon, voldoende leiderschapskwaliteiten. Ik had twee premiers meegemaakt, Biesheuvel en Den Uyl, zulke mannetjesputters. Ik ben niet uit dat hout gesneden.'

In kleine kring en begin 1977 ook al in de pers begon hij terugtrekkende bewegingen te maken. Het CDA hóefde toch niet per se de premier te leveren, ook niet als de PvdA kleiner zou blijken bij de verkiezingen? Hij liet ook weten dat Jelle Zijlstra de beste premier zou zijn voor het land. Dat was géén oprisping. Piet Steenkamp bevestigt hoe serieus die opvatting was. 'Van Agt heeft een ongelooflijke bewondering voor Zijlstra. Die kan het enorm uitleggen en weet het zo te zeggen dat het allemaal waar is. Van Agt geloofde onvoorwaardelijk in hem, na de paus kwam Zijlstra!' Zelf is Van Agt niet minder stellig: 'Dat was de beste premier die Nederland ooit had kunnen denken. Zijlstra zou onnoemelijk veel beter zijn geweest. Kon ik met goed fatsoen weggaan.'

Met Jelle Zijlstra goede sier maken betekende een heel andere campagne. Zijlstra, een man van allure, was immers geen typische vertolker van niet-materiële visies of een bevlogen figuur die openlijk worstelde met ethische vragen. Ook was deze zet geen bijdrage aan het

temperen van de polarisatie met de PvdA. Niet na de scherpe tegenstellingen die waren gegroeid tussen de rode econoom in het Catshuis en de bankpresident. Naarmate de campagne vorderde nam de polarisatie met de PvdA toe. Aanvaringen tussen Van Agt en de PvdA in de Kamer kregen in deze weken een bijsmaak die hij een 'actie beschadiging lijsttrekker' noemde. 'Als halfhartigheid behoort tot de regels van ware politiek, dan is mijn aversie tegen de politiek vandaag bevestigd,' voegde hij zijn criticasters toe.

De spanning in de coalitie liep uit de hand. Al bij de grondpolitiek, het eerste hervormingsvoorstel, ging het fout. 'En', zegt Lubbers, 'het aardige is dat ook Den Uyl dat voor de breuk uitkoos, gesteund door Anne Vondeling, die zei: daar gaan we mooi winst op halen. Toen was het kabinet al opgegeven. Technisch is het gebeurd op de grondpolitiek.' Bij Lubbers thuis in Rotterdam werd de situatie nog een keer grondig doorgepraat. 'Ik zie me nog zitten op de keukentafel in de Essenlaan, we spraken er met Dries over politieke consequenties trekken. In dat gesprek gaf ook ik Dries groen licht: dat wordt dan de grondpolitiek.' Anders dan in de jaren daarvoor zette de confessionele minderheid in het kabinet nu door. Het 'koppig mannetje' wilde nu hij partijleider moest zijn niet bij de eerste crisis meteen wijken. Het 'stevig doortimmerd gevoel' van Lubbers en zijn oude mentor De Gaay Fortman ging nu spelen: het CDA gaat voor! 'Daardoor was er geen opening voor Jaap Boersma. De splitsing was dan alleen nog maar geweest: hij tegen de andere vijf CDA-ministers. Jaap heeft dat niet gedurfd. Die voelde dat hij te zwak kwam te staan nu Gajus de - laten we zeggen - *Van Agt-kant* koos,' analyseert Lubbers. Op 22 maart 1977 stapten alle zes CDA-ministers op. De PvdA bleek niet tot verdere toegevingen bereid. Op de valreep was het kabinet-Den Uyl dan toch gevallen. De verkiezingscampagne ging acht felle weken tegemoet.

Het CDA had het zichzelf nog moeilijker gemaakt dan door Van Agts grillige signalen tot dat moment. Wat moest de kiezer nu denken? De nieuwe partij van het verzet tegen scherpshlijperij, van nadruk op ethiek en een sociaal, verdraagzaam klimaat was niet tot verzoening bereid en liep weg. En diezelfde partij had een lijsttrekker die een ander beter vond voor het Catshuis. Campagne-goeroe James Carville schrijft: 'That's what not having a message does to you. A political campaign is a constant quest to define yourself. An inability to define yourself lets others define you.'<sup>72</sup> Dit overkwam het CDA nu. De *winning mood* vervloog, een stevige boodschap was nog nauwelijks geformuleerd. Met de moeizame interne compromissen van 1974-1975 was

het lastig campagne voeren. Een nek-aan-nekrace tussen PvdA en CDA werd steeds meer het hoofdthema van de campagne en de kleurrijke persoonlijkheden van Den Uyl en Van Agt wakkerden dat aan. De zalen zaten barstensvol.

De PvdA werd zeer geholpen door de zelfmoordtactiek van klein links. De PPR meldde dat zij niet langer met het CDA wilde regeren, zodat haar kiezers konden weten dat die partij Den Uyl geen ruggensteun zou geven bij gevechten met Van Agt na de verkiezingen. De CPN hielp nog meer. Partijleider Paul de Groot meende in Van Agt een nieuwe 'Duitse vleugel' in de politiek te zien opdoemen. Zo werden de linkse kiezers vanzelf warm gemaakt te gaan stemmen op de man die de beste kans had Van Agt uit het Catshuis te houden. *Kies de minister-president* riepen de PvdA-affiches hen toe.

Toen CDA en PvdA de eindspurt inzetten sloeg het noodlot toe. Een kaping door Zuid-Molukse activisten legde het politieke bedrijf stil. De premier en zijn minister van Justitie moesten dag en nacht in het crisiscentrum zijn. Van Agt is er tot op heden van overtuigd dat de treinkaping de nek-aan-nekrace op het laatste moment ten gunste van de PvdA heeft beslist. Op 25 mei wonnen alle grote partijen ten koste van de kleintjes. De opkomst was met 87,53 procent uitzonderlijk hoog. De campagne had meer kiezers dan ooit gemobiliseerd en bovendien tot een scherpe keus bewogen. Het CDA won boven de rivieren en vooral onder de kerkelijk meelevende kiezers. GPV en RKPN verloren en zelfs de SGP ging iets achteruit. De winst onder de gelovigen was 5 procent sinds 1972: van 42 naar 47, maar onder de regelmatige kerkgangers was die nog markanter: van 69 naar 77 procent.<sup>73</sup> Het was goed voor 1 zetel boven op de 48 van 1972. Het CDA kroop uit het dal. De winst van de PvdA was groot, maar grotendeels schijn. De tien zetels waarmee zij van 43 naar 53 sprong had zij op links veroverd. De CPN duikelde van zeven naar twee zetels, de PPR van zeven naar drie, de PSP verspeelde een van haar twee zetels.

De PvdA-leiding eiste de avond van de verkiezingen meteen 'een versterking van het progressieve karakter' van een coalitie met het CDA. Wim Aantjes bleek zijn knopen beter geteld te hebben: 'Als ik de grote winst van de PvdA zie dan is de vraag: wil ze daar in alle redelijkheid mee opereren of wil ze die ten opzichte van het CDA uitbuiten? In het laatste geval voorzie ik grote moeilijkheden. De alternatieve CDA-VVD-meerderheid is gering, maar het is toch goed dat die meerderheid er is. De democratie bestaat bij de gratie van een alternatief.'<sup>74</sup> Voor het eerst sinds 1967 beschikten confessionelen en liberalen weer over

een meerderheid. Het was de bijna kleinste denkbare, maar het was een parlementaire meerderheid. De vvd had namelijk de splinters ter rechterzijde verzwolgen. Hans Wiegel had met zes zetels winst 28 zetels behaald. Er was dus een drievoudige concentratie, links rond Den Uyl, rechts rond de oppositie van Wiegel en bij de confessionele kiezers rond de ene cda-lijst. De versplintering leek in één klap van de baan, alsof drie stofzuigers de politieke rommelzolder een flinke beurt hadden gegeven.

De kiezer had het cda vertrouwen geschonken, maar ook een duidelijk signaal gegeven hoe het nu verder moest. PvdA en cda zouden elkaar toch weer moeten zien te vinden. Van Agt ziet dat nog steeds zo: 'De verkiezingsuitslag hield de opdracht in aan een vervolg te werken op het kabinet-Den Uyl. Zeven maanden is daaraan gezwoegd.' Toch zagen verschillende cda'ers al een strootje in de wind. Staatssecretaris Klaas de Jong Ozn, een vurig pleiter voor een tweede kabinet met de PvdA, vertelt hoe al op 26 mei een seintje werd gegeven. 'De ochtend na de verkiezingen kwam Henk Vonhoff op bezoek bij Jos (van Kemnade, de onderwijsminister) en die zei: "Van harte Jos! Jullie hebben wel te veel gewonnen. Dan gaan jullie overvragen en dan weet je het wel." Hij voorspelde dat de PvdA zichzelf zou isoleren en de formatie daarop moest stuklopen. De vvd zou dus gaan regeren.'

Later diezelfde dag vergaderde de nieuwe cda-fractie in de Handelingenkamer van de Tweede Kamer tussen de meterslange kasten met de leren banden met de verslagen van de debatten. Nieuw gekozen landbouwspecialist Gerrit Braks onderging die eerste vergadering als een ontgroening. 'Waar was ik aan begonnen? zo voelde ik dat, want het waren bittere dagen in de fractie. De nieuwkomers zaten op de bankjes achterin, de oude garde aan de U-vormige tafel in het midden. Toen moest er na de aanwijzing van Van Agt als eerste man een tweede voorzitter van de fractie worden gekozen. Vlak voor de stemming kwam iemand van de ouwe hap ons consigne geven, die siste: *wij katholieken stemmen Frans*.' Frans Andriessen kreeg een meerderheid achter zich, maar ook een woedende reactie uit de ar-hoek. Aantjes voelde zich gepakt. Tijdens de schorsing werd het cda-bestuur geconsulteerd en Steenkamp hoorde verbijsterd aan wat was voorgevallen. 'Die bijeenkomst was in Bel Air, zo'n deftig hotel op weg naar Scheveningen. Andriessen en Aantjes kwamen met lange gezichten binnen. Ik ben bijna in elkaar gezakt. Als je dag en nacht sjouwt voor dat cda, als er een federatie en één lijst is, en dan hoor ik: Aantjes, Andriessen en Kruisinga hebben ruzie over wie voorzitter mag worden van de eer-

ste verenigde fractie. Dat begreep ik volstrekt niet.' Aantjes werd als nog als eerste vice-voorzitter van de CDA-fractie gekozen. Opnieuw moest Andriessen slikken: geen lijstaanvoerder, geen fractieleider in spe, niet langer partijleider meer. Een post in het tweede kabinet-Den Uyl leek het enige dat er nog in zat. Maar dan moest dat kabinet er eerst nog wel komen.

### *Het moest zo nodig, zeiden anderen*

Het was tijd geworden om een datum te prikken voor de vorming van het CDA als één partij, voor een echte fusie. Het leek verstandig de CHU en ARP hun jubilea nog te laten vieren. De Unie zou in 1978 zeventig jaar bestaan en de AR-partij het jaar daarop honderd. Die was er maar al te trots op de oudste politieke partij van het land te zijn. Omdat 1981 weer verkiezingsjaar zou zijn was 1980 niet zo'n gekke optie als fusiejaar. De voorzitters kwamen daar in de zomer op uit en Jan Krajenbrink kreeg de taak een notitie te maken om de route uit te stipelen. Op 5 november 1977 keurde het CDA-bestuur dat stuk – *Van federatie naar fusie* – goed en stond de datum 1 juni 1980 vast. Pas later kwam men er achter dat dit een zondag was en moest het CDA een andere dag kiezen om zijn oprichting te vieren.

Het conflict over de grondslag mocht voorlopig omzeild zijn, smeu- len deed het nog steeds. Een zware club werd samengesteld om een oplossing te zoeken. Alleen al de samenstelling ervan vroeg veel finesse, wat in het CDA altijd weer moest als de verschillende bloedgroepen, geledingen, humeuren en principiële tradities in één groep werden gedreven. Voorzitter moest natuurlijk een protestant zijn om de ARP rustig te houden, maar het kon maar beter geen scherpslijper of kamergeleerde zijn. Nu trad de CHU-voorzitter dit jaar net terug, dus kon Steenkamp zijn vriend en bondgenoot Otto van Verschuer naar voren schuiven. Maar een voorzitter schrijft zelden zelf zijn rapport. Secretaris moest daarom iemand zijn die in staat was in de tale Kanaäns een eigentijdse visie op christelijke politiek te formuleren op een manier die bij de katholieke kaders van het CDA niet als gedram overkwam. Weer werd iemand van de Kuypersstichting gerecruteerd: Arie Oostlander, de directeur zelf. Hij moest nu zijn meesterproef als Hoogendijks opvolger afleveren. Ook de nieuwe leden van het CDA, de 'rechtstreeksen' waren vertegenwoordigd in de commissie-Van Verschuer. Zij waren inmiddels met zovelen dat ze niet meer genegeerd konden

worden; daar had *Wij horen bij elkaar* wel voor gezorgd. Uit hun kring werd Ad Veenhof gevraagd, een jonge Philips-manager van wie veel werd verwacht.

Intussen kwam weinig terecht van een korte formatie. Het kostte maanden om te komen tot een concept van een programma voor een tweede kabinet-Den Uyl. De geprikkelde sfeer in de onderhandelingen en de neiging van de PvdA elk punt tot achter de komma uit te vlooiën gaven het CDA die zomer het gevoel dat wantrouwen bleef overheersen. Ook het feit dat D66 op aandrang van de PvdA erbij betrokken was, hoe overbodig ook voor een ruime meerderheid, had dat opgeroepen. Zo zou er toch weer een linkse suprematie in het kabinet zijn, vreesde men. Het CDA heeft D66 ook nadien altijd dieper gewantwoord dan de PvdA die partij uit vrees beminde.

Nog altijd leefde bij Van Agt het verlangen niet meer te hoeven zijn dan een vakminister van Justitie, dat 'toen nog volstrekt onbesproken, hooggeachte departement. Die troon in het Walhalla van de rechtsbedeling had mijn hart. Dat had ik het liefst blijven doen. Verder had ik me nog niet ontwikkeld. Pas toen ik in die formatie werd geworpen, moest ik wel doen alsof ik een politicus was. Ik heb nóóit minister-president willen worden,' zegt Van Agt met nadruk. Zijn aarzelingen kwamen weer naar buiten toen de onderhandelingen klem kwamen te zitten. De afronding van het tweede kabinet-Den Uyl leek op 22 september 1977 dan wel op een oor na gevild, maar er brak een ingewikkeld soort ballotage van kandidaat-ministers los. Het kwam erop neer dat als het CDA even veel posten zou bekleden als de PvdA, deze partij behalve het premierschap ook een inspraakrecht claimde bij wie het CDA als eigen ministers aanzocht. Daar gebruikte onderhandelaar Van Thijn de fraaie term *kwalitatieve weging* voor. En bij die weging bleek zijn onderhandelingspartner Van Agt niet langer geschikt voor Justitie.

Nu dreigde toch te gebeuren wat Van Agt beslist niet wilde: het feit dat juist hij de nummer één van het CDA was geworden, was een beletsel voor gelijkwaardige samenwerking in het nieuwe kabinet. De persoon Van Agt blokkeerde de lijn-Van Agt. 'Ik ga het politieke bos in. Dat lijkt voor iedereen het beste,' was zijn conclusie begin oktober. Ed van Thijn erkent: 'Ik overvroeg, dat wist ik. Het CDA, Van Agt, zou onze eisen nooit kunnen inwilligen.' Hij verwachtte dat formateur Den Uyl het machtswoord zou uitspreken om nu de blokkade tegen Van Agt weg te halen. Den Uyl deed niets. In 1987, kort voor zijn overlijden, analyseerde hij: 'De vraag die dan rijst is: wat moet het zwaarst wegen? Op korte termijn zou je zeggen: dat tweede kabinet. Maar

mocht ik met de totstandkoming van dat kabinet de vernieuwing verloochenen die in mijn partij had plaatsgevonden? Ik vond dat ik dat niet aan het congres verkopen kon.<sup>75</sup> Het gebrek aan vertrouwen van de premier in zijn eigen overtuigingskracht blijft verrassen. 'Joop heeft nooit één keer met de vuist op tafel willen slaan. Hij was steeds benauwd dat mensen dan zouden weglopen naar de PPR of naar D66. Het ging maar door en hij stopte het niet af,' zucht Arie van der Hek, één van de PvdA-realo's van toen. Den Uyl nam de blokkades en ballottage niet weg, meent Van Thijn, omdat hij 'zelf het geloof in het nieuwe kabinet had verloren'.<sup>76</sup>

Van Agt werd door zijn partijtop onder druk gezet en zwichtte. Naarmate de onderhandelingen verbeterden en vernederender werden, begon Van Agt te groeien. Verbaasd over zichzelf zegt hij met een spottend lachje: 'Ik begon het politiek bedrijf steeds leuker te vinden, fascinerend zelfs. *L'appétit venait en mangeant*. Dat voor zeker. Ik ben een heel koppig baasje geworden in die formatie van zeven lange maanden. Maar passie heb ik nooit gekregen voor de politiek. Gepassioneerd politicus? Nee!' Toen na wekenlang heen en weer gepraat de KVP-top bijna bereid leek Andriessen als kandidaat-minister te slachtofferen voor de PvdA, zette Van Agt er een punt achter.

In de PvdA wees de partijraad een voorlopig akkoord van Den Uyl met het CDA af. Ook Aantjes zag in dat zó niet naar een vertrouwensbasis kon worden gezocht met de PvdA. Aantjes wilde bovendien *coûte que coûte* de fractie leiden en was niet in voor enige ministerspost om zo aan Andriessen plaats te bieden. Dat zou trouwens ook onevenwichtig zijn geweest in de balans tussen katholiek en protestant nu Van Agt en Steenkamp de twee andere CDA-gezichtsbepalers waren. Den Uyl gaf de dag voor het congres van zijn PvdA op. Hij hoefde nu zijn eigen achterban niet te trotseren. Het CDA moest het maar eens zelf proberen met de VVD. Toen informateur Van der Grinten een 'volgende fase: een kabinet PvdA-D66-VVD' aankondigde, snauwde Van Thijn hem toe: 'U kunt zich de moeite besparen. Wij plegen geen kiezersbedrog'.<sup>77</sup> Het was inmiddels november.

De verkenning van de mogelijkheden van een CDA-VVD-kabinet vergde nauwelijks tijd. VVD-leider Hans Wiegel had weinig behoefte aan gelijkhebbend gedrag. Alleen als een CDA-VVD-coalitie veel ruimte zou bieden aan de verscheidenheid binnen de nieuwe CDA-fractie kon de minimale meerderheid overeind blijven. Als vaker daagde zo'n situatie Van Agt uit: 'Iedereen zei: het kan niet. Het kon ook niet,' grijnst hij en voegt eraan toe: 'Toch maar eens kijken hoe lang we het



volhouden.’ Dat was zijn motief om het avontuur met de vvd aan te gaan. Ondanks die meerderheid van maar 77 zetels? Nee, ook dankzij.

Wiegels simpel realisme paste daar goed bij: ‘Het enige is dat ik na de verkiezingen in 1977 heb gezegd: we zeggen niks, maar we weten toch dat we samen 77 zetels hebben. Dat is meer dan 75.’<sup>78</sup> Verder wachtte hij af en liet op het juiste moment het contrast blijken met de stijl van de PvdA als beoogd regeringspartner. ‘Met mijn trouwe vriend Van Riel hadden we besloten dat we ons koest zouden houden. Niet bewegen!’ Ook toen Van der Grinten de paarse optie in bespreking bracht bleef dat het parool. ‘Ik vroeg: “Wat heeft collega Van Thijn gezegd?” Die mocht eerder komen, die was groter, hè. “Die ziet er niets in,” antwoordde de informateur. Toen heb ik gezegd: “Wat heeft het dan voor zin voor mij om er op in te gaan?” Ik heb mij gedeisd gehouden. Weer: niet bewegen!’ schatert Wiegel.

Nu was CDA-vvd aan de beurt. Wiegel was benieuwd. ‘Ik kende Van Agt niet echt goed. Die eerste avond dat we in Le Bistrouquet samen dineerden klikte het meteen. We waren openhartig, geen *booby traps*. Ik merkte dat aan zijn kant het vertrouwen er ook was. De heer Van Agt heeft mij tijdens het voorgerecht verteld hoe die formatie de afgelopen maanden allemaal was gegaan. Ik heb met mijn oren zitten klapperen, het ging mijn fantasie ver te boven. Toen ik die avond laat in Amerongen thuis kwam, wist ik zeker dat het zou lukken. We lijken totaal niet op elkaar, maar het sleutelwoord *vertrouwen* is een begrip waaraan wij alletwee hechten.’

Eén reden voor argwaan had het wantrouwen kunnen zijn dat aan de linkerkant in het CDA rees tegen zoveel soepelheid. Het was net als in 1971, toen de KVP de uitkomsten van de Groep van Achttien met huid en haar slikte. Ook toen was dat voor velen in de AR-top aanleiding geweest die ruimhartigheid te betwijfelen. Konden ze dat wel echt menen, principieel ook? De vvd werd door diezelfde mensen net zo bejegend, alleen met nog meer principiële achterdocht en vaak zelfs met afkeer. Zo geeft Hans de Boer grif toe dat de PvdA een tweede kabinet-Den Uyl onmogelijk maakte, maar dat dit de weerzin niet wegnam tegen de vvd. ‘De minachting waarmee deze partij sprak over wat toen nog heette de linkervleugel van het CDA. Zoiets heeft invloed op je gedrag.’

De linkervleugel had nog een tweede motief om de vvd achterdochtig te bejegenen. Ook al was de PvdA ‘maar op één ding uit: de baas spelen’, velen daar zagen haar toch als geestverwant. Verzet van het CDA tegen de polarisatiegeest deed die neiging niet afnemen. ‘Alsof je

je niet meer mocht inzetten voor het bestrijden van onrecht, niet meer mocht meewerken aan een meer rechtvaardige samenleving, waarin je mensen weer bij de zaken zou kunnen betrekken. In dat opzicht, vond ik, stond de PvdA dichter bij ons dan de VVD,' aldus Hans de Boer.<sup>79</sup>

Staatssecretaris Klaas de Jong sprak er wel eens over met zijn PvdA-minister op Onderwijs, Jos van Kemenade. 'Dat kabinet van Van Agt had er nooit moeten komen, vonden wij AR-mensen. Jos wilde in zijn hart een kabinet PvdA, D66 en ARP en zo dacht ik er ook over.' De Jongs omgeving rilde van de VVD. 'Het idee van samenwerking werkte al schismatisch. Het anti-VVD-gevoel was niet zo erg gestoeld op harde beleidspunten of zoiets. Regeren met Wiegel, daar moest je gewoon niet aan denken. Later bleek hij een heel geschikte man te zijn, trouwens.'

Achter die gevoelens lag de gedachte verborgen dat de ARP als het ware de betere PPR had kunnen zijn, de evangelische luis in de pels van een links kabinet. Een prikkelend idee, maar tijdens het kabinet-Den Uyl was al duidelijk dat de AR-achterban daarvoor niets voelde. Hoe zou dit ineens wel kunnen? De stap naar links kon alleen worden gezet als de ARP-top zich zou losmaken uit het CDA. Maar daarvoor was inmiddels zelfs al de fusiedatum vastgesteld. Weer zat de linkervleugel klem tussen het dominant gedrag van de PvdA en de steun van de eigen partij voor één CDA. Er was weinig veranderd ten opzichte van de positie van de christen-radicalen tien jaar eerder. Eén verschil was er wel: het nog vage voornemen van confessionele samenwerking van toen was nu een definitieve koers van alle drie de partijen.

De linkervleugel deelde een gemeenschappelijk levensgevoel vanuit de kerkelijke en maatschappelijke vernieuwingsbewegingen van de voorbije jaren. Het klimaat van radicalisering en polarisatie had ook daar vat gekregen op het denken, soms ook op de omgangsvormen. 'Het was de invloed van de culturele revolutie van de jaren zeventig. Sommigen in onze kring bleven heel lang vatbaar voor de overheersende invloed van het linkse denken, ook als ze niet naar de PPR waren overgestapt. Dat duurde heel lang en gaf de PvdA veel invloed, zelfs als die niet direct de macht had,' nam De Jong waar. 'Je kunt rustig stellen dat er een soort zuil van jarenzeventigmensen bestond. Net als in een echte, traditionele zuil hadden zij gelijkgestemde, voorspelbare opvattingen en standpunten, die punt voor punt vastlagen. Niemand van de achterban, op de Arjos na, zat echter in die zuil. De achterban zag de jaren zeventig helemaal niet als iets positiefs. Alleen de linksige topgroep zat daaraan vast en stond op zeker moment helemaal alleen.'

Van Agt werkte intussen goedgeluimd met Wiegel aan een kabinet. Hij vond alleen een CDA-fractie tegenover zich, waar het wantrouwen in de AR-kring fors werd vertolkt. De fractie keek kritisch naar zijn huiswerk. Velen vonden dat hij op economisch terrein te weinig expertise had vertoond en dat daar nog heel wat punten en komma's gezet moesten worden. Met zo'n honderd bijstellingen kwam Van Agt terug bij Wiegel. Die accepteerde er min of meer ongezien tachtig om geen tempo te verliezen, de sfeer goed te houden en zijn inschikkelijkheid nog eens te benadrukken. Het nam het wantrouwen niet weg bij sommigen, onder wie Aantjes, de beoogde fractievoorzitter. De KVP-noviet Stef Dijkman liet eenzelfde twijfel blijken en met hem de AR-mensen Hans de Boer, Bouke Beumer, Jan van Houwelingen, een oud Arjos-voorman, en Jan Nico Scholten, de man die in 1969 zijn partijbestuur al dwong de samenwerking met CHU en KVP te vertragen. Deze zes Kamerleden zeiden 29 november het CDA-VVD-kabinet wel 'zo enigszins mogelijk in loyaliteit' te willen steunen, maar geen parlementaire binding ermee te willen uitspreken. Na het kabinet-Den Uyl kende het CDA-VVD-kabinet dus nu ook gedoogsteun uit confessionele hoek. De nadruk op loyaliteit leidde ertoe dat de zes gedogers al snel wat spottend de naam *loyalisten* opgedrukt kregen.

Het regeerakkoord had eind november net genoeg steun gekregen om een coalitie te vormen: eenenzeventig CDA'ers en VVD'ers voluit en de zes anderen 'met verbondenheid' in de woorden van Aantjes. Nu moest er een ministersploeg worden gezocht en begon het gedoe over de poppetjes opnieuw. Kandidaten uit de ARP waren aanvankelijk niet snel te vinden. Vaak deelden zij het loyalistische wantrouwen; reden waarom De Gaay Fortman en Boersma voor de eer bedankten. Men vond drie gerenommeerde AR-alternatieven: Wil Albeda, de collega-informateur van Van Agt in 1973 toen het kabinet-Den Uyl werd gemaakt, rector magnificus Job de Ruiter van de VU, en Jan de Koning, die hersteld leek van zijn ziekte.<sup>80</sup> Het was voor de KVP een stuk moeilijker de lijst ministers in te vullen. Zo moest de premier in KVP-kring worden gezocht en niemand twijfelde eraan dat Van Agt dat moest worden. Niemand, op Van Agt na.

Van Agt kende de beperkingen van Dries van Agt beter dan wie ook. Elke ontsnappingsroute uit de politieke jungle leek hem welkom. In het KVP-topoverleg schoof hij Frans Andriessen naar voren als beoogd premier, maar die achtte men daar te polariserend voor PvdA én ARP nota bene.<sup>81</sup> Hij belde in wanhoop een reeks toppers om in zijn plaats naar het Catshuis te gaan, zonder enig overleg met zijn politieke omge-

ving. 'Een serieus aanzoek ging allereerst naar Jelle Zijlstra.' Opnieuw weigerde deze, net als het jaar ervoor. 'Jelle heeft de reputatie niet overijverig te willen zijn. Indien dat waar is, beschouw ik het als een deugd,' zegt Van Agt, blijkbaar beïnvloed door het Zen-denken in zijn Japanse periode. Na deze afzegging belde hij Pierre Lardinois, de landbouwcommissaris in Brussel, ABN AMRO-topman en oud-minister van Financiën Roelof Nelissen, 'en – ja, ja – dr. J.R.M. van den Brink.' Maar geen van hen was bereid, ook Van den Brink niet, de briljante jonge minister van Economische Zaken tussen 1948 en 1952. SER-voorzitter De Pous kwam ook 'serieus ter sprake'.

De onthutste KVP-top maakte Van Agt duidelijk dat alleen hijzelf minister-president kon worden. Uiteindelijk was het Hans Wiegel, die Van Agt kon ompraten. 'Het was heel serieus dat hij anderen zocht als premier. Hij zocht *outstanding* mensen die ook op het terrein van financiën en economie hun sporen hadden verdiend. Daar had Van Agt niet voor doorgeleerd. Niet dat ik dat een bezwaar vond. Als hij met een andere premier was gekomen, had ik iets langer nagedacht over mijn eigen positie. Bij Van Agt zelf niet. Van der Grinten vroeg hem: "Waarom doe je het eigenlijk zelf niet?" Ik heb dat meteen ondersteund en erbij gezegd: "Als jij het doet wil ik vice-minister-president worden. Dan laten we elkaar niet in de steek." Vertrouwen hè, dat is het enige woord geweest,' onderstreept Wiegel. Van Agt gaf ten slotte toe. 'Het moest zo nodig, zeiden anderen. Hans Wiegel las me de les: "We zijn met het kabinet klaar, er moet nog een premier komen en jij kunt niemand vinden. Dan doe je het toch zelf?"

En zo werd Frans Andriessen toch geen minister-president. Opnieuw moest de KVP zien wat ze met haar leider aan moest. En wat ze met haar jonge 'ster' Ruud Lubbers nu moest doen. Van Agt koos en vroeg Andriessen voor Financiën. 'Gelet op de wiebeligheid van Ruud. Ik vond hem niet voldoende van stavast voor Financiën. Daar moest een onverzettelijke bonk staan, iemand die klaar is voor het gevecht van één tegen allen, hij tegen de rest.' Deze keuze had te maken met Van Agts eigen economisch analfabetisme, geeft hij toe. 'Ik wist te weinig af van Financiën. Het maximale dat ik zou hebben gekund is een krachtige minister daar steunen in zijn strijd. Maar een strijd die hijzelf eerst had aangeboden.' Voor zo'n situatie was Andriessen geknipt, vond Van Agt. 'Dat bleek uit zijn hele optreden voordien. Hij is een steile, stevige persoonlijkheid. Minder fantasie, maar veel voorstelbaarder.'

Van alles werd geprobeerd om Lubbers en Andriessen op een nette

manier alletwee in het kabinet te krijgen. Allerlei alternatieven deden de ronde. 'Het had maar een haar gescheeld of Frans was minister van Buitenlandse Zaken geworden. Dan had je een heel ander kabinet gehad, zeker in de sociaal-economische driehoek,' aldus Lubbers. Zelf kon hij naar Ontwikkelingssamenwerking. 'Dat vond hij beneden zijn waardigheid,' meldt Van Agt bitter. 'Andriessen had, toen hij werd gepasseerd voor het lijsttrekkerschap, een vernedering ondergaan. Zijn kaart voor het lijsttrekkerschap was immers sterker. Hij heeft flink moeten slikken. Toch was hij op een gegeven moment bereid ter wille van een oplossing minister van Volkshuisvesting te worden. Dat betekende dat hij politiek gezien twintig jaar terug zou moeten in zijn loopbaan. Iedereen zou dit als een troostprijs hebben beschouwd. Dat contrast tussen de ambitieuze Lubbers en de offervaardige Andriessen heeft mij getroffen.' Van Agt zette door en Andriessen ging naar Financiën, Albeda naar Sociale Zaken en de vvd'er Van Aardenne kreeg Economische Zaken. 208 dagen na de verkiezingen kon het kabinet-Van Agt worden beëdigd. Ruud Lubbers was minister-af. Zijn snel gestegen ster leek te verbleken. Om een frisse, onbelaste kvp'er naast zich te hebben vroeg Aantjes hem of hij vice-voorzitter van de fractie wilde zijn. Daartoe was hij bereid.

### 3 Het glibberde weg

#### *Een soort maïzena*

Het kabinet dat premier Van Agt op 16 januari 1978 aan de Kamer kon presenteren had tenminste één ding met zijn CDA gemeen: velen gaven niet veel voor het overleven ervan. In de Kamer had zijn coalitie met de VVD een minimale meerderheid en de afstandelijkheid van de loyalisten binnen zijn eigen partij leek een veeg teken. Het kabinet had ook het tij niet mee. Al bij de regeringsverklaring moest Van Agt een beleidsnota over extra bezuinigingen aankondigen. Nu leek de economie het nog wel redelijk te doen, maar de onder Den Uyl opgelopen werkloosheid bleef hardnekkig en dat leverde tekorten op en steeds grotere gaten in de sociale zekerheid. Van Agt moest gaan doen wat Den Uyl en Duisenberg in 1976 hadden aangekondigd: de groei van de uitkeringen beperken, salarissen matigen en snoeien in de groei van de overheid. CDA en VVD lieten niet na dit de PvdA onder de neus te wrijven. Duisenbergs extra bezuinigingseisen zouden de PvdA nog jarenlang achtervolgen. Aantjes sprak veel en graag over de continuïteit van beleid, wat de loyalisten gerust stelde. De oppositie wist er niet goed raad mee. Den Uyl weigerde zelfs aan het eind van het debat over de regeringsverklaring zijn opvolger de hand te schudden.

Het zelfvertrouwen bij Van Agt en zijn CDA groeide. Op 29 maart 1978 bij de Statenverkiezingen schoot de partij de PvdA voorbij en behaalde 35,1 procent van de stemmen. Even later bij de gemeenteraadsverkiezingen in mei viel de PvdA zelfs terug en sprong het CDA ruim 3 procent vooruit. Het zelfvertrouwen van Van Agt werd ook gevoed door de manier waarop hij de discussies in het kabinet leidde. Hij kreeg er beter greep op dan verwacht. Niet alleen de ministers Andriessen van Financiën en de VVD'er Van Aardenne van Economische Zaken gaven hem rugdekking. Nog een collega zorgde daarvoor: de minister zonder portefeuille belast met wetenschapsbeleid, Rinus Peijnenburg, oud-topper van de christelijke werkgevers. 'Die was in het kabinet gehaald om Van Agt aan de hand te nemen,' zegt de nieuwe

econoom in de CDA-fractie Gerrit Gerritse. Het was de bedoeling geweest hem als financieel-economisch hulpstuk voor de nieuwe premier staatssecretaris te maken van Algemene Zaken. Deze eigenzinnigheid moest Van Agt snel loslaten om de verhoudingen met andere ministeries niet te belasten. De post wetenschapsbeleid was dan wel zo handig: Peijnenburg werd voluit minister en kon tegelijk de vvd'er op Onderwijs, Arie Pais, in de gaten houden. Die had graag op Financiën gezeten en had de naam even slim als eigengereid te zijn. Een vroegtijdig overlijden van Peijnenburg verhinderde overigens dat zijn rol tot bloei kon komen. Het kabinet begon met het opmaken van het bestek voor de ingrepen om de economie weer gezond te krijgen. Al in de eerste vergadering besloot het concreet vier miljard extra te bezuinigen.<sup>82</sup> Het was Andriessen en Peijnenburg menens.

Binnen het CDA hadden de samenwerking bij de campagne en het vastleggen van de fusiedatum op 1 juni 1980 het klimaat veraange-naamd. Wat ideologisch onder ARP-goeroe Hoogendijk was gezaaid, werd nu langzaam maar zeker geoogst. Onder leiding van Piet Steenkamp zette een zware commissie van de wetenschappelijke instituten van de drie partijen zich aan een nota over de economische orde van de samenleving en de politieke consequenties daarvan. Rapporteurs waren de auteur van *Gerede twijfel*, Hans Borstlap en Ad Veenhof van de actie *Wij horen bij elkaar*. Toen zij in oktober 1978 met hun rapport kwamen, was Steenkamps filosofie al in de titel herkenbaar: *Gespreide verantwoordelijkheid*.

Het stuk sloeg aan. Het doemdenken over welvaart en groei had met het rapport van de Club van Rome en de oliecrisis van 1973-1974 vleugels gekregen. De recepten van links hadden weinig zoden aan de dijk gezet. Meer overheidssturing verergerde de structuurproblemen van de economie alleen maar. Inflatie en werkloosheid gingen hardnekkig omhoog. Rechts-liberale oplossingen bleven steken in bekende betogen over sociale lasten en vrij spel voor het bedrijfsleven. Indachtig Steenkamps devies 'Bij beide mag je wat en bij beide mis je wat' zette de nieuwe CDA-nota zich daartegen principieel af. Het rapport formuleerde de kernbeginselen van de christen-democratie in nieuwe taal. 'Wij breien door aan dezelfde sok' noemde Jan de Koning dat.

Voor die kernbeginselen gebruikten de opstellers de term grondmotieven. Dat was allereerst *verantwoordelijkheid*. 'Het verantwoordelijk zijn zit in mens en schepping. Het is een wezenskenmerk, een levensvoorwaarde.' Zonder ruimte voor het beleven van dat wezenskenmerk zouden samenleving en economie naar de knoppen gaan. Aan

twee kernbeginselen zou de verantwoordelijkheid moeten worden getoetst: *rentmeesterschap* en *solidariteit*. Rentmeesterschap wil zeggen: de wereld bewaren als gemeenschap, niet als slagveld willen zien. Daar hoort het behoeden en bewerken van de natuurlijke schepping ook bij. Solidariteit was de vorm waarin 'de mens zijn bestemming en vervulling (vindt) in het gericht zijn op de ander'. Vanuit een op deze manier 'georiënteerde verantwoordelijkheid' werd de ontwikkeling van de moderne economie geanalyseerd en werd de blik van PvdA en VVD daarop kritisch bekeken.

Als kernprobleem van de economie beschouwden de opstellers het 'leren inzien dat verzorging niet meer werkelijk in dienst staat van mensen wanneer wij geen weet willen hebben van voldoende, van genoeg.'<sup>83</sup> Om dit vraagstuk aan te pakken diende de economische orde herzien te worden door een nieuwe spreiding van verantwoordelijkheden. Overheid, ondernemingen, sociale partners en organisaties moesten hun rollen toesnijden op de posities en bevoegdheden die hen natuurlijk toekomen.

Al snel werd *Gespreide verantwoordelijkheid* het richtinggevend document voor de nieuwe partij. Arie Oostlander zag als directeur van de Kuypersstichting met genoegen hoe zijn mensen toonaangevend bleven en het CDA inhoud gaven. Het lukte voor het eerst met kracht een 'synthese te bieden van de waardevolle aspecten van het protestants-christelijke en rooms-katholieke denken op politiek en sociaal terrein. Ook daarin was het trendsettend, want nu kon men begrijpen *waarom* wij één partij konden zijn,' zegt hij. Zoiets gebeurde niet vanzelf. Er moest uit die twee denkwerelden voldoende inbreng komen. Zo kon er veel achterhaalds opzij gezet worden, ook in gedragspatronen. Oostlander vertelt met een grijns: 'Toen ik bij de Kuypersstichting kwam in 1975 was de toon nog ouderwets. Dat ik Arie genoemd wilde worden, nou dat was wat. Hoogendijk was nog *meneer* geweest. Intimi mochten hem *Guillaume* noemen. Ook zoiets: ik kreeg tussen de middag broodjes op mijn kamer gebracht door de conciërge met een doekje over zijn arm. Daaraan maakte ik meteen een eind, ik vond het bespottelijk.'

Commissies die een nota schreven mochten niet in een ivoren toren aan het werk. Schaterend vertelt Oostlander: 'De cultuur was heel democratisch: we pakten elkaars stukken meedogenloos aan!' Dat werd een vast proces van toetsing via discussies in de staf en in clubs van hoogwaardige partijleden en denkers. 'Pas na dat proces ging er iets naar buiten via studiecmissies en sectoroverleggen. Daarna pas



werd gepubliceerd. We konden genadeloos zijn. *Gespreide verantwoordelijkheid* werd eerst in onze kring keihard aangepakt. Zo groeide iets stevig. Het ging mij om de trend te zetten, niet om via *trendy* verhalen aan te komen met *trendy* ideeën. Dat vind ik walgelijk goedkoop.'

Zijn medewerker Hans Borstlap zag dat Oostlander de kijk van Hoogendijk overnam, terwijl de ruimte voor nieuwe vormen en impulsen groeide. 'Die voorttrekkersrol kwam niet toevallig. Het Wetenschappelijk Instituut moet enigermate los van een partij – soms dwars tegen fractie en partij in – komen tot ideeën. Het is cruciaal voor de integriteit van de partij dat zij die rol erkent. Wim Hoogendijk had daarbij een visionaire insteek: volop antirevolutionair, maar enorm begaan met de christen-democratie in brede zin. Hij had ook vrienden onder katholieken. Dat kon je in die tijd niet van alle antirevolutionairen zeggen. Daar werd met enig *dédain* omheen gelopen, zo van: ach...'

Oostlander daarentegen ging door met de herontdekking van de katholieke denklijnen. Dat was niet altijd eenvoudig, omdat de cultuur van de KVP zo anders was. Willy van Lieshout ervoer dat ook: 'Het beargumenteerd funderen van je ideeën behoorde in de protestantse hoek tot de cultuur. Katholieken toetsen meer instinctmatig met een blik naar pragmatische oplossingen. De KVP legde gestructureerd en doelgericht een link tussen de top en de basis, in alle sectoren van de maatschappij. Zo was er de commissie onderwijszaken en cultuur, die ook voor het Wetenschappelijk Instituut materiaal en mensen leverde. Dat werd niet van bovenaf opgelegd. Mensen aan de basis, die in allerlei andere netwerken zaten, vormden zo'n club. Dat vertakte zich als een zwamvlok.'

Zulke netwerken leidden inmiddels een kwijnend bestaan. 'De KVP was haar eigen filosofie kwijtgeraakt. De rijkdom van het katholieke sociaal denken kwam ik in Nederland nergens meer tegen. Men was dat bijna vergeten,' bemerkte Oostlander verwonderd. Borstlap wist waaraan dat lag: 'De KVP was als de dood dat ze schijf na schijf zou teruglopen; ze was volstrekt in verwarring. Die jongens begonnen allemaal met prognoses, met *polls* en zo, ook vanwege een gebrek aan besef wat hun politieke beginselen waren. Onderzoekbureaus gingen kijken hoever ze kwamen als ze dit of als ze dat zouden doen. Wij waren in de Kuyperstichting daar nooit zo mee bezig.'

Oostlander deed moeite het katholieke gedachtegoed te reanimeren. 'Lijnen als die van de subsidiariteit' wilde hij opzoeken. 'Ik merkte direct dat je daarvan uit de KVP nauwelijks iets meekreeg. Pas toen

ik actief werd in de Europese unie van christen-democratische partijen ontdekte ik hoe rijk die lijn was. De Italiaan Roberto Papini opende mijn ogen daarvoor. Het werk van de grote denker Von Nell Breuning kwam via de denktanks van de CDU op ons af, niet via de KVP. De KVP was innerlijk gesecculariseerd, dus moesten wij dat gedachtegoed terugroepen. Het CDA heeft bewust een stoot gegeven aan de katholieke identiteit. Een fenomeen was dat hoor, dat uit ónze kring de nadruk werd gelegd op de diepgang en de actualiteit van de katholieke traditie.' Net als twintig jaar daarvoor was het de Europese samenwerking, die ingesloten patronen hielp overwinnen. De inspiratie kwam niet uit eigen land of achterban, maar door de luiken open te zetten.

Het succes van *Gespreide verantwoordelijkheid* stond niet op zichzelf. De zware partijcommissie onder baron Van Verschuer was goed op streek met de netelige grondslagkwestie. Oostlander kon daar zijn idee kwijt over de politieke overtuiging als bindend besef van een partij. De kern was dat een politieke partij geen kerkgenootschap is. Zo'n partij selecteert niet op geloof, maar op politieke beginselen, gebaseerd op waarheden en overtuigingen vanuit de Bijbelse boodschap, zo vertelde hij. Borstlap: 'Het mooie van dit rapport was dat het precies die kern aangaf waarop de christen-democratie zich moest profileren. De samenleving is opgebouwd uit kringen met alle een eigen betekenis voor het leven. Een kerk, een onderneming, het gezin, de overheid, ze hebben alle hun eigen betekenis. Een politieke partij is ook zo'n kern, die lieden groepeerd die iets hebben met de maatschappij op grond van politieke beginselen. Die verschillende kernen hun volle betekenis laten krijgen, dat is de christen-democratische benadering.' Oostlander verbond zo het uitgangspunt van Steenkamp – 'het evangelie als opdracht' – met Hoogendijks 'het is niet een godsdienstig genootschap, maar een politiek actiecentrum'. Bijna profaan schreef hij: 'Het christelijke en de opdracht zijn geen afzonderlijke elementen, welke door een soort maïzena *gebonden* moeten worden. Beide zijn één in de politieke overtuiging.'<sup>84</sup>

Jos van Gennip – later Oostlanders opvolger als chef-ideoloog – kijkt trots terug op dit werk. 'Het afscheid van de KVP was bevrijdend. Die zat gevangen tussen drie stromingen: een die geen perspectief meer zag voor een christelijk geïnspireerde partij, een die heimwee bleef koesteren naar een visie van vóór het Vaticaanse Concilie, en een die de sfeer en het gedachtegoed van de bevrijdingstheologie omarmde. Ik vind dat er gewonnen is met de komst van het CDA. De Bijbel als grondslag voor politiek handelen is grote winst: het Woord hanteren

zonder onmiddellijk de vraag te stellen wat de kerkelijke binding is van wie het hanteert, is een dubbel voordeel. Het maakt Het Woord blijvend relevant. Zonder dat het wordt gebonden aan de ene of de andere dogmatische interpretatie.' De ambitie was niet gering. De partij was nog pril. Het denken moest daarom overtuigend en grondig gebeuren. 'Als wij met iets nieuws kwamen, moesten we iets brengen dat er mocht wezen. We moesten het helemaal doordacht en kritisch getoetst hebben,' vertelt Oostlander.

### *Conspiratief was het niet*

Het kabinet-Van Agt kreeg na zijn goedgeluimd begin een reeks tegenslagen. Het begon toen de Amerikaanse president Jimmy Carter zich voornam een nieuw soort, griezelig doeltreffend atoomwapen in te voeren: de neutronenbom. Hiermee reageerde hij op de waarschuwingen van de Duitse bondskanselier, de sociaal-democraat Helmut Schmidt, dat nieuwe Sovjet-raketten de situatie in Europa uit het lood brachten: 'Er kwamen elke maand zo'n acht raketten bij. Elke SS-20 raket kan drie kernkoppen tegelijk dragen, en elke daarvan kan op een ander doel gericht worden. Ofwel: een enkele SS-20-raket kan tegelijkertijd drie verschillende doelen vernietigen, of het nu drie vliegvelden of drie steden zouden zijn,' siddert Schmidt in zijn memoires.<sup>85</sup>

De zelfbewuste Duitse staatsman vond de vrome Carter een amateur in de wereldpolitiek. Schmidt zette een alternatieve strategie uiteen: de Amerikaanse onderhandelaars moesten de op Europa gerichte raketten net zo hard bestrijden als de atoomwapens van de Sovjets die Amerika zelf als doelwit hadden. Het was de vraag of de neutronenbom dat streven naar beperking dichterbij zou brengen. Schmidts zet onthutste Washington: 'men was eerst verbluft, vervolgens geïrriteerd en uiteindelijk diep bezorgd.'<sup>86</sup> President Carter maakte een ommezwaaai. De vs zouden in Europa raketten plaatsen die door hun technologische vernuft bliksemsnel de Sovjet-Unie konden treffen. Dat zou de Russen onder druk zetten en dan konden die nieuwe raketten worden weggestreept tegen de SS-20's.

Het Nederlandse kabinet was door de ophef over de neutronenbom intussen gehavend. De minister van Defensie was al na een paar maanden opgestapt, omdat hij de neutronenbom onverenigbaar vond met zijn geweten. Die minister was ex-oppositieleider van de CHU, Roelof Kruisinga. Zijn onberekenbaar gedrag brak hem als minister snel op.

De nieuwe voorzitter van de CHU, Luuk van Leeuwen, bleek daarmee minder geduld te hebben dan zijn voorganger Van Verschuer. 'Kruisinga zat diep in het moeras,' vermoedt CH-penningmeester Smits. 'Hij was ineens atoompacifist geworden. In doopsgezinde kringen – waar hij kerkelijk toe gerekend werd – golden dit soort opvattingen wel. Kruisinga had mij er nooit van laten blijken. De neutronenbom was een *cover up*.'

Kruisinga vond dat het kabinet meteen *nee* moest zeggen en had er moeite mee dat het nieuwe wapen werd ingezet in de onderhandelingen. Steun kreeg hij nauwelijks, omdat de tegenstanders van kernwapens zijn plotse bekering wantrouwden. En hij had de vvd in de eerste weken van het kabinet al van zich vervreemd. Voor die partij was zo'n weifelende houding tegenover het Navo-beleid een reden te meer deze minister geen steun te geven. vvd-leider Wiegel raakte gealarmeerd. 'Ik vernam van de secretaris-generaal van Defensie dat zijn minister een brief wilde sturen naar de Amerikaanse bondgenoot, waarin hij zijn mening als regeringsstandpunt zou kenbaar maken. Ik heb toen tegen de secretaris-generaal gezegd: U bent er verantwoordelijk voor dat die brief niet de deur uitgaat. Een minister is moeilijk te handhaven als die zo opereert.'

Zo was vlak na de komst van het kabinet-Van Agt de eerste van de leiders uit de jaren daarvoor op een zijspoor gekomen. De neutronenbom had in het CDA de pacifistisch ingestelde delen van de achterban en de loyalisten gealarmeerd. Linkse organisaties en *Ban de bom*-groepen roerden zich. De PSP, PPR en vooral de CPN zagen een prachtkans zich weer te profileren na hun verwoestende nederlaag bij de Kamerverkiezingen. Dat bracht de PvdA in het gedrang en die begon op te schuiven naar extremere standpunten. De loyalisten kregen daardoor ruimte om een eigen opstelling te markeren zonder meteen Van Agt en zijn kabinet te laten vallen. Fractie leider Aantjes slaagde er zo in zowel zijn fractie als de coalitie bijeen te houden.

Van Agt bleef in het internationaal overleg overeind, geen terrein waar hij voor geprepareerd leek. Hij koerste in het begin op ervaren collega's, vooral de charismatische premier van België, de christen-democraat Leo Tindemans. Zij bouwden een persoonlijke band op. Nog een voorbeeld van over de grens was Helmut Schmidt. In hem beleefde Van Agt nu eens een socialist die niet liep te drammen. Bondig en met flair zette Schmidt de grote lijnen van economie en buitenlandse politiek uiteen. Alles wat Van Agt bij Den Uyl miste, trof hij aan bij Schmidt. De eensgezindheid van de Benelux en Bonn werd stevig onderstreept.

Zo eensgezind was het CDA zelf niet. Een partij waarvan kerkelijk meelevende mensen de hoofdmoot van de kiezers vormen en waarvan het kader meestal ook actief is in kerkelijke en christelijk-sociale organisaties, is extra gevoelig voor wat in die wereld leeft. Dat gold nog sterker voor de groepen rond de loyalisten, die zich als het vooruitstrevende deel van gelovig Nederland beschouwden. De werkgroep *Niet bij brood alleen* en de Arjos werden sterk beïnvloed door actiegroepen, die zich op kerkelijke wortels of godsdienstige motieven beriepen, zoals het IKV, Pax Christi, en Kairos. Na 1990 zou blijken dat eerder verontwaardigd van de hand gewezen vermoedens over directe en materiële steun vanuit de Sovjet-Unie voor mantelorganisaties in West-Europa, die het protest moesten aanwakkeren, juist waren geweest. Hoewel velen binnen het CDA de steun aan dit protest op z'n minst naïef vonden, durfden zij de religieus geladen drijfveren zelden ter discussie te stellen. Daarvoor was het CDA nog te pril en bleek het onderwerp te explosief. Dat gaf de loyalisten een thema waarmee zij de partijleiding onder druk konden zetten.

Voorals in de Tweede Kamer bleek het een heel karwei de verschillende bloedgroepen en ego's uit de drie vroegere fracties harmonisch te leren samenwerken. Willem Aantjes wist er als fractievoorzitter niettemin eer mee in te leggen. Het begin van zijn voorzitterschap had weinig goeds beloofd. Dat hij bij een noodgedwongen tweede stemming de tweede man achter Van Agt was geworden liet zien dat hij een smalle basis in de fractie had. De lucht klaarde snel op toen Andriessen en Kruisinga naar het kabinet vertrokken. Aantjes had als fractievoorzitter veel pluspunten. Hij had in de verscheurde ARP-fractie vijf jaar ervaring in die functie. Bovendien kende hij het parlementaire handwerk als weinig anderen. Hij zat al sinds de jaren vijftig in de Kamer en had met de portefeuille volkshuisvesting naam gemaakt. Aantjes was één van de meest gehaaide debaters, wiens kennis van zaken en zeker van procedures ontzag afdwong.

Binnen het CDA had Aantjes zich ontpopt als man van de gewetensvolle aarzelingen met de komst van die ene partij. Op de post van fractievoorzitter, de etalage van de partij, was Aantjes een levensverzekering voor al diegenen die vreesden dat het CDA een zwabberige middenpartij zou worden. Piet van Zeil: 'Aantjes had een sterk dualistische opstelling tegenover het kabinet, daarin was hij een rasechte anti-revolutionair. Bovendien gaf hem dit een afstand waarmee hij de loyalisten binnenboord kon houden en dat afstandelijke in hem paste – gek genoeg – weer goed bij Dries.'

Het palet van leidende figuren in het CDA bood een uitgekiend politiek beeld, zo bleek nu. Aantjes vertegenwoordigde de groep die de coalitie en het CDA met afstand bleef bekijken en de trouw aan de eigen beginselen voorop stelde, Steenkamp was de belichaming van de eenwording en het oecumenisch idealisme en Van Agt was meer en meer de man die de goede verhoudingen in de coalitie en de volharding tegenover de PvdA symboliseerde. Doordat Aantjes de parlementaire leider was, werd voorkomen dat het kabinetsbeleid en de opstelling van de fractie al te snel op één noemer werden gezet. Geen monisme dus, maar dualisme.

Dat hield het politiek bedrijf niet alleen levendig, maar het gaf de CDA-fractie ruimte voor de groei naar een gezamenlijke identiteit. Aantjes had in zijn fractie veel steun van oude rotten, die zijn eerdere optreden vaak minder hadden gewaardeerd. In het bijzonder zijn partij- en streekgenoot uit de Alblasserwaard, Maarten Schakel. Die kon het zich als gereformeerd mannenbroeder bovendien veroorloven Aantjes af te remmen. Als het ging om de vraag wie het meest door alle waten gewassen Kamerlid was, won Schakel het zelfs van Aantjes en die wist dat. 'Af en toe werd hij tot de orde geroepen door Maarten Schakel als er iets te veel de richting opging van de ARP. Aantjes hield zich in toom als Maarten in de buurt was,' merkte Gerrit Gerritse.

De verschillen in cultuur tussen CHU, KVP en ARP maakten de fractievergaderingen soms moeizaam. Wel groeide onder de nieuwe leden waardering voor die verschillen in stijl. Gerrit Braks zegt over ARMensen: 'Ze gaan écht het gevecht aan en dat werkt committerend naar elkaar. Ze blijven elkaar bezighouden met de grote vragen. Maar tjonge, ze doorklieven elkaar wel af en toe! Ik mag dat wel. Dat had ik in Brussel leren waarderen bij Jan de Koning.' In deze sfeer bleek de manier van leidinggeven van Aantjes zeer geschikt. Hoe gedreven hij zich naar buiten toe ook presenteerde, intern was hij iemand die werkte via de techniek en regels van het proces. Piet van Zeil: 'Hij gedroeg zich echt als de voorzitter, legde het volle accent op het fractieberaad. Dáár diende beslist te worden. Dat leidde hij scherpzinnig, hij was uiterst procedureel. Zelfs bij een inhoudelijke discussie wist hij de conclusie altijd te vangen in *een verdere procedure om dit af te handelen* of zoiets. Hij deed dat knap.'

Vice-voorzitter Ruud Lubbers legde zich er vooral op toe de lijn van de fractie op het sociaal-economisch terrein uit de verf te laten komen. Aantjes kon bouwen op Lubbers. 'De discussies in de Kamer over *Bestek '81*, het bezuinigingsplan van het kabinet, heeft Ruud gedaan. Al

die economische dingen, daar ligt mijn kracht niet.<sup>787</sup> Van Agt en Aantjes hadden meer gemeen dan zij lieten blijken. Lubbers moest in zijn nieuwe rol soms enige scepsis overwinnen, want als oud-minister had hij weinig parlementaire ervaring. Lubbers maakte indruk door zijn ijver. Het primadonna-achtige uit de formatieperiode had hij als weinig effectief haastig afgelegd.

Veel ijver was ook gevraagd nu het kabinet in de loop van 1978 met zijn financieel-economisch masterplan kwam: *Bestek '81*. Peijnenburg en Andriessen hadden met vvd-minister Van Aardenne de grote lijnen uitgezet, gesteund uiteraard door Jelle Zijlstra. De groei van de staatsuitgaven moest worden afgeremd. Uiteindelijk zou de totale overheidssector in 1981 niet op 210 maar op 200 miljard gulden mogen uitkomen. Bijna de helft van die mindere groei was door het kabinet-Den Uyl aangekondigd, maar nooit concreet ingevuld. De andere helft moest daar nu bovenop komen, omdat de economische groei verder tegenviel en de stijgende werkloosheid de lasten extra opjoeg. De werkloosheid zou dan omlaag gebracht worden van 200 naar 150 duizend.

Van Agt presenteerde *Bestek '81* met veel fanfare als 'heilsplan' om een alle-hens-aan-dekgevoel op te roepen in de coalitie en de samenleving. Het lukte hem niet. Zijn geloofwaardigheid als noodklokkenluider van de economie was beperkt. Hij had zich zozeer geprofileerd als man van de immateriële zorgen en het 'ethisch reveil', dat zo'n boodschap uit zijn mond nooit veel natuurlijke weerklank kon krijgen. Hij had het zelf goed gezien: premier Jelle Zijlstra zou hiervoor de sterkste vertolker zijn geweest.

Binnen het kabinet was de eensgezindheid over het 'heilsplan' broos. vvd'er Pais had voorheen bezuinigingen van achttien miljard gulden nog te weinig gevonden, maar vond nu ombuigingen maar niks, zodra ze ten koste van zijn onderwijsportefeuille gingen. Hij steunde daarom cda-collega Albeda van Sociale Zaken, die vermoedde dat de werkloosheid niet voldoende zou dalen en daarom extra banen bij de overheid bepleitte. Ook minister Willem Scholten van Defensie – geen familie van Jan Nico – wilde minder inleveren: hij wees op afspraken die met de bondgenoten waren gemaakt om de Navo-uitgaven juist met drie procent te laten toenemen. Scholten wist zijn zin door de drukken, juist omdat hij er net zat en de coalitie niet nog eens heibel wilde op dat terrein na de capriolen van Kruisinga.

Voor al Albeda bleef grote zorgen houden. In de sociale zekerheid, bij de lonen en sociale voorzieningen moest de groei steeds scherper worden afgeremd. Albeda woonde in Rotterdam, niet ver van Lub-

bers; hun visites werden regelmatig en indringender. Zij dachten hetzelfde: de bezuinigingen moesten worden doorgezet, maar de CDA-achterban was er niet aan toe. Doorzetten kon beter kalmpjes aan gebeuren en de overheid moest flink geld blijven uittrekken voor werkgelegenheidsplannen.

Dat werd de benadering waarmee Lubbers de fractie op één lijn kreeg, een die Aantjes graag ondersteunde. Gerritse: 'Op een of andere manier waren we ervan overtuigd dat *Bestek '81* moest worden uitgevoerd, maar dat het voor de kiezers heel slecht was. Die waren daar nog niet aan toe, vonden wij. Dit gebeurde onder aanvoering van Lubbers; je denkt toch niet dat Lubbers zich laat voortduwen? *Bestek '81* is volledig uitgehold, al is het wel zo dat hij geen moeite had de fractie daartoe te krijgen.' Albeda en Lubbers formuleerden allerlei bijstellingen die de indruk wekten dat de scherpe kantjes er zouden afgaan. Ook vonden zij meer gebaren naar de vakbeweging nodig om deze tot vrijwillige loonmatiging te bewegen. Gerritse: '*Bestek '81* is verziekt. Harde ingrepen werden prompt gecompenseerd. Werd 5 procent van de mensen ergens door getroffen dan kwam er een maatregel overheen, waardoor 100 procent van de mensen compensatie kreeg. Zo was het effect helemaal weg.'

Defensie en Sociale Zaken werden ontzien. Dat paste bij het profiel van het CDA als sociaal denkende partij, die pal stond voor het westerse bondgenootschap. Een sociaal hart met een nuchtere kijk op de buitenwereld, dat leek geen gek partij-imago. Maar dan moest die partij wel zorgen dat de sanering van de economie zou doorgaan en dat de balans tussen sociaal en nuchter in evenwicht bleef. Dat bleek moeilijker dan gewenst. Regelmatig trokken oprispingen van ontevreden loyalisten de aandacht van de media. Van Agt begon zich in het najaar van 1978 publiekelijk daaraan te ergeren. Steenkamp werd woest toen Jaap Boersma met enkele anti-papistische trappen na zijn vertrek uit de CDA-fractie aankondigde. Aantjes suste het. In Boersma's plaats kwam een nieuwe, ook op economisch terrein behoudend denkende figuur uit de Nederlands Gereformeerde Kerk. Die zou voor rust zorgen, zo heette het van Bert de Vries.

Wat er ook kwam, geen rust. Een krijt witte Ruud Lubbers en een vaderlijk bedrukt kijkende Maarten Schakel zaten naast Aantjes toen deze op 7 november 1978 bekendmaakte dat hij zich terugtrok als fractievoorzitter. De vorige dag had Lou de Jong, om lekken in de media voor te zijn, beschuldigingen naar buiten gebracht over Aantjes' gedrag in de laatste jaren van de oorlog, toen hij een jaar of twintig oud



was. Aantjes zou niet alleen gesympathiseerd hebben met de nazi's maar ook lid van de Waffen-ss zijn geweest en bewaker in het strafkamp Port Natal in Drenthe. De schok was enorm: Aantjes, de bewogen evangelische politicus, een ss'er? Het akelige was dat nu bleek dat al vele jaren allerlei geruchten van deze aard de ronde deden binnen de ARP en Aantjes nooit klaarheid had willen geven over zijn jeugdijaren. Pogingen van een grote groep fractieleden, aangevoerd door Lubbers, om Aantjes slechts tijdelijk een stap terug te laten doen, waren alleen daarom al onhaalbaar en naïef. Een politicus die – zoals Aantjes bevestigde deed – de morele lat voor anderen hoog legt, is extra kwetsbaar.

Hoe moeilijk hij het zichzelf had gemaakt, werd duidelijk toen een grondig onderzoek de feiten boven tafel bracht. Aantjes was nooit lid van de ss geweest, en had alleen meer dan dertig jaar lang heen gedraaid om de weinig heroïsche feiten van zijn tewerkstelling en vlucht uit Duitsland. De Jong was dan wel zeer slordig en voorbarig geweest, maar voor Aantjes veranderde de einduitslag nauwelijks iets. Het vertrouwen in de hoge toon waarmee hij de rest van het CDA jarenlang de maat had kunnen nemen, kon hij nooit meer herwinnen. Lou de Jong kon aanblijven als directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, maar Aantjes vond geen weg meer terug. De man van de bergrede was van de rotsen gestort.

De nieuwe fractievoorzitter werd Ruud Lubbers. Parlementaire ervaring had hij nauwelijks langer dan een jaar en zijn promotie verstoorde het evenwicht tussen de bloedgroepen in de CDA-top: naast Van Agt en Steenkamp een derde KVP'er op een toppositie. Dat hij het toch werd sprak duidelijke taal over de waardering voor zijn inzet en brille. Maar ook over de diepe verdeeldheid waarin de ARP-gelederen waren achtergebleven na Aantjes' ontluistering. In het kabinet zag Albeda zijn positie versterkt. De premier nam het ook waar: 'Er was een entente tussen Ruud en Wil Albeda. Die had politieke gevolgen. In die tijd zaten die twee Rotterdamse kompanen zondagsmorgens samen aan de koffie met sherry en namen de komende week door. Conspiratief was het niet. De fractie wilde nu eenmaal het type beleid gevoerd zien waarvan zij twee exponenten waren.'

Zo eindigde 1978 heel anders dan het voor het CDA was begonnen. Na het aantreden van een nieuw kabinet en een mooie uitslag bij de Statenverkiezingen verloor de partij twee van haar drie leiders van voorheen door ongrijpbare incidenten. De zorgvuldige balans van tradities en capaciteiten in de leiding was verstoord. Dat het nu heel wat moeizamer zou gaan, bleek uit een klein signaal. De in stilte werkende

werkgroep *Niet bij brood alleen*, de club van Goudzwaard-adepten en steungroep voor de loyalisten, besloot naar buiten te treden. De val van Aantjes was blijkbaar het sein voor een assertiever opstelling. In de ARP was na Aantjes' vertrek de druk op de ketel ten gunste van een eensgezinde opstelling snel afgenomen. In de winter van 1978 was de geest uit de fles nu die zo ruw was ontkurkt.

### *Een supreem politiek offer*

De spanning liep snel op. Andriessen van Financiën voerde de druk op omdat de vooruitzichten somberder werden terwijl *Bestek '81* niet ongeschonden bleef. Zijn strakke opstelling maakte de discussies niet eenvoudig. In de ministerraad maande Albeda – net als Lubbers – tot 'piano, piano'. vvd'er Pais bedacht graag alternatieve scenario's en moest ze dan laten schieten. Ironisch zegt hij: 'Een enkele keer heb ik mij verstout om opmerkingen te maken. Toen heb ik gezegd dat het beleid dweilen met de open kraan was. Ik weet niet of u er foto's bij wil nemen, dan wil ik wel een wegwerpgebaar maken.'<sup>88</sup>

Andriessen kreeg het steeds moeilijker met de CDA-fractie, want die bleef ervoor terugschrikken het voortouw te pakken bij de moeilijke ingrepen, die men zei noodzakelijk te vinden. De druk vanuit het CNV en andere vakbonden werkte door. 'De fractie vond het niet leuk om rottige dingen te doen voor de mensen in het land. Wie rottige dingen afzwakt is populair. Andriessen was rechtlijnig; schipperen was niks voor hem. Er moest iets gebeuren. Punt. Hij isoleerde zich. Albeda was meer bereid tot een compromis. Die staarde naar het plafond, krabde op zijn kop, keek uit het raam en filosofeerde wat. Hij leek meer op Lubbers, was plooibaarder. Andriessen daarentegen was een gereformeerde katholiek,' nam Gerrit Gerritse waar.

Lubbers voelde de spanning toenemen, nu hij in zijn nieuwe rol groeide. Hij hield de rolverdeling in de CDA-top scherp in de gaten. 'Steenkamp speelde een grote, appellerende rol, ook op partijbijeenkomsten. Van Agt deed het landsbestuurlijke werk en was ook in het CDA de eerste man. De fractievoorzitter deed het politieke werk. Het leek een vanzelfsprekende taakverdeling, waarbij ik mij duidelijk de derde voelde.' Maar naarmate het moment van de fusie dichterbij kwam, verbrokkelde dit. Steenkamp zou met de fusie opstappen, Mozes zou zijn volk niet over de Jordaan het Beloofde Land binnenleiden. Hij was uitgeput. De balans was aan het verschuiven.

‘Dan krijg je een verwijdering tussen Van Agt en de partij. Tussen Van Agt en mij komen de spanningen heel geleidelijk,’ vertelt Lubbers. ‘Hij ergerde zich, schat ik, meer aan mij dan ik aan hem. Belangrijker is dat ik mijzelf na de merkwaardige voorgeschiedenis van de val van het kabinet-Den Uyl en de daarop volgende formatie bezworen had om het kabinet naar de eindstreep te krijgen. Dat gaf dus een merkwaardig beeld van een kritische fractievoorzitter, die het kabinet helemaal niet kwijt wil. Integendeel. Die kritiek kwam soms voort uit innerlijke overtuiging en soms was ze tactisch van aard: de loyalisten binnenboord houden.’ Een kritische fractievoorzitter die een premier overeind houdt en die geleidelijk spanningen met zijn partij krijgt – het was niet de laatste keer dat het CDA daarmee te maken kreeg. Het was ook toen al een misverstand te denken dat een fractievoorzitter die zichzelf het politieke werk toebedeelde, lange tijd op het derde plan zou kunnen vertoeven. Een premier of een partijvoorzitter kan zelden op zijn eentje de behoefte van zijn partij en de media aan een herkenbaar eigen geluid bevredigen. En als de fractieleider een opvallende persoonlijkheid en bovendien niet zonder eerezucht is al helemaal niet.

De kwetsbaarheid van de nieuwe partij werd voelbaar nu de politieke druk werd opgevoerd. Steenkamps angst dat de ARP het op het laatste moment nog zou laten afweten speelde weer op. Er klonk een signaal. Ideoloog Goudzwaard wilde de fusie op de lange baan schuiven wegens te weinig diepgang. Dat was echter te veel tegen alles en iedereen in het CDA gericht om consensus af te dwingen. De reacties in de ARP waren daarom tweeslachtig. De partijraad wilde zich niet achter Goudzwaard scharen, maar begon wel te ijveren voor uitstel van de fusie. Voor Steenkamp was deze actie het volgende dieptepunt. ‘Bij mij kwam weer het spookbeeld op: van uitstel komt afstel. Maar Hans de Boer heeft me van het tegenovergestelde overtuigd.’ Terugdenkend slaat Steenkamp ook nu nog met de vlakke hand op tafel en zegt heftig: ‘Tot in augustus 1980 heb ik gezegd: je zult zien, de AR laat ons op het laatste moment zitten.’

Minister Jan de Koning – als oud-ARP-voorzitter nog steeds invloedrijk – en de meeste kadervoorzitters keerden zich fel tegen Goudzwaards oproep. Er kwam ruimte om op praktische gronden enig uitstel in het fusieproces te vragen zonder het CDA zelf ter discussie te stellen. Zo kon het CDA-bestuur er toch weer uit komen en werd zaterdag 11 oktober 1980 als fusiedatum vastgelegd.

Een nieuwe energiecrisis zette alle seinen op alarm. Extra aardgasinkomsten wogen niet op tegen een nieuwe recessie. Het joeg de werk-

loosheid omhoog en haalde de pogingen in *Bestek '81* om de overheidsuitgaven en sociale lasten te beperken onderuit. Wat voor sommigen een te stevig saneringsbeleid was, bleek niet toereikend. Anderen vonden het toen zelfs al onvoldoende en in terugblik krijgen zij bijval van mensen die toen minder streng in de leer waren. Ruud Lubbers erkent: 'De koerswijziging is tenminste vertraagd door het CDA. De partij was zich nog aan het vormen.'<sup>89</sup> Beetje bij beetje verlegde Nederland zijn koers, terwijl spoed geboden was.

Bij de veiligheidspolitiek stond ons land ook voor moeilijke beslissingen. Met steun van president Giscard van Frankrijk en de Britse Labour-premier Callaghan bereikte kanselier Schmidt overeenstemming met president Carter. De Navo zou aankondigen dat Amerikaanse raketten voor de middellange afstand in West-Europa zouden worden geplaatst, gericht op Russische doelen. Dit kon door Moskou worden voorkomen als binnen vier jaar onderhandelingen die plaatsing overbodig zouden maken. Schmidt voorzag dat de 'geweldige propaganda-machine' van Moskou al haar 'inspanningen op Duitsland zou concentreren. Daarom legde ik er nadruk op, dat de Bondsrepubliek niet het enige land kon zijn, dat op zijn grondgebied de plaatsing van Amerikaanse middellange afstands-raketten zou toestaan; ook andere Navo-landen in Europa moesten, als het zover zou komen, hun grondgebied ter beschikking willen stellen.'<sup>90</sup> Italië, België en Nederland werden daartoe benaderd. Nu Schmidt zijn nek had uitgestoken – ook in zijn eigen sociaal-democratische partij – kwam het erop aan hoe solidair de burens van Duitsland wilden zijn.

Nederland moest 'een luis in de Navo-pels' zijn, vond CDA-woordvoerder en AR-loyalist De Kwaadsteniet.<sup>91</sup> Het CDA wilde door mee te beslissen over kernwapens hun aantal en rol helpen verminderen. Het was een lastig maar slim uitgangspunt in een tijd dat de nieuwste generatie meerkoppige raketten in rap tempo op West-Europa werd gericht en de partij intern met dit vraagstuk worstelde. In de loop van 1979 slaagde de regering erin invloed uit te oefenen op de voorbereiding in het bondgenootschap. Op Duits-Nederlands initiatief werd een *Special Group* belast met de verkenning van de mogelijkheden voor wapenbeheersing. Die kwam met een 'nul-optie' als inzet van de onderhandelingen: beide machtsblokken zouden hun raketten in Europa tot nul moeten reduceren. Nederland werd ook permanent lid van de *Nuclear Planning Group* van de Navo. Van Agt had alle reden de rol van luis in de pels als succes te verkopen. Het kritisch volgen van en invloed uitoefenen op de strategie van het Westen hadden resultaat.

In plaats daarvan was het kabinet passief en liet het actiegroepen en de interne discussie in het CDA begaan. Initiatieven op het laatste moment wekten meer verbazing dan begrip. Defensie-minister Scholten opereerde zonder zich van rugdekking van de CDA-fractie te vergewissen. Van Agt bleek meer zorg te besteden aan afstemming met Helmut Schmidt dan met zijn eigen partij.<sup>92</sup> Een minister-president is voor die houding te prijzen, maar als hij een coalitie aanvoert met twee zetels meerderheid en een reeks loyalisten in de eigen kring maakt hij zijn positie hachelijk.

De radiostilte uit het kabinet voedde de onrust van principiële tegenstanders van elk bestaan van kernwapens, atoompacifisten als Hans de Boer. De neiging van de loyalisten Jan Nico Scholten, Sytze Faber en Jan van Houwelingen hun tactieken te presenteren als uiting van een dieper geweten begon te irriteren. Hoe feller Den Uyl en zijn aanhang op Van Agt inhakten, hoe groter de argwaan in het CDA tegen de loyalisten. Hen werd een soort heulen met de vijand verweten, een verdenking waarvan zij zich niet altijd konden vrijpleiten.

Enkelen van hen waren met grote regelmaat loslippig over de gang van zaken binnen het CDA en hun fractie, zowel – in het geheim – naar de PvdA, als naar de pers. De media vergrootten in ruil daarvoor de rol van de loyalisten uit en gaven hen het aura van belangrijke politici. Om dit binnen de perken te houden, werden na moeilijke vergaderingen assistenten van de CDA-fractie wel eens achter Faber en Van Houwelingen aan gestuurd, om in het journalistencafé *Nieuwspoort* een oogje in het zeil te houden.<sup>93</sup> Dat hielp zelden.

De noodzaak hen 'binnenboord te houden' zoals Lubbers het noemt werd ergerlijk. Dat Scholten en Faber dominantier werden verpestte de sfeer in de fractie. Termen als 'kwade genius' en 'slurige hond' ontvalen ook nu nog fractiecollega's van toen. Die zagen met nauwelijks ingehouden woede dat Sytze Faber de meer wankelmoedige en zachtaardige jurist Jan Buikema sissend onder druk zette en intimideerde.

De achterban van het CDA vond de zwabberige opstelling maar niks. Bezochten bewindslieden en Kamerleden de afdelingen in het land, dan woei een striemende wind hen in het gezicht. Van Agt: 'Ons zelfvertrouwen groeide *à tort et à travers* doordat wij ons buitengewoon populair wisten. Wij beseften dat de fractie het CDA-electoraat zou bruskeren als ze ons zou laten zakken en dat de fractie dat ook wel wist.' Staatssecretaris Klaas de Jong had in het begin meegevoeld met de twijfels in zijn AR-kring, maar de ontzuivering kwam snel dankzij de klare taal van de geestverwanten in het land. 'Op zeker moment

stond de linksig denkende groep helemaal alleen. Ik merkte dat al vroeg op mijn spreekbeurten, waar de achterban massaal over *die scheurmakers* heen viel.'

Ook anderen gingen kritischer kijken naarmate de achterban harder reageerde. 'De bereidheid van de niet-dissidenten in de fractie en de partijtop om de loyalisten te tolereren ging zeer ver. Die kregen het over zich heen in den lande,' vertelt Piet van Zeil. Hij zag wel verschillen. 'Hans de Boer was altijd oprecht in zijn standpunt, hij had tevoren zijn atoompacifisme verklaard. Je wist waar hij stond en hij ging nooit op pad om aandacht te trekken. Faber en Van Houwelingen waren gek op alle aandacht van de media.' Ries Smits, de penningmeester van de CHU: 'Toen ik nog een doorsnee-partijlid was, was ik onder de indruk van de Jan Nico Scholtens. Ik dacht dat zij veel invloed hadden en het proces stuurden. Naarmate ik in de partijhiërarchie steeg en spreekbeurten ging houden, kreeg ik door hoe marginaal ze waren. Mijn oren tuten nog van de kritiek die ze daar hadden op Jan Nico Scholten. Bij uitstek in antirevolutionaire bolwerken!'

De stemming binnen het CDA kreeg in de loop van 1979 iets grimigs. Terwijl de groei naar de eenheid diepgang kreeg, dreigde in de top de zaak weer in het slop te raken. Het uitstel van de fusie was een veeg teken. Men probeerde wel fractie, partij en kabinet bijeen te brengen rond de rakettenkwestie, maar zelfs in dat pogen kwam niet veel lijn. Zo publiceerde het Wetenschappelijk Instituut een rapport over vrede en veiligheid, maar dat speelde in de discussie binnen de fractie nauwelijks een rol. De late initiatieven van minister Scholten deden dat evenmin. Fractie leider Lubbers moest maar zien hoe hij hieruit kwam. Zonder afstemming met Van Agt en Scholten deed hij daarom een poging één gezamenlijke lijn voor zijn fractie te formuleren.

Lubbers kreeg eind oktober het overgrote deel van zijn fractie achter zijn idee: een soort route naar een mogelijk besluit in de toekomst over plaatsing van raketten. Het hield het midden tussen een standpunt en een reeks uitgangspunten voor het vaststellen van een standpunt. Hij bedacht er de fraaie term *vertrekpunten* voor, een vorm van Nederlands die steeds vaker 'Lubberiaans' werd genoemd. Lubbers erkent dat soms moeizaam te lokaliseren positiebepalingen een glibberig beeld moest oproepen. Hij ziet het zelf strikt functioneel: 'Vroeger heerste het misverstand dat ik als fractie leider geen opvattingen had. Fout. Dat had te maken met de functievervulling. Ik kon kiezen: óf een leidersrol, óf een rol van verzoener en heler. Wel, iedereen zijn deel geven veroorzaakte een vaag beeld van mijzelf.'<sup>94</sup>

De vertrekpunten boden Lubbers en zijn fractie iets om het kabinet, de vvd en de oppositie mee aan de praat te houden. En belangrijker nog op dat moment: het hield de fractie grotendeels bijeen. De vertrekpunten koersten op het loskoppelen van het bouwen en daadwerkelijk plaatsen van de wapens en daarmee op uitstel tijdens de onderhandelingen. Van Agt stond met lege handen, ook naar de bondskanselier en dat terwijl die hem binnen de Navo tegemoet had willen komen. Hij stond voor de vraag of hij op de valreep de bondgenoten tot uitstel kon bewegen. Hij zucht: 'Fractie leider Lubbers had zijn zeventien vertrekpunten. Daar werd je tureluurs van. Hij had het natuurlijk wel buitengewoon moeilijk in die fractie. Ik zou er niet graag voor hebben gestaan, die erkenning is ruiterlijk, onversneden. Toch heb ik mij wel eens afgevraagd of Ruud zo nu en dan niet steviger met de karwats had kunnen zwaaien. De fractie was niet in de positie om hem te laten vallen.'

Blijft de vraag of Van Agt die karwats niet zelf ter hand had kunnen nemen door in een eerder stadium duidelijkheid te verschaffen over wat het kabinet voor elkaar had gekregen bij de bondgenoten. Hij kon het zich veroorloven zijn partij te vragen hem in zijn tot dan toe vrij succesvolle aanpak te steunen. Van Agt heeft het niet gedaan en zag toe hoe Lubbers probeerde zijn fractie enige richting te geven. Toen Lubbers die strohalm klemvast hield, kon Van Agt weinig anders doen dan ook die route aan de bondgenoten voor te leggen. Hij reisde naar Bonn, Londen en het Witte Huis om zijn probleem uit te leggen. Men kan zich de blik van de nieuwe Britse premier, Margaret Thatcher, voorstellen toen zij vernam van *departing points*.

Tussendoor moest het kabinet met de Kamer in debat over de houding van Nederland op de Navo-top, die op 12 december 1979 het dubbelbesluit moest bekrachtigen. PvdA en D66 verkondigden samen het standpunt van de volstreekte afwijzing: niet akkoord met het bouwen en evenmin met de plaatsing van raketten. Blijkbaar zouden de Sovjet-machthebbers hun raketten dan vanzelf terughalen. In de CDA-fractie bleek het ijs van de vertrekpunten toch te dun. Sommigen wilden vooraf aan de Navo-top een principieel *nee* laten horen. Ze hadden bij alle protesten in de samenleving een verwachtingspatroon geschapen en konden moeilijk terug.

Nu bleek dat ook Lubbers met lege handen stond: hij kon geen steun eisen voor een coherent kabinetsstandpunt, want dat was er ook dankzij hem niet meer, en hij kon de vertrekpunten niet omsmeden tot een gezamenlijk gedragen standpunt. De oplossingsmachine stakte. Ger-

rit Gerritse merkte: 'Ruud was van de kaart, dichtgeslagen. Hij hoorde de discussie in de fractie niet eens en starde maar voor zich uit. Bij de stemming in de Kamer bleek dat hij geen greep meer had op de fractie. Wij wisten van elkaar niet hoe er gestemd zou worden.'

Toen ging het snel. Tien CDA'ers steunden de oppositie. Drie dagen daarna hield het CDA zijn partijcongres. De teleurstelling om de verdeeldheid van het voorbije jaar stortte zich uit over de loyalisten. Van Agt – door Steenkamp als 'onze Vliegende Hollander voor vrede en veiligheid' binnengehaald in de juichende zaal – deed geen moeite die storm te bedaren. Het partijkader had de karwats gepakt, die Van Agt liever door Lubbers gehanteerd had gezien. Op het partijcongres bleek hoe onhandig de loyalisten waren geweest om hun kruut niet droog te houden tot na de Navo-top. Van Agt verdedigde daarop in de Kamer hardnekkig wat hij als 'voorbehoud' in Brussel eruit had gesleept. De loyalisten zaten klem na de felle reacties op het partijcongres en zeker nu zij in het eerste debat Lubbers voor gek hadden gezet door zijn vertrekpunten niet te steunen. Hun principiële signaal hadden ze aldus al afgegeven. Herhaling daarvan zou pas echt dissidenten van hen maken en geen millimeter veranderen aan het Navo-besluit. De vertrekpunten dan achteraf weer omhelzen zou hun geloofwaardigheid bij links en bij hun achterban ruïneren.

Van Agt wenste in het debat niets af te doen aan de conclusies van het Navo-beraad en ging – bewust – langs de afgrond, zoals hij zelf zegt: 'Het was nog minder dan een zijden draad.' Hoe kon hij anders in Bonn of Brussel zijn gezicht nog laten zien? PvdA-leider Den Uyl bood uiteindelijk een uitweg, onbedoeld waarschijnlijk, door in te zetten op een volledige veroordeling van het kabinetsbeleid. Ook de tien loyalisten wezen toen de moties van links tegen Van Agt als te gortig af. Eén van hen zei: 'Toen Den Uyl de zaak in de partij-politieke sfeer trok, ging het de oppositie niet meer om de zaak zelf. Ze wilden het kabinet ten val brengen. Had ik de zekerheid gehad dat er in Europa één raket minder zou komen, dan had ik het kabinet naar huis gestuurd.'<sup>95</sup> De tragedie van de loyalisten was dat zij na de woede van het CDA-kader nu ook de teleurstelling van hun sympathisanten over zich heen kregen. En niet één raket minder hadden zij bereikt.

Van Agt heeft geen illusies over wat de rakettenkwestie aanrichtte. 'We hadden een harde kern van loyalisten en een aantal semi-loyalisten. Numeriek gesproken was dat een heel gevaarlijke groep. Wij hadden ze al een aantal malen de duimschroeven aangedraaid; besluiten ontworpen die ze echt niet wilden. Als hoogtepunt het kernwapende-



bat. Door hen ervan te weerhouden een motie van wantrouwen te steunen, waartoe ze helemaal gedisponeerd waren, vergden we een supremum politiek offer.'

De situatie in de CDA-top werd steeds gecompliceerder. In plaats van de procedurele Aantjes was een CDA-fractie leider naar voren getreden die in alle stadia en met alle deelnemers meedacht. Lubbers gaf heel anders leiding aan de fractie en ging volkomen anders met het kabinet om. De nadruk lag minder op de brede discussie van de fractie als geheel, zoals Aantjes die pleegde te voeren. 'Lubbers praatte vooral buiten de fractievergadering met de leden, hij tastte af en dacht mee,' vertelt Piet van Zeil. 'Hij liet in de plenaire fractie niet te lange discussies toe. Ruud bepraatte dingen vooraf, regelde zaken met woordvoerders en commissies. Als iets vooraf toch niet helemaal was geregeld, pakte hij het na een rondje discussie in de fractie meestal zo aan: we kijken hier nog eens goed naar, vrienden. Dan besprak hij het nog eens in het fractiebestuur en kwam met een vervolgvorstel.' Die werkwijze maakte het voor individuele fractieleden niet eenvoudig bij te houden hoe de meningsvorming liep. Bij de rakettenkwestie was al gebleken dat men daardoor wel eens onzeker werd en Lubbers de greep op het gebeuren dreigde te verliezen. Maar dat waren uitzonderingen. Zeker als het om sociaal-economische problemen ging, was Lubbers' vermogen te sturen snel legendarisch.

In de zomer van 1979 hadden Albada en Lubbers hun stempel gedrukt op de begrotingsbesprekingen in het kabinet. 'De fractie en het kabinet kregen daardoor een monistisch verhouding. Toen al,' vertelt Piet van Zeil. Die aanpak hield Albada overeind in zijn strijd met Andriessen. Het liep zo hoog op tussen die twee dat Van Agt een compromis moest bedenken. Dat zag er uiteindelijk uit als een capitulatie van de minister van Financiën.<sup>96</sup> In de CDA-fractie zag men hoe Andriessen stukliep. 'Hij had gelijk, maar presenteerde het op zo'n manier dat hij het niet kreeg. Hij vond *Bestek* '81 al een concessie. Hij wilde honderd procent en kreeg niks. Andriessen vond dat nú moest worden ingegrepen. Hij had hartstikke gelijk. Ik heb er spijt van gekregen dat ik me niet heb verzet tegen het uithollen van *Bestek* '81. Ik heb mezelf gezworen daaraan nooit meer mee te werken. Het effect was dat we later veel harder moesten ingrijpen. Je bent politiek veel socialer als je economisch hard bent, dan wanneer je sociaal bent in de zin van iedereen zijn zin geven. Het zogeheten sociaal gezicht van het CDA kreeg iets van een zachte heemeester,' vertelt Gerrit Gerritse.

Voor de buitenwacht overschaduwden de raketten de doodsstrijd

van Andriessen. Voor Van Agt was die ontwikkeling echter minstens zo gevaarlijk. 'Dat krachtenveld zag ik best,' vertelt Van Agt. 'Met Albeda's maatschappijvisie waren de ingrepen in de overheidsuitgaven die Andriessen voor noodzakelijk hield niet verenigbaar. Maar Albeda wist dat hij de volledige steun had van de fractievoorzitter, die op zijn beurt geïnspireerd was door de dominante ideologie in de fractie van toen.' Andriessen gaf in de zomer nog toe. Terwijl de spanning over de raketten in de winter naar een hoogtepunt liep, hervatte Andriessen zijn pleidooien voor stevigheid.

Lubbers merkte er iets van wanhoop in. 'Andriessen ervoer steeds meer dat Albeda aan het langste eind trok als het erop aankwam. Waarschijnlijk meenden Van Agt en Wiegel dat met zulk een krappe meerderheid in de Kamer voorzichtigheid geboden was. Andriessen voelde zich geïsoleerd, verloor het ook in het kabinet. Het was deels de Kamerfractie die hem onvoldoende steunde, maar het is ook een crisis in het kabinet geweest.' Andriessen zag dat de minister-president niet meer bleek te kunnen doen dan met compromissen de zaak toedekken. 'Het was voor Andriessen een onbegonnen zaak. Hij had veel water bij de wijn kunnen doen: hier en daar wat bezuinigen, een beetje rommelen, maar dat paste niet bij hem. Hij bleef onbuigzaam. Hij had gelijk, maar kon het niet krijgen,' zegt Van Agt. 'Op het beslissende moment heb ik hem misschien niet voldoende gesteund. Daarover is hij gegriefd geweest, ik heb hem naar zijn perceptie in de steek gelaten.'

Toen het kabinet de rakettenkwestie overleefde, verhardde Andriessen zijn standpunt. Hij beriep zich op heftige waarschuwingen van Jelle Zijlstra over de oplopende tekorten. Wiegel had Andriessen tevoren al wel gewaarschuwd: hij wilde een vergelijk. 'Ik heb hem gezegd dat ik het inhoudelijk geheel met hem eens was, maar dat ik zou afhaken als hij de portefeuillekwestie stelde. Ik kon slechts voor een deel overzien wat er zou gebeuren als Andriessen dreigde met aftreden. De kans was groot dat de CDA'ers die de koers liever verlegden naar de PvdA hun kans schoon zouden zien. De VVD stond er niet best voor, dat maakte het risico nog groter dat wij overboord zouden worden gezet. Die gok wilde ik niet nemen.'

Ruud Lubbers poogde nog een variant binnen het compromis van de premier te vinden: 'Het hele verhaal is des te bizar omdat het voor mij helemaal niet zo'n hoogstandje was om de zaak te lijmen. Dries wilde niet, die had zijn lijn getrokken. Ik probeerde te lijmen, maar stootte mijn neus.' Eerst moest de VVD onderling uitmaken of zij Andriessen nog zou steunen. Of zoals Van Agt tegen Lubbers zei: 'Ruud,

jouw voorstel kan alleen relevant worden als de VVD het niet aandurft en terugkomt. Laat even liggen tot morgen, ik krijg straks uitslag van Hans Wiegel, die bespreekt het in zijn eigen club.' Lubbers hield zich in en vernam vervolgens verbluft dat het niet meer hoefde. Dat Van Agt een bemiddeling met nieuwe varianten door Lubbers wilde vermijden, wekt geen verbazing. Het zou slechts uitstel van executie zijn geweest. En los daarvan: hoe zou zijn positie zijn geweest als alleen een interventie van Lubbers Van Agts compromis én kabinet had kunnen redden?

Van Agt zat klem, gaf in zijn hart Andriessen gelijk, maar tastte niet door. 'Ik dorst het niet aan. Het kernwapendebat lag net achter ons. Het vertrek van Albada had Ruud met zijn fractie niet getrokken, dat hadden zij nooit laten passeren. De keus was Andriessen of Albada. Dat is het hele verhaal, daarover hoeven we niet ingewikkeld te doen.' Frans Andriessen stapte op, ontmoedigd en verongelijkt. Nog knaagt de twijfel aan Dries van Agt. 'Maar het kan zijn... mijn positie was zó sterk bij de mensen in het land, om met Hans Wiegel te spreken. Dat vibreerde door in die fractie. Het kan zijn dat ik een *va-banque*-spelletje nog had gewonnen ook. Maar het was gevaarlijk, Albada laten aftreden. Dát was van de AR wel heel veel gevraagd. Ik heb dat met een timmermansoog getaxeerd. Een natte vinger in de wind.'

De natte vinger had aardig gevoeld uit welke hoek de wind kwam. 'Zo vlak na het kruisraketendebat was dat slecht getimed van Andriessen. Je kon die lui niet nog een keer bruskeren en Van Agt kon niet veel door de as Lubbers-Albada. De fractie haalde opgelucht adem toen Andriessen was opgestapt. Met al zijn rechtlijnigheid was hij knap lastig. Dat heb ik maar weinig ministers zien doen op deze manier,' stelt Gerrit Gerritse vast. Hij voegt er iets aan toe: 'Lubbers vond het vertrek van Andriessen een zegen. Ik heb altijd het idee gehad dat hij met een zekere wellust *Bestek '81* onderuit heeft gehaald. Lubbers is een *vooruitdenkertje*, denk daar goed om.'

Nummer drie van de oude partijleiders was nu ook vertrokken. KVP-partijvoorzitter Piet van Zeil werd erbij gehaald om de mogelijkheden voor de opvolging van Andriessen na te lopen. 'Er moest snel actie worden ondernomen, want we wilden verhinderen dat de ministerscrisis zich zou verbreden.' Van Agt had een verrassing in petto, zoals wel vaker in zulke tijden. Met het wegvallen van zijn 'onverzettelijke bonk' op Financiën beving hem een gemelijkheid over wat hem nog te doen stond. 'Met het vertrek van Andriessen was het gedaan met *Bestek '81*. Daarover hoefden wij geen illusie meer te hebben. Verloren

zaak, dat strakke tegen-de-haren-in-strijken-beleid.' Hij mikte daarom op maar één doel: de rit uitzitten. Van Zeil vertelt hoe dat in een driemansberaad met Lubbers op tafel kwam. 'Ineens vraagt Dries: zeg Ruud, waarom word jij geen minister van Financiën? Ik heb meteen ingegrepen: "Dit kán niet, Wim Aantjes is pas veertien maanden weg, Ruud zit nog maar net op die stoel!" Daar legde Dries zich bij neer en Ruud ook. Mutaties moeten kunnen, maar niet te veel in korte tijd. Ze moeten bovendien passen in een beleid.' Een wijze les die het CDA later in de aanloop naar de verkiezingen van 1994 en 1998 in de wind zou slaan.

Van Agt bekent nu dat hij hoopte dat Lubbers op Financiën 'zeker minder kwaad' zou doen dan als fractieleider, nu er toch geen stevig beleid meer mogelijk was. 'We wilden de rit uitzingen. Waarom zouden we op de teleurstelling van het gestrande bezuinigingsbeleid een andere teleurstelling stapelen, die van het niet voleinden van de termijn? Dan maar door met een bezoedeld banier, maar dat banier houden we wel hoog.'

Lubbers mocht niet weg als fractievoorzitter. Wie moest dan naar Financiën? 'Lubbers kwam op de proppen met een jonge bankier, Onno Ruding,' meldt Van Zeil. De partijvoorzitter zocht hem op maar kreeg nul op het rekest. Het verslachte financieel beleid lag slecht in bankierskringen. Ook een telefoontje van Van Agt baatte niet. 'Onno Ruding voelde er niks voor zolang hij evenmin mocht doen wat ook hij, met menigeen, voor noodzakelijk hield,' zegt de premier scherp. Van Zeil: 'Hij wilde de bank niet zo maar – en zo onverwacht – in de steek laten voor een invalbeurt.' Een breed aanvaardbare KVP'er op Financiën werd toch nog snel gevonden. Landbouwminister Fons van der Stee wisselde van stoel. Van Agt komt superlatieven tekort als hij die stap beschrijft. 'De trouwe kameraad. Een nobele man. Terwille van het kabinet – lees: terwille van mij – heeft hij dit gedaan. Anders was hij naar Brussel gegaan voor de landbouwportefeuille in de Europese Commissie. Dat stond in de sterren, daar had hij zijn toekomst op gebouwd. Fons heeft persoonlijk een groot offer gebracht, dat zal ik nooit vergeten.'

Lubbers zag minder de trouw dan de afrekening reliëf krijgen. 'Ik vond het gemak waarmee Frans Andriessen werd geofferd merkwaardig. Mijn verhouding tot Dries begon toen te veranderen. Mijn aanzien groeide in de partij, via mijn optredens. Langzaam maar zeker begon spanning te ontstaan.' Anderen begonnen te twijfelen aan Van Agt. Zelfs Jelle Zijlstra. 'Hij gaf Van Agt de argumenten, maar die kon

ze niet hanteren,' vertelt Gerritse. 'Zijlstra zei: "Dries wist hoe het moest, maar hij voerde het niet uit. Daar kun je niks aan doen. Op Van Agt krijg je geen grip." In Lubbers kon je op een gegeven moment nog knijpen. Alle kans dat je je vingers beschadigde. Maar in Van Agt kón je niet eens knijpen. Het glibberde weg. Het geheel versmolt in tranen.'

### *Een en al oog en oor*

Zijn vader bouwde een staalconstructiebedrijf, zijn moeder kwam uit een geslacht van binnenschippers, dat een rederij had opgebouwd. Ruud Lubbers, geboren op 7 mei 1939, was het zesde kind en na hem volgden er nog drie.<sup>97</sup> Hij sloeg de eerste klas van de lagere school over omdat hij in de hongerwinter, toen de scholen waren gesloten, al een klasje had gevolgd. Als elfjarige ging hij naar het Sint Canisius College in Nijmegen, een jezuïetenkostschool waar jongens voor hoge maatschappelijke posities werden klaargestoomd. Hij werd in Rotterdam op de trein gezet en in Nijmegen opgewacht door 'mannen in zwarte soepjurken'. Op de kostschool heersten orde en discipline. Tijdens het eten ging het er minder gedisciplineerd aan toe. De leerlingen werkten de afgepaste maaltijden haastig naar binnen, dan kon een tafelgenoot het eten niet inpikken.

De jezuïeten stimuleerden competitie, er waren vaak prijzen te winnen. In de vijfde klas won Ruud de prijs voor godsdienstleer. 'Ik wilde alles weten, heel veel over godsdienst en geschiedenis. Dat verhaal van de bijbel en die scheppingsgeschiedenis was allemaal wel mooi, maar ik wilde weten hoe dat nu allemaal zat. Hoe de wereld was geschapen en zich had ontwikkeld.' Het eenzame internaatsleven was geen gelukkige tijd. 'Ik dacht vaak, als ik nu onder de tram zou komen, zou ik dat niet erg vinden. Als toen iemand gezegd had: je bent ongeneeslijk ziek, morgen is het afgelopen, had me dat niets gedaan.'

Na de middelbare school trok Lubbers weer bij zijn ouders in en ging economie studeren in zijn geboortestad Rotterdam. Zoals de meeste katholieke studenten werd hij lid van Sanctus Laurentius, het katholieke corps. Starend in het houtvuur van de sociëteit, een whisky in de hand, peinsde hij: 'Het probleem voor de mens is slechts, dat hij altijd weer geneigd is zichzelf te ondergraven... Door zijn gedrag scheidt en vernietigt hij zichzelf voortdurend.' Hij verwerkte de bespiegeling in een stuk voor het verenigingsblad. Als tweedejaars werd Lubbers vice-preses. Hij bleek een geboren verzoener en vertegenwoordig-

de de Unie van Katholieke Studentenverenigingen bij de KVP en het episcopaat. Ondanks al die activiteiten vloog Lubbers in viereneenhalf jaar door de zesjarige studie.

In de herfst van 1963 overleed zijn vader onverwacht, waarna hij directiesecretaris werd in het familiebedrijf Hollandia in Krimpen aan den IJssel. Twee jaar later trad hij toe tot de directie. Op zijn vijftienvintigste was Ruud Lubbers directeur van een fabriek met zeshonderdvijftig werknemers en een vermogend man. Toen de Katholieke Jonge Werkgevers Vereniging fuseerde met haar protestantse tegenhanger was Lubbers de 'natuurlijke' voorzitter van de nieuwe club, de Christelijke Jonge Werkgevers Vereniging.

Hij viel op door de inventiviteit waarmee hij plooiën gladstreek en zijn begrip voor wat er leefde op de werkvloer. In 1972 schreef hij dat 'welvaart slechts moreel aanvaardbaar is als geprobeerd wordt die welvaart voor allen bereikbaar te maken'. De 'structuren' van de samenleving waren volgens hem 'te ondoorzichtig, te technocratisch, te veel geleid en beheerst door een elite'. Voor vakbondsman Arie Groenevelt was Ruud Lubbers een zwaluw die de komst van de lente aankondigde.

Begin jaren zestig sloot Lubbers zich aan bij de KVP. 'Het was een puur routinematige beslissing. Ik was goed en wel getrouwd en dan ga je je inrichten, je huis, je gaat zelfstandig leven en werken. Daar ben ik een keer lid geworden. Ik weet niet eens welk jaar dat was. Het was traditioneel zoals je een abonnement op een blad krijgt of de kerkbijdrage betaalt.' Uit vrees dat confessionelen en socialisten voor lange tijd uiteen zouden vallen, sloot hij zich na de Nacht van Schmelzer aan bij de radicalen in de KVP. Hij ondertekende hun manifest dat opriep tot hechte samenwerking met partijen die streefden naar hervormingen. Het manifest was de eerste politieke uiting waar Lubbers zijn naam aan verbond.

De jonge ondernemer omarmde lang niet al het radicale gedachtegoed. Hij verzette zich tegen de democratisering van het bedrijfsleven als die gelijke invloed van werknemers en kapitaalverschaffers behelsde. Zijn kijk op de politiek strookte met die van oud-KVP-toppers als Marga Klompé en Romme: voor het sociale evenwicht was het goed als katholieken en socialisten elkaar verstonden en regelmatig samen regeerden. Dat hield de PvdA gematigd en katholieke werknemers dicht bij de KVP. De jonge bestuurder van allerlei zuilenorganen dacht in de kern volgens het jarenvijftigmodel. Lubbers mocht dan wel progressiever ogen dan zijn partij, hij bleef 'een moderne corporatist' volgens de linkse socioloog Bram Peper.

Een schipper stelde voor om Lubbers, ook al bestuurslid van de RK Schippersbond St. Nicolaas, op de KVP-lijst te zetten voor de gemeenteraad van Rotterdam. 'Daar had ik geen politiek bezwaar tegen, maar een zakelijk. Ik had het te druk. Een tijdje later kwam de vraag of ik lid wilde worden van de Rijnmond-raad, toen zei ik *ja*. Je kunt niet *nee* blijven zeggen. Maar het was voor mij toen vooral de tijd van de Stichting Maatschappij en Onderneming, de programma-adviesraad van de KRO en *Justitia et Pax* met Marga Klompé. Met de landelijke politiek bemoeide ik me niet.' Dat veranderde op slag toen hij inging op het verzoek van Andriessen of hij minister van Economische Zaken wilde worden. Ruud Lubbers verliet spoorlags zijn bedrijf en ging alvast dossiers doorploegen op het ministerie.

Toen Lubbers in april 1973 zijn gammele Peugeot 404 het Binnenhof opdraaide om zijn opwachting te maken, kende politiek Den Haag hem niet. Er was op de Hofcingel niet eens een parkeerplaats vrijgehouden. Hij was vier dagen 34 jaar toen hij op 11 mei 1973 minister werd in het kabinet-Den Uyl. Voor de vakbond was Lubbers acceptabel, knorde NVV-voorzitter Wim Kok: 'Als er dan toch een ondernemer op Economische Zaken moet zitten, dan heb ik liever deze dan een andere.' Op het ministerie ging Lubbers onconventioneel te werk. Hij liep door het departement in sweater en ribbroek. De puzzelaar en cijfergek schoof aan bij ambtenaren om mee te helpen rekenen. Bij zijn lievelingsclub, Algemene Economische Politiek, was hij niet weg te slaan. Alle secretaresses waren verliefd op hem.

Hij was een springerige man, vertelt PvdA'er Bram Stemerdink, die als bewindsman van Defensie in het kabinet-Den Uyl Lubbers als collega meemaakte. 'Hij gaf te veel impulsen. Hij had altijd drie oplossingen bij de hand. Op het moment dat ze werden besproken, kwamen er nog een paar bij. Dat was allemaal prachtig, maar een visie ontbrak. Vaak liep het weg, bleef het een opmerking. Daardoor was hij in het kabinet niet dominant.' De jeugdige minister beende nogal eens nijdig weg uit de ministerraad. 'Kijk es,' bekende hij Ischa Meijer, 'ik had vaak ruzie in het kabinet-Den Uyl, maar ik heb het kabinet nooit willen opblazen. Ik ben niet zo'n opblazer, ik ben ook niet zo'n wegloper. Ik denk wel dat ik veel incasseringsvermogen heb.' Gerrit Gerritse kreeg in die jaren als medewerker op het staffbureau van het ministerie van Landbouw geregeld de notulen van de ministerraad onder ogen. 'Er stond vaak: "De minister-president: Ik neem aan dat de minister van Economische Zaken tegen is. Waarvan acte." Had Lubbers weer iets betoogd en het niet gered.'

Die politieke vorming miste haar uitwerking niet. Lubbers voelde zich door links soms zo geprovoceerd dat hij zich schrap ging zetten. 'Het is misschien een merkwaaardige stelling, maar ik denk dat ik in vier jaar regeren met de socialisten in wezen rechtser ben geworden. Ik betrap mezelf er vaak op dat ik bij spreekbeurten voor het CDA, wanneer ik vrijuit kan praten, de elementen herken van de christen-radicaal van tien jaar geleden. Een instelling van voortdurende veranderingsgezindheid. Maar als je dan naar het Catshuis rijdt, dan trek je je pantser aan. Ik spuit me in met anti-gif.'

De KVP koesterde naar buiten toe haar jonge, veelbelovende minister, maar toen het op het uitkeren van de bonussen aankwam, moest Lubbers genoeg nemen met een vijfde plaats op de kandidatenlijst en daarna met een plekje in de Kamer. Aantjes: 'Eigenlijk moet je je daarover verbazen: een man met zoveel kwaliteiten die gefrustreerd in de Tweede Kamer komt omdat hij niet weer minister is geworden en die dan zo loyaal en creatief is.' Protestantse collega's in de fractie waardeerden Lubbers, het plichtsbef en verantwoordelijkheidsgevoel straalden van hem af. De inktvis met in elke tentakel een dossier kon pijlsnel informatie in zich opnemen. Een uur nadat hij een dossier voor het eerst had gezien, sprak hij erover alsof hij al jaren in de materie zat. 'Door zijn kwaliteit dwong hij gezag af,' herinnert partijsecretaris Jan Krajenbrink zich. 'Ruud wist waar hij het over had. Ruud wist met iedereen waarover hij het had.' Piet van Zeil: 'Ruud is een veelvraat, ontzaglijk inventief en creatief, en kan de zaken goed plaatsen. Er was geen departement of Ruud bemoeide zich ermee. Hij had terecht de naam van *de zeventiende minister*. Al na een maand of twee na de val van Aantjes gaf dit hem geweldig gezag in de fractie en in de partij.'

Fractievoorzitter Lubbers nam in interne discussies zelden als eerste het woord. Hij wachtte af hoe de krachtsverhoudingen lagen om zijn opstelling te vormen of bij te buigen. 'Ruud heeft van nature de neiging de standpunten tot een compromis te bakken. Ruud zegt: roept u maar. Hij overziet het veld, ziet de tegenstellingen en komt met een compromis,' zegt Ries Smits. Lubbers besprak meestal verschillende oplossingen, routes en varianten tegelijk. In die verwarring was hij soms de enige die alle schakeringen van het mozaïek kon onderscheiden, alle anderen waren kleurenblind afgehaakt. Dan moest Gerritse denken aan de tijd dat Lubbers minister was. 'Zelfs zijn eigen departement maakte notities met de tijd tot op de minuut vermeld. Als Lubbers naar een vergadering vertrok, renden topambtenaren op hem af,



want degene met wie hij het laatst had gesproken, had gelijk. Die lui spurtten de stoep af en fluisterden hem snel nog wat in. Dat moest je wel als je wilde dat jouw mening de doorslag gaf.'

Het kwam voor dat Gerritse en zijn collega's zich afvroegen of Lubbers en zij wel dezelfde fractievergadering hadden bijgewoond. 'Af en toe konden we hem niet volgen met al zijn varianten en *vertrekpunten*. Soms bracht hij het op zo'n manier dat je je het voorafgaande amper herinnerde. Overrompend. Dat was de grote kracht van Lubbers.' Bovendien veranderde hij soms onverwacht van standpunt, weet Gerritse. 'Dan had hij er thuis nog eens over nagedacht en kwam hij met iets heel anders. "We hebben gisteren toch...", zei iemand dan. "Ja," zei Ruud, "maar dit is beter." En dat kon hij presenteren alsof hij zojuist op de Stenen Tafelen had geschreven.' Daar had Lubbers ook een handje van in interviews met radio en tv, of voor een zaal. 'Hij kon op zo'n bezwerende wijze een ander verhaal vertellen dat je je toch even afvroeg of jij wel gelijk had.'

Bert de Vries zag hoe lastig Lubbers' positie was. 'Hij had te maken met een minister-president die hem niet optimaal informeerde en hem nogal eens verraste. Dat dwong Lubbers – toch al lenig van nature – telkens nieuwe wendingen te verzinnen. Dan zit Ruud ook nog eens het liefst zelf aan het roer. Dat ging niet allemaal even harmonieus tussen die twee. Ik heb er bewondering voor hoe Ruud de zaak bij elkaar heeft gehouden.'

Lubbers trok mistbanken op om de loyalisten binnenboord te houden. Zijn standpunten zwommen in zinnen waarvan niet altijd duidelijk was waar ze begonnen en waar ze ophielden. Piet Steenkamp was er een keer bij toen Lubbers de christelijke werkgevers toesprak. 'Hij kreeg een daverend applaus. De mensen stootten elkaar aan en zeiden: wat heeft die man gesproken. "Ja," zei er een, "wat heeft hij eigenlijk gezegd?" Niemand wist het.' Lubbers was ook al een meester in het ontwijken van vragen. 'Ik zie dat een slag anders,' zei hij dan, herformuleerde vervolgens de vraag om die te beantwoorden.

Zijn taal is elliptisch, ook als hij iets pregnant en bondig verwoordt. Lubbers was vervreemdend en bindend tegelijk. 'Ik ben altijd op zoek naar synthese. Als ik met iemand praat, begin ik niet te zeggen hoe het moet, maar zoek ik naar de achterliggende motieven. Waarom vindt iemand iets, waar zijn de verschillen te overbruggen? Dat is mijn instinct.' Met zijn idioom was hij in staat mensen bij elkaar te houden, iedereen haalde er het zijne uit. 'Hij was op den duur populair bij het CDA-kader, hij straalde betrouwbaarheid en integriteit uit. Daarop

scoorde hij ontzettend hoog in de peilingen. Betrouwbaar, hard werken, degelijk,' zegt Jan Schinkelshoek, die Lubbers' eerste schreden in de politiek als journalist volgde.

'Hij is buitengewoon hongerig naar kennis en kan alles aan,' vindt Hans Borstlap. Hij ontmoette Lubbers voor het eerst bij de Kuyperstichting, de denktank van de AR. 'Ruud was de eerste en enige KVP'er die toetrad tot de redactie van *AR Staatskunde*. Hij had alles gelezen en had altijd bij de artikelen die we bespraken prima punten,' vertelt Borstlap. Lubbers' politieke en persoonlijke plechtankers waren de scherpzinnige KVP-dames Marga Klompé en Madeleen Leyten. 'Hij had ook intensieve contacten met Huub Oosterhuis. Ruud is op een bepaalde wijze heel rooms. Niet op een slaafse, onderdanige manier, daar is hij veel te zelfstandig voor. Misschien lag hij daarom zo goed in de ARP,' zegt Borstlap.

Bidden is belangrijk voor Lubbers, zegt Ries Smits. 'Hij is nadrukkelijk bezig met zijn geloof. Hij bidt, mediteert en denkt erover na. Ruud vindt dat hij door de Schepper op de wereld is gezet om zich dienstbaar te maken aan de samenleving. Hij opereert sterk vanuit zijn geloof.' Hij bleef daarbij een katholiek uit de tijd van het *aggiornamento*. Geneigd tot openheid, maar ten diepste toch niet doordrongen van het leven en denken van de Reformatie. Gerritse: 'Als Lubbers iets nooit heeft begrepen dan is dat het wezen van de mannenbroeder. Ik heb altijd met afschuw geluisterd als hij een stuk uit de bijbel voorlas. Dat hoort niet bij de man. Evenmin als een bevlogen verhaal.'

Op één punt is Lubbers wél calvinistisch: hij is een werkpaard, gezelligheid is er niet bij, zich ontspannen kan hij niet. Zelfs een partijtje hockey moet en zal hij winnen. Hij is in zijn element als hij het druk heeft. Als iemand hem kwam uitleggen hoe goed alles wel niet liep, dacht hij: 'Mensen, zit mijn tijd niet te verdoen. Laten we het hebben over de problemen die er liggen.' Hij liep de deur plat bij departementen en regeringsinstellingen, altijd op jacht naar nóg meer statistieken en tabellen. Koopkrachtoverzichten wilde hij het liefst per kwartaal hebben. 'Hij was verslaafd aan zijn werk, volgens mij ging hij 's nachts stiekem terug om te regeren,' grapt Borstlap.

Representatieve verplichtingen vindt hij zonde van de tijd. Zijn secretaresse in de fractie bracht Lubbers elke dag tussen de middag twee tosti's en een beker karnemelk. 'Het voederen der dieren,' noemde zij dat. 'Met Ruud eten is een ramp,' beaamt Gerritse. 'Een maaltijd van drie gangen werkt hij in twintig minuten weg. Ik was af en toe bang dat hij het dossier opvrat dat hij bij zich had, hij had het verschil niet ge-

merkt.' 'Die vreselijke Griek, Rhodos,' kreunt Schinkelshoek. 'Lieve help. Ik krijg bij wijze van spreken nog steeds korting als ik er kom. En die tosti's! We reden een keer terug van een toespraak in Groningen. Ik rammelde van de honger. Ruud zei handenwrijvend: "Even een lekker soupeetje." Hij dook in zijn loodgieterstas, pakte een koud geworden tosti, brak hem door midden en gaf mij de helft. Daar moesten we het mee doen.'

Zijn haren werden geknipt door zijn vrouw Ria als hij het te druk had om naar de kapper te gaan. Hij reed als fractievoorzitter jarenlang het land rond in een afgetrapte Renaultje 4, de boodschappenauto van Ria. 'Die man is zo eenvoudig,' zegt Smits. 'Hij zat een keer vast in het verkeer, het had vreselijk gesneeuwd die nacht. We hadden om half acht 's ochtends afgesproken in het Torentje. Ze zaten in de file, ergens bij de Binckhorst, meldde zijn chauffeur. Tien minuten later kwam Lubbers verkleumd binnen. Hij was maar gaan lopen. Dries van Agt zou een arrenslee hebben laten komen uit de Koninklijke Stallen.' Uiterlijkheden boeien hem zelden. Hans Hillen: 'Voor het publicitaire aspect van het politiek bedrijf had hij weinig belangstelling, tenzij het om machtsvragen ging. Zijn stiel was knopen doorhakken. Beleid uit-venten interesseerde hem veel minder.'

Lubbers' creativiteit is verbluffend, vertelt Schinkelshoek. 'Hoe hij dingen combineerde, de snelheid waarmee het gebeurde, ik heb het vaak met open mond gevolgd. Hij zat het liefst onder de lamp in zijn studeerkamer voor zich uit te denken. Om het vervolgens in dat onbegrijpelijke spijkerschrift van hem op te kalken.' Borstlap: 'Hij houdt ervan tegengesproken te worden. Ik had een keer iets moeilijks voor hem uitgezocht, ik had er extra mijn best op gedaan, zó moest het gebeuren, geen twijfel over mogelijk. Ik had alle varianten bekeken, en tóch kwam hij met een andere en hij had nog gelijk ook. Dat was geen *Spielerei*. Hij heeft je nodig om er langs te schuren.' Gerritse: 'Lubbers was veel mensen te gauw af. Hij had je tuk. Je had het idee: ik heb het niet verloren, maar verdorie, ik heb geen argumenten meer.' Zijn latere steun en toeverlaat Jan de Koning vond dat imago gevaarlijk. Dan zou Lubbers' denkwerk worden losgekoppeld van zijn intenties. 'Dat is voor de meeste politici teleurstellend, maar zeker voor Lubbers. Hij wil aandacht voor de boodschap, niet voor de boodschapper.'

'Hij was altijd met van alles en nog wat bezig zonder duidelijk politiek kompas,' zegt Stemerding, de defensiespecialist van de PvdA. 'De artikelen die hij heeft geschreven over de kruisraketten baarden opzien door hun onsamenhangendheid. Lubbers heeft geen interesse in de

einduitkomst van een oplossing, hij is geïnteresseerd in een oplossing. Lubbers doet wat de hand te doen vindt.' Hij heeft te weinig een eigen mening, vindt KVP-jongerenaanvoerder Wim van de Camp, die in 1986 in de Kamer zou komen. 'Zijn politiek profiel? Compromissoir. Ruud *shopt* net zo lang tot hij iemand vindt die het met hem eens is. Hij is soms misleidend charmant.'

'Lubbers' conceptuele vermogen is minder ontwikkeld dan zijn politieke vaardigheden,' vindt Borstlap. 'Hij had op onderdelen vergezichten, maar een analytisch kader ontbrak veelal. Er was vaak geen *framework* op grond waarvan je ordening en disciplineren in je manier van denken krijgt en je tot een conclusie komt. Het waren 'dossiers'. Ik ken van hem geen doorbraakstukken, maar wel doorbraakbeleid en daar wordt een politicus op afgerekend.' Zijn klasgenoot op het jezuïeteninternaat Jean Penders: 'Wat ik altijd aardig aan Ruud heb gevonden is dat hij aarzelingen kent. Met al zijn voortvarendheid in zijn optreden is hij toch een tastende figuur gebleven.' Hoe aarzelend ook, Lubbers' manier van analyseren had soms iets extreems. Hij durfde ver te gaan, merkte Borstlap. 'Het aardige van Ruud is dat hij niet altijd in balans is. Hij trok een dossier uit balans en dan ging hij tegen de hele handel in. Dan kom je ver. Dat deed Den Uyl ook. Heel bewust dingen uit het lood trekken.'

De jezuïetenleerling werd alom bewonderd, maar was niet bemind. Lubbers is een binnenvetter en zo op resultaat gericht dat hij niet veel vrienden maakt. Hans Hillen: 'Ruud zit in zichzelf opgesloten. Hij heeft kennelijk nooit geleerd écht belangstellend met mensen om te gaan en vriendschap te geven en te krijgen. Misschien was het de kostschool van de jezuïeten. Hij geeft de indruk een muur om zijn persoon te hebben en daar is van beide kanten moeilijk overheen te komen. Hij denkt en functioneert instrumenteel.' Schinkelshoek: 'Hij benut alles effectief. De telefoontjes van hem waren altijd kort. "Ik sta op het punt om naar Tokio te vliegen. Even kort bijpraten. Een, twee, drie. Tak, tak, tak. Heb je het *gememoriseerd*? Ja? Dank. Dag." En weg was hij.' Van de Camp: 'Ruud is *managerial*, een bedrijfslevenman. Als het niet meer functioneel is, is het contact afgelopen. Een *utilitarist* in alles.' Borstlap: 'Hij hield de luiken open door met andersdenkenden te praten. Dat deed hij zeer betrokken, hij koppelde altijd terug. Hij vroeg kort en krachtig je oordeel en belde terug over kattedelletjes. Hij was een en al oog en oor. Ruud kan goed luisteren en dat is voor een politicus een bijzondere eigenschap.' Partij-ideoloog Arie Oostlander: 'Hij is geen zeurpiet, een *good sport*, dat is geen algemene trek in de politiek.'

Alleen als zijn integriteit in het geding was, bleek het laagje eelt op zijn ziel flinterdun. Dan won de bezeerde Lubbers het van de politicus. Elke aanval of vermeende aanval op zijn persoonlijke eer vocht hij uit als zijn slag bij Waterloo. Dan sgorde hij aan zijn broekband, trok het bloed uit zijn gezicht, ging zijn wang een beetje trekken en knapte er iets. Zelf zei Ruud Lubbers eens: 'De duivel zit niet bij uitsluiting in wat ons niet lief is. Misschien zit hij zelfs méér in onszelf, in de structuren die wij de onze noemen.'

### *Daar hoeft niks aan te veranderen*

Als feestelijke voorbereiding op de fusie was 1980 niet begonnen. De nederlagen van de loyalisten en Frans Andriessen dreunden na. De AR-jongeren in de Arjos verhardden hun houding waardoor het samengaan van de jongerenorganisaties in het CDJA vertraging opliep. Al in oktober 1979 had Madeleen Leyten – de radar van de KVP, die tegenwoordig de hele christen-democratie aftastte – hierover zoveel zorg gekregen dat zij liet doorschemeren dat het CDA-bestuur 'zich gedwongen kan voelen in de CDJA-fusie in te grijpen'.<sup>98</sup> De positie van de loyalisten werd helemaal penibel toen de Sovjet-Unie rond de jaarwisseling Afghanistan binnenviel. De versomberde internationale verhoudingen maakten de ruimte voor Nederlandse voorbehouden en eigenzinnigheden alleen maar kleiner. De achterban van de loyalisten ging zich roeren. Sommige voorlieden wilden ver gaan. De Gaay Fortman, voormalig AR-voorzitter Veerman en onderkoning Ruppert bespraken met Hans de Boer of het tijd werd een nieuwe partij op te richten, los van het CDA. Opmerkelijk toch hoe de antirevolutionaire elite van de jaren vijftig en zestig de beoogd opvolger van Piet Steenkamp wilde losweten van het CDA. Hoe moeilijk hij het ook had met het CDA, De Boer liet zich hiertoe niet verleiden. 'Uiteindelijk was mijn inschatting, dat we ons vergisten in de tijdgeest. Ik heb gezegd: als jullie denken dat de jongere generatie voor hetzelfde enthousiast is, dan vergis je je. De secularisering gaat door. Kijk maar wat er van de PPR is overgebleven. We besloten loyaal te blijven aan het CDA.'<sup>99</sup>

De val van Andriessen betekende niet dat de financiële teugels werden gevierd. Integendeel, de onbuigzame minister was nog niet vertrokken of de as Albeda-Lubbers begon op te schuiven in de richting die juist hij had bepleit. Albeda zegt dat de explosie van de energieprijzen van 1979 hem diep heeft beïnvloed. 'Mijn hele kijk op de economie

veranderde dat jaar. Bij Ruud ook.<sup>100</sup> De nieuwe schatkistbewaker, Fons van der Stee, kreeg meer beweging in de zaak dan Andriessen. Er was een nieuwe entente ontstaan: Van der Stee-Van Agt. Daarnaast overlegde Van der Stee – anders dan Andriessen – wél met Lubbers. Nog meer dan voorheen speelden de varianten van de fractieleider mee in het kabinetsberaad. De betere afstemming die zo mogelijk werd, had effect. De capriolen van minister Pais werden bijvoorbeeld een stuk minder doeltreffend dan onder Andriessen het geval was geweest. Van der Stee had minder behoefte Pais in brillen te evenaren en kende simpeler methoden om hem te kortwieken. Onderwijsstaatssecretaris De Jong maakte het van nabij mee. ‘Pas Fons bleek in staat Pais tegen de muur te drukken. Als hij bleef tegenstribbelen, hield Fons stug vol, het kon hem niet schelen of dat lang duurde. In de nacht voor prinsjesdag van 1980 lukte het Fons dan toch Pais op de knieën te krijgen. Van Agt was daar uiterst tevreden over, want die had al veel eerder met de man willen afrekenen.’ Het kabinet greep nu vaker naar lastenverzwaringen om de rekensommen kloppend te maken. Het nam de bocht naar stevig beleid in *slow motion*.

De leden van de ARP gaven nóg een signaal af dat voor links bedenkelijk was. De drie partijen waren met de voorbereiding op de Kamerverkiezingen van mei 1981 begonnen. Er zou wel één lijst zijn, maar de samenstelling ervan gebeurde nog afzonderlijk via die drie. Het CDA-bestuur mocht daarna een paar rechtstreekse leden aan de lijst toevoegen. Niet te veel natuurlijk, want al waren er al meer nieuwe CDA'ers dan CHU-leden, de oude toppers verslaptten hun greep niet. Zo stelde de ARP-leiding een advieslijst op, waarop de kandidaten van die bloedgroep waren gerangschikt. Bovenaan natuurlijk Hans de Boer. Heel hoog stond, als nieuweling op vijf, ideoloog Goudzwaard, die na enige publieke aarzelingen weer volop meedeed aan de commissie die het CDA-program voor de verkiezingen schreef. Zijn mislukte poging in het voorgaande jaar de komst van het CDA uit te stellen, had hem er niet van weerhouden in de voorste gelederen daarvan te willen meedoen.

In voorjaar 1980 ging deze advieslijst door de ARP-afdelingen. Er was geen houden meer aan. De loyalisten en Goudzwaard kelderden bij de stemmingen stuk voor stuk. De diepste val was die van Jan Nico Scholten, die van 9 naar 16 duikelde, een onverkiesbare plaats. Goudzwaard moest drie plaatsen prijsgeven. Hard was de klap voor Hans de Boer. Hij zakte van de eerste naar de vierde plek, achter Jan de Koning, Job de Ruiter en Jeltien Kraayeveld, drie bewindslieden van het kabinet met de liberalen.

Dit was geen tegenvaller meer, dit was een afrekening. De signalen uit de achterban van de voorbije jaren, juist ook uit de AR-gelederen, hadden zich samengebond. De achterban maakt nu eenmaal uiteindelijk de lijst, niet de partijtop. Twee kandidaten trokken hun consequenties. Hans de Boer maakte bekend dat hij na de fusie geen bestuurlijke positie meer zou bekleden naast het Kamerlidmaatschap. Goudzwaard schreef het partijbestuur een brief, waarin hij zijn medewerking aan het CDA opzegde. Hij wees de partijkoers en Van Agt als de schuldigen hiervan aan. Dat een beroep op de grondslag van het CDA niet werkte, zelfs in de ARP niet meer, vond hij ontstellend. 'Elke verwijzing naar de grondslag bewerkstelligt in het CDA eerder verdeeldheid dan eenheid, wekt eerder ergernis op dan bereidheid tot bezinning.'<sup>101</sup>

Een merkwaardige conclusie, want op hetzelfde moment ging het nieuwe Program van Uitgangspunten naar de partijraden. Dit was de eerste complete uitwerking van Goudzwaards eigen aanzet in *Niet bij brood alleen* en van het rapport *Grondslag en politiek handelen*. Goudzwaard was lid van de commissie, die dat program had opgesteld. Bereidheid tot bezinning was er meer dan ooit. Waar de bereidheid niet meer voor leek te bestaan was het tolereren van eigenzinnig gedrag op grond van een niet bespreekbaar beroep op beginselen. Ook op het andere punt was Goudzwaards verwijt merkwaardig. Niet het CDA-bestuur of Van Agt hadden hem terechtgewezen. Integendeel, direct na het raketten debat had Steenkamp de ergernis van sommige KVP-bestuurders getrotseerd om Goudzwaard en Aantjes met succes te bewegen te blijven meedoen in de commissie, die een nieuw verkiezingsprogramma zou schrijven.

Het was het ARP-kader in den lande dat de streep trok tussen politieke eensgezindheid en de ruimte voor een afwijkend beroep op de beginselen. Niet verwijzing daarnaar leidde tot verdeeldheid en ergernis, maar de schijn van het monopoliseren van principiële zuiverheid. Hans de Boer blikte zo terug op de situatie in de ARP van toen: 'Ik herinner me, dat Helmut Kohl eens tegen mij zei: "Hoe is het mogelijk, dat iemand met jouw standpunten voorzitter van een partij is, want dat zou niet moeten kunnen in een volkspartij. Daar horen de vleugels het niet voor het zeggen te hebben. Daar hoort het corpus de macht te hebben, het midden.'" Misschien is dat wel zo.'<sup>102</sup>

Het vertrek van Goudzwaard splitste de werkgroep *Niet bij brood alleen*. Toen Steenkamp op het eerste congres van deze groep waarschuwde voor het monopoliseren van evangelische bewogenheid, kon hij niet weten hoe snel dat punt zich zou toespitsen. Binnen *Niet bij*

*brood alleen* trad een stroming naar voren, die ook niet-CDA'ers wilde betrekken bij het kritisch volgen van de partijkoers. Steenkamp waarschuwde ook daar indringend tegen, want dat zou de bereidheid ondermijnen om kritische kanttekeningen uit de werkgroep serieus te bespreken. Die waarschuwingen vielen niet goed. In de uitgave *Daar gaat het om* met de toespraken van het congres zijn de woorden van Steenkamp weggelaten, hoewel de cabaretliedjes van het pauzenummer wel werden afgedrukt.

Toen Goudzwaard het CDA verliet, ging een belangrijk deel van *Niet bij brood alleen* mee. Het latere samengaan van hun afsplitsing in GroenLinks met groepen als de CPN, die de christelijke inspiratie altijd vijandig of denigrerend tegemoet waren getreden, liet zien dat hun afzonderlijke opstelling een doodlopende weg was. Doordat de loyalisten voortdurend argwaan opriepen over hun houding tegenover de CDA-fusie, slaagden zij er niet in hun politieke en principiële accenten kracht te geven. Hun optreden in de Kamer voedde bij het kader die argwaan alleen maar, vooral na de val van Aantjes. Het heeft iets paradoxaals dat Lubbers' pogen de loyalisten binnenboord te houden het beeld van verdeeldheid eerder versterkte dan verzwakte. Het bevorderde de wens bij velen hier korte metten mee te maken.

De verdeeldheid in de CDA-fractie was na de rakettenkwesie en de val van Andriessen niet voorbij. Met enige regelmaat sloegen leden bij stemmingen overboord. Alleen rond de relaties met Zuid-Afrika had dat concreet effect, omdat ook enkele fractieleden buiten de loyalisten het kabinet daarin te volgzzaam naar de VVD vonden, Wim Deetman bijvoorbeeld. Dat verhinderde niet dat Lubbers een oogje op hem kreeg als één van de mensen voor de toekomst. Dat had Lubbers ook op de jurist Hans van den Broek, landbouwkenner Gerrit Braks en het economenduo Gerrit Gerritse-Bert de Vries.

Lubbers liet de jonge onderwijsspecialist Deetman in 1980 het heikle onderwerp van de abortuswetgeving behandelen; hoogst ongebruikelijk op het eerste gezicht. Een doordachte zet niettemin, want Deetman wekte niet de indruk pragmatisch of luchthartig met zo'n vraagstuk om te gaan. Tegelijkertijd had hij een scherp politiek gevoel en was als politicoloog van CHU-huize wars van juridische scherpslijperij. Lubbers kon hem zo uittesten als generalist én als paladijn. Deetman profileerde zich met succes als meer dan een vertegenwoordiger van de confessionele scholenkoepels.

Ook Gerrit Braks, voor wie in 1977 in Brabant campagne was gevoerd met de leus *Wees niet laks, stem Braks*, bleek voor het hogere ge-



roepen. Toen Fons van der Stee zich voor zijn vriend Dries opofferde en overstapte naar Financiën, werd de landbouwspecialist minister. Al snel bleek de nieuwe minister een aanwinst voor het CDA. Zijn eenvoud en helderheid spraken aan, zeker bij het groene front. Gerrit Braks was een levend voorbeeld van de emancipatie van het katholieke volk. Het gezin Braks kwam berooid uit de oorlog, de boerderij was verwoest en door evacuaties hadden de kinderen nauwelijks lagere school gevolgd. Als enige van zijn generatie haalde hij later de hbs. 'Ik zal het nooit vergeten hoe blij ik was. Ik vertelde het zelfs mensen in de treincoupé dat ik het staatsexamen had gehaald,' vertelt Braks glunderend. 'Ik kreeg ineens kansen die eerder onbestaanbaar waren geweest voor iemand uit een eenvoudig boerenmilieu.'

Braks brak door vele sociale grenzen heen, maakte carrière in Brussel en bij de machtige landbouwkoepeel NCB. Daar moest hij Pierre Lardinois als secretaris min of meer opvolgen toen die minister werd. 'Dat was een indringende ervaring, daar heb ik geleerd hoe je met boerenorganisaties moet omgaan. Hoe je een zaal met mensen vol zorgen moet toespreken.' In zijn studententijd had hij de internationale wereld leren kennen en kennis gemaakt met de voorzitter van de katholieke koepel van studentenbonden: Ruud Lubbers. 'De verschillen tussen ons waren enorm, zo'n heel andere achtergrond drukt een stempel op je relatie met elkaar. Ruud was de welgestelde ondernemerszoon en ik een boerenjongen. Maar door onze gemeenschappelijke katholieke achtergrond begrepen we elkaar goed en konden we het veelal goed met elkaar vinden.'

Toen Hans de Boer vlak voor de zomer van 1980 bekendmaakte niet langer in te zijn voor een bestuurspositie in het CDA, moest een alternatief worden gezocht voor de opvolging van Steenkamp. Waar was in de ARP een figuur te vinden die niet zo belast was met de troebelen van de voorbije tijd? Die moest er snel zijn met het oog op de fusie in oktober. 'Jan de Koning was in die tijd al een soort Haarlemmerolie. Hij woonde in Voorschoten en daar kwam zijn opvolger als boerenvoorman vaak aan huis. Die woonde zowat om de hoek,' vertelt Ries Smits. Die boerenleider heette Piet Bukman.

Begin jaren zeventig was Bukman al in het AR-partijbestuur gekomen dankzij De Koning. 'Ik ben een beetje achter Jan de Koning aangehobbeld. Bij de CBTB, bij het Convent van Christelijk-Sociale Organisaties, overal kwam ik Jan tegen. Toen Jan in 1971 in de Kamer kwam en hij zijn zetel in het partijbestuur moest opgeven, zei hij: daar moet een boer in, dat zou wat voor jou wezen.'

Piet Bukman hoorde tot de mannenbroeders die de komst van het CDA verwelkomden. 'Die opvatting kon leiden tot complete onthoofding,' grinnikt hij. Toen hij in 1975 met acht ARP-voorlieden opriep tot meer elan in de samenwerking met KVP en CHU kregen zij dat voor de kiezen. 'De oude Gaay was des duivels: dit soort ondermijning kon de AR niet hebben. Wij wilden het fusieproces in de goeie richting duwen door niet alles te beleggen met hypotheeken. We zeiden: maak het wantrouwen in de ander toch ondergeschikt aan het vertrouwen in jezelf. Dat gedoe van die *bloedgroefhypotheken*, er hing af en toe een sfeertje van: als jullie de wc niet laten schoonmaken door iemand van de AR, dan gaat de fusie niet door.'

Niet zo vreemd dus dat De Koning Piet Bukman naar voren schoof. 'Men is gaan kijken naar iemand die niet zozeer het erfgoed der vaderen almaar verdedigde, naar iemand die wat zag in het CDA. Bovendien was ik voorzitter van een vrij grote organisatie met een gemengde confessionele samenstelling en niet *outspoken* links of rechts.' Het dagelijks bestuur van de ARP droeg hem voor, Sytze Faber werd de pro forma tegenkandidaat. Voor CHU en KVP was de loyalist Faber door zijn gedrag in de fractie onbespreekbaar, zodat Bukman als vanzelf voorzitter kon worden, ook al was hij buiten de ARP nauwelijks bekend. Ries Smits, die partijsecretaris zou worden: 'Ik had nog nooit van hem gehoord. Tijdens een sessie met het campagneteam in Lage Vuursche meldde het acht-uurjournaal dat Piet Bukman voorzitter zou worden. Ze interviewden hem in Frankrijk, waar hij was voor de CBTB. Onze pr-adviseur, Jan Groenendijk, zei na de uitzending meteen: daar hoeft je niks aan te veranderen, goeie vent. Bukman was onbevangen, niet gemaakt.'

Bukman was ook in ander opzicht een man van Jan de Koning. Net als deze bepleitte hij in kleine kring dat het CDA weer met de PvdA moest regeren om de harde ingrepen te realiseren die nodig waren om de economie er weer bovenop te helpen. De CDA-top beseftte dat dit voor Van Agt een hopeloos vooruitzicht moest zijn. Zij kon zich dan ook voorstellen dat Ruud Lubbers de CDA-lijst zou gaan trekken. Dit verhoogde de spanning en maakte Van Agt alert. Zo'n situatie daagde het 'koppig mannetje' uit.

Op staatsbezoek in de Oost vertelde Dries van Agt doodleuk – op tv vanuit Balikpapan, in batik-tropenhemd uitgedost – dat hij volgaarne bereid was de lijst van het CDA aan te voeren. Wie nog iets anders in de mouw had, had het nakijken. Van Agt vertrouwde op de vrees voor de achterban. De nieuwe partijvoorzitter Bukman zag dat ook: 'Onder

die omstandigheden was het niet handig om te wisselen van trekpaard. Van Agts kabinet werd alleen niet de inzet van de verkiezingen. Dat kon niet nadat je zó langs het randje had gebalanceerd en afhankelijk was geweest van de genade van een of twee loyalisten.'

Van Agt nam verder een houding van berusting aan. Hij steunde zijn kameraad Van der Stee om van *Bestek '81* nog iets te redden. Van Agt had geen illusies meer over het nuttig effect. 'Door te gaan voor Albeda en contra Andriessen heeft Ruud *Bestek '81* totaal gefrustreerd. Er zat niet meer in? Vooruit dan maar. Het is waar, hij moest die fractie bij elkaar zien te houden. Dat is ook zo. En moeten wij Ruud nou daarvoor dankbaar zijn? Dat is één van de hamvragen.' Op plechtige toon zegt Van Agt: 'Ja, daar moeten wij Ruud dankbaar voor zijn.' Hij trekt vergenoegd aan zijn sigaartje en kijkt met een spottend lachje voor zich uit.

## 4 Het kleed dat gij draagt

### *Dan kies ik voor De Koning*

Op 11 oktober 1980 vierde het CDA zijn fusiecongres. Applaus, bloemen en een bij acclamatie gekozen Piet Bukman als nieuwe voorzitter. Een geëmotioneerde Piet Steenkamp werd tot erevoorzitter benoemd. Mozes had zijn volk door de woestijn geleid. Eén teleurstelling schrijnt nog steeds. 'Mijn werk voor het CDA werd mij niet door iedereen in katholieke kring in dank afgenomen. Ik heb nooit één keer – en ik zeg dit met een zekere spanning in mij – één bemoedigend woord van de bisschoppen gehad. En ik had een goede relatie met kardinaal Alfrink. Nooit één keer is gezegd: volhouden! Marga Klompé was dik met de bisschoppen en die was fel tegen het CDA. Ik dacht wel eens hoe Alphons Ariëns in Twente werd tegengewerkt in de vorige eeuw. Die priester sjouwde voor de arbeiders. Hij probeerde een protestant-katholieke vakbeweging Unitas op te richten. Dat werd door de bisschoppen onmogelijk gemaakt. Ze hebben het ontbonden!' Met overlaande stem zegt hij: 'Het bestond al!'

Officieel was Van Agt nog niet opnieuw lijsttrekker. Gemor was hier en daar te horen. In het bestuur van de jongerenorganisatie waren er heel wat die de premier niet zagen zitten. Vlak voor de beslissende partijraad werd gepeild hoe men dacht. Velen zagen Lubbers het liefst als nummer één van de lijst. CDJA-vice-voorzitter Wim van de Camp had liever Jan de Koning en de latere vice-voorzitter van het CDA, Rob van de Beeten, was in elk geval tegen Van Agt.<sup>103</sup> Gebrek aan vertrouwen in de eerste man bleek ook op de partijraad zelf. Voorzitter Bukman stelde Van Agt voor als kandidaat-lijsttrekker, maar in plaats van een acclamatie-ovatie kwam er een schriftelijke stemming – netjes volgens de statuten – en een wat zure Bukman maakte na de middagpauze de volgende uitslag bekend: 248 voor Van Agt, 63 tegen. Van Agt kon voor de CDA-campagne rekenen op een polariserende PvdA. Haar partijcongres sprak een voorkeur uit voor een kabinet met de PPR en PSP, waardoor elk compromis over de kruisraketten onmogelijk werd.

Ruud Lubbers zegt over de opstelling van links: 'We werden vaak gered door Den Uyl, hij cementeerde het CDA.'

De opmaat voor de Kamerverkiezingen was voor het CDA een overgangstijd. Een nieuw leiderschap was aangetreden. Vier hoofdrolspelers uit de moeizame federatiejaren waren verdwenen: Kruisinga, Aantjes, Andriessen en nu ook Piet Steenkamp. Met Ruud Lubbers en Piet Bukman trad een generatie aan, die nog wel wortels had in de oude drie partijen, maar niet de typische hoeders van het erfgoed der vaderen wilde zijn. Zij waren zakelijker, minder bevoegen en minder belast door de frustraties uit de voorbije periode. Hun interne pleidooi voor een nieuwe coalitie met de PvdA liet dit zien. Zij beseften echter maar al te goed dat voor de CDA-kiezers die overstap onverteerbaar zou zijn, als die gepaard zou gaan met een herhaling van de formatie van 1977. Het nieuwe CDA zou geen ballotages van zijn mensen meemaken en het schofferen van zijn premier-lijsttrekker al helemaal niet. Zo'n nieuw rooms-rood kabinet zou dus alleen denkbaar zijn als óf de PvdA een klinkende overwinning zou halen en Van Agt zich daarom terugtrok, óf als het CDA een mooie uitslag maakte en Van Agt probleemloos minister-president kon blijven.

Campagneleider Ries Smits trok daaruit de conclusie dat het CDA het land in moest gaan met een Hup-Dries-campagne, zelfs met de leuze *Kies de minister-president*. Die kreeg hij er niet door. Het partijbestuur zag de bui al hangen: zo werd alsnog Van Agts kabinet met de VVD inzet van de verkiezingen. Van Agt werd gemelijk nu zijn voorkeur van tafel moest. Smits: 'Op Dries kreeg je geen greep. Bukman, Lubbers en ik gingen naar het Catshuis om hem te bepraten, want de campagne stond hem niet aan. We werden ontvangen in de Damessalon, hij zat in zo'n stoeltje en rookte een sigaartje. Ruud moest het verhaal doen en Dries keek naar de punten van zijn schoenen, of bestudeerde zijn sigaartje. Vervolgens staarde hij naar het plafond. Ook Piet zei nog wat en toen zijn we weggegaan. Dries keek ons niet aan en heeft niet één woord gezegd. Op de terugweg zei niemand iets. We waren verbluft.'

Voor een Van Agt-campagne pleitte trouwens meer dan de tactiek van Ries Smits alleen. Zoals Den Uyl een stijl van optreden uit de jaren vijftig met de politieke polarisatiecultuur van de jaren zeventig verbond, zo deden meer politieke leiders dit in deze periode. Zij legden het vervolgens af tegen een nieuwe koers, die liberalisering van het sociaal-economisch leven verbond met een strakke toon op het punt van immateriële waarden, bij recht en orde. De vaderlijke Labour-premier

Jim Callaghan ging op die manier halverwege 1979 roemloos ten onder tegen de conservatieve leider Margaret Thatcher. In het najaar van 1980 verloor de wankelmoedige Jimmy Carter kansloos van de oud-gouverneur van California, Ronald Reagan. Het optimisme en succes, waarvoor diens zonnige Hollywood-glimlach symbool stond, lonkten nu eenmaal meer dan het doemdenken van Carter.

In West-Duitsland liep het net zo. Daar stond SPD-kanselier Schmidt voor zijn herverkiezing. De CDU, zusterpartij van het nieuwe CDA, schoof niet haar gematigde voorman, Helmut Kohl, naar voren, maar Franz Josef Strauss. Geen behoudend Duits politicus uit de jaren vijftig was zó welsprekend als deze Beierse slagerszoon. Hij was scherp van analyse en sprak tegelijk de taal van het volk en de *Stammtisch* onbekommerd. Geen Duits politicus was ook zo omstreden en onbeheerst. Helmut Schmidt bezorgde Strauss een pijnlijke verkiezingsnederlaag door zich als gematigd en sober staatsman te etaleren.

In dit klimaat pleitte veel ervoor dat het CDA zich, met Van Agt als lijsttrekker, weer als antipolarisatiepartij zou afficheren om daarmee vervolgens flink te polariseren. Het CDA leek eenvoudig campagne te kunnen voeren: kopieer Helmut Schmidts aanpak. De PvdA had zich in een doolhof gemanoeuvreed: de partij die zij zo fel bestreed en de politicus die zij het heftigst verafschuwde, moesten ervoor zorgen dat een links blok van PvdA, PSP, PPR en D66 aan een meerderheid werd geholpen. Het waren het CDA en Van Agt die het tweede kabinet-Den Uyl tot stand moesten helpen brengen. Twee lastige punten kon de CDA-campagneleiding alleen niet negeren: de wens van de as Lubbers-Albeda met steun van De Koning en Bukman om de PvdA als mogelijke partner te blijven bejegenen, en het loyalisme. Een eensgezind CDA had een pakkende campagne kunnen voeren. Daarvan is Van Agt tot op heden overtuigd. 'Zonder die vermaledijde loyalisten zouden wij de verkiezingen hebben gewonnen. Dan hadden we vijf zetels meer gehad.'

Partijvoorzitter Bukman moest erop toezien dat de premier en de fractievoorzitter met elkaar overweg konden. 'Er zaten tussen die twee heren regelmatig spanningen. Ruud is een geweldige doener en hij moest die moeilijke fractie vertegenwoordigen, een club met loyalisten en Van Agt hield niet van loyalisten. Werden die twee het eens op het donderdagavond CDA-beraad in het Catshuis dan was ik al gauw geneigd het prima te vinden. Je kunt het in campagnetijd beter eens zijn over iets verkeerd dan verschil van mening hebben over iets goeds. Boude stelling, maar zo was dat wel zo'n beetje,' grijnst Bukman. Men

besloot dat het CDA in de campagne geen enkele partij zou uitsluiten, die constructief wilde mee regeren. Hoe meer Van Agt opriep tot depolarisatie en samenwerking, des te scherper zette Den Uyl zich tegen hem af. Het kwam de premier prima uit, ook al schudde hij mismooedig het hoofd.

Het zelfvertrouwen van het CDA was gegroeid nu de fusie alle voorstellingen had geloochenstraft. Het CDA was de enige partijpolitieke vernieuwing die was verwezenlijkt van al die creatieve voorstellen sinds 1967. De PPR bleef een sektarisch clubje in de linkse marge, D66 had nog niets opgeblazen van het oude bestel, Ds'70 was een vuurpijl gebleken en ook de grote, brede Progressieve Volkspartij was nooit iets geworden. Het CDA, dat stond er. Er was meer. Het produceren van nieuwe ideeën ging onverminderd door. De commissie van gouverneur Sjeng Kremers, volgens insiders de beoogd opvolger van Van Agt, kwam met een Program van Uitgangspunten. Auteur was Hans Borstlap, die zich onder Oostlander in het Wetenschappelijk Instituut had ontwikkeld van sociaal-economisch denker tot allround ideoloog van de nieuwe generatie. Hij ging door waar hij met *Gespreide Verantwoordelijkheid* was gebleven.

De filosofie van het CDA kreeg nieuwe lading en een nieuwe toon. Het hart ervan waren vier kernbegrippen die de komende tien jaar richting zouden geven aan de politiek van het CDA: gerechtigheid, solidariteit, rentmeesterschap en gespreide verantwoordelijkheid. Ze hebben gemeen dat ze een norm inhouden voor de meest wezenlijke relaties van mens en maatschappij. Gerechtigheid doet dat voor de relatie tussen individu en de overheid. Het houdt in dat de overheid de maatschappij rechtvaardig moet ordenen. Zij moet burgers en hun sociale verbanden ruimte bieden voor hun eigen verantwoordelijkheid. Solidariteit is de norm voor de relaties van mensen onder elkaar, de grondtoon van hun samenleven. Daarin komt de medeverantwoordelijkheid voor het lot van de ander naar voren, het besef dat niemand voor zichzelf bestaat. Rentmeesterschap verwoordt de opdracht om de schepping te bewaren, waarin ook het menselijk gezicht van de maatschappij behouden wordt. De mensen hebben het bestaan niet in eigendom, maar in beheer gekregen. Niet voor zichzelf maar om dat gaaf over te dragen. Gespreide verantwoordelijkheid was het meest uitgediepte kernbegrip. Het geeft de norm aan voor de plaats en taak van de zingevingskernen van de samenleving. Gezin, bedrijf of ander sociaal verband, elk hebben zij een meerwaarde als de verantwoordelijkheden gespreid kunnen worden beleefd – als er geen dictaat wordt gegeven.

De vier kernbegrippen van het CDA zetten de meest herkenbare ideeën uit de drie partijtradities in een nieuw licht. Het denkwerk van Goudzwaard kreeg nieuwe samenhang door de door Oostlander herontdekte katholieke sociale leer. Uit de ARP was de gedachte van de soevereiniteit in eigen kring herkenbaar in de CDA-filosofie, maar er zat ook een relativering in van de gerichtheid op de overheid. Dat leefde sterk in de CHU, terwijl de nadruk op saamhorigheid in de menselijke gemeenschap een accent uit de KVP was. Het CDA bood nu meer dan een optelsom van die drie. Het gaf een eigentijdse samenhang tussen de waarden die voor christen-democratische politiek kenmerkend zijn.

Halfslachtiger was het verkiezingsprogramma van 1981. De commissie die het program moest schrijven, legde uiteindelijk over de kruisraketten twee teksten voor, de ene gericht op de lijn van het kabinet-Van Agt, de andere met ruimte voor een solo-optreden door Nederland. Om een explosie te verhinderen bedacht Lubbers een mengvorm van beide en die werd nog aanvaard ook. Verder was het program opvallend stevig. *Om een zinvol bestaan* heette het. Het bood de basis voor ingrijpender beleid dan bij *Bestek '81* mogelijk was gebleken. De ironie was dat die stevigheid noodzaak was geworden door een wankelmoedige CDA-fractie en makke VVD en dat diezelfde stevigheid de kansen op een wenselijk gevonden coalitie met de PvdA verkleinde. Frans Andriessen had gelijk gekregen zodra hij weg was.

Die stevigheid was te danken aan een hecht samenspel van de voorzitter en secretaris van de commissie: prof. Hans Franken en Arie Oostlander. Deze wijst op het belang van Frankens onafhankelijke houding. 'Hij was een geweldige voorzitter. Bij de eerste bijeenkomst zei hij doodleuk: "Wie een dure wens uit, schieten we neer!" De politieke keuzen van het CDA zélf moesten heel scherp worden aangegeven, niet wat er allemaal aan verlangens bestond bij allerlei deelbelangen. Zo kwam er een program dat een trend zette.'

De verkiezingscampagne liet een vertrouwd beeld zien. De matadores Den Uyl en Van Agt stonden lijnrecht tegenover elkaar. Ook al mocht Van Agt zijn kabinet niet tot inzet maken, het was geen kunst voor hem dit indirect toch te doen. 'Natuurlijk deed-ie het wel,' lacht Piet Bukman. 'Vanwege de Haagse verhoudingen kon dat niet. Als hij de gemeentegrens over was, kon dat best. Althans, hij deed het.' Van Agt had het voordeel dat Den Uyl niet in grote vorm stak. De spagaat van de PvdA-leider tussen zijn wens een nieuw kabinet te leiden en de ruk naar links van zijn partij, maakte hem verkramppt en wijdlopij tegelijk. Een *droomkoning* noemde Van Agt hem, toen economen uit de



PvdA de voorstellen van hun partij publiekelijk afvielen. Van Agt citeerde graag socialistische economen, zodra die een meer realistische koers bepleitten die in zijn straatje paste.<sup>104</sup>

De CDA-campagne was aanvullend. Voor het eerst ging het zogeheten *Oostlander-team* functioneren, een clubje gisse medewerkers dat in moderne termen een *rapid-response-unit* zou heten. Het Centraal Verkiezingscomité bracht begin april de scherpste formuleerders van partijbureau, fractiestaf en Wetenschappelijk Instituut bijeen. Zij zorgden onder leiding van Oostlander voor lik-op-stuk-reacties. Die bleken ook nodig want de kiezers leken uitgekeken op de kempfanen Den Uyl en Van Agt. Half mei was de campagnestaf zelfs paniekerig. Het CDA zakte in geheime interne polls naar 38 zetels.<sup>105</sup> Van Agt was lange tijd passief tijdens zijn optredens. Hij werd op tv getackeld over plannen voor huurverhogingen, die volgens de PvdA verstoep zaten in de cijfers achter in het CDA-program. De huurders zouden door het CDA gemengeld worden. Dat dat niet waar was, was nog tot daar aan toe. Dat Van Agt geen idee had hoe hij dit kon ontzenuwen, was een slecht teken.

Ries Smits en Arie Oostlander grepen daarom naar een geheim wapen. Een van de lessen uit 1977 was dat Van Agt tot solisme neigde, tenzij hij iemand in zijn directe nabijheid had met wie het persoonlijk klikte. Niet de status van die begeleider, maar zijn verstandhouding met de lijsttrekker was doorslaggevend. 'Hij moest een omgeving hebben waarin hij bewonderd werd,' vertelt Oostlander. 'Ik bracht dat niet op. Kees Klop kon dat veel beter.' Hij bleek een gouden greep, maar een toevalstreffer, want onderdirecteur Klop van het Wetenschappelijk Instituut was geen geboren Van Agt-man. Zijn kracht was de ideologische analyse, waarbij hij gereformeerde rechtlijnigheid niet schuwde. Smits: 'Kees Klop heeft een bepaalde gevatheid, die klikte met de grillige Van Agt, die iets ondeugends heeft. Hij hield ook van een sigaartje en glaasje port laat in de nacht.'

Zelfs Kees Klop kon Van Agt niet altijd beteugelen. Zo verliep de voorbereiding van de lijsttrekkerspecial bij *Brandpunt* wat al te vrolijk. 'Dries en Kees hebben die nacht een fles port soldaat gemaakt. 's Morgens vroeg was de opname en Dries had hoofdpijn. De afspraak was dat het in één keer zou worden opgenomen en dat het niet zou worden overgedaan. Nou, het ging helemaal niet goed. De dondersteen Dries zegt: "Er is iemand op het dak bezig, ik word aldoor afgeleid. Het moet over." Er zat helemaal niemand op dat dak, maar het mocht wel over. Niet dat het daarna véél beter ging.'

Bij de voorbereiding van tv-debatten rekende de CDA-top op de steun van woningbouwspecialist en vleesetend politiek dier Gerrit Brokx. Die moest Van Agt trainen in cijfers en politieke handigheid en voorkomen dat hij nog eens onderuitging. Ook was er steun van Jan de Koning, de minister voor Ontwikkelingssamenwerking. Wie je ook hoort, *unisono* klinkt de bewondering voor de rol, die hij nu meer en meer op zich ging nemen. 'Hij had een sympathiek soort overwicht. Hij was absoluut niet belust op macht; interesseerde hem geen fluit. Dat is zeldzaam. Juist daardoor was hij de onomstreden sleutelfiguur,' vindt Oostlander. Campagneleider Smits: 'Alom inzetbaar, een fantastische vent: snel analyseren, alles keurig op een rij.'

Zo kreeg de campagne aan het slot vaart. Van Agt genoot ervan, wist zich weer op te laden. De lijsttrekker improviseerde in het slotdebat op tv er lekker op los. 'Dat ging vanzelf. Wij bereidden hem wel voor, probeerden dat althans. Dan schreef Dries alles keurig op.' 's Morgens om half acht vergaderde de campagneleiding op het partijbureau. Dries was daar nooit. Waarom we dat toch deden? Je moet als eerste aan zet zijn, zodat anderen moeten reageren. Wij bepaalden de thema's. Dries hield zich daar niet aan, hij had zijn eigen thema's. Dat deed-ie niet slecht,' zucht Smits. Vooral de laatste dagen voor het grote televisiedebat gaven Van Agt een *kick*. Hij durfde het zelfs om te roepen dat het CDA vijftig zetels zou halen. Dat was gewaagd, omdat de laatste peilingen een nek-aan-nekrace voorspelden tussen de PvdA en CDA rond 44 of 45 zetels.

De uitslag op 26 mei 1981 was bitterzoet. Het CDA werd de grootste partij. Met 48 zetels en 30,81 procent van de stemmen werd het resultaat van 1977 bijna geëvenaard. De PvdA maakte een duikvlucht en verloor negen zetels, naar 44, een verlies van 5,5 procent. De hardste klap viel in de Randstad-steden: 7,2 procent verlies in Noord-Holland en 6,7 procent in Zuid-Holland, de twee provincies waar de PvdA de meeste stemmen moest halen. Toch kon het CDA de score van de Statenverkiezingen van 1978 bij lange na niet evenaren. Dat kwam door de verrassend grote opkomst, waarop de polls zich hadden verkeken. Het kon de juichstemming in de Haagse sociëteit Pulchri niet bederven toen de CDA-campagnestaf daar bijeenkwam. Aan het slot van de avond kwamen de uitslagen van Amsterdam en Rotterdam binnen. Toen de dreun van 8,1 procent verlies voor de Rotterdamse socialisten op het scherm verscheen, klonk een gejoel van leedvermaak op. Van Agts debat-trainer Gerrit Brokx zei glunderend tegen zijn buurman: 'Een stad vol huurders!'<sup>106</sup>

Al zei Van Agt 'wij hebben het onder ontegenlijk moeilijke omstandigheden deksels goed gedaan', het mandaat was zijn kabinet door zetelverlies van de vvd kwijt. Van 77 naar 74 zetels samen gezakt, voor prolongatie net te weinig. 'Net onder de waterlijn,' zegt Van Agt een beetje verongelijkt. D66-leider Jan Terlouw maakte nog dezelfde avond duidelijk: 'Er is een ander beleid nodig en dat kan alleen maar met een kabinet van CDA, PvdA en D66.'<sup>107</sup> Omdat die partij van zowel PvdA als vvd flink had gewonnen, konden haar zeventien zetels de doorslag geven. D66 had zich ontpopt als de KVP van de nieuwe tijd.

De dag na het feestje in Pulchri kwam de CDA-fractie bijeen, voor het eerst sinds 1977 met Van Agt als voorzitter. Zolang er fotografen rondliepen was de stemming opperbest. De Twentse vakbondsman Steef Weijers, altijd in voor een grap, had een raambiljet uit 1977 meegenomen en hing dit onder luid applaus op: *CDA I - Van Agt*. Het feestvarken glimlachte minzaam. Toen de pers was vertrokken, sloeg de ernst toe: wat moest het CDA met deze uitslag? Direct aansturen op CDA, PvdA met D66 leek besluitvaardig, maar gaf het initiatief meteen weg. De fractie kwam eensgezind tot een openingsbod: twee CDA-informateurs die een herstelplan voor de economie zouden opstellen en alle grote partijen zouden vragen zich daarover uit te spreken. Als namen ging de entente Albeda-Lubbers door de geruchtenmolen. Omdat de PvdA en D66 één CDA-informateur wilden die direct een coalitie van die drie partijen moest nagaan, koos de majesteit iets dat er tussen in lag. Zij belde Lubbers en zei dat zij aan SER-voorzitter De Pous of Jan de Koning dacht naast Lubbers zelf. 'Majesteit, als ik mag kiezen tussen De Koning of De Pous, dan kies ik voor De Koning,' zei hij spits.<sup>108</sup>

Die majesteit was nieuw: Beatrix trad voor het eerst op in een formatie. Zij besloot De Koning en Lubbers te vragen te onderzoeken welk soort kabinet op een zo breed mogelijke steun in de Kamer kon rekenen. Van Agt voelde nattigheid. Hij noemde de werkwijze van De Koning en Lubbers 'verrassend onorthodox en zeer lucide'. Anderen zagen de bui ook al hangen. Oud-militair Joep de Boer vroeg Van Agt in het fractieberaad meteen ongelikt: 'Is onze voorzitter bereid ditmaal niet het bos in te gaan?' Er werd toen nog om gelachen. Suggesties uit D66 dat het CDA Van Agt zou moeten laten schieten als bewijs van de wil tot *een nieuw beleid* wees het CDA fel van de hand. Van Agt zelf zei er niet veel over, boeiend genoeg.<sup>109</sup>

Informateur Lubbers schreef teksten, De Koning hield de gesprekken op gang. 'Dat was die moeilijke fase voor Jan en mij samen,' zegt

Lubbers. 'Moeilijk omdat het uitgangspunt was: er moet een andere coalitie komen, maar die moet aangevoerd worden door Dries van Agt. Dries heeft nooit aan dat kabinet gewild, daar had hij heel goede redenen voor. Dries zag een aantal dingen ook heel goed.' Van Agt vond de gang van zaken beklemmend. 'Ik was helemaal niet in de stemming om me *coûte que coûte* aan mijn zetel te klampen. Ik vond het maar raar om na vier jaar knokken tegen de PvdA ineens premier te worden van een regering met de PvdA erin.' Hij onderstreept dat de opvatting in de PvdA dat hij op dat moment geen premier kón worden ook in zijn hart leefde.

Maar zo'n kabinet met links moest uitgerekend hĳ uitonderhandelen met het duo informateurs. 'Hoe kon ik opponeren tegen het werk van Ruud Lubbers en Jan de Koning samen? Dat was een *mission impossible*, omdat het duo *twee keer CDA* was, twee zwaargewichten bovendien. Ik was formeel onderhandelaar namens het CDA. Formeel onderhandel je dan wel met fractievoorzitters, de facto doe je dat toch goeddeels met de informateurs. Daarbij stond Ruud met recht te boek als een supereem begaafd econoom en ik was maar een ongeletterde jurist.'

De spanning liep op. PvdA en D66 lieten blijken geen coalitie onder Van Agt te willen. Hoe creatief Lubbers' varianten ook waren, bij het premierschap durfden De Koning en hij niet te wijken. De CDA-fractie kon de dreigende ballottage niet verteren. 'We zijn geen marionetten-theater,' brieste Hans van den Broek. Telegrammen, bloemstukken en andere aanhankelijkheidsbetuigingen aan Van Agt begonnen het partijbureau te vullen. Een fractiemedewerker spelde een krant op de mouw dat de zusters Clarissen van Ubach over Worms een wit-geel boeket hadden laten bezorgen met het kaartje 'Houd moed. Wij bid-den voor U!' Dat dit bericht over een niet bestaand klooster zonder meer werd afgedrukt zegt veel over de vanzelfsprekendheid van dat gebaar.

### *Ik ben niet bereid gekke Henkie te spelen*

Eind juni kwamen de informateurs met hun ontwerp-regeerakkoord bij de drie fracties. Van Agt wilde 'niet alles van Adam tot het Laatste Oordeel' bezien en had zijn conclusie al getrokken: 'Ik kan mij moeilijk voorstellen dat de fractie op de hamvraag *nee* zegt.' Niettemin was de fractie allesbehalve positief over het werkstuk van Lubbers en De Koning. Voor de raketten was een formule bedacht, waarop niemand

greep kreeg. Hans de Boer én Hans van den Broek vonden het beiden niks. 'Ik ben zelf eerlijk gezegd zeer ongelukkig met deze tekst,' zei Van Agt. Hij vreesde dat Helmut Schmidt zich met recht in de steek gelaten zou voelen, wat hij – ook van zichzelf – 'niet loyaal' zou vinden. 'Maar hierop mag deze coalitie niet stranden,' zodat een 'carrément verwerpen' van het voorstel lastig was. De PvdA zou hem ertoe moeten dwingen de sociaal-democratische staatsman in Bonn te laten vallen.

Er lag meteen ook een voorstel voor een zetelverdeling. Het CDA zou de premier leveren en ook op Financiën komen, maar alle andere gezichtsbepalende posten gingen naar de PvdA, ook het door het CDA opgeëiste ministerie van Onderwijs. Van Agt wilde elke discussie over het premierschap uit de weg gaan. 'Het gaat mij tegenstaan dit te bespreken,' zei hij doodleuk tegen zijn fractiegenoten. Van Agt zegt nu: 'Toen Ruud en Jan het ontwerp voor een regeerprogram hadden geproduceerd, was het voor mij een gedane zaak. Ik moest daarvoor buigen.' Hij liet zich nog eens adviseren door die andere supereem begaafde econoom. 'En inderdaad, Jelle Zijlstra keurde het af, hetgeen mij sterkte in het idee dat het niet goed zat. Dat heeft een geweldige rol gespeeld in de mislukking die later volgde. De paragraaf waarover het kabinet uiteindelijk is gestruikeld, de financieel-economische – de *Zijlstra-paragraaf* zal ik maar zeggen – was natuurlijk van de econoom uit Rotterdam. Jan de Koning was niet helemaal ongeletterd *in economics*, maar hij had niet de allure daarvoor en ook niet de pretentie. Bovendien paste de opzet van die paragraaf goed bij wat Ruud als fractievoorzitter ten beste had gegeven. We stellen dus vast: Ruud was consistent!'

Vanaf dat moment begonnen de capriolen. D66 eiste dat eerst de zetelverdeling en het premierschap zouden worden geregeld, daarna pas de inhoud. Van Agt deed daarop weer een onverwachte stap. Hij stelde een *Grote Sprong Voorwaarts* voor, een poging zijn wil 'voluit te tonen'. Hij zou alle CDA-amendementen in zijn tas laten zitten, als Den Uyl en Terlouw dit ook deden. Dan zou het regeerakkoord meteen rond zijn. De Koning had, laconiek als altijd, tevoren al onderhands laten weten dat Lubbers en hij wijzigingsvoorstellen toch zo veel mogelijk tegen elkaar zouden wegstrepen. Terlouw kwam echter met een andere aanpak om vertrouwen te winnen: CDA en PvdA moesten beide hun politiek leider buiten het kabinet laten. Van Agt beschreef dit in kleine kring vilein als 'Ni Agt, ni Uyl. Wij mochten wel ons talent, maar niet onze naam aan het kabinet geven.'

Den Uyl wees dit bruusk af. Van Agt zei daarop dat hij een nieuwe co-

alitie alleen voor mogelijk hield als hij zich zou terugtrekken uit de politiek. Een nieuwe vloedgolf telegrammen en adhesiebetuigingen overspoelde het partijbureau. Terlouw probeerde in het geheim nog iets. Hij nam de Grote Sprong Voorwaarts over en koppelde die aan zijn 'ni Agt, ni Uyl'-idee. Het CDA mocht van D66 dan wel een ander als premier voordragen. Den Uyl noemde dat 'een affront aan de fracties' van PvdA én CDA. Terlouw en Den Uyl begonnen elkaar steeds heviger te irriteren. De formatie zat muurvast. In een spoedberaad hoorde de CDA-fractie op zaterdag 4 juli ademloos toe hoe Van Agt zijn relaas deed. De economen waren ontzet over zijn sprong voorwaarts. 'Wel zéér vergaand,' vond Bert de Vries. Hadden ze daarvoor nachten moeten werken aan die amendementen? Maar het meest opvallend was wel Van Agts slotwoord: 'Nou *alors*, wat willen we? De conclusie dat Dries van Agt opstapt acht ik niet verwerpelijk, *a priori*.'

Van Agt kreeg iedereen over zich heen. Eensgezind als zelden tevoren zei de fractie dat zó geen coalitie tot stand kon komen en dat vooral D66 zijn boekje ver te buiten ging. Van Agt herhaalde dat het over zijn kandidatuur voor het Catshuis 'toch moeilijk kon worden. Ik wil niet uitsluiten dat alsnog een spoedberaad nodig is', wellicht meteen na het weekeinde. Sommigen vroegen ongerust door over deze plotselinge reserve, maar hij liet verder niets los. Van Agt was met nog iets bezig, zoals hij nu monkelt: 'Als het land in nood is, gaan we naar oom Jelle.'

De dag tevoren waren Dries van Agt en Piet Bukman naar Wasse naar gereden om Jelle Zijlstra te bezoeken. 'Het was een mooie middag, de zon scheen. Ik moest mee, Dries vond dat relevant. Ik kwam een paar minuten later aan en ik had het gevoel dat ik in mijn auto had kunnen blijven zitten,' vertelt Bukman. Van Agt en hij vertelden Zijlstra dat alleen hij aanvaardbaar zou zijn als CDA-premier in de plaats van Van Agt. Beatrix en de twee informateurs wisten hiervan, dat werd hem meteen duidelijk gemaakt. Zijlstra voelde er niets voor. Hij zou dan 'werktuig' zijn bij 'de uitvoering van door mij gewraakte PvdA-plannen', vooral van de blokkade van de persoon Van Agt.<sup>110</sup> Hij herhaalde zijn zware kritiek op het financieel-economisch pakket van informateur Lubbers en kritiseerde scherp de rakettenformule. Niettemin zou hij het klemmend verzoek overwegen.

Van Agt was met een hard hoofd naar Zijlstra gegaan: 'Ik had er niet veel illusies over. Er leek geen speciale reden waarom er bij hem nu een bereidheid zou zijn die in 1977 ontbrak.' Toch hoopte hij zo een oplossing dichterbij te kunnen brengen, omdat de PvdA een coalitie onder CDA-premier Zijlstra wel zou accepteren. Die indruk leek juist,

want ook Jan de Koning deed een beroep op Zijlstra, met de instemming van Den Uyl.<sup>111</sup> Van Agt zag het nogal simpel: 'In de beleving van de PvdA was nagenoeg iedereen als premier beter dan ik, dan deze schavuit. Jelle Zijlstra had een aureool dat nooit is vervlogen, ver boven het gewoel uitgestegen was hij. *Nee* tegen Jelle Zijlstra? Dat had de PvdA niet kunnen doen.' Geen van de indringende pleidooien had succes, ook een gesprek van de Bankpresident met Beatrix en een extra gesprek met Ruud Lubbers niet. Zo slaagde Van Agt er voor de derde keer niet in Zijlstra op zijn stoel te tillen.

Van Agt kon weer niet ontsnappen. En hij beseftte nu dat de voorgestelde ingrepen al voor het begrotingsjaar 1982 op drijfzand gebouwd waren. Zijlstra had dit hem en Lubbers scherp voorgehouden. Daar zou hij nu zijn pijlen op richten. Intussen zette de CDA-top hem onder druk. 'Jan de Koning heeft een belangrijke rol gespeeld. Dries is overgehaald te continueren als kandidaat-premier. Hij is er met lange tanden aan begonnen en die werden alleen maar langer,' vertelt Bukman. 'Ik zei toen we die sessie met Zijlstra achter de rug hadden: Dries, het is helder. Nou moet je het zelf maar doen.' Ook dát was weer sprekend 1977.

Jan de Koning kreeg in deze periode steeds meer gewicht. Bukman en Lubbers waren nog aan het groeien in hun rol. Zij konden de worstelingen van Van Agt moeilijk opvangen. De Koning kon dat wel, daar had hij in het voorbije kabinet op geoefend. Hans Wiegel vertelt dat Jan de Koning bij moeilijke kwesties regelmatig de opdracht kreeg om met de oude, kalme VVD-minister van Verkeer, Tuynman, met een oplossing te komen. 'Dries en ik namen hun voorstel altijd over. We kwamen er altijd uit, omdat zij twee wijze goeroes waren. En omdat ze alletwee zo aardig waren.' Jan de Koning zei later over zijn relatie met Van Agt: 'Ik was een beetje een ordehandhaver. Als hij er weer eens tussenuit trok, naar de *Tour de France* of wat dan ook, dan sprak ik hem daar later op aan, omdat ik vond dat hij dat niet had moeten doen. Daar was ik echt partijman in, streng; de organisatie moet kloppen, anders werd het een puinhoop.'<sup>112</sup> Lubbers had De Koning ook leren waarderen. Die waardering groeide snel uit tot bewondering en vertrouwen: 'We waren heel duidelijk een team. Er waren geen dubbele bodems onder. Ik had met Jan zo'n open lijn dat we alles wisten van elkaar.' De Koning zei zelf: 'In onze relatie is nooit plaats geweest voor listigheden.'

Nu *oom Jelle* niet wilde, bleef Van Agt. Na enkele dagen begon het beroep op Zijlstra in de journalistiek rond te zingen. Van Agt erkende het in een brief aan de fractie en het partijbestuur. Die sloeg in als een

bom. Was Van Agt toch weer bijna het bos ingegaan? Het had nog een andere uitwerking: dit liet zien hoe ver hij bereid was geweest te gaan om het vertrouwen van de nieuwe coalitiepartners te winnen. Die konden Van Agt niet blijven blokkeren zonder de volle schuld van een mislukte formatie op zich te laden.

Lubbers probeerde zijn oude baas uit het rode kabinet met de witte rand tot rede te brengen. 'Dat heb ik zonder Jan de Koning gedaan. Ik kende de spanningen tussen Van Agt en Den Uyl uit dat vorige kabinet en ik dacht: ik ga tóch een poging wagen. Ik ben naar Den Uyl gegaan met het pleidooi dat hij niet zelf in het kabinet moest gaan zitten. Ik zei tegen Joop: "Als jij in de Kamer de fractie leidt, hebben we meer kans dat het kabinet goed kan functioneren." Den Uyl heeft mij gezegd: "Ruud, ik ben tot veel bereid, maar dáár ben ik niet toe bereid. De eerste man van de PvdA móet in het kabinet zitten." Dat is een vrij stevige botsing geweest tussen ons. De pijnlijkheid van deze coalitie begon bij mij toen ik Den Uyl niet kon overtuigen van die stap.'

Jan Terlouw ging uiteindelijk door de bocht. Zijn 'ni Agt, ni Uyl' had precies het omgekeerde bereikt. Na enkele dagen ging ook de PvdA-fractie om. Het ging er nu om de pil voor Den Uyl te vergulden. De informateurs – aangevuld met Ed van Thijn – pasten hun voorstellen aan, zodat de PvdA zowel Onderwijs als een 'superminister' op Sociale Zaken zou krijgen. Deze zou vice-premier en integrerend minister voor het sociaal-economisch beleid zijn. De amendementen van de CDA-fractie en de kritiek van Zijlstra waren beperkt verwerkt. Van Agt meldde dit pakket te zullen verdedigen, behalve de defensieparagraaf vanwege de rakettenkwestie. Het economisch deel had hij 'het voordeel van de twijfel' gegeven. Over de rakettenformule was Van Agt onthutst, want de PvdA liet een voetnoot plaatsen waardoor zij elk besluit zou kunnen blokkeren. 'Ons land zal in Europa en in de relatie met Duitsland ernstige gevolgen zien,' zei hij duister.

Na lang heen en weer praten besloot de fractie Van Agt opnieuw met wijzigingsvoorstellen op pad te sturen. Hij omschreef zijn houding zo: 'Ik zal pittiger aan de onderhandelingstafel dan voor de pers' de kritische kanttekeningen proberen te verzilveren. Met spottende blik had hij al gezegd: 'Bij de wielerronde staan ze keurig aan de startlijn klaar, maar hier vechten we nog om de rugnummers.' Vervolgens had hij bij de Ronde van Boxmeer het startschot gegeven en zich aan de juichende wielersfans gelaafd. Uren te laat verscheen hij aan de onderhandelingstafel. Den Uyl ijsbeerde grommend en De Koning kon weer zien hoe de orde te handhaven.



Elke millimeter kostte dagen crisisberaad. Nieuw fractielid Jan Krajenbrink noemde het 'een pistool op de borst met Lubbers aan de trekker'. Van Agt vreesde dat zijn partij zou zwichten. 'Het CDA moet staatur kunnen opbrengen. Ik durf de kiezers anders niet meer onder ogen te komen.' Na een dramatische schorsing was de fractie bereid Van Agt te volgen in 'een majeure daad': de formatie kon worden voltooid als enkele punten nog eens werden opgerekt. Den Uyl weigerde alleen de economische pijnpunten, zoals Zijlstra die had aangegeven, verder te bespreken. Van Agt trok een vrolijk gezicht. Intern zei hij echter: 'Ik was bewust *bonne mine*, ik poogde te stralen. Maar ik ben niet bereid gekke Henkie te spelen.'

Een CDA-PvdA-duo ging de besprekingen afronden. Ed van Thijn bleef aan en kreeg gezelschap van de Limburgse gouverneur Kremers. Probeerden de koningin en haar adviseurs zo een alternatief voor de premier alvast in stelling te brengen? Vrij snel bereikten Kremers en Van Thijn overeenstemming over de samenstelling van het kabinet. Dat deed pijn binnen het CDA. De oude CHU-top kwam in het geweer om zijn voorman Van Leijenhorst te redden. Zelfs onderkoning Scholten roerde zich. Gerrit Braks werd ineens opzij geschoven. Jan de Koning moest uiteraard een sleutelrol kunnen vervullen en kwam op Landbouw. 'Omwille van de bloedgroepen kon ik niet blijven. Dat heeft me gekwetst,' geeft Braks toe. 'Wat ik Dries kwalijk nam, was dat het stiekem gebeurde. Ik kreeg een telefoontje van Jan de Koning toen hij al benoemd was.' Sommigen dachten dat Van Agt op de valreep zo de afkeer van de nieuwe coalitie hoopte aan te wakkeren. Deetman meende zelfs dat dit het begin van het einde van Van Agt was. Ook Ruud Lubbers ziet in de toestanden van deze weken een overgang naar een nieuwe fase voor het CDA. 'Het primaat van Van Agt wordt verkrampt. Hij heeft wel een enorme populariteit in de partij, Dries heeft zijn eigen krachten, maar je ziet bepaalde mensen op Dries afknappen. Dat is de opmaat naar de volgende fase in het leiderschap van het CDA. Hij dwingt nog wel veel af, maar in wezen gaat daar het primaat over.'

De waarschuwing van Zijlstra om al voor 1982 zekerheid te bieden werd niet beantwoord. Van Agt verlangde concrete invulling, maar Den Uyl weigerde en Terlouw durfde niet door te zetten. 'Geen begin van een overeenstemming tussen de partners in spe over dit majeure punt,' concludeerde Van Agt. 'Dit wordt geen levensvatbaar kabinet, voorzover ik dit zie. *Mission impossible*. Die zal ik niet vervullen.' Diezelfde avond werd oud-minister De Gaay Fortman, de man van de in-

braak door de PvdA in de ARP van 1973, op de tv om zijn mening gevraagd. Hij eiste een kabinet van het CDA met de PvdA en beschreef Van Agts optreden als onzedelijk.

Kon het CDA uiteindelijk toch wel tot het kabinet toetreden? Die vraag eiste twee dagen beraad en het was te merken dat Lubbers en De Koning weer terug waren als gewone fractieleden. Lubbers zette de toon. Hij gaf een 'aanvankelijk oordeel mijnerzijds'. Hij deelde Van Agts sombere analyse niet, al vond ook hij de uitkomsten 'minder dan wenselijk. Het kabinet moet er mét Van Agt komen, dat is waar het mij om gaat'. Veel fractieleden smeekten Van Agt bijna. Piet van Zeil zei: 'Vluchten voor de verantwoordelijkheid past niet bij het CDA en zeker niet bij u.' Jan de Koning was bondig. Hij vond het regeerakkoord een voldoende basis. 'Alternatieven daarvoor zijn dermate inferieur! Een andere coalitie kan gewoon niet.' De fractie moest Van Agt zien te overtuigen of hem volgen in zijn afwijzing. 'Het kan niet zonder Van Agt. Dus kan het zeer tot mijn spijt niet.' Voor zijn AR-vrienden herinnerde De Koning nog even eraan hoe zij – als voorbeeld van hoe het niet moest – Biesheuvel in 1973 hadden laten zakken.

Van Agt zette zijn dilemma uiteen. Al zijn pogingen vertrouwen te winnen voor de nieuwe coalitie waren afgeketst. Het kabinet zou beginnen zonder eensgezindheid over maatregelen die meteen moesten worden genomen. 'Ik ben me rotgeschrokken. Ik ben er dagen en nachten mee bezig geweest. Geen gril, kolder in de kop of kwaai koorts is dit.' Hij kon zich er niet toe brengen 'op hoop van zegen ja te zeggen. Ik begin er zo niet aan. Je moet toch het minimum aan geloof en vertrouwen in jezelf hebben.' Die uitspraak is onthullend. Net als in 1977 was het dat minimum aan vertrouwen in zichzelf dat hem ontbrak bij zo veel druk, zo veel dilemma's en bij Den Uyl als beoogde partner.

De fractie hoorde het als versteend aan. Van Agt liet tot slot een stemming houden, de eerste in die rumoerige formatiemaanden. Vijfendertig leden steunden zijn *nee* tegen het concept-akkoord. Twaalf leden wilden *ja* zeggen, niet alleen als vanouds zes loyalisten, maar ook de twee defensiespecialisten Frinking en J. de Boer, oud-partijsecretaris Krajenbrink en onverdachte CHU'ers als Hanske Evenhuis en Wim Deetman. Toen de stemverklaringen werden opgetekend kwam de klap. Ruud Lubbers meldde dat hij – in navolging van Jan de Koning – alléén *nee* had gestemd omwille van de noodzaak tot steun voor Van Agt. Vijftien anderen verklaarden bij hand opsteken het daarmee eens te zijn. Jan de Koning was één van hen. Ook het gezaghebbende economenduo Gerritse-De Vries, KVP-nestor Mommersteeg, oud-KVP-

voorzitter Van Zeil en minister De Ruiter kozen daarvoor. Bijna dertig van de achtenveertig leden hadden dus – anders dan Van Agt – *ja* willen zeggen.

Van Agt ging naar de koningin. ‘Ik heb Piet Steenkamp als informateur voorgesteld, omdat ik die politiek minder gepredisponeerd vond. Hij was niet geprogrammeerd richting PvdA. Ook niet tegen. Hij was opener.’ Andere fracties noemden de koningin blijkbaar andere namen, want zij wees oud-minister De Gaay Fortman aan als informateur. Die keuze was omstreden. Hier was nauwelijks sprake van een opstelling boven de partijen. De Gaay Fortman was geen erkend financieel-economisch deskundige en zeker geen CDA’er zonder coalitievoorkeur. Zijn tv-optreden twee dagen eerder had hem deel van het politiek gehakketak van het moment gemaakt. Van Agt tracht kies te blijven in zijn reactie: ‘Ik heb zijn benoeming niet als een affront ervaren. Duidelijk was dat De Gaay Fortman al in 1973 had aangetoond hoezeer hij was geporteerd voor een kabinet met de PvdA. En nu, gelet op de verkiezingsuitslag, *a fortiori*.’

Het was welletjes. Van Agt meldde zich af, geveld door ‘een tijdelijke recessie van strikt biologische aard’. Hij stelde niet alleen een ontmoeting met De Gaay Fortman uit, hij schreef ook een brief aan de CDA-fractie. Hij stapte op als voorzitter en onderhandelaar. Voor het premierschap was hij nog wel in, maar dan moest er een deugdelijk regeerakkoord komen, ‘dat de rechte weg gaat naar economisch herstel en dat maar voor één uitleg vatbaar is en dus als zodanig geen bron kan zijn van conflicten bij het maken van beleid’. Scherp wees Van Agt zijn fractiegenoten erop hoe hij voortdurend hun eigen kritiek ‘over met name de programconclusies op sociaal-economisch en financieel gebied’ had vertolkt. Kritiek dus op het werk van vooral informateur Lubbers, maar dat schreef hij niet letterlijk. De president van De Nederlandsche Bank en het Centraal Planbureau deelden de bezwaren, zij waren ‘merendeels (heel) kritisch’, schreef hij met nadruk. Het uiteenvallen van de fractie op 19 augustus en de stemverklaring van Lubbers en zijn veertien medestanders hadden zijn ‘positie als onderhandelaar in eventuele nieuwe gesprekken met de PvdA en D66 danig verzwakt. Dat feit heeft grote politieke betekenis’. Daar voegde hij de felle verwijten van De Gaay Fortman aan toe en constateerde dat die ‘in politiek opzicht van cruciaal belang’ waren. Van Agt wilde zo niet verder en gaf het fractiebestuur de raad Jan de Koning als fractievoorzitter de formatie te laten afronden.

De fractie voelde weinig voor het desavoueren van Lubbers. Van Agts

brief was hard aangekomen, men verweet hem solisme. 'De brief is schadelijk voor het CDA, voor Van Agt zelf en voor anderen in het CDA,' zei Piet van Zeil. De steun voor Lubbers als nieuwe onderhandelaar was unaniem. Hij zelf vond de klus geen feest. 'Als het nu een zaak tussen ons tweeën was, zou ik het niet doen,' ontviel hem, het was een 'hachelijk avontuur'. Lubbers eiste steun van heel de fractie. 'Anders heeft 't geen zin. Ik zie er als een berg tegenop, als dat niet kan.' Lubbers had nog een reden voor dat gevoel, erkent hij. 'Ik had me er helemaal op ingesteld om zodra het nieuwe kabinet-Van Agt er zou zitten, iets anders te gaan doen. Het was meer een punt zetten dan iets anders, ik had nog geen alternatieven. Waarschijnlijk weer terug naar m'n bedrijf, daar was ik even lang in geweest als in de politiek: tien jaar.' Niettemin deed Lubbers wat hem werd gevraagd en viel in. De kabinetsformatie werd nu snel afgewikkeld. Iedereen wilde er vanaf.

*Een scheutje minder rood en een scheutje meer groen*

Van Agt had gewonnen en verloren tegelijk. Zijn tweede kabinet kwam er binnen twee weken. De 4,5 miljard gulden bezuinigingen voor 1982 en de rakettenkwestie werden in toverformules verstoppt. Van Agt was toch weer premier en had de politieke hoofdpunten kunnen domineren. Maar hij zat tegelijk muurvast. Vice-premier Den Uyl zei op de televisie over tegenstrevers van zijn beleid: 'Als ze me voor de voeten lopen, dan schop ik.' 'Ze' waren gewaarschuwd, de premier en zijn compaan op Financiën, Fons van der Stee. Van Agt was het zich bewust: 'Wij zaten er met de instelling: we zullen onze huid héél duur verkopen. Wij waren nillens willens tot het kabinet toegetreden, in de overtuiging dat het programma niet goed was. Dat was sterk bevestigd door paus Jelle. Het gevecht ging door, we gingen door met formeren, daar kwam het op neer. Eigenlijk hebben Fons van der Stee en ik het programma nooit ten volle geaccepteerd. Wel is het één slag te veel te stellen: ze hadden het vaste voornemen om hun kabinet zo gauw mogelijk te doen stranden en hebben dienovereenkomstig gehandeld.' Eén slag te veel, meer ook niet.

Al vanaf de eerste dag was het kabinet meer een wapenstilstand dan een coalitie. Den Uyl begon zijn superministerschap, nu projectministerschap genoemd, door een clubje ambtenaren een grootscheeps banenplan te laten opstellen. Het CDA volgde dit met argwaan, ook al omdat socialistische planningseconomen als Ritzen de theoretische

kaders ervoor mochten opschrijven. Van Agt was weer uitgedaagd door de situatie. Vlak voor de eerste zitting van zijn tweede kabinet sloop de premier de Trêveszaal binnen. ‘Rondom de ovale tafel van de ministerraad zijn de zetels historisch bepaald. De premier zit in het midden, aan zijn rechterhand de vice-premier en nog een plaats verder de minister van Financiën. Als Fons daar was gaan zitten, had ik hem niet kunnen zien. Vlak voor de eerste werkvergadering heb ik daarom enige kaartjes van de tafelschikking verwisseld. Daar wist niemand iets van, zelfs het secretariaat van de ministerraad niet. Fons van der Stee kwam nu pal tegenover mij te zitten. Ik had mij voorgenomen: als Fons lelijk kijkt, ga ik rot doen. Fons is zo’n aardige man, zo inschikkelijk – volgens sommigen te coöperatief – als *díe de dampen in had* dan, zo had ik me in het hoofd gezet, was het kabinet fout bezig. Dan moest ik mijn verzen tegen de prikkels slaan. En zo is het gegaan. Op die tafelschikking is het kabinet gevallen. Er was veel ritueel vergaderen voor nodig om vast te stellen dat we gebroken waren. Het kabinet is nooit echt van de grond gekomen.’

Lubbers schudt zijn hoofd: ‘Het werd niks meer met Van Agt II. Als fractievoorzitter deed ik met mijn collega’s van PvdA en D66, Wim Meijer en Laurens Jan Brinkhorst, nog moeite voor reanimatie. Ook zij vonden Van Agt niet onredelijk in zijn opstelling, ze vonden het een onredelijk kabinet. Van der Stee probeerde er het beste van te maken, maar was niet in staat de kloven te overbruggen. Den Uyl kon zijn draai niet vinden en dat leidde ook tot kritiek van de PvdA-ministers. Die hoek, daar zat het niet lekker, hoorde ik van Meijer. Wij drie fractievoorzitters liepen almaar zuurstofmaskers aan te dragen.’

Dat het kabinet bij aanvang al in ontbinding verkeerde, bleek toen Van der Stee nieuwe gaten in de begroting aankondigde en direct een lijmpoging nodig was door twee economen uit de PvdA. Even later, tijdens het debat over de regeringsverklaring, speelde zich achter de schermen een klein drama af. Ed van Thijn: ‘Dries wilde de beantwoording uitstellen. De overige ministers waren daarover ontzettend kwaad. Daarop heeft Van Agt Van Mierlo en mij ontboden op het ministerie van Algemene Zaken, het Torentje werd toen verbouwd. Dries was totaal ontredderd. “Ik kán mijn vriend Wiegel niet van katoen geven. Jongens, help me, ik moet even op adem komen,” zei hij. Vervolgens kwam zijn vrouw Eugenie, die was ook opgetrommeld. “Eutie,” zei Dries, “ik heb het weer verknald.” Hij was er slecht aan toe, ik zag dat het geen toneelstuk was, dat houdt een keer op. Toen hebben Hans en ik in de ministerraad gepleit voor een dag uitstel.’ De dag daarop

gaf de aangeslagen Van Agt in het debat het woord regelmatig aan zijn ministers.

De twee CDA-informateurs waren gedesillusioneerd. 'Jan de Koning was een Dries-man, had bij hem in het kabinet gediend, was bij hem gebeven,' vertelt Lubbers. 'Hij beseftte dat het geen best kabinet was, eigenlijk al voordat het op gang kwam. Jan was een man van duidelijkheid. Er moest beleid worden gevoerd en dat moest gelet op de verkiezingsuitslag met de PvdA gebeuren. Ging dat niet, dan zat er niets anders op, dan moest het kabinet maar ten onder gaan. Daarin steunde hij Dries van Agt volledig en wij deelden die opvatting samen. Onze teleurstelling zat niet in de opstelling van Dries, maar in het direct onmogelijk blijken van het noodzakelijke beleid.'

Van Agt onderstreept de loyaliteit van de oud-informateur. 'Markant present in dat kabinet heeft Jan de Koning nooit enig teken van misnoegen, laat staan afkeuring, gegeven. Ik heb nooit van Jan te horen gekregen: "Dries je gaat te ver, je geeft het kabinet geen eerlijke kans, je bent aan het overvragen." De vraag naar zijn geloof in het eigen regeerakkoord kwam bij mij op toen ik zag hoe hij zich gedroeg bij zwaar weer. Jan de Koning heeft heel loyaal deelgenomen aan het opstellen van de begrafenisstoet.' Een sereen 'beul maak het kort' kreeg bij De Koning de overhand, terwijl Van der Stee tegenvaller op tegenvaller moest aankondigen. Steeds dieper moest worden gesneden om alleen al de vaag ingevulde voornemens voor 1982 te kunnen waarmaken. Steeds minder kon van Den Uyls banenplan terechtkomen. Hij nam zich zelfs voor in de sociale zekerheid te snijden. Zijn eigen partij, aangevoerd door de radicale voorman Max van den Berg, en de FNV van Wim Kok lieten weinig na om Den Uyl het leven zuur te maken. Den Uyls ingrepen (twee dagen ziek voor eigen kosten van werknemers) doen nu in de tijd van premier Kok bijna hartverwarmend sociaal aan.

De Statenverkiezingen van maart 1982 wierpen intussen hun schaduwen vooruit. De peilingen voorspelden voor de PvdA een debacle. Van Agts taaie volharding en de nieuwe VVD-aanvoerder Ed Nijpels deden het goed tegenover de steeds somberder Den Uyl. De uitslag was een nachtmerrie voor Den Uyl en de zijnen, zij verloren meer dan een miljoen kiezers: van 2,5 naar 1,4 miljoen. In fictieve Kamerzetels was de val van 53 naar 34. De klap viel vooral in de grote steden en in het zuiden van het land. Het CDA deed het goed vergeleken bij de Kamerverkiezing: 33,4 procent, fictief goed voor 52 Kamerzetels. De VVD werd de tweede partij van het land. CDA en VVD waren samen goed

voor 87 zetels. Terwijl de uitslagen binnenrolden won de plaaggeest in Van Agt het al snel van de coalitieleider. Wat dacht de premier van de consequenties voor de coalitie? werd hem gevraagd. Van Agt ontviel het *bon mot* dat het nu 'een scheutje minder rood en een scheutje meer groen' zou moeten zijn. 'Dat was toch zo?' zegt hij. 'Toen ik zag dat dit kabinet zou sneven, was er nog maar één vraag interessant: hoe speel ik de eindpartij?'

Bij die eindpartij kon Van Agt rekenen op twee krachten: de buiteling van financiële rampspoeden en taai verzet tegen de pretenties van het superministerschap van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Door uitbreiding van een stuurgroep voor het banenplan kreeg het CDA meer grip op die moloch en kon de 'verhindermacht' van de ambtelijke apparaten toeslaan.<sup>113</sup> Den Uyl begon dreigementen te uiten: hij eiste meer geld en verbood een loskoppelen van lonen en uitkeringen. Zo niet dan zou de PvdA de coalitie opblazen. D66 kreeg er genoeg van en ging openlijk Van der Stee steunen. Dit maakte Van Agts positie nog steviger.

De recessie sloeg diepe wonden, de werkloosheid groeide met tientot vijftienduizend mensen per maand. Het overheidstekort steeg met procenten tegelijk per jaar. Uitstel van ingrepen kon niet langer. Of zoals Gerrit Gerritse aangeeft: 'In 1980 werd Andriessen nog geofferd, in 1982 waren de geesten rijp in het CDA. Iedereen voelde aan dat er iets moest gebeuren. De noodzaak om door te douwen werd urgenter.' Wat veel zei, was de stilte van Jan de Koning. Hij nam het niet op voor de rode coalitiepartner. In de PvdA hoorde men die radiostilte ook. 'Hij kon hard zijn in zijn oordeel. Dat was een enorme tegenvaller voor Den Uyl; dát had Joop nooit verwacht van Jan de Koning. Hij heeft het nooit begrepen volgens mij,' vertelt Bram Stemerding.

Anderen dachten er weinig anders over dan De Koning. Braks: 'Het beleid was chaotisch en Van Agt leidde zijn kabinet ongeïnspireerd. Het viel ook niet mee met Den Uyl op zo'n idioot opgetuigde positie, die álles beter meende te weten dan Dries.' Arie Oostlander wijst op de ideologische kant, op de gegroeide identiteit van het nieuwe CDA. 'Het CDA moest maar eens laten zien waar het voor stond. We wilden geen *mooiweerp* partij zijn, zoals de PvdA opnieuw bleek te zijn. De lijn was: geen doekjes erom winden, we gaan diep ingrijpen in de verzorgingsstaat.'

De impasse en de ruzies in het kabinet maakten de mentale omslag in het CDA mogelijk. 'Het tweede kabinet-Van Agt heeft de weg geëffend. Den Uyl en Jan de Koning hebben daarin een grote rol ge-

speeld,' zegt Gerritse. De een door de economische werkelijkheid te miskennen in het polarisatiedenken en maakbaarheidsdenken van zijn banenplan. De ander door snel na het doorzetten van het regeerakkoord met de PvdA de mislukking ervan te aanvaarden en de steven resoluut te wenden. Dat De Koning deze coalitie eerst had doorgezet, verwijt Gerritse hem niet al te hard. 'De man kon ook wel eens iets fout doen!' De Koning had uit het voorbije jaar een scherpe les getrokken: de relatie met de vakbeweging was onder een coalitie met de PvdA slechter dan ooit. Ed van Thijn: 'Toen het kabinet viel zei hij: wij dachten altijd dat met de PvdA de vakbeweging aan ons werd geklonken. Nu we zien hoe die tegen jullie tekeergaat heeft het geen enkele zin om met jullie door te regeren.'

De val van het kabinet, 'het opstellen van de begrafenisstoet', ver-eiste al Van Agts finesse. 'Het was zaak zo te manoeuvreren dat alléén de PvdA zou uittreden.' Terlouw's D66 wilde hij losweken van Den Uyl. Hij kreeg het voor elkaar dat ook de PvdA-ministers op Goede Vrijdag, dag van de kruisiging, akkoord gingen met een extra sanering van de overheidsuitgaven. Dat joeg die partij en de vakbeweging in de gordijnen. Na nachtenlange vergaderingen, schorsingen en intern be-raad lag er 11 mei 1981 een eindbod, dat Van Agt met Lubbers had op-gesteld. Hij had zijn rugdekking dus voor elkaar. De ministers van D66 volgden de premier; Den Uyl en de zijnen niet. 'Staatsrechtelijk was dát het moment van beëindiging, toen de Partij van de Arbeid uit-trad. Dat was natuurlijk dé manoeuvre,' stelt Van Agt tevreden vast. Lubbers: 'De pijnlijkheid was voorbij, het einde was een verlichting. Het onmogelijke was niet gepresteerd.'

Dries van Agt had standgehouden, zoals hij zichzelf had beloofd. Hij had het enige kabinet dat kon, een kabinet met de PvdA onder zijn leiding, als vuurproef doorstaan. Hij had het niet kunnen tegenhou-den, ook niet toen de basis ervan drijfzand bleek. Hij had het geleid vanuit het idee zijn huid duur te verkopen. Hij was erin geslaagd daar-bij de samenleving de mentale omslag, die in de zomer van 1981 al na-kende was, te laten maken. En hij had het links blok gespleten. Dat al-les in weinig meer dan een halfjaar. Dries van Agt was volleerd. 'Bij mijn critici blijft de vraag spelen: heeft hij zijn gelijk gekregen, of heeft hij zijn gelijk gemaakt? Het is geen zuivere test. Weliswaar is gebleken dat het kabinet niet levensvatbaar was, maar hoe kwam dat? Dan zeg ik mijn criticasters: doe geen beroep op het intreden van een voorspeld onheil nadat je zelf dat onheil in de wereld hebt gebracht.' En voegt hij die critici toe: Het kabinet dat zij hadden gewild, was er toch geko-



men? 'Ja, en zie wat voor een succes het werd! Voor de interne sanering van het CDA is dat kabinet buitengewoon heilzaam geweest.'

*Nein. Aber doch?*

Toen de lucht uit de banden van het kabinet was gelopen, was Van Agt 'leeggeknepen als een citroen. Het kabinet had niets gepresteerd. Toch was het een vermoeiende periode geweest. Eerst de formatie en daarna crisis op crisis.' Piet Steenkamp timmerde een kabinet van CDA en D66 in elkaar. 8 september zouden er nieuwe Kamerverkiezingen zijn. Hans de Boer en Wim Deetman werden van staatssecretaris minister. Hans van den Broek niet. 'Dat was pijnlijk,' zegt Lubbers. 'Hans was veel meer dan ik een *Van Agt-man*. Maar dan knapt er iets bij hem.' Van Agt zucht bij de herinnering. Hij insisteert dat hij óp was, maar dat hogere machten hem indringend verzochten die zomer het buitenland er toch maar zelf bij te doen. 'Ik was werkelijk uitgewoond. Niet alleen fysiek was het slopend geweest, maar ook mentaal.' Zijn politieke Heiland begreep het maar al te goed. Steenkamp: 'Die man was doodmoe. Dries is in de jaren daarvoor herhaaldelijk bij mij thuis in Eindhoven geweest en zei steeds: "Piet, was het nou maar mogelijk voor een minister eens drie maanden z'n ambt neer te leggen en dan gewoon weer terug te komen." Het pakte hem enorm aan.'

Van Agt denkt er nog steeds zo over. 'Als ik had kunnen recupereren, ja dan. Maar er was het beklemmende vooruitzicht van 's ochtends na afloop van weer zo'n slopende verkiezingscampagne wéér naar de fractievergadering. Dan begint het héle circus weer te draaien: majesteit, onderhandelingen, pers. Wie weet voor hoe lang ik weer premier zou moeten worden. Het vloog me aan.' Tegen campagneleider Smits zei hij: 'Ik heb alle groten der aarde ontmoet en heb een troonwisseling meegemaakt. Ik ben zelfs bij de keizer van Japan geweest. Wat moet ik nog meer?' Bovendien dreigden complicaties op buitenlands terrein.<sup>14</sup> Midden in de zomer zou in Suriname een coup tegen legerleider Bouterse op de rol staan. Mensen in Nederland, hun relaties met Washington én met Brazilië en Venezuela waren verwikkeld in die affaire. Een officieel bezoek aan die twee staten werd schielijk afgezegd. Van Agt treurde er niet om: 'Ik kon het niet meer opbrengen. De programma's waren klaar, er waren draaiboeken, alles. Maar ik kon niet meer.'

Niet iedereen was overtuigd van Van Agts beklemd gemoed. Dat

bleek toen de vraag rees naar het lijsttrekkerschap bij de vervroegde verkiezing van september. Bukman: 'Hij was de beste die we in portefeuille hadden. Uren en uren heb ik met hem gesproken op het Cats-huis.' Bukman hield geen hele betogen, het was al moeilijk genoeg om tot Van Agt door te dringen. 'Er kwamen geen ingewikkelde verhalen bij. Het was: jij bent goed voor zeer veel stemmen en bij een ander moeten we maar afwachten. Populariteit! Succes verzekerd! Ja, het móest,' kreunt Van Agt. Tegelijk werd de toekomst van het CDA ook breder geregeld. De nieuwe minister van Onderwijs, Wim Deetman, kreeg te horen dat het 'zeer wel denkbaar' was dat hij bij vertrek van Lubbers fractieleider zou worden. Enkele actuele boekwerken over economie en internationaal beleid gingen al vast ongezien Deetmans ministers-tas in, voor tijdens zijn vakantie.<sup>115</sup>

Het schuiven met de pion Deetman was onderdeel van een complex spel binnen de CDA-top. Jan de Koning: 'Dries had eigenlijk al voor de verkiezingen weg gewild. Toen hij me dat kwam vertellen, riep ik: "Ben jij gek, dat kan helemaal niet!" Ik was dus op zijn afscheid voorbereid.'<sup>116</sup> Lubbers: 'Jan de Koning was een Dries-man, maar bij hem was het wel: geen kamikaze voor het CDA, er zijn grenzen. Dan krijg je dat Dries' leiderschap is overgegaan, eerder nog dat het kreupel is geworden. Zijn leiderschap was gewond geraakt, belemmerd door andere hoofdrolspelers, onder wie ik.'

Een tussenoplossing stelde voorlopig iedereen tevreden. 'Met moeite was Van Agt over te halen nog één keer de lijst te trekken,' bevestigt campagneleider Smits. 'Hij maakte het voorbehoud dat hij tussentijds wilde opstappen en Bukman dacht: dat zien we daarna wel weer.' Bukman zegt: 'Dat voorbehoud namen we niet zo serieus. Daar hebben we overheen gepraat. Je tekent voor een hele periode. Klaar. Je doet het of je doet het niet. Je bent geen uitzendkracht.' Bij Lubbers leefde een vergelijkbaar gevoel: 'Ik kan niet zeggen dat Dries het niet had aangekondigd. Maar ik geloofde hem niet meer. Ik dacht: je gaat door, misschien is dat ook maar het beste.' Van Agts voorbehoud, ach ja, was de gedachte, was dat niet meer iets zoals Duitse meisjes zeggen: *Nein. Aber doch?*

Het voorbehoud van Van Agt hield in dat hij na de verkiezingen bereid was zijn vierde kabinet, nu weer met de VVD, in de steigers te zetten. Hij zou warempel de geschiedenis ingaan als de enige CDA-premier die afwisselend coalities had geleid met de VVD, de PvdA, D66 en weer met de VVD. Na een tijdje zou hij opstappen en Jan de Koning zou tussentijds minister-president worden. En Ruud Lubbers? Die zou de politiek verlaten, maar hij dacht ook aan Buitenlandse Zaken of Socia-

le Zaken. Zou premier De Koning in 1986 toch niet lijsttrekker willen zijn, dan stond Lubbers in de coulissen klaar. Een van de propaganda-biljetten van het CDA van die zomer nam daar een voorschot op. Van Agt kijkt de kiezer vertrouwensvol aan, terwijl schuin achter hem, over zijn schouder Lubbers glimlacht uit een licht schemerduister.

Deetman zou in dit plan de discipline van de kamerfractie mogen handhaven. Zijn jeugd (37 jaar was hij in 1982) en zijn weinig spectaculaire optreden in de media maakten hem voor Lubbers geen concurrent en voor De Koning een steunpilaar. Van Agt was content. 'Bui-gend voor het klemmend verzoek van partijvoorzitter Piet Bukman en de zijnen heb ik het recht voorbehouden om eventueel onderweg af te zwaaien. Ook in de campagne heb ik gezegd dat men er niet met zekerheid op mocht rekenen dat ik de hele rit zou uitzitten.' Lachend verwijst hij naar een vergelijkbare zet van de gewiekste Britse Labour-premier, die na een revanche-zege in 1974 er na twee jaar onverwacht mee stopte: 'Ik was de Wilson-figuur!'

Van Agt had zijn opvolging netjes geregeld, dacht hij. De keuze was helder en hij zou zijn zin wel krijgen. 'De vraag: waarom had je meer met Jan de Koning als opvolger dan met Ruud Lubbers? is nu wel helder te beantwoorden. Voorspelbaarheid. De verpersoonlijking van Nederlandse degelijkheid. Jan stond in zekere zin mentaal dichterbij mij dan Ruud.' Zo virtuoos hij het eindspel met de PvdA had gespeeld, zo achteloos de afwikkeling in de eigen kring. Een glimp daarvan werd zichtbaar op de CDA-partijraad van 3 juli. De voordracht van Van Agt als lijsttrekker liep Bukman lelijk uit de hand. Een loyalistisch gezind oud-Arjos-bestuurder, Hans Westhof, stelde tot verbijstering van het partijbestuur Ruud Lubbers ter plekke als tegenkandidaat. Onthutsing achter de bestuurstafel en geloei van de Dries-fans in de zaal dwongen de arme Lubbers naar de kathedertop te gaan om een eed van trouw aan Van Agt te zweren. In scherpe termen wees hij de actie van Westhof af en noemde de kandidaatstelling 'een eer waarvoor ik bedank'. Bukman drukte driftig een aanwijzing van Van Agt als lijsttrekker bij acclamatie door.

Nog iets bleek niet degelijk voorbereid. Van Agt had Jan de Koning niet geconsulteerd. En nog veel belangrijker: Molly de Koning evenmin. 'Nee, ik heb Jan zeker niet *gelubd*, hoe kom ik daar nu op? Eén van de redenen waarom het anders is gelopen, is dat Jan de Koning niet wou. Zo simpel is dat. Als hij dezelfde animo zou hebben getoond als onze vriend in Kralingen dan was de uitkomst verschillend geweest.' Jan de Koning wilde niet. Zo simpel is dat. Maar waarom eigenlijk

niet? Net als bij de eerste lijsttrekkersdiscussie in 1976 wilde Molly de Koning niet weten van weer een zware post. Zijn gezondheid gaf haar altijd zorg, zij wilde hem tegen zichzelf en tegen het CDA beschermen. Dit persoonlijk motief had meer gewicht dan Jan de Koning de buitenwacht liet weten.

Daarnaast speelde een puur politiek-strategische overweging. Als oud-ARP-voorman had De Koning oog voor het proces van het CDA, dat nog broos naar eenheid moest groeien. 'Ik weet heel zeker dat hij de eerste plaats in het CDA niet heeft opgeëist omdat dat problemen zou geven. Jan de Koning zag in dat je een katholiek de leiding moet geven, wil je rust houden in het CDA,' vertelt partijsecretaris Smits. 'De eerste viool was voor een katholiek, dat voelde Jan haarscherp aan. Bovendien was Van Agt zo bemind; als hij terzijde geschoven zou worden door een protestant was dat in katholieke kring niet begrepen.' Steenkamp bewondert zijn koelbloedige nuchterheid in deze dagen: 'De enige die er niet koud of warm van werd, was De Koning zelf. Ik wou dat ik zo was, tjongejonge, wat een mooie kerel.'<sup>117</sup>

De Koning vond ook dat na de grillige Van Agt een stabiele periode gewenst was. Om de crisis te overwinnen zou werk boven inkomen moeten gaan. Beproefde recepten waren verjaard, dat had het kabinet-Van Agt/Den Uyl/Terlouw duidelijk gemaakt. Daar bovenop was er de zorg om de delicate positie van Nederland in de internationale veiligheidskwesaties. Zulke problemen vereisten stabiel leiderschap, maar ook een extra aan verbeeldingskracht. De Koning: 'Een minister-president moet een plus hebben: inventiviteit, durf, verrassend in zijn aanpak zijn. Problemen zijn op een aantal manieren op te lossen; ik ben al blij als ik er twee heb gevonden. Dus als je moet kiezen tussen de redelijk solide middenmoter die je zelf bent en de ander met die plus, dan is mijn beslissing snel genomen.'<sup>118</sup> Jan de Koning vond Ruud Lubbers gewoon de beste opvolger voor Van Agt.

Lubbers zelf aarzelde en hield de kwestie open, zeker zolang Van Agt klaar stond voor een nieuwe ronde. Anderen in het CDA hadden wel oog voor het nieuw type leiderschap. Smits: 'Onder Van Agt was er een sterke identificatie met *law and order*-punten, met abortus, kruisraketten. Themata die pittig rechts van kleur waren. De discussie over een herziening van de sociale zekerheid kwam eraan, er was grote werkloosheid, waaraan wat moest gebeuren. Dat kon beter met Ruud. Hij kon bovendien een brug slaan naar de dissidenten in de partij. Hij was aanvankelijk een kritisch katholiek en daarmee voor de linkerzijde van het protestantisme aanvaardbaar. De ideale figuur dus.'

Jan de Koning was een oud-ARP-voorzitter die zijn klassieke kende. Het belang dat hij hechtte aan Lubbers' capaciteiten en het evenwicht tussen de bloedgroepen was een voortzetting van de koers, die De Koning steeds had gevaren: zoek de balans van een nieuwe benadering en stijl met een herkenbare basis in principiële tradities. Die balans was niet alleen kenmerkend voor zijn koers. Het duo Lubbers en De Koning bestond ook zelf bij de gratie van die balans, was er uitdrukking van.

Nietsvermoedend bereidde het CDA-kader zich inmiddels voor op weer een verkiezingscampagne, de derde van 1982. Na de Staten in maart was in juni eenzelfde uitslag bij de gemeenteraadsverkiezingen genoteerd: 52 virtuele Kamerzetels. De PvdA krabbelde op en bleef de VVD nipt voor als tweede partij. Zelig was het lot van D66. De partijleiding daarvan had willen bewijzen eigen inhoud en ruggengraat te bezitten door onafhankelijk van de PvdA te blijven in het kabinet. Dat waardeerde haar achterban niet: een coalitie met alleen het CDA vroeg van deze cultuurdragers van de jaren zestig meer politieke moed dan hun links-liberaal levensgevoel kon verwerken. D66 verloor 60 procent van haar aanhang.

De voorbereidingen voor de ingelaste Kamerverkiezingen van 8 september begonnen sloom in het CDA. De lijst van kandidaten van 1981 werd *gerecycled* en ook het program *Om een zinvol bestaan* bleef geldig. Het werd op enkele punten bijgeschaafd, de nadruk op bestrijding van de jeugdwerkloosheid en vooral het uitgangspunt van werk boven inkomen werden versterkt. Een pakkend verhaal kwam er niet meer uit de afgepeigerde Van Agt. Half juli lekte uit dat Deetman na de verkiezingen op de stoel van Lubbers zou komen.<sup>119</sup> Stoorzenders werden actief: Jan Nico Scholten over de raketten, enkele economen over de bezuinigingsstrategie.

De uitslag was teleurstellend voor het CDA. Den Uyl bewees nog niet afgeschreven te zijn en wist bij D66, CPN en PPR kiezers weg te halen. Zijn PvdA kon na de klap van 1981 drie zetels terug halen. Ten opzichte van de Staten van maart was de wending indrukwekkend: de miljoen PvdA-kiezers die toen waren thuis gebleven, waren weer voor Joop den Uyl opgekomen. De VVD had het uitstekend gedaan, van de zwakke 26 van Wiegel in 1981 naar een forse 36 onder Nijpels. Een uitslag die niet voor 1998 werd geëvenaard. Het CDA verloor 250 duizend kiezers naar alle richtingen en hield 45 zetels over – 29,3 procent van de stemmen – voor het eerst duidelijk minder dan eenderde van de kiezers. Wat in 1981 Van Agts eindspurt nog had verhinderd, was nu

toch gebeurd. Het CDA was nipt achter de PvdA gebleven. Het zou CDA-lijst 2 zijn.

Toch was niet Van Agt dé verliezer van de verkiezingen. Hij had met de VVD een stabiele meerderheid van 81 Kamerzetels. Zijn drie zetels verlies verbleekten bij het fiasco van zijn kortstondige partner, Jan Terlouw. Die verloor tweederde van zijn aanhang, een nederlaag zoals alleen de CPN in 1977 voor de kiezen had gekregen. De uitslag was helder: het vierde kabinet-Van Agt zou er komen, een prolongatie met de liberalen. De kabinetsformatie mondde snel uit in een akkoord van CDA en VVD. Twee werkgroepen van fractieleden bikten de bouwstenen los onder regie van de informateur, onderkoning Scholten. Bij werkgroep A die de harde financieel-economische lijnen uitzette, was Gerrit Gerritse de eerste CDA'er. De VVD leverde de voorzitter: aspirant-vice-premier Van Aardenne. Nijpels bleef liever politiek leider van zijn partij vanuit de Kamer. Werkgroep B moest de lastige immateriële beleidspunten in het regeerakkoord gieten. Wim Deetman zat die voor. Zo werd hij openlijk klaargestoomd om straks de coalitie in de Kamer aan te voeren. Oud-CHU-prominent Scholten had dus (toeval-lijk?) twee ex-CHU'ers op een centrale plaats in de onderhandelingen.

Via deze werkgroepen waren de fracties nauw betrokken bij het trekken van de conclusies. In 1981 waren het vooral de twee informateurs en de kemphanen Van Agt en Den Uyl geweest die de discussies voerden. Nu werden vanaf het begin de fractiespecialisten medeverantwoordelijk gemaakt. Gerritse: 'Het werkte buitengewoon goed. Werkgroep A is weken opgesloten op het ministerie van Economische Zaken. We werden gevoed door het Centraal Planbureau, door stukken uit de fracties, we kregen allerhande ambtenaren. Gijs van Aardenne was een bruggenbouwer, zo is er een band gesmeed.' De fracties konden hierna niet meer weglopen voor de zware ingrepen. Een herhaling van Lubbers' opstelling bij *Bestek* '81 was niet wenselijk, laat staan het gedrag van de PvdA tijdens het net gesneuvelde kabinet.

Het saneringsbeleid kon geen uitstel meer dulden. Een rapport van het Internationaal Monetair Fonds waarschuwde dat de financiën van de overheid op het punt stonden onbeheersbaar te worden. Het financieringstekort schoot naar 12 procent. De groei van de economie was nul, alle extra aardgasinkomsten verdwenen in gaten uit 1981 en 1982. De werkloosheid steeg zo snel dat het draagvlak voor de financiering van de collectieve voorzieningen leek weg te smelten. 'Absolute prioriteit dient te worden gegeven aan beperking van de collectieve sector en van het overheidstekort,' eiste het IMF.<sup>120</sup> Om

daar greep op te krijgen zou elk jaar 7 miljard gulden bezuinigd moeten worden.

Toen de werkgroepen klaar waren, verplaatste de aandacht zich naar de samenstelling van het kabinet. Wie zou Van Agt meenemen? Jan de Koning was de man voor het sleutelministerie Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Den Uyls molensteen zou de hoeksteen zijn. Molly de Koning was er inmiddels op voorbereid. Grappend en bloedserieus tegelijk hadden haar man en Ruud Lubbers gezegd dat straks een van hen premier en de ander dan maar minister van Sociale Zaken zou moeten worden. 'Molly was bang voor Sociale Zaken. Ze zei: Daar heb je geen verstand van.' Lubbers vertelt: 'Nou, zei ik, dan heb ik nog een andere oplossing: ik ga Sociale Zaken doen en Jan wordt alsnog premier.' De Koning: 'Molly zag dat beeld voor zich opdoemen. Mol zei: Gaat dat zo? Ja dat gaat zo, zeiden wij.'<sup>121</sup> Zo wierp Van Agts voorbehoud zijn schaduw vooruit.

De komst van zijn vierde kabinet maakte een einde aan de onzekerheid voor Van Agt. Elke ontsnappingsroute was nu afgesneden. 'Toen wilde ik er écht uit. We hebben thuis besloten dat ik ermee moest ophouden,' vertelt de premier. Lubbers zou later van een diepzinniger motivatie gewag maken. 'Dries geloofde niet meer dat hij de samenleving kon overtuigen; hij had geen fiducia meer in de plaatsing van de kruisraketten. Hij was ook ontdaan door de gezondheidstoestand van Prins Claus – dat was een hele belasting voor hem.'<sup>122</sup> Van Agt reageert onthutst: 'Dat is absoluut gezocht.'

Na vier campagnes en twee kabinetsformaties in een jaar vond de partijsecretaris het welletjes en ging met vakantie. Op maandag 11 oktober 1982 schoof de postbode een telegram onder de deur van zijn appartement op Ibiza. Het kwam van Piet Bukman. Onthutst las Ries Smits: 'Dries stopt ermee.'

De partijvoorzitter had die ochtend een telefoontje gehad met het verzoek Van Agt te bellen. 'Het was een tamelijk vroeg uur, dus ik dacht: dán zal er wel wat aan de hand zijn. Het was afgelopen met Dries. Hij was fysiek aan zijn einde.' Hun discussie over de opvolging nam uren in beslag. Uiteindelijk besloten ze met spoed een bijeenkomst van de CDA-top te beleggen, zodat een gezamenlijke conclusie kon worden getrokken. Van Agt herhaalde zijn wens Jan de Koning als de nieuwe man te kunnen aanwijzen. Bukman vond dat het Lubbers moest worden. 'Snel handelen is de enige manier in zo'n geval. Dat valt onder het hoofdstuk *Geen gelazer*. Hatsjiekiedee, greep houden op het proces. Het is mijn moeilijkste klus geweest.'

Bukman informeerde de sleutelfiguren zelf: De Koning, Smits, Deetman, Lubbers, het dagelijks bestuur en het fractiebestuur. Jan de Koning zat bij een landbouwwaad van de EG in Denemarken. 'Resoluut meldde hij daarvandaan: nee, ik niet. Bij Dries hadden we de ervaring dat als we op hem inpraatten hij toch weer bereid was. Bij Jan had ik de illusie niet.' Deetman kreeg het sein zich snel te prepareren op zijn nieuwe rol van fractieleider. Hij zette zijn naaste medewerker aan het schrijven voor de speeches die hij zou moeten houden op de partijraad en na de regeringsverklaring.<sup>123</sup> Piet Steenkamp hoorde het nieuws in zijn Haagse hotel. 'Ik dacht: oh, Dries heeft weer zo'n periode en nu heeft hij meteen *nee* gezegd.' Bukman sprak die maandagnacht nog met Lubbers. Beiden wisten dat De Koning Van Agt niet wilde opvolgen. 'Dries wilde Jan en Jan wilde mij. Dat geeft aan hoe dicht Jan en ik bij elkaar stonden,' vertelt Lubbers.

Op 12 oktober ging Piet Bukman naar Schiphol om Jan de Koning op te vangen. De partijvoorzitter moest de gang van zaken afstemmen met zijn beschermheer om te voorkomen dat spanningen tussen personen, ego's en bloedgroepen zouden worden opgerakeld. 'We hebben snel bijgepraat. Ik wilde het in 24 uur rond hebben.' Smits: 'Dries liep met een perscommuniqué op zak dat Jan de Koning hem zou opvolgen. Piet met een perscommuniqué dat Ruud Lubbers de opvolger was.' Jan de Koning nam op de bijeenkomst van de CDA-top op 13 oktober direct het initiatief. Hij zei dat de nieuwe nummer 1 Ruud Lubbers moest zijn. Wie nu nog iets anders wilde had het nakijken, kortom. 'Het was in tien minuten bekeken. Als je ziet wat voor ellende opvolgingskwesties soms kunnen geven, was dat een schoolvoorbeeld van een *clear-cut decision*.'<sup>124</sup> Smits: 'Iedereen stemde ermee in. Dries liet het maar op zijn beloop.'

Virtuoos als immer gaf Van Agt de volgende dag een persconferentie, waar de opluchting vanaf straalde. De *bon mots* rolden de media tegemoet, parels die hij nog één keer aan deze zwijnen wilde offeren. Hij verdween in 'de melancholieke nevels van de herfst' vertelde hij en ging hoofs achter zijn beoogde opvolger, Ruud Lubbers staan. *Nein. Aber doch*, eigenlijk.

Lubbers werd diezelfde dag door de fractie unaniem gevraagd de kandidaat-premier voor de nieuwe coalitie te willen zijn. Hij hield het in beraad 'met een positieve grondhouding'. Eerst moest het kabinet rond zijn. Met Jan de Koning op Sociale Zaken en Werkgelegenheid kon Braks terugkomen op Landbouw. Voor de overige CDA-posten had Lubbers verrassingen. Onno Ruding was nu wel bereid de bank te



wisselen voor Financiën, nu er werkelijk een andere koers zou worden gevaren. Voor de internationale hoek werd een duo bijeengebracht dat de gevoeligheden in het CDA en de buitenwereld in zich verenigde. De rechtlijnige jurist Hans van den Broek ging naar Buitenlandse Zaken, toch nog, en de minister van Justitie, de irenische VU-rector Job de Ruyter kwam op Defensie. Voor de balans in deze delicate combinatie zou de premier moeten zorgen. Zo kon Lubbers zelf de doorslag geven op internationaal terrein. Hier ligt de bron van een bitter conflict tussen Van den Broek en Lubbers, dat vergaande gevolgen voor de toekomst van het CDA zou krijgen.

De twee gezichtsbepalende *uitgeefministeries* mocht het CDA ook bemannen. Onderwijs en CRM, inmiddels omgedoopt tot WVC, liet de VVD graag aan het CDA. CDA'ers mochten in bezuinigingstijden worstelen met de sociale problemen en de verzuilde belangenkoepels van onderwijs, welzijn en de volksgezondheid. Onderwijs en Wetenschappen leek geen probleem, Deetmans opvolger was bekend: de behendige en charismatische Nijmeegse universiteitsbaas Willy van Lieshout. Deetman, die als een berg tegen het fractievoorzitterschap opzag, was zich alvast aan het opladen om in de Tweede Kamer korte metten te maken met de vlerkachtige VVD-leider Nijpels.<sup>125</sup>

Lubbers zocht alleen nog iemand uit de CHU-bloedgroep, liefst een kandidaat die was ingewerkt in de financiële ellende die Pais op Onderwijs had achtergelaten. Niemand kende zozeer alle hoekjes en gaatjes van de grootste begrotingspost als Wim Deetman. Het was Jan de Koning die de doorslag gaf. Hij had een simpel motief toen hij met Deetman voor een gesprek bij kabinetsformateur Lubbers kwam. 'Jan de Koning was heel gericht: Wim moet doorgaan, zei hij, want we krijgen moeilijke tijden bij Onderwijs,' vertelt Deetman.<sup>126</sup> 'Voor het selecteren van de mensen was De Koning,' beaamt Lubbers. Deetman was de laatste CDA'er die tot het kabinet toetrad. Lubbers had intussen voor het welzijnsdepartement nog zo'n jonge stoomwals kunnen vinden: topambtenaar mr. drs. L.C. Brinkman.

Bij het aantreden van het kabinet-Lubbers stond een nieuwe generatie CDA'ers op het bordes. Zij had bewust gekozen voor de christen-democratie in de fase dat die in de rui was, was actief geworden in een tijd dat het CDA een sterfhuisconstructie leek. Hardnekkigheid in keuzen was hen niet vreemd, evenals een zekere stoerheid tegenover het links levensgevoel van hun generatie. Traditioneel in veel maatschappelijke keuzen koesterden zij niettemin het oecumenisch ideaal. Elco Brinkman: 'Het CDA heb ik toegejuicht omdat je de oude scheidslijnen

niet meer kreeg uitgelegd. Het was het antwoord op de radicalisering, die dwingend aanwezig was in het publieke debat. De massa van de christen-democratie moest iets herkenbaars hebben. Door wat roomse blijheid te brengen in dat strakke, witte milieu van het protestantisme zou een redelijk uitgebalanceerd midden gevonden kunnen worden. Wij wilden het verhaal zó vertolken dat het nieuwe een kans kreeg zonder het oude weg te spoelen.'

De nieuwe generatie was de oude gevoeligheden voorbij. Juist in de dramatisch slechte economische situatie wilde zij de nieuwe relevantie van de christen-democratie laten zien. Zij stond te popelen om te bewijzen dat het CDA meer dan ooit een eigen boodschap en een eigen benadering bood. Partij-ideoloog Oostlander schetst die tegendraadse houding zo: 'We gaan het zeggen zoals het is. Je moet burgers aanspreken op hun volwassenheid en hun gevoel voor verantwoordelijkheid serieus nemen. Als dat zetels kost, dan moet dat maar; Lubbers stond hier sterk achter.'

In die sfeer van ideologische geladenheid en nuchtere doenerigheid kwam een nieuwe groep CDA'ers naar voren, die veel weg had van De Koning, gebakken in dezelfde mal als hun generatiegenoot Ruud Lubbers. 'Mensen die iets met de kerk hebben en dat op hun manier zien, in termen van politieke opdrachten, gewoon je plicht doen. Aan de slag, niet dat praterige,' in de woorden van de man die Lubbers en De Koning als adviseur bijstond, Hans Borstlap. De toon werd anders, bijna provocerend. 'Jongens, het is niet alleen maar lekker warm bij elkaar, je moet ook uit je nest om wat te doen. Enerzijds de warmte en bescherming van de groep en aan de andere kant het appèl. Dat verhaal hebben we heel bewust gebracht: je kunt niet gaan zitten afwachten tot God je thuis haalt of de overheid je de hand toesteekt,' zegt Brinkman.

De personele vernieuwing in het kabinet ging zo ver dat Lubbers de enige CDA'er was die vóór de kabinetten-Van Agt al eens minister was geweest. In 1982 werd hij de jongste minister-president die ons land ooit heeft gehad en was hij tegelijk de enige bewindsman die nog onder Joop den Uyl had gediend. Nestor en nummer één van de CDA-bewindslieden was Jan de Koning. Lubbers: 'Dit was formeel zelfs zo geregeld. Ik stelde me op het standpunt: het primaat ligt bij de eerste man van de partij in de ministerraad. Dus de vice-premier van de VVD overlegde met De Koning.' Ook in het wekelijkse CDA-topberaad was duidelijk wie de man achter Lubbers was. De Koning zat het Catshuis-overleg op de donderdagavonden voor als de premier er niet was.

Zelf zag De Koning zijn stap naar het nieuwe kabinet bescheiden en

laconiek: 'Uiteindelijk werd ik dus minister van Sociale Zaken. Dat kwam ook: Ruud had *ja* gezegd, toen hem werd gevraagd Dries op te volgen. Ik vond dat ik dan niet moest zeuren nu er van mij iets werd verlangd. De tweede rol is wel een rol, die ik goed kan spelen.'<sup>127</sup> Lubbers zegt het minder achteloos: 'Naarmate het politiek zwaarder werd, groeide de rol van Jan de Koning. Voor mij was hij toetssteen en kompas.' Dries van Agt had zijn zin niet gekregen, Jan de Koning was geen premier geworden. Maar gold hier ook niet een beetje: *Nein. Aber doch?*

### *De rijgdraad van het CDA*

Pas na zijn vijftigste werd hij geroepen tot het ministersambt. Jan de Koning was toen al een meccanodoos waarmee je bijna alles kon bouwen. Een politieke tienkamper, inzetbaar op elke post. Zijn tienkamers goed in veel onderdelen, Jan de Koning blonk uit in elke discipline.<sup>128</sup> Tussen 1977 en 1989 was hij onafgebroken minister in drie kabinetten-Van Agt en twee kabinetten-Lubbers. Het gedachtegoed van en de gedragscode in het CDA vonden elkaar in Jan de Koning, vindt Jan Krajenbrink. 'Hij kon als geen ander spanningen accepteren. Zijn lijfspreuk was: *als het niet kan zoals het moet, dan moet het maar zoals het kan*. Maar eerst wél kijken wat móet. Vervolgens bereid zijn water bij de wijn te doen, maar het doel in de gaten blijven houden. Dat is het punt: zodra je alleen nog maar *doet wat kan*, ben je een pragmatist. Hij handelde juist vanuit een principiële gedachte.' Zelf zei Jan de Koning daarover: 'Het compromis moet de uitkomst zijn van een discussie die voldoende diepgang heeft gehad. Je moet zo discussiëren dat het idealisme gevoeld kan worden.'

Het meest had hij opgestoken van zijn vader, de burgemeester van het kleine Overijsselse Zwartsluis. Die leerde hem oog te hebben voor de mens bij het besturen. Op zijn nachtkastje in het ziekenhuis waar Jan de Koning is overleden lag een boekje met bijbelse overdenkingen dat vrienden hem hadden gezonden, vertelde ds. C.A. ter Linden tijdens de kerkdienst ter nagedachtenis van De Koning. 'Eén verhaal met name trof hem opnieuw, dat oude verhaal van de verloren zoon. Daar is immers het hele menszijn op terug te brengen, op de vraag: zullen zij elkaar dulden? Zullen de zonen elkaar verdragen en aanvaarden? Zal het zijn: jij of ik, of: jij én ik?'

Jan de Koning kwam uit een traditioneel gereformeerd gezin, door-

trokken van politiek. Na het avondmaal duurde het soms uren voordat de tafel werd afgeruimd, zo gingen de De Konings op in hun discussies. Jan de Koning was als tiener in de oorlogsjaren betrokken bij wapendroppings. Na schooltijd bracht hij verzetskranten rond. Als hij daaraan werd herinnerd, greep de drager van het Verzetshedenkingskruis naar zijn favoriete wapen, de zelfspot. 'Ik moet een groot fietser zijn geweest,' zei hij dan. Na de oorlog vocht hij in Nederlands-Indië. De Koning, nog steeds tiener en inmiddels pelotonscommandant, leerde er het onderscheid tussen discipline en loyaliteit. 'Ik was fanatiek, ik was een modelsoldaat. Dan word je korporaal en dan ga je tien man drillen. Ik deed dat met veel overgave, maakte me ontzettend boos wanneer het allemaal misging. Was gesteld op uiterst correct optreden, totdat je de eerste keer in een vuurgevecht verzeild raakt. Dan kun je *voorwaarts* schreeuwen, maar ze blijven rustig liggen met hun kop in de modder. Iedereen is bang. En als je dan opstaat en ze komen achter je aan, dan heb je meer gewonnen dan met al die uitstekend uitgevoerde oefeningen en dan zie je dat het in wezen om iets anders gaat, om een vertrouwensbasis. Dat ze zeggen: we kunnen die vent toch niet alleen laten lopen.' Die ervaring is hem altijd bijgebleven. 'Formele zeggenschap betekent niet zoveel. Het gaat er veel meer om dat je met mensen een relatie opbouwt. De mensen moeten zoveel vertrouwen in je stellen dat ze risico's willen lopen, die ze uit zichzelf liever niet nemen.'

De Koning bewandelde het vaste bestuurlijke pad van de antirevolutionair. Als afgevaardigde van de Christelijke Boeren- en Tuindersbond deed hij betrekkelijk laat zijn intrede in de landelijke politiek. In 1969 werd hij met 43 jaar lid van de Eerste Kamer. Hij belde zijn partijgenoot, senator Algra op, de veteraan in Friesland, om te vragen wat van hem werd verwacht. 'Hij zei dat je moest beginnen met te beseffen dat geen minister of staatssecretaris ooit iets zal doen of laten om hetgeen jij zegt. Nou, dat is een heel wijze les geweest.' Twee jaar later stak hij over naar de Tweede Kamer. Hij werd voorzitter van de ARP in de aanloop naar het CDA, de moeilijkste periode van haar bestaan na de oorlog. In die dagen bracht Jan de Koning de verbondenheid onder woorden, sloeg hij de brug tussen de traditioneel denkende achterban en de progressieve voorhoede. Daardoor kon zijn opvolger Hans de Boer de tegenstribbelende mannenbroeders het CDA binnenloodsen. 'Ik hou niet van grote woorden, maar een klein wonder zou ik de totstandkoming van het CDA toch wel willen noemen,' zei De Koning later.

In het krachtenveld tussen de tegenpolen PvdA en VVD – en dat in zijn eigen partij – vond hij ogenschijnlijk met speels gemak het evenwicht. Hij hield de venijnigste scherpslijpers met elkaar in gesprek, plaatste op het juiste moment een contragewicht en trok de zaak in balans. ‘Om ruzie te maken zijn er twee nodig en daar hoor ik niet bij’, was een van zijn stelregels. De Koning paarde een prettig soort geslepenheid aan een ontspannen openheid, ook al liet hij nooit het achterste van zijn tong zien. In het parlement, op zijn ministerie of tegenover een veilinghal tjokvol boze boeren en tuinders – hij wist de toon te treffen. Op bijeenkomsten van de boeren- en tuindersbond vroeg een boer hem wel eens wat hij vond van de prijzen van de koeien. Had De Koning geen flauw benul dan zei hij zonder een spier te vertrekken: ‘Die zijn wel eens beter geweest.’

Achter de gelaten glimlach in dat verlegen gezicht ging veel schuil. Teleurstellingen verborg hij achter een laconiek masker. Eenzaamheid benauwde hem. Een van de weinige keren dat hij zich blootgaf, bekende hij een hekel te hebben aan alleen zijn. ‘Ik heb altijd aan de eettafel gewerkt... Op deze manier ben je erbij en ben je er niet bij. Dat is beter dan het isolement van een studeerkamer.’ Alleen toen hij minister voor Ontwikkelingssamenwerking was, sliep hij soms niet. Van de zorg. ‘Ontwikkelingssamenwerking vindt hij belangrijker dan alles wat hij ooit in zijn leven heeft gedaan. De beslissingen die hij toen nam, hadden direct invloed op leven en dood. Dat maakte hem onrustig. De zaken waarmee hij zich nu bezighoudt, beschouwt hij als *peanuts*. Hij ligt er niet wakker van,’ vertelde een naaste medewerker op Sociale Zaken.

Hij kon heel snel een complexe situatie analyseren en er een duiding aan geven die voor iedereen acceptabel was. ‘Hij rook waar de *snag* zat,’ noemt zijn vertrouweling Hans Borstlap dat. ‘Een middellange-termijndenker. Geen man met een grote visie, maar wel iemand die over de politiek van alledag heen keek. Een heel open vent: pats boem, een keiharde realist,’ vindt Ed van Thijn. ‘Het probleem van de horizon is dat hij verder opschuift naarmate je dichterbij komt,’ vond De Koning. Op beschouwingen over politieke leerstellingen viel hij dan ook zelden te betrappen. ‘Die man was zo enorm laconiek, dat was het eerste dat je aan hem merkte,’ vertelt Arie Oostlander. ‘Hij was voorzitter van de AR toen ik in 1975 bij de Kuypersstichting kwam. In een van de eerste vergaderingen met het partijbestuur maakte ik een slaande ruzie mee over het CDA. Ik schrok me rot. Wist ik veel. Zegt Jan na afloop tegen me: maak je geen zorgen, bij ons gaat elk jaar een keer het mes in de tafel.’

Het moment waarop informateur Ed van Thijn hoorde, dat De Koning als minister voor Ontwikkelingssamenwerking naar Landbouw ging, zal hij nooit vergeten, zó laconiek. ‘Kremers en ik ontvingen de kandidaat-ministers in de ministerskamer van de Eerste Kamer, nadat ze bij Van Agt waren geweest. Jan de Koning zou als eerste komen, die moest meteen daarna op reis naar Afrika. Hij was gehecht aan Ontwikkelingssamenwerking, zijn *troeteldepartement*. We waren ervan overtuigd dat hij die post van Van Agt mocht houden. Het duurde lang, maar eindelijk kwam hij dan. “Met jou hoeven we het niet te hebben over het regeerakkoord,” zei ik. Hij was tenslotte informateur geweest. “Nou, zei Jan, dat zou ik wel doen, want ik kom niet voor Ontwikkelingssamenwerking, maar voor Landbouw.” Dat was een formidabele verrassing. Ik vond dat Dries hem dat niet kon aandoen, maar Jan gaf geen krimp en zei onbewogen: “Ik ben een dienaar van de Kroon.” Echt een mannenbroeder, zoals je ze kent uit de overlevering. Vervolgens zei hij met die bekende glimlach van hem dat hij enige kanttekeningen wilde maken omdat hij de landbouwparagraaf van zijn eigen regeerakkoord niet de sterkste vond.’

Als in verkiezingstijd politici zich in bochten wrongen om iedereen te vriend te houden, bleef Jan de Koning vertellen waar het op stond. Kostte dat zetels, dan moest dat maar. Hij wilde mensen zó aanspreken dat ze een meter verder gaan dan waartoe ze van nature bereid zijn. De mens mag dan geneigd zijn tot alle kwaad, het CDA moet hem prikkelen zich desondanks iets minder zelfzuchtig op te stellen. Met dat appèl onderscheidde het CDA zich van zowel de PvdA als de VVD, zei hij. De milde bestuurder kon keihard zijn als niet kon wat moest. Hij was de eerste minister van Sociale Zaken die openlijk beleed dat het financieringstekort omlaag moest voordat ‘leuke dingen’ weer konden. Nederland liep aanvankelijk te hoop tegen zijn stevige bezuinigingen. ‘De mensen moeten maar wennen aan onrust,’ zei hij doodgemoedereerd tegen de vakbeweging. Jongeren in wier uitkering gesnoeid zou worden raadde hij aan ‘goede vrienden met je moeder te blijven’.

Jan de Koning kon wonderen doen, vindt Gerrit Gerritse. ‘Het viel niet zo op, maar hij deed het wel. Hij kon de meest akelige dingen vertellen op een manier dat het overkwam. Als minister van Landbouw stuitte hij op een blokkade van boze boeren. Jan stapte uit en ging te voet verder, vriendelijk knikkend baande hij zich een weg. Aan het eind hield hij een toespraak en kreeg hij nog applaus ook.’ Jos van Gennip, een van zijn topambtenaren van Ontwikkelingssamenwerking: ‘Als minister Van Dijk 200 miljoen gulden bezuinigde op ont-

wikkelingssamenwerking was hij een dief van de armen. Als Jan de Koning drie keer zo veel bezuinigde heette het: wat knap dat hij het in deze barre tijden kan beperken tot 600 miljoen.'

De Koning was de eerste man in het kabinet met de portefeuille Emancipatiezaken. In het laatste jaar van zijn ministerschap liet hij zich op Internationale Vrouwendag in het openbaar ondervragen door tien vrouwen. Het werd prijschieten voor de dames en De Koning onderwierp zich beminnelijk aan hun kruisverhoor. Hij was amper van het schavot gestapt of een bezoeker sloeg een rauw ei op zijn hoofd kapot. Hij spoelde zijn hoofd onder de kraan en vertelde dat het hem deed denken aan zijn jongensjaren. Toen hij op zijn fiets de stiekem geraapte Kievietseieren onder zijn pet vervoerde en die de thuisreis soms niet overleefden.

Het ontbrak De Koning aan flauwekul. Hij vertelde staatssecretaris Klaas de Jong van Onderwijs dat hij niet zo heel veel boeken las maar heel bewust een publicatie uitkoos. Die las hij dan heel nauwkeurig. Met een potloodje. 'Daar heb je veel meer aan, vond hij, dan boeken diagonaal doornemen.' Ooit spartelde hij anderhalf uur in de Caraïbische Zee, nadat hij met een surfplank was omgeslagen. Een hachelijker avontuur dan hij liet doorschemeren. Eenmaal aan de kant gehaald, werd hem gevraagd wat er door hem heen was gegaan. 'Vooral zeewater,' antwoordde hij stoïcijns. Het Vara-radioprogramma *In de rooie Haan* maakte de grap: 'Het is met haaien net als met de politie. Als je ze echt nodig hebt, komen ze nooit.' De Koning mocht het smakelijk naververtellen, hij had het zelf kunnen verzinnen.

PvdA'er Bram Stemerding vond hem saai, 'saai zoals een politicus behoort te zijn: niet spectaculair, maar solide en betrouwbaar. Hij zou je nooit een strek leveren. Dat begrip kende hij niet eens.' Een chique politicus met een trefzekere stijl. Niet bombastisch, maar bescheiden, zo karakteriseert Hans Borstlap hem. 'Bij een kabinetsformatie – ik was zijn secretaris – gaf hij me tijdens ingewikkeld cijferwerk een papiertje en zei: "Hans, het stelt niks voor hoor, maar ik heb ook wat geprobeerd, kijk er eens naar, als het niks is moet je het meteen weggooien." Dat kún je spelen, maar Jan vond dat écht. Hoe hij met zijn ambtenaren omging, het hele departement werkte als een paard voor hem. Gewoon door de manier waarop hij met ze omging. Dat deed hij niet uit vooraf berekende effectiviteit, hij wás gewoon zo.' Gerrit Gerritse: 'Ik heb bij Jan nooit het gevoel gehad dat hij me besodemieterde. Jan meende het eerlijk. Het was geen toneelspel. Hij bleef zichzelf.'

'Als het erom spande en iedereen naar het plafond tuurde kwam Jan

dikwijls met een grap,' herinnert Hans Borstlap zich. 'In de kabinetsformatie begonnen de hoofdrolspelers om tien uur te onderhandelen. Jan kwam om kwart voor tien binnen, hij was geen ochtendmens. In dat kwartiertje was het eerst door de kranten bladeren en grappen maken. Grollen en grappen ontleend aan het boerenbedrijf. Dat ontspant geweldig. Bij de les blijven en op het moment dat het vastloopt door een kwinkslag de zaak iets anders zetten, zodat je moet glimlachen om je eigen rabiaatheid. Het heeft iets ontspannends én iets scheidsrechtelijks. Die combinatie is bijzonder effectief.'

De Koning, kleinzoon van een boer, was gul met boerenwijsheden. Wilden anderen iets overhaast veranderen waar de samenleving in zijn ogen niet aan toe was, zei hij: 'Je kunt een plantje niet aan zijn bladeren uit de grond trekken.' Hij legde eens uit: 'Boerenuitspraken zijn vaak heel *to the point*. Toen ik nog in het Europees Parlement zat, waren de tolken altijd kwaad op me. Hoe kunnen we dat nou in het Frans vertalen riepen ze als ik had gezegd dat Nederland aan de achterste speen lag.' Hij hield het op 'de rogge staat er dun bij' als hij het gevoel had dat iets niet mee zat, maar hij het nog even wilde aanzien.

De Konings manier van optreden is het best te illustreren met een kabinetsvergadering die dreigde vast te lopen op de hypotheekrente. De VVD wilde de aftrek pas bij een half miljoen gulden aftoppen, het CDA al bij tweeëneenhalve ton. Het werd doodstil in de ministerraad. Van Agt keek geprangd voor zich uit. Niemand durfde, wie zich verroerde moest betalen. Dat duurde enkele minuten, waarna De Koning alle moed bij elkaar raapte en zei: 'Voorzitter, ik kom uit de kop van Overijssel, daar wordt veel vee verhandeld. Daar willen dit soort conflicten – tja, het heeft geen niveau wat ik nu zeg, maar ik waag het er toch maar op – wel eens opgelost worden door de twee bedragen bij elkaar op te tellen en te delen door twee.' Aldus geschiedde: 375 duizend gulden.

De partij deed niet vaak vergeefs een beroep op hem. Campagneleider Ries Smits: 'In verkiezingstijd hadden we spreekbeurten afgesproken voor bewindlieden. De eerste die we belden als er een afzegde was Jan de Koning. Als hij kon, ging-ie.' Jan de Koning kon slecht *nee* zeggen. Een zware hartaanval in 1975 was het signaal dat hij beter op zichzelf moest passen. 'Het was een dubbeltje op zijn kant,' weet Ries Smits. 'Hij speelde in de jaren daarna in *blessuretijd*. Genadejaren, noemde De Koning het zelf.' Toch bleef hij – buiten het zicht van de camera – dampen als een schoorsteen en liet hij zich telkens weer overreden zware verantwoordelijkheden op zich te nemen. Ook nadat hij uit



de frontlinie was gestapt, reeg hij de functies aaneen, van de Raad van State tot het Steenkamp-instituut. 'Werken doe je maar in je vrije tijd. Je hoort niet *nee* te zeggen omdat het je niet goed uitkomt.' De Koning zei ook geen *nee* toen hem werd gevraagd of hij een lintje wilde uitreiken aan een werkster die veertig jaar de vloeren had geschrobd. In tranen riep ze de zelden zo bewogen minister na: 'De Koning, bedank ook de koningin.'

'Jan de Koning was dan wel de calvinist vervuld van plichtsbetrachting, maar hij was geen *Draufgänger*,' vindt Dries van Agt. 'Jan had zicht voor de betrekkelijkheid der dingen, was veelal minder gespannen dan Ruud. De glimlach, deze spiegel van de ziel, die filosofische monkeling... die had Jan.' De Koning was de CDA'er die calvinistische rechtlijnigheid en katholieke soepelheid splenderwijs aan elkaar knoopte. Het christen-democratisch gedachtegoed stond hem helder voor ogen, hij wist het in de politiek van alledag toe te passen als klankbord en politiek geweten van zijn partij. Jan de Koning was de rijgdraad van het CDA. 'Jan was een man aan wie ik houvast had. De man van stavast, zoals Dries dat zegt,' benadrukt Lubbers.

De Koning wist dat hij vanaf de tweede rij meer dan wie ook kon doen wat moest. Hij heerste in de luwte. 'Jan was de enige naar wie Ruud op bepaalde momenten nog luisterde. Van Jan nam hij iets aan,' weet Gerrit Gerritse. Kamerleden legden teksten van moties eerst aan De Koning voor. Als hij zei dat hij er niet mee uit de voeten kon, hielden ze het voor gezien. Jan de Koning was aartsengel en duvelstoejager tegelijk. 'Hij was de *pater familias* van het CDA en gelukkig minder gewiekst dan Lubbers. Ruud kon alles tegen Jan zeggen en die *skipte* vervolgens alle varianten en alle toestanden – hij begreep lang niet altijd wat Ruud zei. Jan stak zijn vinger op, voelde uit welke hoek de wind waaide, pakte een variant en Ruud was zeer gelukkig. Een gouden duo. Materieel was Jan de baas, Ruud deed niet zoveel zonder Jan. Grote dingen *checkte* hij bij Jan,' vertelt Wim van de Camp.

'Hij was dé stabiliserende factor,' zegt Jan Krajenbrink. 'Hij kwam met grote regelmaat in de fractie en at dan met ons. Op talloze momenten gaf Jan de Koning de beslissende duw. Een vertrouwensfactor van jewelste. Als Jan de Koning zei: *het zit wel goed*, dan namen veel mensen aan dat het wel goed zat. Niemand heeft die rol kunnen overnemen.' Een gevoel van onmisbaarheid had hem in 1975 na zijn hartaanval nog parten gespeeld. In 1994 had Jan de Koning ook dit leren relativeren. De horizon die 'opschuift naarmate je dichterbij komt' had zich aan de oevers van de eeuwigheid als vanzelf opgelost. Op zijn

sterfbed zei hij tegen een van zijn zoons: 'Toen ik daar twintig jaar geleden lag en ik zag de trein vertrekken richting Straatsburg, dacht ik: daar had ik in moeten zitten. Nu heb ik dat niet meer. Daar zal nu een ander in zitten.'

### *De najaarschoonmaak*

Premier Ruud Lubbers kon geen lieverkoekjes meer bakken. Hoe dramatisch de toestand van de Nederlandse economie was, illustreerde hij bij zijn aantreden in de Tweede Kamer met een onderkoeld gebracht voorbeeld. 'Vergelijkt men de huidige economische situatie van ons land met die van tien jaar geleden, dan moet men vaststellen dat nú de werkloosheid per jaar harder stijgt dan het absolute niveau, dat wij toen bereikt hadden. Hetzelfde geldt voor de overheidstekorten. Bedroeg het tekort toen enkele procenten van het nationaal inkomen, nu dreigt het daarmee jaarlijks te stijgen.'<sup>129</sup>

De nieuwe rekenmeester, Onno Ruding, eiste en kreeg een aanvulling op de al harde afspraken in het regeerakkoord. Verlaging van het tekort naar 7,4 procent werd vastgelegd en hij liet het tempo daarheen vaststellen: in 1984 naar 10,5 procent, in 1985 naar 9 procent en in 1986 naar 7,5 procent. Daarnaast werd geregeld dat het laatste gat dat de kabinetten-Van Agt II en III hadden willen dichten door belastingverhoging, zou worden aangepakt door extra te snijden in de uitgaven. De lastendruk kon zo met 1,6 miljard gulden worden beperkt. Het kabinet schoot uit de startblokken. Het regeerakkoord vervulde de functie van 'de grote klap'. Het was 'voor de volle periode concreet ingevuld', ook al in de meerjarencijfers.<sup>130</sup> Dit was een trendbreuk in de Nederlandse politiek: een kabinet dat deed wat het had afgesproken.

Werkgevers en bonden zorgden ook voor een trendbreuk met 'het akkoord van Wassenaar'. De bonden zouden een negatieve salarisontwikkeling slikken in ruil voor verkorting van de arbeidstijd. Werk boven inkomen in optima forma, inleveren van welvaart voor meer banen. Een driesporenbeleid van sanering van de uitgaven, lagere lasten bij minder loonkosten en herverdeling van werk kon worden waargemaakt.

Het was een illusie te denken dat zo'n forse aanpak direct veel weerklank zou krijgen. De ministers gingen daarom hun harde boodschap in het land verkondigen. Het viel ze niet mee. In het brave Ermelo kreeg Deetman zo veel boze CDA-leden over zich heen, dat zelfs hij ervan

schrok. Men vond de extra salariskorting van 1,65 procent die hij de onderwijzers oplegde niet solidair.<sup>131</sup> ‘Het kabinet was écht begonnen te saneren. Het vet kon weg,’ vat Borstlap krachtig samen.

Wennen moesten de CDA’ers ook aan de stijl van de nieuwe ploeg. Schatkistbewaarder Ruding werd bij het begin een ‘merkwaardige vent’ gevonden. ‘Hij kwam binnen als een steile bankier en gedroeg zich niet als politicus. Als hij een spreekbeurt hield, knepen we de billen bij elkaar. Hij was van ijzer, maar zo giftig als maar kon,’ vertelt fractie-econoom Gerritse. Minder van plaatstaal, maar zeker zo zakelijk was de stijl van de nieuwe premier. Vroeg in de morgen present in het Torentje, ruim voor zijn medewerkers plachten te verschijnen, begon de machinerie van dossiers doornemen, problemen afpellen en oplossingen in de week leggen. Veel aandacht voor de persoonlijke noot of geste was er zelden.

Dries van Agt vertelt van zijn verrassing toen hij na Lubbers’ aantreden onmiddellijk werd gebeld voor een afspraak. ‘Ik vond dat wel chique van Ruud. Men meldde mij dat ik om half negen in de ochtend werd verwacht op het Torentje. Half negen... Ik ben de avond tevoren naar Den Haag gereisd en kon er zelfs nog heel genoeglijk ontbijten met mijn goede vriend Leo Tindemans. Ruud ontving mij hartelijk en zei dat hij enkele zaken over het contact met majesteit, koninklijk huis en zo, wilde bespreken. Aldus geschiedde. Na twintig minuten stond ik weer buiten. De klok moest nog negen slaan.’

Het nieuwe kabinet zat vol doenerige types. De leeggeroofde fractie zat er verweesd bij. Deetman was naar het kabinet gehaald; wie kon nu nog fractievoorzitter worden? Er was geen kroonprins meer voorhanden. Partijvoorzitter Bukman benaderde de twee economen in de fractie. ‘We waren stomverbaasd dat hij ons als kandidaat zag,’ vertelt Gerrit Gerritse. Bert de Vries kwam ontredderd thuis in Bergschenhoek toen hij door Lubbers was gepolst. ‘Ik dacht: dat kan ik helemaal niet! Ik stond op de 44ste plaats op de lijst en was in de fractie niet verder gestegen dan het voorzitterschap van de commissie ambtenarenzaken en pensioenen. Ik heb gezegd dat ze de fractie de kans moesten geven nog een ander te kiezen,’ vertelt hij. ‘We wilden het geen van twee worden,’ vertelt Gerritse. ‘We zeiden tegen elkaar: de ongelukkige die dit zal treffen, verdient medelijden. De ander zal hem hoe dan ook steunen. We kunnen op elkaar rekenen.’

Ze gingen samen hun sterke en zwakke punten na. Een rol speelde dat ‘Bert heel moeilijk gereformeerd is, uitgetreden uit de artikel 31-afsplitsing. Toch was hij helemaal geassimileerd in die fractie, terwijl

zijn contactuele eigenschappen niet overweldigend zijn'. Gerritse grijnst: 'Ik zei: "Bert, jij moet het worden, jouw kinderen zijn groter dan de mijne en jij hebt een rijbewijs. Het kost je al je tijd en je draaft van hot naar her."' De fractievoorzitter had in die tijd nog geen auto met chauffeur.'

De twee kandidaten werden in de fractievergadering eerst 'gepeld' in de woorden van Gerritse. Hij had een eigenzinnig standpunt: 'Bert weet meer van economie' en hijzelf hechtte aan het behoud van de werknemerscommissariaten uit zijn CNV-tijd. Die gaven hem een goede kijk op het bedrijfsleven en een blijvende band met de vakbeweging. Verscheidene fractieleden vonden dat Gerritse als voorzitter al zijn tijd aan het leidinggeven zou moeten besteden. Bij de eerste stemming kreeg Gerritse de meeste stemmen, maar niet de vereiste meerderheid. 'Gerrit raakte in paniek dat hij het zowat was geworden en heeft toen dat punt van die bijbanen opgespeeld,' zegt De Vries meewarig. De fractie koos toen toch maar voor de minder eigenzinnig overkomende Bert de Vries. 'Bij de derde stemming gebeurde dat. In het begin had Bert het ongelooflijk zwaar. Af en toe kreeg ik gewoon gewetenswroeging,' vertelt Gerritse.

De Vries stond niet sterk. Zijn perschef Jan Schinkelshoek merkte: 'Nijpels deed of De Vries alleen de deur mocht opendoen bij politiek overleg in de coalitie. Ik ga op bezoek bij de onderbaas, zei hij altijd als hij naar De Vries ging.' Bert de Vries was een blauwe maandag fractievoorzitter of de fractie viel uit elkaar bij een stemming over de bevriazing van het aantal kernwapens. Er bleek toch weer niet genoeg eensgezindheid, ook niet in de manier waarop sommige oud-loyalisten de pers hadden bewerkt. 'Dat was een behoorlijke tik,' weet Schinkelshoek. 'De Vries zei: "Dit kán niet. Als dat nu al begint, wat moet dat straks als we het over grotere zaken hebben?" Hij begon met zachte hand, omdat hij het als zijn taak zag de fractie tot een eenheid te smeden. Hij stelde een protocol op, waarin de fractie met zichzelf afspraken maakte hoe bij meningsverschillen eerst intern gediscussieerd zou worden. De Vries tolereerde geen duiventil, wat de fractie in de periode daarvoor wel was.'

De achterban liet zijn afkeuring van loyalistisch gedrag snel merken. Het verschil was nu, dat de nieuwe partijtop niet langer wilde talmen. Zij maakte korte metten met pogingen Aantjes via het Europees Parlement weer een rol van betekenis te gunnen. Toen deze in 1983 steun vroeg van de partijtop nam Lubbers Jan de Koning mee naar het beraad hierover. Lubbers sprak hartelijke woorden van steun voor

Aantjes' kandidatuur voor Straatsburg. 'De Koning was tegen. Hij was bang dat het weer een hoop commotie zou geven,' vertelt Aantjes gelaten. Bukman sloot zich daar meteen bij aan. 'Daar komt alleen maar gedonder van. Dat kan ik niet hebben.'<sup>132</sup> Deze aanpak paste heel goed bij de rolverdeling die Lubbers en De Koning van nature lag. De Koning bleef de ordehandhaver. Naast de premier die in zijn partij en coalitie af en toe de loyalist mocht spelen, was er de regisseur, die de teugels strak hield.

Ook de Kamerfractie kreeg een strengere hand te voelen. 'De Vries was wantrouwend, en terecht,' vindt Gerritse. 'Als je schriftelijke vragen wilde stellen nam hij ze mee naar huis om ze tegen de lamp te houden en te controleren of het geld zou kosten,' herinnert Ries Smits zich. 'Altijd moest er iets worden veranderd. De fractievergaderingen onder Bert deden mij denken aan heel degelijke catechisatielessen.' Ter onderstreping van de discipline verscheen Jan de Koning met grote regelmaat aan de CDA-tafel in het Kamerrestaurant. Bukman nam als eerste partijvoorzitter deel aan de fractievergaderingen. Dat ging niet zonder slag of stoot. Smits: 'Staatsrechtgeleerden in de fractie, zoals De Kwaadsteniet, één van de loyalisten, gaven hem de wind van voren: hij was niet gekozen en had dus geen mandaat. Toen is de afspraak gemaakt dat hij rechts vooraan mocht zitten, zodat iedereen hem scherp in de gaten kon houden. Bukman mocht alleen het woord voeren als het hem uitdrukkelijk werd gevraagd. En als laatste, als de hele fractie zich had uitgesproken.' Bukman liet dat over zich heen komen. Hij zag zijn rol helder voor zich. 'Mijn opdracht was eenvoudig, althans de formulering was simpel: zorg dat de boel bij elkaar blijft. Ik woonde de vergaderingen van de fractie bij om de eenheid van optreden te bewaken. Ik zei niet zo veel, mijn permanente aanwezigheid zei genoeg. Ik zat recht tegenover de voorzitter, ik had een knipoogrelatie met Ruud Lubbers, later met Bert de Vries.'

Het intomen van de verdeeldheid richtte zich meer en meer op twee dissidente fractieleden. Jan Nico Scholten was de prominent van die twee. Dankzij het vertrek van een reeks fractieleden naar het kabinet was hij toch nog in de Kamer gekomen. Hoewel ook Sytze Faber en Jan Buikema vaak op één lijn bleken te zitten met Scholten, was vooral de ex-KVP'er Stef Dijkman zijn volgeling. Het duo *Stef en ik* werden zij daarom vilein genoemd. Bert de Vries deed lange tijd pogingen hen een plaats te geven, ook als woordvoerders namens de fractie, om ze 'naar de mate van het mogelijke hun zin te geven', zegt Gerritse. 'Hij deed concessies, maar kreeg er nooit een terug. Zij incasseerden alleen

maar.' Jan Schinkelshoek: 'Hij vond hun gedrag niet te tolereren. Hij probeerde het in te snoeren. Het ging Bert er niet om zijn fractie kleiner te maken, hij wilde er een eenheid van maken. De fractie was deze heren zat, er was op een gegeven moment zelfs wrevel gegroeid dat de fractievoorzitter hen er niet onmiddellijk uitzette!'

De afwikkeling duurde nog een hele tijd, want vooral Scholten was een behendig politicus, die zich niet zomaar uit het CDA zou laten zetten. Dan zou hij de positie verliezen waaraan hij zijn attractie voor de media en de linkse partijen ontleende. 'Jan Nico Scholten was af en toe zo handig om er niet te zijn als de fractie haar standpunt bepaalde. Kon-ie zeggen: daar ben ik niet bij geweest!' vertelt Bukman. 'Terwille van de eenheid kon Jan Nico de fractie een heel eind meenemen naar zijn eigen standpunt. Wilden ze niet verder, ging hij in zijn eentje door. Eerst je makkers meeslepen tot het niet meer lukt, dat incasseren, en dan verder gaan in je eentje. Dat was deloyaal. Het gedoe van Jan Nico Scholten heeft de positie van de loyalisten ondermijnd. De partij stoorde zich enorm aan die twee.'<sup>133</sup>

Slechte peilingen en de felle reacties van belangengroepen en vakbonden tegen de bezuinigingen tastten de sfeer verder aan. Sommige CDA-toppers begonnen zich grote zorgen te maken. De tegenwind was wel erg straf. Bovendien was internationaal een nieuwe ijstijd aangebroken. De ene na de andere bejaarde Sovjet-leider werd begraven en het moment van plaatsing van kruisraketten kwam snel dichterbij. President Reagan schetste in maart 1983 een visioen van het einde van de nucleaire bedreiging door de nieuwste snufjes van de technologie: het strategisch defensie-initiatief (SDI). Vooral de bijbehorende trucagefilmpjes met lasersatellieten die in de ruimte Russische raketten verpulverden, maakten indruk. Zo niet in Europa, dan toch wel bij de militairen in Moskou.

Reagan leek te streven naar een wereld waarin de atoommacht van de Sovjet-Unie technisch achterhaald zou zijn. De moeizame onderhandelingen over de raketten werden dan ook taaier en taaier. De positie van Nederland met zijn voorbehoud werd steeds lastiger. Vlak voor de zomer van 1983 wees het kabinet Woensdrecht als basis aan, waar de raketten geplaatst zouden worden, maar het hield vol dat een definitief *ja* nog niet aan de orde was. Voor het CDA was dat maar goed ook, want de fractie was nog steeds verdeeld en ook de ministers De Ruiters en Van den Broek zaten niet altijd op één lijn.<sup>134</sup>

Twee signalen van verandering klonken nu. Het eerste kwam van de denktank van de partij. Vijf jaar na *Gespreide Verantwoordelijkheid*

was de tijd rijp voor zelfonderzoek. Het confronterende beleid van het kabinet gaf aanleiding daartoe: kon dit een herkenbare, christen-democratische invulling krijgen in plaats van te blijven steken in een louter neo-liberale aanzet? Rabobank-manager Herman Wijffels en Hans Borstlap werden aan het schrijven gezet. Borstlap was inmiddels bij het Wetenschappelijk Instituut vertrokken en zat op het Torentje als adviseur van Lubbers en *trait d'union* tussen De Koning en de premier. Wijffels en hij probeerden een grensverleggend stuk te maken. 'We hadden een missie: rapporten schrijven over thema's waar het écht om gaat. Hij, een katholieke boerenzoon uit Zeeland, en ik, een gereformeerde jongen uit Amsterdam. Dat is een mooie ervaring: over grenzen heen écht maatjes ontdekken. In je grondhouding, gewoon je intuïtie. Aan een half woord hadden we genoeg.'

Kern van hun analyse was het waarom van de hardnekkigheid van de werkloosheid. Ook als de economie aan de beterende hand zou zijn, was dat probleem niet zomaar verdwenen. Ze zagen een oplossing als 'de verbroken samenhang tussen cultuur, economie en politiek' bij de bestrijding van de werkloosheid hersteld zou worden, want 'wat zich in eerste instantie thans als een financieel-economisch vraagstuk aandient, kan niet blijven steken in een financieel-economische beschouwing'. Daarvoor waren de grote overheidstekorten, de 800 duizend werklozen en het dreigend uitgerangeerd raken van grote groepen te fundamentele problemen gebleken. Ze noemden hun stuk daarom *Over de crisis in onze samenleving*. Na consultatiegesprekken werd de titel nog scherper *Werkloosheid en de crisis van onze samenleving*.

'Dat rapport was van belang,' onderstreept de chef van het Wetenschappelijk Instituut, Oostlander. 'De werkloosheid was een enorm probleem en het CDA moest maar eens laten zien waar het voor stond. Geen mooiweerp partij. Het stuk wees wegen voor hervorming van de verzorgingsstaat. Wijffels was als man voor deze nota een vondst: een verlichte ondernemer die goed samenwerkte met Borstlap.'

Hun stuk werd de intellectuele basis voor het partijbestuur om de leden te mobiliseren. Een partijcommissie die het politieke kader voor de komende jaren schetste, pikte de hoofdthema's op. Een levendige discussie ontstond over de aanpak van de werkloosheid. Dat zou moeten gebeuren door herverdeling van werk, door werken met behoud van uitkering, door sanering van de overheidsuitgaven en herstel van de economische groei. De neiging om alles van de overheid te eisen zonder zelf maatschappelijk betrokken te zijn, kwam ook als thema naar voren. De politiek dreigde de afvalbak van de *ik-cultuur* te wor-

den. Alle taken waaraan burgers individueel geen boodschap hadden, werden bij de overheid gedumpt. De werkloosheid was in de kern een uiting van ditzelfde gebrek aan solidariteit en van de druk van een overbelaste overheid op de economie. Het was zowel een sociaal-economisch probleem als een mentaal en cultureel falen van de samenleving. Dit vereiste een krachtig financieel beleid en een culturele trendbreuk naar een nieuw besef van verantwoordelijkheid. 'Die boodschap was niet niks. Niet afbreken, maar herinrichten,' vat Oostlander samen.

Het tweede signaal dat het in het CDA menens was, kwam van de nieuwe ministers Wim Deetman en Elco Brinkman. Hun naaste medewerkers hadden in de lente van 1983 met denkers van de Harmonisatieraad Welzijnsbeleid een beleid verkend van meer dan alleen begrotingssanering. Dit opstapje bracht Deetman en Brinkman ertoe door te praten over hoe het verder moest met het CDA, met het kabinetsbeleid en hun inbreng daarin. Was het CDA wel duidelijk? Was de top voldoende eensgezind en toekomstgericht? Kreeg de nieuwe generatie genoeg ruggensteun voor hun stevige beleid? Waarop moesten zij zich de komende jaren richten? De perschef van Onno Ruding, oud-journalist Hans Hillen, zette hen in juli ertoe aan structuur te brengen in het contact. Ze zochten enkele geestverwante generatiegenoten bij elkaar en vormden een soort denktank. 'Het was een netwerk zoals de drie partijen hadden gekend. Deze groep was de eerste waarin ik meteen merkte dat afkomst geen rol meer speelde. Het was de generatie die eraan kwam,' vertelt Willemien van Montfrans, de burgemeester van Veere en sleutelfiguur uit de Bestuurdersvereniging van het CDA, het belangrijkste interne lobbyorgaan van de partij.

Het netwerk was breed. Deetman fungeerde als informele voorzitter. Behalve Brinkman en Hillen namen ook andere politici en bestuurders in opkomst deel. Zoals partij-penningmeester Ad Veenhof, al bekend als actief rechtstreeks CDA-lid in de fusieperiode, Jef Pleumeekers, de nieuwe sterke man van CDA-Limburg, zijn streekgenoot en Kamerlid René van der Linden, de Brabantse gedeputeerde Jan de Geus, de hoogleraar en financieel expert Peter Boorsma en Willemien van Montfrans. Zij bespraken hoe ze de koers van het CDA konden beïnvloeden en gezicht konden geven. Ook stemden ze onderling af welke accenten in spreekbeurten, interne discussies en partijorganisaties zouden worden uitgedragen. De volharding met werk boven inkomen en modernisering van de partijorganisatie kwamen snel naar voren. Ook over het gezin, de zuinige overheid, werk herverdelen en res-



pect voor het leven en de natuur schreven zij onderling notities waarmee zij de koers en aanpak van het CDA richting wilden geven.<sup>135</sup>

De meesten van hen ergerden zich aan de afstandelijke manier waarop Lubbers leiding gaf, Hans Hillen voorop. Anderen, zoals Deetman, richtten hun pijlen op de Kamerfractie, waar oud-bewindslieden van de jaren zeventig Bert de Vries regelmatig tot halfhartige steun voor het kabinet brachten. Termen als ballentent en paleisrevolutie plachten dan te vallen.

Wat het netwerk verenigde was de zorg om het politiek gehalte van het CDA, het gebrekkige elan. En elan was nodig om het stevige beleid uit te dragen. Gebeurde dat niet – of te laat – dan vreesden zij de kastanjes uit het vuur te mogen halen voor Nijpels' VVD en zelf intussen afgebrand te raken. Of zij mochten de sanering doorvoeren met de vruchten waarvan de PvdA vervolgens 'Sinterklaas spelend' aan de haal zou gaan. Alleen een inhoudelijk vernieuwd en vernieuwingsgezind CDA, dat ook buiten zijn traditionele kringen durfde te treden, kon dit verhinderen.

Elco Brinkman: 'Wij zagen dat de mensheid aan het veranderen was. We hebben heel vaak tegen elkaar gezegd – ook Lubbers en ik – dat je je niet alleen kunt concentreren op de Veluwe en Zuidoost-Brabant. Je kunt je ogen niet sluiten voor de uitingsvormen van een moderne wereld. Je kunt je beter afvragen hoe je je energie kunt richten om greep te krijgen op die nieuwe ontwikkelingen, op nieuwe technieken en dán je eigen verhaal houden. Als je er geen greep meer op hebt, zit je straks in een beschermd reservaat.' Daarmee vertolkte Brinkman de vrees voor de spanning tussen het traditionalisme van de oude bloedgroepen en de noodzaak voor het CDA te overleven door te vernieuwen. Die spanning overwinnen vond het netwerk van vitaal belang, al was het maar om zelf te overleven.

Voorzitter Bukman en secretaris Smits probeerden ook beweging in de partij te krijgen. De fusieperikelen waren voorbij en de politieke labiliteit van 1981-1982 toch ook? Ze kregen echter de indruk dat de partij bleef hangen bij oud zeer. De samenstelling van partijorganen was daar vaak de oorzaak van. 'De oude partijen wilden hun eigen club er bij de fusie goed laten uitkomen. De onderhandelaars hadden in het dagelijks bestuur geen nieuwe mensen neergezet, maar *waakhonden van weleer*. Dat leverde razend moeilijke discussies op over kandidaatstellingen en de verdeling tussen de bloedgroepen. Het was vaak geëmmer, maar ik denk dat het de consolidatie heeft bevorderd dat het voor de achterbannen herkenbare mensen waren gebleven.'

zegt Bukman. Het nam niet weg dat hij in een discussienota over de partijorganisatie voorstelde vervroegd afscheid te nemen van de boedelverdeling tussen de bloedgroepen, die bij de fusie in een protocol was vastgespijkerd.

Smits had vooral zorg om de manier waarop het CDA naar buiten trad en overkwam. 'We zaten in een glijvlucht naar beneden. Door de verdeeldheid was ons imago slecht. Er heerste defaitisme bij iedereen.' De partijsecretaris zette na de zomer zijn pet van campagneleider weer op en schreef een scherpe notitie over het ontbreken van strategisch inzicht en permanente campagne in het CDA. Het gebrek aan fierheid, zelfvertrouwen en interne mobilisatie stond daarin centraal. Smits gaf zijn stuk een bijbelse titel, een opwekking aan het volk Israël in de woestijn: *Het kleeft dat gij draagt is niet versleten*. Uit het boek Deuteronomium, hoofdstuk 8, het vierde vers.

Het stuk wond er geen doekjes om. Kader en aanpak van het CDA waren blijven hangen in de patronen en denkwijzen van de jaren zeventig, schreef Smits. In oude verdeeldheden, 'zaken die grif door de pers worden opgepikt en zich electoraal negatief vertalen voor het CDA'. De politieke leiding was niet helder en gebrek aan steun uit de Kamerfractie voor het kabinetsbeleid verhoogde de onduidelijkheid. En: 'Tot op heden zijn er geen afspraken gemaakt over wie de rol van de politiek leider van de partij moet vervullen en aan de hand van welke criteria gekomen moet worden tot de keuze van een politiek leider en wie in de schaduw hiervan "opgekweekt" moet worden om, na tot volle wasdom te zijn gekomen, het estafettestokje soepel te kunnen overnemen.' Deze zin zou griezelig vooruitziend blijken, tot en met dat estafettestokje als zodanig.

Smits sneed ook de deconfessionalisering aan, bron van een minderwaardigheidsgevoel dat in het CDA na de neergang in de jaren zeventig was blijven hangen. '*Frappez, frappez, toujours!* Als het maar vaak genoeg herhaald wordt gaan we het zelf ook nog geloven,' zei hij over de trend tot ontzuiling. Hij wees op drie tegenkrachten: de ruime meerderheid in de Nederlandse samenleving die door christelijke waarden en normen aangesproken blijft, de etnische minderheden en het feit 'dat iedereen erkent dat het zó in Nederland niet langer kan en dat we terug moeten'. Het kabinetsbeleid moest als een succes worden verkocht. 'Niet te veel nadruk leggen op onvermijdelijkheid, coalitiecompromissen, etc.' Dat bracht Smits tot eisen aan de verbetering van het CDA. Voorop de eensgezindheid van de beginselpartij die ook volkspartij wilde zijn. 'Geen nuancerings op voorhand. Die ontdek-

kingstocht komt later.' Het CDA moest het kabinet-Lubbers naar zich toe halen, juist omdat het controversieel durfde te zijn. 'Politiek is het doen van keuzen. Dit kabinet is zo'n keuze. Het CDA als grootste coalitiepartner kan de rol voor zich opeisen de architect en hoofdaannemer te zijn van dit beleid.'

Er moesten tien herkenbare kernpunten komen: 'tien geboden van het CDA'. Steenkamp had school gemaakt. Met die kernpunten was profileren en discipline mogelijk. Ook de politieke leiding moest discipline leren aanvaarden. 'Lubbers, alhoewel minister-president, zal meer de rol van CDA-voorman moeten gaan spelen; sterker moeten inspelen op de tien geboden van het CDA en sterker aanwezig zijn op (partij-)bijeenkomsten.' Hij moest uitstralen partijleider te zijn, maar 'de in de CDA-vijver aanwezige kweek (moet) zo optimaal mogelijk worden ingezet, waarbij voor elke vooraanstaande CDA-politicus moet worden bekeken op welke wijze hij kan worden ingezet'. Een alleenvertoningsrecht zou Lubbers niet krijgen, zijn opvolging moest al worden voorbereid.

Smits' slotvoorstel was een najaars schoonmaak. Jong bloed en creativiteit moesten binnenstromen in de bestuursorganen. Voor deze doorspoeling en inhoudelijke disciplineren, ook van de top, moest het kader worden gemobiliseerd. Per regio zouden kaderleden, bewindslieden en Kamerleden intensief met elkaar contact moeten leggen, 'opgewekt worden tot een nieuw elan, door onder meer de bestuurlijke reorganisatie aan te kondigen en de nieuwe herkenbare politieke koers te presenteren'.

Smits besprak zijn notitie en de noodzaak van permanente campagne met de lieden, die hij als smaakmakers ervoer: Lubbers, De Koning, Bukman, Ruding, Veenhof en de voorlichters van de fractie. Lubbers trok zich de kritiek op zijn optreden wel aan. 'Ruud zou een aantal politieke thema's meer inzetten. Dat is gelukt. Ik deed opinieonderzoek naar wat er leefde. We wisten precies hoe CDA-stemmers dachten. We kwamen er achter dat onder de NRC-lezers nogal wat PvdA-kiezers zaten, die een beetje rechts van die partij opereerden en de aanpak van Ruding sympathiek vonden. Onno was razend populair bij de wegzwevers van de PvdA. Zorgde ik ervoor dat hij door de NRC werd geïnterviewd. Dat leverde veel meer op dan elke krant Lubbers te laten interviewen.' Ook Smits' idee van mobilisatiemeetings werd uitgevoerd. Het partij kader in de regio's en de media gingen er massaal naar toe.

Er gebeurde nog iets dat in *het Kleed* was aanbevolen: een flinke verjonging. 'Heel snel doorspoelen. We moesten gaan werken aan carrië-

replanning, want we hadden jong en nieuw kader nodig. Piet Bukman en ik hebben gesprekken gevoerd met mensen van wie we wisten dat ze *in* waren,' vertelt Smits. Daar hoorden heel wat leden van het netwerk rond Brinkman en Deetman bij. Echter niet penningmeester Ad Veenhof. Hoe goed hij ook was in de financiële sanering van de partij, in zijn artikelen in de pers en in zijn optreden in het land, hij kreeg weinig voet aan de grond, vertelt Smits. 'Hij werd gewantrouwd door Ruud. Hans Hillen en Ad Veenhof waren vier handen op één buik. Lubbers had een moeilijke verhouding met Hillen, die twee lagen elkaar niet.'

Terwijl de CDA-top aan eensgezindheid en carrièreplanning werkte, groeide in de Kamerfractie de spanning met het duo *Stef en ik*. Jan Nico Scholten bleef zich apart opstellen, sprak bijvoorbeeld een demonstratie toe tegen het beleid van het kabinet bij de rakettenkwestie. 'Ik denk dat hij geleefd heeft met een *idée fixe*: ik ben de grote profeet. Het volk moppert wel, maar ik heb gelijk en dat zal ik bewijzen. Het duo opereerde geïsoleerd en dwong weinig waardering af in de partij. Bert de Vries leed eronder,' nam Ries Smits waar. De fractie kon het niet langer aanzien hoe De Vries fijngemalen dreigde te worden tussen zijn wil tot duidelijkheid en de wens zijn club bijeen te houden. 'Als Bert werd aangevallen zei men: hij is een gereformeerde hark, maar wel ónze hark. En daar blijf je met je poten vanaf. Dat zeiden de katholieken net zo goed als de anderen,' lacht Gerrit Gerritse.

Uiteindelijk viel op 6 december 1983 de bijl, bij een stemming over 'de zoveelste inbreuk op het protocol'. Scholten en Dijkman verloren de laatste handen boven hun hoofd. 'Sytze Faber en Jan Buikema zaten in een hoek in de fractiekamer, ik zag ze aarzelen om met de fractie mee te stemmen. Dat deden ze uiteindelijk wel en daarmee was het politieke lot van Scholten en Dijkman bezegeld. Een dag later deelden ze mee dat zij de fractie zouden verlaten,' herinnert Schinkelshoek zich.

Het had gewerkt dat nu iemand de fractie leidde, die voor niemand onderdeed in gereformeerde steilheid. Zolang het loyalisme een gegeven was, hadden Aantjes en Lubbers elk op hun manier de meningsverschillen proberen af te dekken. Nu van loyalisme geen sprake meer kon zijn, was verstrakking door Bert de Vries wel zo effectief. De Vries ziet dat zelf ook wel. 'Je kunt beter een antirevolutionair leiding laten geven aan een fractie, waarin die broeders de lastigen zijn.' Smits zegt: 'Lubbers had de naam een linksgerichte antenne te hebben. Die had Bert niet. Ruud had van nature de neiging de verschillende standpunten tot een compromis te bakken. Hij ging met het verschijnsel loyalisme wat minder consequent om dan Bert.'

Het zelfvertrouwen van de fractievoorzitter groeide. Ook de premier signaleerde dat. 'De Vries is geleidelijk aan een echte fractievoorzitter geworden. Bert de Vries ging een rol spelen, maar het primaat lag bij mij. Ook omdat Steenkamp en Van Agt weg waren. Jan de Koning was in deze jaren de nummer twee.' Het paste goed bij de wijze waarop De Koning onopvallend de regie kon voeren. Bert de Vries' belangrijkste steunpilaar in het kabinet was immers Jan de Koning. 'Die rol van De Koning was goud waard. Lubbers kon schitteren door Bert de Vries in de fractievoorzittersrol, maar ook door De Koning. Wat Bert deed richting de fractie, deed De Koning richting partij en kabinet. Tussen hen twee bestond intensief contact,' vertelt Schinkelshoek. 'Bert is altijd een beetje grijzig gebleven, maar heeft zich gaandeweg ontwikkeld tot een politicus van statuur. Hij maakte aan de lopende band doelpunten, maar hij was geen sterspeler. De Vries was de schoffelaar, een sjouwer. Hij stond er door zijn relatieve onzichtbaarheid. Als Bert een doelpunt maakte, zag je het net niet bollen.'

Ook in het kabinet waren de teugels aangetrokken. Het herstel van de economie vergde een strakke hand. De meest zwartgallige vooronderstellingen vormden meestal het uitgangspunt van rekenmeester Ruding, als hij zijn collega's aanpakte. Voor noodsituaties had hij zelfs een rampenscenario voorhanden in het regeerakkoord, een feit waaraan hij graag herinnerde. Jan de Koning kon in de zomer van 1983 toepassing van dat scenario voorkomen. Hij steunde extra ingrepen in de sociale zekerheid die de lasten op arbeid moesten verlagen. Brinkman en Deetman steunden De Koning omdat zij daarmee konden voorkomen dat er een extra golf ingrepen over hun begrotingen zou spoelen. Zo kon Lubbers de ministers op één lijn brengen. De arbeidskosten konden verder omlaag. Dat was hard nodig omdat de recessie al meer dan 800 duizend mensen hun baan kostte. De operatie van het kabinet voor het jaar 1984 werd door Zijlstra's opvolger als Bankpresident, de PvdA'er Duisenberg, genoemd. Hij noemde het 'een breuk in de trend van een voortdurend stijgend tekort', zelfs 'gigantisch' en 'een mijlpaal' dankzij de tegelijk dalende lastendruk.<sup>136</sup>

Meest opvallend onderdeel ervan was een korting op alle inkomens uit de publieke sector. Ambtenaren, semi-ambtenaren, trendvolgers en uitkeringstrekkers moesten alle 3,5 procent inleveren. Deetmans korting op het loon van onderwijsmensen had school gemaakt. Oostlanders woorden werden bewaarheid: 'De lijn was: we gaan er geen doekjes om winden, we gaan diep ingrijpen in de verzorgingsstaat. We gaan het zeggen zoals het is.' Toen de Britse premier Thatcher van

Lubbers een toelichting kreeg op de aanpak van zijn kabinet was ze *flabbergasted*. Ironisch zei ze: 'Bent u heus van plan de salarissen van uw ambtenaren met meer dan drie procent te verlagen? Dat is rampzalig... U gaat mijn reputatie als Iron Lady ruïneren.'<sup>2137</sup>

De herfst stond bol van ambtenarenacties. Op een onbewaakt ogenblik meldde Lubbers op tv dat het kabinet de bonden tegemoet wilde komen en de korting tot 3 procent zou beperken. De overige leden van het kabinet wisten van niks. Een reservepotje voor die concessie had Ruding niet. De CDA'ers die de harde lijn hadden gesteund, waren verbolgen, weet Hans Hillen, vooral Ruding was giftig. 'Onno had de volle dekking van de coalitie-aanvoeders in het kabinet, De Koning en Gijs van Aardenne, én van Wim Deetman en Elco Brinkman, de krachtfiguren van de *spending departments*. Dus dat tikte stevig aan. De zware jongens vonden allemaal dat het beleid strak moest worden doorgezet: dit kabinet zou het roer omgooien!'

Deze zet van de premier was geen *slip of the tongue*. Het was een voortzetting van zijn benadering ten tijde van de entente met Albeda tegenover *Bestek '81*. Na Lubbers' steun voor pogingen met de PvdA door te pakken en – toen dat flopte – met het CDA-VVD-regeerakkoord, schoof hij weer op naar zijn vroegere *draagvlakbenadering*. Dat werd nog eens zichtbaar tijdens het najaarsoverleg dat het kabinet in de Stichting van de Arbeid met bonden en werkgevers voerde. Lubbers was vergezeld door 'de zware jongens'. Dat de ambtenarenkorting van 3,5 procent tot 3 procent beperkt bleef, maakte in het overleg weinig indruk. De vakbonden waren mordicus tegen en kwamen met een tegenbod. 'Wim Kok stelde voor te lappen. Zij zouden een premieverhoging aanvaarden, als de korting van de baan was. Zonder compensatie in de lonen, dan klopte de overheidskas immers ook,' weet Hillen

Dat leek aantrekkelijk: het jaar na het akkoord van Wassenaar zou het kabinet opnieuw consensus met de sociale partners bereiken. Bovendien zou Den Uyls oppositie de wind uit de zeilen worden genomen door dit beeld van vakbondsleider Kok op één lijn met CDA en VVD. Lubbers schorste voor beraad in de ministersdelegatie. 'En wat gebeurt? Ruud stelt voor de lijn van Kok te volgen. Daar zou een aanzienlijke draagvlakverbreding voor het kabinetsbeleid in zitten en het nettoresultaat was hetzelfde. Zoiets was mooi meegenomen. Jan de Koning en Van Aardenne vielen dwars over hem heen: Geen sprake van! Die stap zou de inbreuk van dit kabinet op de gedurige lijn van zwaardere lasten op arbeid afkappen. Jan en Gijs eisten doorzetten. Wim Deetman, Onno uiteraard ook, stond daar vierkant achter. Lub-

bers' neiging tot conflictvermijding kon zo tegengas krijgen,' vertelt Hillen.

Er werd niet gelapt. Deetman voelde er niets voor dat zijn onderwijskorting achteraf gedesavoueed zou worden. Met hem zag De Koning er weinig in de verlaging van arbeidskosten te laten mislukken. Dan werden elders nog extra bezuinigingen elders noodzakelijk ook. En Ruding zag de bui al hangen: eerst geen rampenscenario en dan nu premieverhogingen over de hele linie. Zo kon hij forse reductie van het tekort wel vergeten. Draagvlak was mooi, maar krachtig beleid nog mooier. Lubbers had weer even zijn eigen loyalist mogen spelen, de marges verkend, tot De Koning vond dat het welletjes was. Dan maar geen sociaal akkoord.

Met deze ingreep van De Koning was de najaarsschoonmaak compleet. De partijorganisatie en het kader werden gemobiliseerd. De eigen filosofie was bij de tijd gebracht. Scholten en Dijkman waren opgestapt. Jan Nico Scholten sloot zich na een tijdje bij de PvdA aan. En dat na jarenlang anderen in de ARP en het CDA de maat te hebben genomen over hun gebreken in evangelische zuiverheid. In het voorjaar van 1985 stapte de alleen achtergebleven Stef Dijkman over naar de PPR. Wat Dries van Agt 'de interne sanering van het CDA' noemde, leek voltooid.

Niet alleen de ijzeren dame van Downingstreet 10 liet zich verblinden door de kracht die van de nieuwe CDA-koers afstraalde. *Time-magazine* beschreef Lubbers als *Ruud Shock*. Bij hun optredens in het land voelden bewindslieden dat een vonk oversprong. 'In de zalen merkte je iets van een stille bewondering. Hè, hè, ze flikken 't toch maar. Vakministers hadden wel problemen, met de vereniging van bejaardenoorden of boeren, maar over het algemeen was de teneur: hadden ze dat maar eerder gedaan. Dat sfeertje kreeg vleugeltjes,' geniet Elco Brinkman nog na.

Op één van de regiobijeenkomsten om het kader te mobiliseren kreeg de premier aan het slot een onderscheiding van de plaatselijke fruittelersfanfare omgehangen: de *Orde van de Gouden Kersenpit*. Verlegen en melig tegelijk zuchtte Ruud Lubbers na de ceremonie in de per ongeluk open gebleven microfoon: 'Kersenpit... wat een vak.'

## 5 Wát een verschil

### *Die kaart had Jan in handen*

Voor het Haagse Congresgebouw reden limousines af en aan op zaterdag 27 oktober 1990. Bewindslieden en topfiguren uit de grote wereld lieten zich brengen, hun chauffeurs hielden het portier stijlvol open voor de dames. Binnen goochelde pianist Louis van Dijk met de noten C, D en A, de sfeer zat er meteen in op het jubileumcongres. De partij bestond tien jaar en was in blakende vorm. Een jaar eerder was het CDA opnieuw de grootste van het land gebleken, opnieuw met een recordaantal zetels. Geen grote partij zat zo stevig in elkaar. PvdA'er Marcel van Dam bekende: 'De politiek wordt weer overheerst door het harmoniedenken, zoals het CDA dat altijd heeft gepropageerd. De PvdA gaat daar momenteel in mee. Dat is nu eenmaal de tijdgeest.'<sup>138</sup>

De feestvierende christen-democraten konden tevreden kijken naar de voorste rijen in de zaal. Daar zaten ze allemaal: politieke en maatschappelijke zwaargewichten die de zaakjes goed voor elkaar hadden. Hun premier beheerste de Haagse wereld en liet weinig aan zijn aandacht ontglippen. De Regeling Krasloterij niet, de verkiezing van de Kamervoorzitter niet, laat staan de punten en komma's van begroting en economie. Soms benauwde het bijna, hoe ingetogen hij ook trachtte te doen. 'Mensen waren wat geërgerd, omdat ik zo veel te vertellen had. Het beeld was dat ik zo bazig was.'

Maar dat gevoel drong buiten Den Haag niet door. Een nieuwe generatie was in opmars. Tussen hen marcheerde de nieuwe fractievoorzitter, Elco Brinkman, *jeune premier* toch nog, en kroonprins voor het post-Lubbers tijdperk. Lubbers had het zelf met genoeg onderschreept. Het gaf de CDA'ers een goed gevoel. Waar andere partijen burgeroorlogen voerden als nieuwe leiders aantraden, had het CDA krachtdadig en vreedzaam zijn toekomst op orde. De nieuwe lichterling wist zich in de rug gedekt door de oude garde. Drie oud-premiers – Jelle Zijlstra, Piet de Jong en Barend Biesheuvel – spraken het jubileumcongres toe. Dries van Agt ontbrak.



Het tienjarig jubileum was een mooi moment voor het CDA, zeker voor erevoorzitter Piet Steenkamp. Bekend werd dat de bouwpastoor van de partij het voortouw zou krijgen bij het opstellen van een nieuw Program van Uitgangspunten. Het vorige, uit 1979, moest worden opgefrist. Immers, wie had toen durven dromen dat de koude oorlog afgelopen zou zijn? En nu was Oost-Europa bevrijd, Duitsland vreedzaam herenigd en stond Europa op de drempel van eenwording. Het jubileumcongres was hét moment de partij op te wekken weer de diepte in te gaan. Piet Steenkamp mocht trots zijn op zijn geesteskind. Zijn CDA was de oude verzuilde wereld ontgroeid. 'Ik ben er trots op dat ik van de fracties niet weet wie katholiek of protestant is. Het is al een paar keer voorgekomen dat in het katholieke Brabant een protestant lijsttrekker van het CDA was: Jan de Geus. Dat had je je niet kunnen voorstellen! De kerkelijke scheidslijnen zijn overstegen.'

Dat ongedachte succes was het thema van Steenkamps toespraak op het jubileumcongres. De inspiratie kwam uit zijn veertien plakboeken met knipsels uit de jaren dat hij sjouwde voor de eenwording van het CDA. 'Het CDA werd vergeleken met een *fata morgana*. Men sprak over de laatste opflakking van de middeleeuwen en de laatste gedaante van de KVP.' Maar nu: de media kwamen superlatieven tekort om 'het wonder van het CDA' en 'Nederland CDA-land' te beschrijven. Zijn stem kwam nauwelijks boven de ovatie uit toen Steenkamp riep: 'Wat een verschil. Wát een verschil!'<sup>139</sup>

Dat verschil was niet vanzelf gekomen. Het rumoer tussen 1977 en 1983 leek geen voorbode van succes. De stevige regie sinds 1983 begon niet meteen vrucht te dragen. Een belangrijke voorwaarde daarvoor werd vervuld zonder dat het de buitenwacht opviel. De discussie over de partijorganisatie, aangeslingerd in de nota *Appèl en Weerklank*, leidde in de partijraad van mei 1984 tot een revolutionaire stap. Het fusieprotocol werd vervroegd buiten werking gesteld, precies vastgelegde getalsverhoudingen tussen ex-KVP'ers, ex-ARP'ers en ex-CHU'ers werden opgeheven. Geen kleur-op-kleur-opvolging meer, waarbij elke KVP'er verplicht door een KVP'er werd opgevolgd. Voortaan zou 'evenwichtige samenstelling' het codewoord zijn voor het in de gaten houden van de balans tussen de bloedgroepen. De waakhonden van weleer sliepen niet, maar het automatisme van hun aanspraken was hen ontnomen. De achterban wilde af van het protocolcorset – die baleinen van onbeweeglijkheid. Een generatiewisseling kon nu doorzetten.

Twee signalen daarvan kwamen duidelijk door in de loop van 1984. Voor Noord-Brabant, het meest invloedrijke CDA-bolwerk, was dit het

jaar waarin de oude garde afscheid nam. Symbool was voorzitter Ton Wagemakers. 'Een scherp politicus, maar wel het prototype van de ouderwetse KVP-bestuurder. Je moest behoren tot de RK-elite wilde je politiek kunnen bedrijven,' schetst streekgenoot Wim van de Camp. CDA-Brabant was toe aan een nieuw type voorzitter: een katholiek, om het evenwicht met protestant en lijsttrekker Jan de Geus te bewaren, maar wel een modern bestuurder, niettemin goed geworteld in het confessionele middenveld. Eigentijds en herkenbaar tegelijk. De koningin Wilhelmina van de KVP, Madeleen Leyten, kende zo iemand: de onderdirecteur van het Katholiek Pedagogisch Centrum in Den Bosch, Wim van Velzen.

De onverwachte komst van Van Velzen bewees dat met de steun van Leyten nog altijd veel kon. Hij was bekend bij de onderwijspecialisten in het CDA, daarbuiten nauwelijks. Ries Smits weet nog haarscherp het moment dat voor hem de omslag in het CDA markeerde: 'Het afscheid van Ton Wagemakers. Ruud was daar ook. Hij had nog nooit van diens opvolger gehoord. De maandag erop was ik voor het een of ander in het Torentje en Ruud vroeg: "Ken jij die Van Velzen? Kun jij regelen dat ik met hem praat?" Zo begon het dus.'

Het tweede signaal van de versnelde generatiewisseling kwam ook uit het kader. Door het wegvallen van het strakke fusieprotocol kon een opener procedure worden toegepast bij verkiezingen van het partijbestuur. Via een open verkiezing uit tweetallen zouden voortaan vijftien plaatsen rechtstreeks worden ingevuld door de partijraad. De eerste keer was het al raak. In mei 1984 wipte een meerderheid Wim Aantjes uit het bestuur. Zijn steun in de media aan het dissidente duo *Stef en ik* was hem fataal geworden. De tweede keer klonk een minstens zo helder signaal. Het zittende presidiumlid Hatie Tegelaar was een half jaar later herkiesbaar en vormde in december met Willemien van Montfrans, lid van de Bestuurdersvereniging en van het netwerk rondom Brinkman en Deetman, het tweetal waaruit de partijraad moest kiezen. Bij de schriftelijke stemming ging Tegelaar onderuit. Een vaste waarde uit de oude CHU te zijn, bleek niet meer genoeg in het CDA. Nieuwe centra van invloed begonnen zwaarder te tellen. 'Andere onderwerpen en andere mensen kregen een kans. De hele partij had dat, vooral door de druk van onderop. Dáár was het CDA gaan leven en dat drong door naar boven. De Bestuurdersvereniging was een factor van belang, omdat daaruit goede mensen en hun concrete ideeën naar voren kwamen uit de lokale praktijk. Veel van de beste mensen in het CDA waren daar actief,' vertelt Van Montfrans.

Eensgezindheid en vernieuwing gingen het CDA steeds beter af. Het vertrek van de dissidenten en het daadkrachtige beleid van de eigen ministers maakten dat de partij beter overkwam. Zelfs het CDJA bloeide op. Toch waren er zwakke plekken. Eén daarvan was verrassend genoeg de partijvoorzitter. Piet Bukman bleek na zijn dynamische beginperiode een lier met één snaar. Hameren op meer eenheid was goed, maar toen zijn bijdrage daar toe beperkt bleef, groeide ergernis. Zelfs Bert de Vries begon er eerder last dan plezier van te krijgen. 'Piet liep mij voor de voeten bij mijn missie van de fractie een eenheid te maken door van buiten steeds maar te drammen op die eenheid. Alsof hij dat allemaal regelde. Dat werkte averechts op de fractie. Als Piet Bukman weer een keer krachtig uithaalde, gingen alle stekels overeind staan.'

Ook bij de vernieuwing van de inhoud ebde onder Bukman het elan weg. Het boterde niet tussen het Wetenschappelijk Instituut en de partijtop. 'Zij dachten over ons werk toch primair in termen van instituties en organisatie. Zo van: dat Wetenschappelijk Instituut stuurde wel heel veel aan. Via de programcommissies, in de verkiezingscampagnes,' bespeurde Oostlander. Hij merkte nog iets: het partijapparaat organiseerde vaker zelf discussies. 'Er was een lichte neiging het Wetenschappelijk Instituut terug te drukken. Onze taak bleef toch het zoeken naar onderwerpen waar de rest van de politiek met een grote boog omheen liep. Daaraan gingen wij flink morrelen. Taboes zoeken, noemden we dat. Er kwamen stukken over de nieuwe levensvragen rond euthanasie en genetische manipulatie, de hele normering van de technologische vernieuwing kortom.'

De partijtop reageerde er schichtig op. De problemen van alledag, het saneren en regeren, wierpen al voldoende hobbels op. Al die taboes, dat kon maar verdeeldheid opleveren. De relatie met het Wetenschappelijk Instituut verpieterde. Jos van Gennip begon dat te voelen in de redactie van het blad van de denktank *CDVerkenningen*. 'Als fractievoorzitter kwam Ruud Lubbers iedere redactievergadering, misschien maar tien minuten, maar hij was er. Daaraan trekt zo'n club zich op. Dat is volledig geërodeerd. Bert de Vries kwam nooit, Brinkman later ook niet.'

Smits deed op het partijbureau in het antieke woonhuis van ARP-oprichter Abraham 'de Geweldige' Kuyper, de organisatie, Bukman de politiek. 'Piet hield niet van organiseren. Hij hield zich bezig met spreekbeurten, politiek en presentatie naar buiten. Hij snoof politieke sfeer. Daarom ging hij ook in de Eerste Kamer en was hij om de haverklap op het Torentje.' De partijdenkers voelden zich hoe langer hoe

meer gemarginaliseerd en raakten geïrriteerd door de verzakelijking van het partijapparaat. Smits: 'Het was geen inhoudelijke of ideologische strijd. Elk voorstel dat ik deed werd gezien als een aanval op hun onafhankelijkheid. Ik hou van *efficiency*: ik zou niet weten waarom een secretaresse van hen iets anders is dan die van het partijbureau. *Poolen* is veel voordeliger. Ik vond ook dat het Wetenschappelijk Instituut best een verhaal kon schrijven voor Piet Bukman. Arie Oostlander kon dat fantastisch. Maar daar mocht ik niet over praten. Formeel was dat ook zo. Oostlander liet zich echt niet door het dagelijks bestuur vertellen wat hij moest doen.'

Bukman geeft toe dat hij betrekkelijk weinig heeft gedaan aan de inhoud. 'Ik had een andere opdracht. Ik was in de inhoud gedoken als ik mijn tweede termijn had volgemaakt, het was toen hard nodig. De discussie daarover heb ik een beetje overgelaten aan het Wetenschappelijk Instituut. Dat draaide op volle toeren. Mijn dagelijks bestuur zat me wel eens achter de broek: "Je moet die jongens aan de ketting leggen." Daar heb ik nooit veel heil in gezien. Arie Oostlander zei niet voor niks altijd: het is het Wetenschappelijk Instituut *voor* het CDA en niet *van* het CDA.'

Oostlander zag een verschil groeien met het vorige leiderschap van de partij. 'De invloed van onze rapporten nam af. Van Agt had van allemaal nog de meeste belangstelling. Die deed graag iets met wat wij formuleerden. Ons werk werd in de periode daarvoor snel omgezet in beleidspunten voor het CDA. Ook dat ging veel moeilijker. Deetman deed wel het nodige op hoger-onderwijsterrein. Brinkman was als minister van WVC goed bezig. Die deed programmatisch veel met de ideeën van het Wetenschappelijk Instituut. Helaas kwam het wel steeds neer op bezuinigingen, wat niet strookte met de oorspronkelijke bedoeling. Dat heeft argwaan gewekt.'

In de partij begon Bukman irritatie te wekken. Op regionale bijeenkomsten zag het kader welke toppers wel en welke veel minder een overtuigend politiek verhaal brachten. De meesten hadden het verhaal van Piet Bukman nu wel gehoord. 'Mijn methodiek vertoonde slijtage,' zegt hij zelf. 'Ik stond te boek als de man die maar één ding hanteert: de hamer. Dat is overigens lange tijd een buitengewoon nuttig werktuig geweest. Maar een partij die gesetteld raakt, raakt daar op uitgekeken.' Zijn optreden was zelden fijnzinnig. De manier waarop hij zich lid van de Eerste Kamer liet maken ten koste van de geliefde oud-minister en woordkunstenaar I.A. Diepenhorst zette kwaad bloed. Ook zijn wijze van voorzitten ging storen. 'Ik heb partijraden

geleid waarvan ik later dacht: een beetje minder had ook wel gekund. Ik heb mensen de mond gesnoerd, en soms onheus weggezet. Tegen een mevrouw uit Friesland zei ik ooit: het is hier een politieke partij en geen zondagsschool. Razend was ze. Ik had het idee dat ik een beetje omstreden raakte.'

Wat ook een beetje omstreden was, was zijn ambitie minister te worden, althans het al te openlijke ervan. 'Piet liep voortdurend in het Torentje rond, wat Ruud, denk ik, wel eens vervelend vond. Maar ja, je partijvoorzitter zet je er niet zomaar uit,' vertelt Ries Smits. Toch zijn veel partijbestuurders Bukman gunstig gezind gebleven. Willemien van Montfrans: 'Hij was de juiste man voor die tijd. Piet lette op de grote lijnen en ook al trad hij bondig op, hij kon omgaan met sputteraars. Hij was niet gebonden aan enige bloedgroep, ook heel belangrijk vind ik. Daar was hij helder in.'

Terwijl het tijdperk-Bukman begon te schemeren, liep het met het kabinet-Lubbers steeds beter. De groei van de werkloosheid vertraagde, de werkgelegenheid begon de goede kant uit te gaan. Lubbers koos zijn moment om dit politiek naar zich toe te halen uitgekiend. Niet op een voor de hand liggende partijbijeenkomst, maar begin april 1984, tijdens een congres van het Europese Verbond van Vakverenigingen in Straatsburg. Hij weersprak de raming van het Centraal Planbureau dat Nederland in 1987 een miljoen werklozen zou tellen. 'Als ze er komen, zal ik er niet meer zijn. Daar moeten we ons niet bij neerleggen en zorgen dat het niet gebeurt. Het beleid dat we voeren moet ook effect opleveren.'<sup>140</sup>

Er leek een andere Lubbers te staan. De wolligheid leek passé. Het premierschap zat hem als een maatkostuum. Zakelijk vergaderen, de plussen en minnen nalopen, husselen en in oplossingsvarianten vertalen, het was zijn tweede natuur. Wat hij als fractieleider al praktiseerde, kreeg nu alleen maar meer ruimte: even meedenken met alle denkbare betrokkenen, dossiers verslinden, bijhouden, aftasten wat anderen denken wat zou kunnen. Hij nam deel aan reeksen onderraden van de ministerraad, zat ze voor, splitste ze in aparte ministersgroepjes en trok die ook weer. Zo kon de ministerraad beknopt zijn werk doen. Vergaderden kabinetten onder Den Uyl en Van Agt één op de vijf keer tot in de nacht door, onder Lubbers gebeurde dit in het hectische jaar 1984 nog slechts één op de twintig keer.<sup>141</sup>

En altijd kon Lubbers zich verlaten op Jan de Koning, de eerste onder de CDA-ministers. Met glimmende ogen vertelt hij hoe. En welk risico hij daar welbewust bij liep. 'Jan de Koning heeft meermalen Onno

Ruding tot de orde moeten roepen. Er zat dan behoorlijk wat spanning. Nou, in zo'n situatie ben ik zelf wat instrumenteel. Op een gegeven moment formuleer ik mijn eindvoorstel. Dan zei Jan: "Ik geloof dat we nu één lijn moeten trekken. Maar dat kan barsten worden. Dus ik stel voor dat wij met z'n drieën naar het Torentje gaan, Onno, jij en ik." Onno hield zijn verhaal daar dan en ik lichtte mijn eindvoorstel toe. Jan zei tegen Onno: "Onze voorzitter kan in redelijkheid niet verder gaan. Dat is duidelijk. Reken niet op mijn steun als jij je poot stijf houdt." Tja, hij kon ook Onno steunen en dan had ik moeten schuiven. Die kaart had Jan in handen. Ik kon mij niet veroorloven een conflict met Onno én Jan te hebben. Doordat Jan dat zo zei, was dat een bevestiging voor mij dat ik het goed zag. En voor Ruding gaf het ook het gevoel van: "Ik weet objectief: dit is een oudere, wijzere man. Daar moet ik rekening mee houden." Zo ging dat.' De koers van Jan de Koning was doorslaggevend. Dat was in 1983 al gebleken en dat zou zo blijven.

Op 18 maart 1984 suggereerde de premier De Koning in een lastige discussie eens wat tegendraads te doen. 'Waar Onno en Wim Duisenberg wel aan de ene kant van de boot zullen gaan hangen, lijkt het me nuttig als jij zulks aan de andere kant doet.'<sup>142</sup> Op die manier verschaftte Lubbers zich ruimte voor tussenoplossingen. Zulke opzetjes had hij ook met Deetman. Ook die had het regelmatig aan de stok met Ruding. 'Onno en ik hadden de gewoonte om over de moeilijke punten onder vier ogen te praten,' vertelt Deetman. 'We trokken zelden conclusies. Er was ruimte om te checken, laat ik zeggen: geen truken. Daarna ging het naar de ministerraad. Ik stond relatief alleen.'<sup>143</sup> Niet zó alleen, want Deetman dealde graag tegelijk onder vier ogen met Lubbers. Kwamen zij een einduitkomst overeen dan liet Deetman dit zijn naaste medewerker op een logo-loos A4tje in semi-Lubberiaans proza uitwerken en bij Lubbers bezorgen. Zo'n katebelletje haalde de premier in de ministerraad te voorschijn als zijn eindbod. Voor de vorm vervolgens nog wat sputterend ging Deetman daarvoor door de knieën en Ruding mocht denken flink wat te hebben binnengehaald dankzij de pressie van de premier. Geen truken was een relatief begrip.<sup>144</sup>

Goed voorbereid als Lubbers was dankzij zijn geploeg door de dossiers, zijn vele bijpraten en insequen, telefoontjes, briefjes, bilateraal-tjes en ministeriële commissies, kon hij in de ministerraad alert en alles overziend optreden. 'Hij deed dat zó handig en knap. Hij pakte de handel in,' vertelt raadsadviseur Borstlap. 'Dan lag er een kaderbrief

van Ruding met de boodschap van extra korten door iedereen. De eerste bijeenkomst nam zo'n drie uur. "Vrinden, ik geef een rondje," zo begon Lubbers dan. Iedereen noemde zijn vijf punten. Iedereen was met het korten eens, maar niemand wilde op zijn eigen begroting betalen natuurlijk. Lubbers ging daar dan op in. Het eerste punt gaf hij weg. Het tweede punt kon je ook een slag anders zien. Als je het van die of die kant bekeek, kwam het in een ander perspectief te staan, zeker als je het combineerde met het dossier van collega die en die. Het derde punt was volstrekt onjuist, de feiten zijn zo en zo. Punt vier en vijf noemde hij niet. Dan kwam de tweede ronde. Iedereen had de grootste moeite om zijn tweede punt overeind te houden. Het derde was je kwijt en over het vierde en vijfde werd niet meer gesproken. Vervolgens sloot Lubbers af: "De lijnen zijn helder. De minister van Financiën zal zijn brief bijstellen conform het hier besprokene." En daar ging iedereen. Allemaal kregen ze wel wat, maar hij nám altijd meer. In het belang van het totale beeld. Absoluut vakmanschap.<sup>7</sup>

De vakman wist het geluk ook af te dwingen. VVD-vice-premier Van Aardenne was al snel aangeslagen door een parlementaire enquête over subsidie aan de scheepsbouw. VVD-leider Nijpels bleef opvallen door ongelikt optreden. Tijdens de scheepsbouwenquête tastte hij openlijk de integriteit van zijn partijgenoot – en lid van de enquêtecommissie – Joekes aan. In brede kring ging twijfel aan zijn politiek vernuft én fatsoen leven. Zo werd het niet moeilijk het begin van het economisch herstel als de verdienste van doortastende CDA-bewindslieden te verkopen: nestor De Koning, bijgestaan door uitkeringenstaatssecretaris Louw de Graaf; Ruding, de zuinige bankier; en de snoeiers van de franje, Deetman en Brinkman. In december 1984 zakte de werkloosheid onder de achthonderdduizend. Het spookbeeld van een miljoen werklozen was verjaagd. Lubbers liet bij Jan de Koning – wie anders – een taart bezorgen met de tekst 'Onder de 800.000, naar de 700.000'.<sup>145</sup>

Het ontzag voor Lubbers bleef hier en daar met een onbestemd gevoel gemengd. Op Financiën merkte Ruding dat een strakke uitvoering van het regeerakkoord niet alleen moest worden bevochten op tegenstribbelende vakministers. Er was de voortdurende, gedetailleerde bemoeienis van de premier, er was de groeiende rol van Bert de Vries als criticaster. Op zo veel schaakborden tegelijk was het moeilijk spelen. De ambtelijke staven van Financiën en het Torentje probeerden de bemoeienissen van Lubbers wel in te tomen, of althans bij te houden, maar ook zij gaven het op. Verder dan het rubriceren van zijn vloed-

stroom suggesties, varianten, memootjes en opzoekvragen op hun tijdstip van binnenkomst kwamen zij niet. Geen wonder dat ook Ruding steun zocht bij De Koning en de toonaangevende ministers Deetman en Brinkman. Van de vvd onder het aangeschoten wild Van Aardenne en Nijpels bleek hij – net als Andriessen onder Van Agt – het uiteindelijk niet te moeten hebben. Rudings vertrouweling Hans Hillen: ‘Het draaide om de alliantie De Koning-Ruding-Deetman met steun van Brinkman. De premier als steunpilaar van Financiën tegen de rest was minder aan de orde.’

Dit patroon was in de periode Van Agt niet mogelijk geweest en gaf de premier vele mogelijkheden. De speelruimte gaf Lubbers kans zijn eigenzinnige brilte ruim baan te geven. Hij kon marges van het beleid verkennen en hoefde zich minder direct te bekommeren om het overeindhouden van zijn schatkistbewaarder. Meer dan eens nam hij, als een loyalist op de troon, zijn eigen kabinetsbeleid kritisch onder de loep. De balans bleef bij Jan de Koning in vertrouwde handen.

Ruding vond dat niet prettig werken. ‘Hij had lange tijd geen gevoel voor de politiek. Ruding had trekjes van Van Agt: dat naïeve, bijna anti-politieke,’ vertelt Gerrit Gerritse. ‘Eigenlijk vond hij politiek maar een onbehoorlijke bezigheid. Hij had niet veel achting voor zijn collega’s in de CDA-top, vertrouwde de mensen niet. Na een gesprek kreeg je de volgende dag een rose briefje met een korte samenvatting. Of je dat *gezien* wilde tekenen en terugsturen, een kwart A4tje. Typisch de bankier, het wantrouwen van de bankman tegen politici. Die rommelen met geld! Hij heeft ze wel eens gebruikt. Zag je hem tussen zijn papieren ritselen, pakte hij zo’n rose briefje en citeerde uit eigen werk: Jullie waren het er allemaal mee eens. Jullie handtekening bewijst het!’ Toch kreeg Ruding na enige tijd onverwacht aardigheid in het politieke bedrijf. Net als bij Van Agt was het de combinatie van Haagse tegenwerking met het enthousiasme bij het partij kader in het land, die hem er warm voor maakte.

In oktober 1984 gaf hij een interview aan *Het Vrije Volk* waarin hij uithaalde naar de Jan Salie-geest, die hij in Nederland nog steeds aantrof. Ruding deed dat om de beperking van de sociale zekerheid te rechtvaardigen. ‘Er was één probleem: Jan de Koning mocht niet worden beschadigd. Die moest niet het beeld opgeplakt krijgen van een asociale minister van Sociale Zaken. Hij moest zijn krachtige, vaderlijke positie behouden,’ vertelt Rudings perschef Hans Hillen. ‘Onno kon beter dit punt inzetten en ook buiten CDA-kring scoren op dit terrein. Daarom heb ik bewust *Het Vrije Volk* gekozen en heeft hij rond-



borstige taal gebruikt.' Ruding riep vooral de jongere werklozen op niet bij Tante Truus te blijven hangen of zich met een Jantje van Leiden af te maken van het zoeken naar een baan. Het huis was te klein, ook in de CDA-top trouwens. Lubbers gromde, vooral vanwege Hillens rol. 'Het is niet Onno, het is Hans Hillen, die heeft het gedaan,' siste Lubbers tegen Ries Smits.

Velen in het CDA waren aangenaam verrast. 'We zeiden: Onno, je zit nu eenmaal in de politiek, dan moet je er af en toe ook een beetje aan doen. Hij heeft het aangeleerd,' vertelt Gerritse. Hillen werd overspoeld door reacties. 'Van Onno had men zoiets nooit gedacht. Vooral in de PvdA-achterban bleek het aan te komen, het was schitterend. Wie het door had, was Joop den Uyl. Die had tot dan Onno beschouwd als een wat verwende Wassenaarse meneer. Na Tante Truus werd dat heel anders en viel hij hem aan als de ware vertolker van het kabinetsbeleid. Dat had hij goed gezien: het was de lijn De Koning-Ruding waarvan Den Uyl merkte hoe sterk het geluid aansprak in zijn eigen achterban. Daarop ging hij alle pijlen richten.' De reacties die Den Uyl oppikte, klonken ook in de CDA-achterban. Ruding merkte verbluft hoe hij daar ineens werd onthaald. 'Op zijn spreekbeurten kreeg hij ovaties. Bij de eerste reacties op Tante Truus was Onno hypernerveus. De omslag was enorm. Hij had nog nooit zo'n publicitaire beurt gehad,' vertelt Hillen. Ruding had zich gemeld als politicus, die over het schuttersputje van Financiën durfde te kijken.

Er was nóg een contrast met voorheen. 'Ruding had het omgekeerde van Andriessen. Hij kwam als een buitenstaander binnen. Dat isolement werd minder. Hij bouwde *support* op en versterkte zijn positie,' vertelt Gerrit Gerritse. En Onno Ruding zelf? Die geniet na van zijn succes met Tante Truus. 'Ik denk dat ik het nog sterker zou aanzetten dan ik toen toch al heb gedaan. Als je werkelijk ergens van overtuigd bent, dan moet je als politicus ook *all out* gaan, vind ik. Dat zit ook in mijn karakter. Ik ben geen diplomaat. Ik had dat (betoog) indertijd met veel meer kracht kunnen documenteren. En ik had duidelijker kunnen maken dat een flexibele arbeidsmarkt veel socialer is dan wat de PvdA toen bepleitte. Nu niet meer, want de PvdA heeft het licht gezien.' En met genoegen wrijft hij het zijn critici van toen nog eens in: 'Ik had volkomen gelijk, alleen de mensen waren wat boos. Dat is altijd zo als je de waarheid vertelt.'<sup>146</sup>

Fractie leider De Vries keek er met argwaan naar. Hij voerde door de jaren heen een gedurige pennenstrijd met Ruding over waar het naar toe moest met de financiën en het economisch draagvlak van Neder-

land. 'Dat was een bombardement over en weer, stapels brieven. Dat begon al tijdens het eerste kabinet-Lubbers,' lacht Schinkelshoek. 'Keurig onder heren, hoor. Geen rottigheid, wel een fundamenteel meningsverschil. Daar zit een proefschrift in, hele betogen werden gewisseld. Met bijlagen soms. Alle twee waren ze even rechtlijnig: Ruding de aanbodeconoom, De Vries de man van het uitgebalanceerde aan de vraagzijde. Ruding had het simpele motto van de bankier: lagere uitgaven voor een lagere staatsschuld voor lagere lasten. De Vries wilde best bezuinigen wat in de jaren zeventig uit de hand was gelopen, maar wilde niet doorschieten. Hij wilde alleen bezuinigen om het evenwicht in de huishouding van de staat te herstellen. Niet doorslaan naar het andere uiterste.'

Ze kwamen elkaar weinig nader, bekent De Vries. 'Die briefwisseling met Onno heeft niks opgeleverd. Hij redeneert in vanzelfsprekendheden en dogma's. Niet in analyses. Daarom ging het tussen Ruud en Onno ook niet goed. Onno zette altijd hoog in, moest altijd een flink eind terug en was dan verbolgen.' De Vries bleef wantrouwig de cijfers narekenen, tot achter de komma. Die van Ruding zeker. Bert de Vries was zijn eigen Centraal Planbureau. De oud-voorzitter van de middenstandsvereniging in Capelle aan den IJssel hield de weegschaal nauwlettend in de gaten. De bloedserieuze laatbloeier ging tegenstand bieden tegen hen die bij het saneren niet van ophouden leken te weten. Hij zette zich schrap. In het CDA wist men inmiddels wat dat inhield, Lubbers voorop: 'Als ik er niet vroeg genoeg bij ben dan is-ie al ingegraven.'

### *De categorie: je tast iets af*

'Toen ik begon als fractievoorzitter in 1982 was het buitengewoon moeilijk om pijnlijke maatregelen te verkopen. Zo waren we niet opgevoed.' Bert de Vries kijkt nog moeilijk als hij eraan terug denkt. 'Ik herinner me dat fractieleden niet meer naar de kerk gingen, omdat ze elke zondag de preek van de dominee over zich heen kregen. We gingen daarom het land in om de partij te bekeren. We moesten al onze overtuigingskracht uit de kast halen om onze partij door die bocht te helpen.' En dan waren er ook nog die raketten. Zouden die er nou wel of niet moeten komen?

In een hordeloop van beslismomenten werd het onvermijdelijke vastgesteld: Nederland zou zijn aandeel in de plaatsing nemen als

Moskou halsstarrig bleef. Het ontlokte haast het onmogelijke aan Ruud Lubbers' vermogen om varianten te bedenken. Het was als bij de vertrekpunten in 1979. Zolang de voorstellen over tafel vlogen, lag er nog niets vast en bleef iedereen met iedereen in gesprek. Dat voorkwam voorlopig al te veel botsingen. De plaatsingsvarianten van Lubbers waren weer zo creatief, onverwacht en zwenkend soms, dat de betrokken ministers en de bondgenoten wel eens op het verkeerde been werden gezet. Vooral Hans van den Broek leed daaronder, de man die de trouw aan het Atlantisch bondgenootschap moest vertolken.

Voor 1 november 1985 zou een definitief besluit over de raketten vallen. Lubbers verzekerde rond prinsjesdag dat het kabinet met zo iets fundamenteels niet wilde 'rommelen'.<sup>147</sup> De verleiding daar nog weer een variant op te vinden bleek groot. Sovjet-leider Gorbatsjov en zijn premier Ryzjkov gaven hints richting Nederland om alsnog een extra uitstel van het plaatsingsbesluit te bewerken. Zo vlak voor de eerste topconferentie van president Reagan met de Sovjet-leiding zou dat een magnifieke coup zijn geweest voor Moskou: het Westen dus tóch niet eensgezind. Niettemin bleek Lubbers gevoelig voor het signaal van Gorbatsjov, tot ergernis van anderen in de CDA-top.<sup>148</sup> Het woei snel over, de marges waren weer verkend.

Het is een markant feit: onder Ruud Lubbers heeft Nederland zich in november 1985 uiteindelijk solidair gemaakt met zijn bondgenoten. Dat sprak niet van zelf. De politieke moed van Lubbers, zijn kabinet en zijn partij is op dit vitale punt niet overal opgebracht. 'Heel sterk was de cultuur van dubbelhartigheid,' vertelt PvdA-voorzitter Marjanne Sint over haar partij. 'In de binnenkamers werd iets anders gezegd dan op het podium. Ik zal nooit vergeten hoe Piet Dankert tijdens de partijraad op het podium stond en riep: Met de PvdA in de regering komen de kruisraketten Nederland niet in.'<sup>149</sup> De door het moreel en economisch failliet van het socialisme opgejaagde Gorbatsjov zag dat het Reagan ernst was met zijn ontwapeningsvisioenen én met zijn dreiging ruimtewapens te ontwikkelen. Moskou moest zwichten. Eind 1987 tekenden de grootmachten een verdrag. De nulloptie werd van droom werkelijkheid. Het 'vertrekpunt' van 1979 werd het resultaat van 1987. De kruisraketten kwamen Nederland niet in.

Het CDA kreeg in de loop van 1985 steeds meer zelfvertrouwen. De peilingen waren niet denderend, maar in november zakte de PvdA onder de 60 zetels en groeide het CDA richting 45 zetels.<sup>150</sup> Niet alleen het economisch vertrouwen, ook de aandacht voor immateriële thema's nam toe. In juni 1984 had Lubbers al aangekondigd dat 'meer mild-

heid en minder no-nonsense' zijn beleid zouden kenmerken. In hetzelfde interview in het partijblad *CDActueel* kondigde hij aan beschikbaar te zijn als lijsttrekker. Hij zei dat de coalitie moest worden voortgezet. Fel uithalen naar anderen leek hem geen goede benadering van de kiezer: 'Dan zouden we op dat punt de vvd gaan kopiëren en dat is niet verstandig.'<sup>151</sup> De depolariseerder Lubbers zette zijn regeerpartner vakkundig in de hoek.

Dat in de hoek zetten zou bij immateriële onderwerpen vaste prik worden. Dat is niet zo vreemd, omdat het daarbij ging om een authentiek christen-democratische houding ten opzichte van de individualisering en liberalisering van het maatschappelijk en moreel bestel. Daar waren cda en vvd sinds de vorige eeuw in zekere zin ervijanden gebleven. De sociaal-democratische en de confessionele volkspartijen hadden lange tijd de liberalisering onderkend als aantasting van hun ideologische grondslagen, van solidariteit en verantwoordelijkheidsbesef vooral. Met Nieuw Links en het bondgenootschap met D66 drong in de ontzuilde PvdA links-liberaal gedachtegoed door. Dat zag het oude eerlijk delen en de nieuwe individualisering als twee kanten van dezelfde medaille. Voor de christen-democratie onderstreepte deze tendens eens te meer dat socialisten of liberalen lood-om-oud-ijzer waren en bleven. Het grondbeginsel van Piet Steenkamp – 'Bij beide mag je wat en bij beide mis je wat' – bleef actueel.

Met de vvd van Nijpels mocht het cda graag samenwerken aan de sanering van de economie, herverdeling van arbeid, versobering van de sociale zekerheid en het vasthouden aan het Westerse bondgenootschap. Maar het cda miste ook wat. Nijpels en zijn aanhangers in de vvd vonden samenwerking met de christen-democratie geen reden om op immateriële punten minder neerbuigend te doen. Respect voor wat het cda dacht over zulke onderwerpen sprak er zelden uit de opstelling van de Nijpelianen. Tegelijkertijd moest Nijpels elke keer inbinden, omdat de hoofdstroom van zijn partij de economische prestaties van de coalitie heel wat relevanter vond dan ruzies over een Wet gelijke behandeling, het aantal experimenten met de middenschool of de precieze juridische vorm van het euthanasieverbod. Vanuit Friesland door Hans Wiegel aangemoedigd, juichte de hoofdstroom van de vvd de coalitie toe. Zo kon de cda-top Nijpels en de zijnen beetje bij beetje fileren, juist op punten waar het cda zich wilde profileren.

Twee ministers werden uitverkoren om als provocateurs het cda gezicht te geven en de vvd uit de tent te lokken: Brinkman en Deetman. Zowel binnen de ministersploeg als in de publiciteit werd het hun taak

de liberalen op principiële punten hinderlijk te volgen. Brinkman had met maatschappelijke zorg en welzijn, de volksgezondheid en het mediabeleid genoeg aanknopingspunten, Deetman verdedigde voluit de vrijheid van onderwijs en de pluriformiteit bij opvoeding en vorming. Bovendien wilde hij zijn reputatie van rechtzinnig maar reëel politicus uit de tijd van het abortusdebat oppoetsen. Aangezien hij – de bijna-fractieleider uit 1982 – gold als iemand die ‘het oor van Lubbers’ had, werden zijn uitlatingen op een goudschaaltje gewogen. Daar was alle reden toe. ‘Mijn barometer’ noemt Lubbers ‘de sterke body van Wim Deetman’.

In februari 1985 werd een eerste politiek signaal gegeven van die provocatierol. Het kabinet aarzelde over het uitreiken van de P.C. Hooftprijs voor letterkunde aan Hugo Brandt Corstius. Veel liberalen, ook in de ministerraad, zagen niks in staatsprijzen en maar weinig CDA'ers liepen weg met de in gal gedoopte pen, die Onno Ruding gelijkstelde met Holocaust-uitvoerder Adolf Eichmann. Brinkman besloot een streep te trekken, hij weigerde de prijs toe te kennen, hoezeer zijn ambtenaren hem dat ook ontraadden. Het leverde veel rumoer op in de Amsterdamse grachtengordel, een tevreden CDA en een boze linkervleugel van de VVD. Die moest vernemen dat Nijpels ervan had geweten.

Brinkman oogstte nog iets. Ruud Lubbers deed in *Vrij Nederland* een boekje open over hoe het allemaal precies was gegaan. Echt hartelijk nam hij het niet op voor zijn jeugdige partijgenoot. Leermeester Hans Wiegel vertelt nu: ‘Het had iets van een mengeling van de hand boven het hoofd én een klein duwtje naar beneden. Daar had Lubbers wel een handje van.’ Eén CDA-minister had overigens van den beginne aangeraden die prijs doodleuk uit te reiken. Jan de Koning uiteraard.

In het kabinet was de provo-rol van het jonge ministersduo vooral te merken in de complexe en langdurige briefwisseling over euthanasie. Lubbers liet Deetman schaven aan het compromis, dat Brinkman met de liberale Justitie-collega Korthals Altes moest zien te vinden. Midden in de kabinetsdiscussies daarover waarschuwde hij bruusk de VVD. Het CDA te Etten-Leur kreeg de primeur op 21 oktober 1985. Deetman haalde uit naar Nijpels: ‘Laat dit gezegd zijn: het CDA moet niet regeren om de pijn voor de VVD op te vangen bij sociale en financiële problemen en om vervolgens bij principiële, niet-materiële beleidszaken aan de kant gezet te worden. Wie met het CDA regeren wil, weet dat wij principieel onze eigen visie hebben. Onze levensbeschouwelijke visie hoort in het beleid herkenbaar te zijn en mag geen een-

zaam geroep van de zijlijn worden. Als de vvd het niet helemaal eens is met de cda-lijn is dat geen vrijbrief om zaken tot een vrije kwestie uit te roepen.' De vvd reageerde gebeten, wat voor het cda aanleiding was Deetman nog een paar keer in te zetten.<sup>152</sup>

Bij de jaarwisseling naar 1986 kreeg de cda-top een analyse onder ogen van de polls, die liet zien dat er een nek-aan-nekrace tussen de PvdA en het cda om wie de grootste partij zou worden aan zat te komen.<sup>153</sup> Nijpels ging eind februari 1986 krakend om: hij zou een euthanasievoorstel van het kabinet afwachten en niet langer gemene zaak maken met D66 en PvdA. De peilingen lieten voor de vvd 24 zetels zien, twaalf zetels verlies. De staatssecretaris van Buitenlandse Handel, Frits Bolkestein, begon in opdracht van de partijbaronnen van Den Haag, Leiden en omgeving alvast de anti-Nijpelianen om zich heen te verzamelen.<sup>154</sup>

In het cda verliep de voorbereiding op de verkiezingen minder bloeddorstig. Dat Lubbers lijsttrekker zou zijn behoefde geen betoog. Dat het cda zijn rol in het kabinetsbeleid als bewijs van goede diensten zou etaleren evenmin. Piet Bukman voerde met kandidaten voor topopposities gesprekken over hun toekomst in het cda, goed afgestemd met Jan de Koning en Ruud Lubbers. Vooral Lubbers drong aan op carrièreplanning. Hij had gezien hoe de kpv tenonder was gegaan aan ontbrekend personeelsbeleid. Gerrit Braks hoefde zich geen zorgen te maken: 'Mijn positie was ijzersterk, ik kon me profileren. Ik werd ingezet om de achterban aan te spreken, ook in de protestantse boerentreken. Het was boeiend te beleven dat mijn boodschap daar net zo overkwam.' Onno Ruding leek ook geen punt, maar zelf hield hij er rekening mee dat hij naar een zware buitenlandse post zou vertrekken. 'Werk afgemaakt, zei hij,' vertelt Hillen.

Deetman had een simpele eis: hij wilde na alle bezuinigingsellende een stevig vertrouwensvotum van zijn partij. Dat kreeg hij, al was hij heimelijk teleurgesteld toen hij op de vijfde plaats van de cda-lijst werd gezet. Hij had gerekend op de derde plaats na Lubbers en De Koning. Deetman bleef in voor een nieuwe post in het kabinet, Binnenlandse Zaken trok hem, maar voor Volksgezondheid was hij ook in. Hij kreeg meer dan een vage toezegging. Bukman verzekerde hem dat hij in reserve werd gehouden voor 'de opvolging van Bert de Vries en zelfs van Ruud'. Ook dat was reden voor hem geweest zich daarna tegenover de vvd te profileren.<sup>155</sup> Bukmans vingerwijzing aan Deetman liet zien dat Bert de Vries naar elders zou gaan. Jan de Koning had kenbaar gemaakt het in 1986 toch echt kalmer aan te moeten doen en dat

hij in De Vries zijn opvolger zag op Sociale Zaken. De Vries bleef liever in de fractie, maar als het niet anders kon, dan moest het maar.

Bukman hield zijn eigen positie ook goed in de gaten. Hij manifesteerde zich graag als staatsman van de christen-democratie, als vice-voorzitter van de Europese Volkspartij onder Tindemans en daarna twee jaar als president. En hij hield zijn oude achterban, het groene front, in de smiezen. De giftige Onno Ruding beet de partijvoorzitter ooit eens toe: 'Namens wie zit jij hier: namens het CDA of namens de boeren?' schatert perschef Schinkelshoek. Wat Bukman niet deed, was zijn eigen opvolging alvast regelen. 'Dat vond ik niet mijn taak en bovendien: ik wist niet wánnere ik wegging. Je gaat toch niet drie jaar voor je termijn afloopt een kroonprins aanwijzen?' Een wijze les die niet altijd is opgevolgd.

Met Elco Brinkman werd vanwege de carrièreplanning meer dan één gesprek gevoerd. Bukman en Smits gingen met hem eten in De Flaneur vlak bij het Catshuis. 'We vroegen Elco of hij in was voor een verdere politiek-bestuurlijke carrière. Hij had, zo bleek, de ambitie om nog een keer als minister aan te treden.' Die reactie vond de partijtop wat mager. Lubbers voerde zelf daarom ook een gesprek met Brinkman en opperde een stage in de Kamer, als vice-voorzitter van de fractie. 'De toonhoogte was: Elco, ik denk dat het voor de lange-termijnplanning goed zou zijn als je naar de fractie gaat. Je zult niet direct voorzitter worden, maar tweede man. Ik heb het gevoel dat jij op den duur opvolger van mij kunt worden. Jij eerder dan De Vries. Dat zag Elco niet zitten. Het zat in de categorie: je tast iets af.' Toen Piet Bukman opstapte in 1986 zou Brinkman ook het partijvoorzitterschap aan zich voorbij laten gaan. Hij wilde weer minister worden, het liefst op Binnenlandse Zaken, zijn oude stek.

Toch bleek het maken van de kandidatenlijst voor 1986 nog een lastig karwei voor partijvoorzitter Bukman. 'De bloedgroepen waren afgeschaft, we hadden vervroegd afscheid genomen van het fusieprotocol. Dertig, veertig procent van de leden was rechtstreeks lid, niet meer uit een van de voormalige partijen afkomstig. Maar het bloed begon weer te koken bij de kandidaatstelling. Goeie dag zeg! Dat waren razend vermoeiende discussies met de waakhonden van weleer,' kreunt hij.

De voorzitter van CDA-Brabant, Wim van Velzen, zag het met lede ogen aan. 'Het was een buitengewoon ongeordend proces, er was geen sturing door het partijbestuur. Een geweldig gejojo met kandidaten was het gevolg; erg onrechtvaardig allemaal. Dat het zó niet moet is

mij altijd bijgebleven.' Het netwerk rond Brinkman en Deetman mocht met de uitkomst niettemin tevreden zijn. Drie van de leden stonden bij de eerste tien van de lijst: Deetman, Brinkman en Van der Linden.

Hoe zou het CDA zich presenteren aan de kiezer? De krachtige aanpak sinds 1982 zou als bewuste waterscheiding ten opzichte van het verleden en de mislukking vlak daarvoor met de PvdA centraal komen te staan. 'Er was behoefte af te rekenen met de praktijk van de oude partijen: vaag, zwabberend en compromisgericht. Het was *Ruud Shock*: als we maar duidelijk zijn, durven doorpakken, als we onze tanden laten zien dan gaat het goed. Een heldere lijn en een heldere vent en gewoon zeggen wat we willen,' schildert de fractievoorzitter en media-adviseur die sterk aan betekenis won, Jan Schinkelshoek.

Lubbers deed in het kabinet het zijne om de zaken in die richting te sturen. Hij was begin 1986 Ruding te snel af door met een eigen, beperkt bezuinigingsvoorstel te komen. Dan bleef de campagne verschoond van gekerm om de begrotingspijn. Wel zette het CDA vlak voor de verkiezingscampagne een ingrijpende herziening van de sociale zekerheid door. In het Catshuis besprak de top of een vertraging of versoepeling aantrekkelijk zou kunnen zijn, ook naar de christelijk-sociale achterban. 'Ik was voor doorpakken. Over de verkiezingen heen tillen, daar heb ik me tegen verzet met alles dat in me was. Als we nu niet ingrijpen, moeten we later nog veel harder ingrijpen, zei ik. Ik had mezelf gezworen noodzakelijke bezuinigingsplannen nóóit meer te helpen uithollen zoals bij *Bestek '81*,' zegt Gerritse. Ook Bert de Vries zat op die lijn. 'We hebben daarom gezegd: laten we het vóór de verkiezingen afwickelen, dan is het van de agenda,' herinnert Smits zich. De kiezer wist waar het CDA voor stond.

De partijraad droeg 26 oktober 1985 Ruud Lubbers eenstemmig voor als lijsttrekker. Hij liet zich toejuichen, nadat hij diezelfde dag in de Houtrusthallen was uitgejouwd door de demonstranten van het *Komité Kruisraketten Nee*. Het leverde mooie plaatjes op voor de campagnemakers: de rustig sprekende staatsman voor de joelende massa. In Bussum op de partijraad zette Lubbers vervolgens de toon voor het CDA-kader. De coalitie met de VVD was voor hem niet voluit de inzet: 'De verkiezingen breken de situatie na vier jaar weer helemaal open.' Er was wel 'het element van continuïteit in het beleid', maar hij vond 'actualisering geboden'. Hoewel, 'het is logisch dat ook gekeken wordt naar de uitvoerbaarheid en de vraag met welke partner de laatste jaren de beste ervaring is opgedaan'. Daarmee moest de VVD het doen. Hij voegde er nog iets aan toe: de stembusstrijd ging over de



vraag of Den Uyl of hijzelf premier zou worden. Iets anders dan minister-president, de kans daarop leek hem klein, 'uitermate klein, met een streep onder het woord uitermate'.<sup>156</sup>

Het CDA ging een nieuw soort campagne voeren. Campagneleider Smits voerde de vernieuwingen door, die hij al vaker had bepleit. 'Meer aandacht voor het opgewekte, *Fröhlichkeit*, muziek. Dat stemt mensen goed, maakt ze los. Laat de harmonie komen, die kom je overal tegen, in Limburg, de Betuwe en in Friesland.' Hij schakelde het CDJA in, liet de jongeren eigen activiteiten ondernemen. Een actieve knaap viel daar op. 'Hij had allerlei wilde ideeën, van de tien was er altijd eentje waar we wat mee konden. O wee, als je die andere negen zou hebben uitgevoerd: een fontein CDA-groen laten spuiten, wilde affiches en zo. Je moest er net het leuke dingetje uitpikken. Frits Wester was een heel creatieve geest. Kwam met een idee voor een sticker: *I vote Lubbers* met een foto van Ruud erop. Dat kon. Die schopt het heel ver, dachten we, let maar op,' vertelt Smits.

De nieuwe stijl van het CDA kon niet al te losjes. De lijsttrekker had veel kwaliteiten, maar als campagnevoerder had hij zijn beperkingen. Zijn optreden had iets verlegen onhandigs. Ging het om de *Fröhlichkeit* dan was Ruud Lubbers geen Dries van Agt. Geen man die zich kon laven aan de parafernalía van de politiek, de uiterlijkheden en folklore. Ries Smits rilt nog bij de herinnering aan zijn eerste poging Lubbers met wat *Schwung* te lanceren. 'Toen we zo'n grote manifestatie organiseerden, hebben we dat met Ruud één keer gedaan zoals vroeger bij Dries. De fanfare voorop, het was in Friesland met dat schallend koper, en dan komt de man daar achteraan die juichende zaal binnen. Friezen zijn zeer emotioneel bij zoiets! Dries zwaaide en wuifde dan, die genoot. Maar toen die keer met Ruud... We zagen het meteen: dat moeten we nóóit meer doen! Die kan dat helemaal niet. Hij gaat sjokken, komt met hangende schouders de hal binnen. Of-ie pleinvrees heeft.'

Toch moest Lubbers eraan geloven. De campagne kreeg een sterk op de man gericht karakter. 'Dit was on-CDA, on-Nederlands bijna. Intern was er nogal wat verzet, de oudere generatie adviseurs en bestuurders vond het maar onbehouden. Lubbers werd binnenskamers verweten, wat Brinkman veel later in volle hevigheid op zijn bord zou krijgen,' vertelt Schinkelshoek. Hoe meer nek-aan-nek het werd, hoe krachtiger de keuze 'Lubbers of Den Uyl' neergezet kon worden. Het was een bijna Gaullistisch 'ik of de chaos'. Lubbers als de dynamische en moderne *Macher*. Niet met de vuisten zwaaiend zoals Den Uyl,

geen hoge toon, maar van deze tijd, jong, en al een beetje staatsman. 'Onze nationale havenloods', noemde de diashow op de CDA-manifestaties de lijsttrekker.

Het ruwe werk in de campagne was voor mensen als De Vries en Deetman. Den Uyl bleek niet meer helemaal slipvrij op te treden en dan mochten zij meppen. Toen de PvdA-leider het christendom aanviel en de gebouwen van de confessionele Vrije Universiteit 'in mijn achtertuin' als verspilling van de verzuiling beschimpte, werd hij onderuitgehaald. Smits liet de oude PvdA-vriend en vuman De Gaay Fortman, Den Uyl publiekelijk afvallen. Deetman liet uitzoeken wanneer die vubouwwerken eigenlijk waren aanbesteed. Dat bleek in 1976 onder premier Den Uyl te zijn gebeurd. De hilariteit was groot toen hij 'toevallig' bij de vU optredend dit konijn uit de hoge hoed haalde.<sup>157</sup>

Het CDA haalde ook alle christen-democratische leiders van Europa naar Den Haag voor een congres. Kohl sprak, Martens sprak, Lubbers sprak in meerdere talen. Bukman had voor het partij kader en de media een leuk toetje: hij onthulde de CDA-leuze voor de verkiezingsstrijd. Daaraan was veel beraad voorafgegaan. Uiteindelijk waren er twee opties om uit te kiezen: *Laat Ruud z'n karwei afmaken* en *Laat Ruud Lubbers zijn karwei afmaken*. Geen van die twee werd het. 'We hebben Ruud geschrapt. Nederlanders stemmen niet op een voornaam. Hij is geen voetbalspeler, je moet ook een beetje de statuur van de man bewaren,' vertelt Jan Schinkelshoek. En zo kon Piet Bukman op 13 april het CDA-motto onthullen: *Laat Lubbers zijn karwei afmaken*. Een ovatie brak los in de zaal. Het was raak.

De peilingen bleven toch nog mager. Het CDA kroop naar zo'n 45 zetels, maar de VVD gleed weg en de PvdA bleef op 55. Het nieuwe *rapid-response* Oostlander-team kreeg voor de laatste weken daarom extra instructies van Ries Smits: 'Ruud zal al vroeg gaan inhakken op Den Uyl' en men ging intensief *canvassen* in de steden in Zuid- en Oost-Nederland, waar het CDA zwak stond.<sup>158</sup> Dat was bij de gemeenteraadsverkiezingen van 19 maart het beeld geweest. Toch had de campagneleiding moed geput uit die uitslag, want in Kamerzetels omgerekend stond het CDA toen op 49 en de PvdA op 51. De nek-aan-nek-race was een feit.

De CDA-top moest niettemin rekening houden met de komst van een kabinet met de PvdA, want de VVD kreeg klappen in de peilingen. 'We hebben in die campagne steeds uitgestraald: als we de meerderheid behouden, gaan we door met de coalitie. Het zou buitengewoon moeilijk zijn geweest in de partij én in de fractie om met de PvdA in zee te gaan.

Dat zat er helemaal niet in,' zegt Bert de Vries. Toch werden zulke scenario's gemaakt. Deetman vertelde begin mei dat bij een coalitie met links Lubbers fractieleider zou worden en De Koning vice-premier. Somberheid was troef over hoe zo'n kabinet zou moeten functioneren<sup>159</sup>

Onzekerheid sloeg toe in het CDA. De laatste dagen voor 21 mei waren de interne peilingen neerwaarts bijgesteld naar 48 zetels. De mensen rond Lubbers hadden het gevoel gekregen dat de polarisatie tegen de PvdA zijn werking had gehad. 'We zijn toen een campagne binnen een campagne gaan voeren: laat de anderen dat ene maar blijven roepen, Lubbers moet aan het strijdgewoel ontstijgen,' vertelt Schinkelshoek. Dit beviel campagneleider Ries Smits allerminst. 'Die zei: Toen we stevig waren, hebben we bewust het conflict met Den Uyl gezocht en toen liep het goed. Toen we daarvan afweken kwam de klad in de polls.' Lubbers' ambtelijke topadviseur, RVD-directeur Van der Voet, vond echter al langer: 'Misschien is het ook wel verstandig om dit beleid wat saai te presenteren en niet te agressief te verkopen. Dit is een zuinig beleid, en dat kun je beter zakelijk en gedepolitizeerd presenteren.'<sup>160</sup> Wim Kok heeft een hoop van Lubbers afgekeken.

Lubbers bereidde zich voor het slotdebat op tv urenlang voor op het Catshuis. Schinkelshoek speelde bij het droogzwemmen de rol van Den Uyl. 'Allemaal papieren op die grote vergadertafel. Dit dossier, dat dossier, wat zou Den Uyl zeggen? Beetje door de tuin lopen. Dan moest ik met Ruud mee joggen, vreselijk.' Lubbers besloot de nieuwe tactiek door te zetten: 'Boven de partijen, geen conflicten. Het imago van de staatsman. De man die het allemaal overziet terwijl Nijpels en Den Uyl elkaar in de haren vliegen.'

Smits was ongerust vanwege de slappe peilingen. Hij verweet Lubbers' houding vooral Schinkelshoek. 'Als we de verkiezingen verliezen, wrijf ik dat jou persoonlijk aan, zei hij tegen me in de catacomben van de NOS-studio. Afwijken van die polarisatielijn was ook een gok.' Op de valreep kreeg de voorheen bijna on-Nederlandse campagne ineens vertrouwde trekjes. Het was weer het oude beeld van de rustige, wijze confesseioneel die het midden hield tussen de bekvechters van links en rechts, van het lood en het oud ijzer.

Toen de volgende avond de eerste uitslagen binnendruppelden, zei Lubbers met een scheve grijns: 'Smits zal morgen wel niet op zijn kritiek terugkomen.' De statige kunstenaarssociëteit Pulchri Studio aan het Haagse Lange Voorhout was inmiddels een jolige bende. Bij elke uitslag die op het scherm verscheen, brak het CDA-campagnecentrum

in gejuich los. De opiniepeilers van Nipo en De Hond tipten een winst van 45 naar 48 of 49 zetels. Maar zowat omhoog gebruld door de uitgelaten Haagse CDJA'ers werden het er in de loop van de avond om het kwartier meer. 51 zetels. 52 zetels. Nek-aan-nek nog met de PvdA. Zat er meer in? Tientallen camera's draaiden om negen uur ineens naar de ingang van Pulchri. Ruud Lubbers probeerde ongezien binnen te sluipen, maar dat lukte hem niet. Een jubelende Creoolse dame in een noppenjurk vloog hem in een spervuur van flitslicht om de hals. Na Molly de Koning was de rest van het CDA aan de beurt.

### *Nu kan ze niet meer terug*

Op 21 mei 1986 kreeg het CDA 3.170.081 stemmen, nog altijd het record in de Nederlandse politiek. Het kreeg 54 zetels, ook een record. Negen zetels winst sinds 1982, en velen in en buiten het CDA zeiden 'elf zetels winst'. Zij telden de weggelopen *Stef en ik* mee. De winst was in aantallen kiezers niet mis: 750.000 stemmen meer dan in 1982. Wie waren die meer dan drie miljoen CDA-kiezers?

Allereerst was er de trouwe stam van twee miljoen confessionelen, die uit de overtuiging en tradities van een kerkelijke en christelijk-sociale betrokkenheid de christen-democratie bleven steunen. De winst kwam niet alleen dankzij hun massale opkomst, maar ook van kiezers die nog wel dicht bij deze confessionele stam zaten, maar niet meer tot de harde kern van 'kerkelijk meelevend Nederland' hoorden. Zij waren jonger, minder traditioneel gerangschikt naar regio's en kozen spontaner. De grootste winst zat bij dit type kiezers van onder de 40 jaar, de generaties die zich nog wel met de christelijke wortels identificeerden, maar 'er weinig meer aan doen'.

Hardnekkige verhalen in latere jaren over grote winst onder 'onkerkelijke kiezers' worden door de koele cijfers niet gestaafd. Niet-kerkelijk opgevoede kiezers kozen voor 4 procent voor het CDA, in plaats van 2 procent in 1982. Aardig op zich, maar verder marginaal. Toch blijft een relativering van deze 54 zetels zinvol. KVP, ARP en CHU waren in het jaar tussen 1971 en 1972 samen teruggevallen van 58 naar 48 zetels. Het CDA was terug op het niveau halverwege 1971 en 1972.

De winst kwam vooral uit de forenzengemeenten in de Randstad, de wingewesten van D66 en de VVD. Onder jongeren deed het CDA het goed, 25 procent tegen 16 procent in 1982. Maar had in 1977, bij de 49 zetels van toen, het CDA niet al eens 28 procent gehaald onder de

jeugd? Onder de orthodox-protestantse kiezers won het CDA iets terug van de RPF, maar onder de trouwe kerkgangers van het katholieke volksdeel werd een tikje verlies geleden. In Limburg was de winst beperkt. Was het CDA onder Lubbers toch te Noord-Nederlands, te nuchter doenerig overgekomen? De winst was breed gespreid. Was ze ook diep?

De andere partijen staken bleek af bij het feestvierende CDA. De tragiek van Den Uyl was hartverscheurend. Hij won vijf zetels, en evenaarde met 52 zetels bijna zijn hoogste score, maar politiek was hij de verliezer. Zijn afscheid was nabij. Net als in 1977 had de PvdA klein links opgeslokt, de CPN verloor al haar zetels, de PSP twee van de drie, de EVP haar ene zetel. Dit verlies op de linkerflank werd niet eens goedgeemaakt door de winst van de PvdA. Deze klap was zo vlak na het rakettenbesluit wel heel zuur voor links. Het CDA had zich bewezen 'na een vertoon van politieke duidelijkheid waarover links schande sprak na lange jaren van verwijten over christen-democratische onduidelijkheid', zoals *NRC Handelsblad* schreef.<sup>161</sup>

De uitslag was bitterzoet voor de VVD. De grootste nederlaag uit haar historie, een verlies van negen zetels, zou verzacht moeten worden door het behoud van de coalitiemeerderheid. Met 27 zetels was de VVD nu precies half zo groot als het CDA. Frits Bolkestein pleegde meteen zijn goed voorbereide coup en verweet Nijpels karakterachterstand.<sup>162</sup> VVD-nestor senator Zoutendijk: 'Het had nooit zo moeten gebeuren. Het had veel eleganter gekund. Want nu werden wij dus in een diepe crisis gedompeld, die uiteindelijk heeft geleid tot de kabinet-crisis van 1989.'<sup>163</sup>

Het moet gezegd, Ruud Lubbers droeg zijn steentje bij aan Nijpels' val en de liberale crisis. In het laatste tv-debat werd hem gevraagd naar zijn coalitiewensen. Wat terloops liet hij zich ontvallen dat milieuminister Pieter Winsemius een prima VVD-vice-premier zou zijn. Ed Nijpels zat erbij en keek ernaar. 'Het was een aparte handelwijze van Lubbers,' zegt Hans Wiegel. 'Het is niet verstandig om posten in een belendend perceel te behandelen. Het roept hoogstens de vraag op: waar bemoeit die man zich mee? Dat effect werkt tegen wat je wilt bereiken.'

Dat bleek ook nu. Deze lof voor Winsemius bleek een doodskus, net als ooit Den Uyls huldeblijken voor zijn jonge KVP-minister Ruud Lubbers. Een nieuwe, ambitieuze VVD-leider in spe deed er alles aan om noch Lubbers, noch couppleger Bolkestein zijn zin te geven. Rudolf de Korte klom van invalminister op Binnenlandse Zaken naar

kandidaat-vice-premier. De bomkraters in hun partij en Lubbers' bemoeizucht maakten De Korte en de zijnen hypernerveus en wantrouwend. 'De wens Winsemius als vice-premier naast zich te hebben was begrijpelijk, de man paste heel goed bij Ruud Lubbers. Maar met deze verkiezingsuitslag was het zaak dat het CDA extra omzichtig moest zijn met de verzwakte VVD. Daar paste zo'n Winsemius-actie dus niet in,' analyseert Wiegel.

Dat was wel waar, maar Lubbers was oprecht benauwd om de toestand van de club waarmee hij moest doorregeren; al op de verkiezingsavond. De argwanende nervositeit van de geblutste VVD beloofde spanning. 'De VVD zal zich moeten laten gelden, de eensgezindheid van 1982 raakt zoek,' ontviel Lubbers tijdens de autorit van Pulchri naar de NOS-studio. 'Hoe moet dit morgen verder?' zuchtte hij zelfs.

De Koning, Lubbers en Bukman spraken af dat Lubbers niet meteen als kabinetsformateur zou worden ingezet. De kans dat de VVD zou exploderen was aanwezig en het CDA wilde zijn eerste man niet blootstellen aan rondvliegende scherven. Waren de stofwolken opgetrokken, kon Lubbers altijd nog zelf de afronding doen. Jan de Koning zou als snuffelhond eerst het politieke veld verkennen.

Haast maakte de informateur niet, hij verkende zelfs of een combinatie CDA-PvdA definitief onmogelijk zou zijn. Na een gesprek met Den Uyl zei De Koning tegen zijn secretaris Hans Borstlap: 'Er zit geen wisseling in. De PvdA is zó in nood en de sfeer is er niet naar.' De onderhandelingen tussen CDA en VVD begonnen daarna in alle ernst. Lubbers zou afwachten wat er zou uitkomen. Hij hield dat niet lang vol. 'Ruud wilde ook echt meedenken, dat was wel eens lastig tussen die twee giganten, Jan en Ruud,' vertelt Borstlap.

Lastig was er in de fractie nog een. 'Onno wilde ook sturen en had het idee dat hij veel te weinig invloed had op het proces. Hij kwam met tachtig amendementen, opgesteld door ambtelijk Financiën,' grinnikt Bert de Vries. 'Als ik me in de gesprekken beriep op ons verkiezingsprogramma zei Ruding: "Ja, maar dat heb je zelf geschreven." Ik was adviseur geweest van de programcommissie. Hij vond het niet zijn programma.' De weken vergleden en de onrust nam toe. Voor Piet Bukman waren het zenuwslopende weken. 'Piet werd er chagrijnig van, hij was niet te genieten. Hij liep maar op en neer te Drentelen, wachtend op hét telefoontje,' vertelt Ries Smits.

Er werd nog iemand onrustig: Ruud Lubbers. 'Hij liep zes weken te ijsberen in zijn Torentje, zich afvragend wat daar allemaal gebeurde bij Jan de Koning aan tafel,' aldus Bert de Vries. 'Ik denk dat hij aan het

begin de verwachting had dat Jan en ik elke dag bij hem verslag zouden uitbrengen. Dan zou hij de onderhandelingen vanuit het Torentje kunnen sturen. Een kabinetsformatie is alleen wel een proces met eigen wetmatigheden. Jan en ik hadden zoveel gesprekken, en we namen elke dag zoveel huiswerk mee, dat we er gewoon niet aan toekwamen om aan Ruud verslag uit te brengen. Hij voelde zich buitengesloten. Dat is iets waarmee Ruud altijd moeite heeft. Hij heeft graag het roer in handen.'

Lubbers' irritatie kwam naar buiten toen er een ontwerp-akkoord met de VVD lag. Twee oude meningsverschillen met Bert de Vries speelde hij in de CDA-fractie op: de euthanasiewetgeving en de bezuinigingen op het onderwijs. Al tijdens de discussies in het kabinet over de euthanasie waren De Vries en Lubbers van elkaar verwijderd. Naar buiten toe bleef dat lange tijd toegedekt door de scherpe opstelling die Deetman tegenover Nijpels' VVD had neergezet. Dat bleef de algemene lijn van het CDA. Maar al bij het begin van de verkiezingscampagne, op het CDA-congres in Ponypark Slagharen, was Lubbers opgeschoven, zocht hij ruimte. 'Als de stervensfase is ingetreden' moest de regeling ruimhartigheid toelaten. Een eigentijdse benadering van het sacrament der stervenden stond Lubbers voor ogen. 'Ik zie nog de verbijsterde gezichten van Bert de Vries en Fred Borgman, de specialist op dat terrein. Gooide Ruud die zaak alsnog open! Ze waren rázend. Ik heb de heren zo'n beetje persoonlijk bij de hand genomen en laten afkoelen. Aan de vooravond van de verkiezingscampagne hadden we er geen behoefte aan dat de camera's zouden zwenken van de wapenschouw naar dit conflict. Het was hoogst explosief. Het is niet naar buiten gekomen. Niemand heeft in de gaten gehad hoe hoog de spanningen waren opgelopen,' vertelt Schinkelshoek.

Nog dezelfde avond liet De Vries Lubbers telefonisch weten dat hij bij de liberalisering van de euthanasiewetgeving niet hoefde te rekenen op de CDA-fractie. Bert de Vries had vervolgens in de onderhandelingen met de VVD onder leiding van informateur De Koning toch maar een compromis geslikt: als het kabinet geen regeling voor euthanasie kon ontwerpen, zou het die zaak aan de Kamer overlaten en elke uitkomst daarvan accepteren. Het kabinet zou een euthanasiewet zijn *contraseign* geven, als een Kamermeerderheid een 'eigen' wet zou aannemen. Euthanasie zou bij gebrek aan overeenstemming tussen CDA en VVD na een tijdje dus een vrije kwestie worden. De Vries dacht erop te mogen rekenen dat dit in lijn was met wat Lubbers al langer wilde. Mis. 'Er kwam een regeerakkoord dat Ruud niet herkende als zijn ak-

koord. Dit was niet zijn kind. Ik had het gevoel dat hij een gevoelig punt zocht om zijn eigen stempel te zetten. Dat werd de euthanasie. Ik had niet het idee dat het om de inhoud ging,' zegt De Vries stuurs.

Lubbers keek weer naar zijn barometer. Wim Deetman vond deze route langs een verplicht *contraseign* 'een politiek monstrum'. In kleine kring had Lubbers bovendien al maanden eerder laten weten zo'n *contraseign* nooit te willen geven aan een paars voorstel, dat euthanasie ruim toe zou laten: 'Dat maak ik niet mee!' Hij dreigde zelfs met crisis.<sup>164</sup> En iets paarsigs zou hoogstwaarschijnlijk de uitkomst zijn van wat nu op tafel lag. De vvd hoefde alleen maar te traineren en de zaak zou open liggen. Lubbers viel dit scherp aan en De Vries moest zijn huiswerk overdoen. Het zou niet de laatste keer zijn dat Lubbers op het nippertje 'een vrije kwestie' tegenhield. Hij hield niet van het openlaten van problemen zonder greep erop.

Bij de onderwijsbezuinigingen was het opnieuw de Lubbers-Deetman-lijn waarop De Vries botste. Nieuwe kortingen zou Deetman alleen aanvaarden als hij op andere punten in zijn begroting extra mocht investeren. Lubbers steunde die opvatting, want als zelfs Deetman ingrepen te ver vond gaan, zou niemand bereid zijn minister te worden. Achter de schermen was de premier intussen al doende zijn kabinet te regelen. 'Ruud was sterk gemotiveerd met dezelfde ploeg door te gaan,' merkte Bert de Vries, de man die op de reservebank zat om in te vallen voor De Koning. Lubbers vond een kabinet zonder Jan de Koning echter problematisch. De Koning vertelde: 'Er moesten lastige dingen worden afgewerkt, de sociale zekerheid diende bijgesteld. Maar de *sense of urgency* die er in 1982-1983 was, kabbelde weg.'<sup>165</sup> De Koning tekende weer bij.

Een paar maanden later bekende Lubbers op een feestje voor De Konings 60ste verjaardag, dat hij een tijd lang had gedacht dat het Molly de Koning dit keer dan toch zou lukken haar man af te houden van weer een zware ronde regeren. 'Molly maakte op de avond van de verkiezingen een tactische blunder. Zij reageerde zó jubelend op de uitslag – en dat voor heel fotograferend Nederland – dat ik toen wist: dat zit goed. Nu kan ze niet meer terug.'<sup>166</sup>

Dat lot was meer mensen beschoren. Wim Deetman bijvoorbeeld. Hij had met Lubbers' steun de aanslag op de onderwijsuitgaven kunnen beperken, waarna hij in de tang werd genomen. Hij stond niet te trappelen: 'Hadden ze me maar met anderhalf miljard aangeslagen, dat had ik zonder meer kunnen opstappen.' Onno Ruding eiste dat Deetman op zijn post zou blijven. Lubbers zei bij andere kandidaten –



zoals Job de Ruiter en gouverneur Sjeng Kremers – ‘te vrezen voor een *Pais-reprise*’. Hij bedoelde daarmee dat ‘alle schoons achteraf blijkt te leiden tot zwakke knieën en grote gaten’.

Allerlei varianten bleven rondgaan, soms leidden ze tot hilarische misverstanden. In de ministerraad schoof Lubbers Deetman op 10 juli een kriebelig beschreven kattedelletje toe. Die las verbluft: ‘Wat dacht jij van een model met Ed op O+W?’ Deetman had een halfuur nodig om te wennen aan de gedachte dat Nijpels hem zou opvolgen. Toen schreef hij: ‘Dat kan alleen als Jeltien (Kraaijeveld, oud-staatssecretaris Emancipatie) staatssecretaris wordt nu ik de zaak verder op orde heb. Dit is *geen* duivelse suggestie!’ Lubbers keek hem verbijsterd aan en stopte het briefje weg. Na afloop van de ministerraad bleek dat hij ‘Ed op OS?’ had gekrabbeld.<sup>167</sup>

Ontwikkelingssamenwerking was aan het slot dus nog niet ingevuld. Geen wonder dat Piet Bukman nerveus was. Maar ook voor hem kwam het verlossende woord. ‘Hij werd weggeroepen, er was telefoon uit het Torentje... Even later kwam hij terug, een heel andere man. Eén grote *smile*,’ verkneukelt partijsecretaris Smits zich. Elco Brinkman kreeg ook zijn zin, maar niet helemaal. Hij bleef minister, maar Binnenlandse Zaken ging aan hem voorbij. Brinkman deed wat Braks, Van den Broek, Ruding, Deetman en De Koning deden: hij bleef zitten waar hij zat. Lubbers had zijn zin gekregen. *Never change a winning team*, zei de cricket-fanaat van de jezuïeten-kostschool tegen Bert de Vries.

Niet iedereen was overtuigd dat het karwei zo het best kon worden afgemaakt. Ruding bleek al snel op pad te zijn voor een topfunctie in het buitenland. Deetman voelde zich in de steek gelaten toen de door Nijpels en De Vries bedachte onderwijsbezuinigingen niet de steun van hun fracties kregen, die hem was beloofd. Bert de Vries had meer mensen uit zijn fractie in de ministersploeg willen zien. Lubbers vond het een opvallend signaal: ‘We maakten nog voor de formatie lijstjes, waarbij De Vries zei: “Mensen uit de Kamer moeten een kans krijgen.” Mensen die vroeger in de fractie hadden gezeten rekende hij niet meer daartoe. Een heel interessant moment was dat: die waren niet meer van hem. De Vries was niet onredelijk, maar begon zich steeds meer tegenover ons te profileren.’

Anderen raakten ervan doordrongen dat het niet rouleren van bewindslieden geen goede aanpak was. Arie Oostlander had die zorg bijvoorbeeld; bij Ruding vond hij het accent op bestuurlijk, technocratisch denken te zwaar geworden. Hij waarschuwde het CDA: het moest

meer om de inhoud van het karwei gaan, dan om de ploeg die het karwei trok. Juist nu de partij zo sterk uit de bus was gekomen, was het nodig alle nadruk te leggen op ideologische vernieuwing. Jan Krajenbrink had hetzelfde gevoel. 'Laten we oppassen dat we niet alleen maar aan het belang van de ene, grote partij denken. Dat was moeilijk vorm te geven omdat we op dezelfde manier doorgingen. Met dezelfde premier wiens eerste doel was zijn kabinet overeind houden. Er was nog een zekere angst voor de terugkeer van loyalisme, dus als daar iets een beetje naar zweemde, werd daar moeilijk over gedaan.'

Hans Hillen: 'Ministers worden langzamerhand een verlengstuk van hun portefeuille. Ze worden ingepakt, kunnen minder afstand nemen. Onno had grote aarzelingen over de lijn van Bert de Vries en Ruud Lubbers, maar bleef zitten. Hij wilde in elk geval de grote belastinghervorming-Oort in het *Staatsblad* krijgen. Het niet rouleren van de ministers was een blunder. Elco Brinkman en Wim Deetman bijvoorbeeld, als die op een andere plek waren gekomen, hadden ze zich weer een positie en profiel moeten verwerven in een nieuw gebied. Nu waren ze ingeburgerd, werden vereenzelvigd met hun sector.'

Het zoeken van taboes werd niet meer aangemoedigd, leek het. Oostlander: 'Wij vroegen aldoor: wanneer zorgen wij ervoor dat onze eigen filosofie wordt vertaald in beleid? De fractie en het CDA-presidium werden vreesachtig hun nek uit te steken voor iets authentieks. Die waakten ervoor de christen-democratische authenticiteit te veel te benadrukken. Het was toch weer dat minderwaardigheidscomplex van christelijke politiek ten opzichte van ideologieën van rechts en links.'

De doorstart van het kabinet was geen fris, nieuw begin. Een open fles verliest bouquet. Rudings beleid kreeg een dreun te verwerken doordat de inkomsten uit aardgas met meer dan tien miljard gulden omlaag duikelden. Alle zeilen moesten worden bijgezet om een terugval van de economie te voorkomen. Ruding vertrok niet naar het buitenland en trok aan de teugels. 'De terugval van de aardgasbaten bood een onverwachte kans de lijn strak te houden,' weet vertrouweling Hillen. De formule van een grote bezuiniging aan het begin van de kabinetsperiode werd nog een keer met succes toegepast. De banenmachine Nederland ging snel weer in een hogere versnelling. Het opvangen van de aardgasklap en het versnelde herstel van de economie daarbovenop tot in 1990 waren een prestatie van formaat van Ruud Lubbers en zijn ploeg.

Het hielp de sfeer tussen CDA en VVD niet verbeteren. Integendeel. Nog meer dan voorheen werd het succes op het conto van het CDA ge-

schreven. Net als voorheen was een liberale vice-premier al snel meer een probleem dan een pluspunt in de coalitie. Rudolf de Korte moest zich in de leiderschapscrisis in de vvd profileren en deed dit zo opzichtig dat hij eerst besmuikt en daarna geïrriteerd gelach wekte. Lubbers ging er toen niet meer zachtzinnig mee om en corrigeerde hem publiekelijk. Fractie leider Joris Voorhoeve, die als bedaard compromiskandidaat een Bert de Vries der liberalen leek te zijn, begon zich puntiger op te stellen om Lubbers nog enig tegenspel te bieden. Dat hij ook daarin op De Vries leek, zagen weinigen. De Vries vond Voorhoeve in elk geval beter te pruimen dan Nijpels. 'Die vond ik onberekenbaar. Ik wist niet wat ik aan hem had, maar Ruud kon redelijk met hem *wirtschaften*. Van Voorhoeve had ik daarentegen het idee dat je met hem afspraken kon maken. Maar de vvd voelde zich gekleineerd, ik kon me daar wel iets bij voorstellen gezien de verhouding van Ruud en Rudolf de Korte,' glimlacht Bert de Vries meewarig.

Binnen het cda was men nog niet zo gealarmeerd over de sfeer in de coalitie. 'Er was wel een zeker leedvermaak over het verlies van de vvd en het tumult in die partij,' bekennt Ries Smits. Tegenover dat rumoer stond de rust waarmee het cda zijn partijleiding ging vernieuwen. Minister Piet Bukman was voorzitter-af. Een zware commissie werd op pad gestuurd een opvolger te vinden. Erevoorzitter Piet Steenkamp zat voor, Lubbers' vertrouweling Madeleen Leyten was lid, evenals oud-chu-voorzitter baron Van Verschuer en ar-bestuurder Berend Krol. Willemien van Montfrans bleek één van de kandidaten, net als Jef Pleumeekers en Ad Veenhof, alledrie uit het netwerk rond Brinkman en Deetman.

Veenhof had veel fans, maar het wantrouwen van Lubbers zat diep. Partijsecretaris Smits: 'Zijn inzet is nooit verzilverd. Hij was goed, schreef goeie artikelen in de pers, wist precies wie dat cda-volk van ons was. Was communicatief, goed geïnformeerd en deed het goed in een zaal.' De commissie kon het niet eens worden over Veenhof. Ook Jef Pleumeekers werd het niet. Voor insider Jos van Gennip blijft dat 'hét mysterie: waarom is hij niet gekozen?' Het antwoord zit in de opdracht die Steenkamp aan de nieuwe voorzitter wilde geven: de partij weer aan het discussiëren zetten en zo de vaart terugbrengen in de organisatie. Hij moest 'het huis inrichten'.

Pleumeekers leek een ander profiel te hebben. Hij was rector van een scholengemeenschap, Eerste-Kamerlid en voorzitter van cda-Limburg. Een rustige figuur, leidinggevend sterk, die veel contact had met zijn leden. Ook had hij het Limburgse cda zo grondig vernieuwd dat

men in de oude KVP-kring zelfs zuur reageerde.<sup>168</sup> Maar de commissie-Steenkamp zocht een discussieorganisator met een vlammerender persoonlijkheid, een soort confessionele Felix Rottenberg. Om naast de toch wat droge economen Lubbers en De Vries een partijvoorzitter te plaatsen, die zo de aandacht trok, was niet zo gek. Het was riskant, want zo iemand moest die twee écht kunnen aanvullen en hun respect veroveren.

Leyten en Steenkamp kenden een andere moderne onderwijsman, die zuidelijke CDA-afdelingen tot bloei bracht: Wim van Velzen, inmiddels door Deetman naar het ministerie van Onderwijs gehaald. Lubbers vond hem 'een prima vent', wisten ze. CHU'er Van Verschuer vroeg daarom nog eens om het oordeel van de minister. Deetman kon niets negatiefs over Van Velzen melden, maar zat op die vraag niet te wachten. Hij wist dat hij op korte termijn de zwakke ambtelijke top van zijn ministerie moest vervangen en was Van Velzen aan het klaarstomen. 'Wim vond het maar niks en ik trouwens ook. Hij had andere plannen met mij,' vertelt Van Velzen. 'Die commissie was echter slechts unaniem op één naam: de mijne. De omslag kwam bij de opening van de Oosterscheldedam. Toen hebben Ruud en Piet Steenkamp Wim Deetman onder druk gezet om mij te laten gaan: ik móest het worden. Hij heeft me toen gebeld en zei: Ik ben bang dat er niet veel anders op zit. Je zult het toch echt moeten doen.'

Steenkamp was tevreden. Lubbers niet minder. 'Van Velzen had een heel goede start, was zeer inhoudelijk. Een bepaalde ervaring geeft een aardig voorbeeld hoe goed het liep: Helmut Kohl raakte wat geïrriteerd over de opstelling van het CDA tegen de conservatieve stroom in de Europese Volkspartij, tegen de toetreding van de Tories en zulke partijen. Hij sprak mij erop aan. *Das geht doch nicht!* Ik zei: Maar dat is een partijzaak, dat is een vorm van dualisme binnen het CDA. Dat vond Kohl *crazy*. "Jij bent verantwoordelijk voor alles van het CDA," zei hij. Kohl mocht Van Velzen wel, maar tegelijkertijd vond hij het vreemd. Dat intern dualisme was hem vóór 1986 niet opgevallen. Het begon hem op te vallen door de andere sfeer, ideologisch was er meer ruimte gekomen. Van Velzen gaf tegenwicht, dus knetterde het wel eens tussen De Vries en hem. Als je die grote ruimte overzag, zag je een behoorlijk veld De Vries en een behoorlijk stuk Van Velzen. Het was heel overtuigend. Het was allemaal het CDA.'

‘Ik haat een sfeer van wantrouwen. Ik heb van mijn vader geleerd: een man een man, een woord een woord.’<sup>169</sup> Die vader was burgemeester van Hardinxveld-Giessendam. Grootvader was ook burgemeester geweest en hij wilde het ook worden. Aan tafel werd vaak over bestuurlijke problemen gesproken, weinig over partijpolitiek. Evenmin over het geloof, dat moest vooral met de daad worden beleden. Niet lanterfanten maar doen. Leendert Cornelis, later samengetrokken tot Elco, Brinkman werd op 5 februari 1948 geboren in Dirksland op Goeree, de oudste van vier zonen. Op het eiland volgde de polder: de Alblasserwaard, een steile streek waar de synodaal gereformeerde Brinkmannen aan de lichte kant werden bevonden. ‘Synodaal gereformeerden zijn daar nog het meest progressieve deel van de protestantse natie. Wim Aantjes komt veel dieper uit de Waard. Hoe dieper in de Waard, hoe beslotener het geloof,’ zegt Brinkman. ‘Giessendam is een dijkdorp met elke straat zijn eigen kerk. De verzuiling was voelbaar aanwezig. Ik ben liberaal opgevoed, niet in politieke zin, maar ruimdenkend. Leven en laten leven. Je moet anderen de ruimte gunnen.’

Op het christelijk lyceum in Dordrecht was hij hoofdredacteur van de schoolkrant *De Ijsbreker* en voerde polemieken met leerlingen uit hogere klassen. Als voorzitter van de schoolclub hield hij toespraken, bij voorkeur lopend, uit zijn hoofd. Lopend kan hij scherper denken en bovendien vindt hij van papier lezen saai. Eindredacteur Kees van der Pijl maakte een tekening van Elco met een kroontje op het hoofd en drukte deze in *De Ijsbreker* af. Brinkman speelde met de gedachte bouwkunde te gaan studeren; werken aan een product dat er binnen afzienbare tijd staat trok hem. Een gebrekkig oog voor details en matige resultaten in algebra en meetkunde deden hem ervan afzien. Met pijn in het hart. Het leek hem geweldig ‘iets monumentaals neer te zetten waar Nederland en de rest van de wereld het nog héél lang over zullen hebben’.

Het werd politicologie aan de VU, in 1966 waagde Brinkman de sprong naar Amsterdam. Na een paar jaar nam hij er een tweede studie bij: Nederlands publiekrecht. Het concrete rechten was een verademing. ‘De *gogen*, *logen* en *ogen* waren in opmars. Bij politieke wetenschappen leidde dat soms tot eindeloos getheoretiseer.’ Brinkman voorzag goeddeels in de eigen kost met allerlei baantjes, het liefst in het verlengde van zijn specialisatie bestuurskunde. Hij leerde steno en notuleerde de vergaderingen van de gemeenteraad van Amstelveen, waar

men zich druk maakte om de uitbreiding van Schiphol. Hij studeerde razendsnel, Brinkman doet alles razendsnel. Als wetenschappelijk medewerker deed hij onderzoek naar de bestuurlijke herindeling van de Achterhoek, Twente en de Oostelijke Mijnstreek in Limburg. Daar kwam zijn praktische intelligentie goed van pas. 'Er waren mensen in Limburg die zeiden dat ik roomse trekjes heb.'

Brinkman was politiek aanvankelijk zwervend. Hij was in Amsterdam twee maanden lid van de CH-jongeren en anderhalf jaar van de JOVD, een vergaarbak van studenten die elkaar via sociëteiten kenden. 'We hielden ons energiek bezig met politieke vraagstukken en verkenden de grenzen van de traditie. Toen het radicaliseerde heb ik ermee gebroken. Het werd me te vechterig.' Brinkman, op de verlinkste universiteit onverstoortbaar in jasje-dasje gekleed, was ook faliekant tegen de 'radicalisering zoals die in de studentenrevolutie tot uitdrukking kwam'. Met zijn studiegenoten Wim Deetman, die in de collegebanken schuin voor hem zat, en Enneüs Heerma behoorde hij bij de Maagdenhuisbezetting tot de toeschouwers. 'Als je naar de sociëteit van het corps liep, ging je onmiskenbaar kijken. Het waren warme, zomerse avonden. Een mooi wandelingetje langs het Maagdenhuis. Ik kan je de portieken nog uittekenen. Onbegrijpelijk wat daar gebeurde. Maar wel indrukwekkend.'

In 1973 koos hij voor de AR, het politieke nest van zijn vader. 'Mensen die niet theatraal over het christendom spraken, maar praktische politiek bedreven. Gericht op bestuurlijke consensus, recht-door-zee, afspraak-is-afpraak, dat sprak mij aan.' Door de sterke clubgeest voelde hij zich meteen op zijn gemak. Brinkman juichte de komst van het CDA toe, maar zou pas met de fusie rechtstreeks lid worden. Wat roomse blijheid in dat strakke gereformeerde milieu kon toen beginnen wat hem betreft.

Het handwerk van de politiek leerde hij kennen op het ministerie van Binnenlandse Zaken, waar hij in zeven jaar vier ministers van evenveel partijen versleet. Hij begon in 1975 onder De Gaay Fortman op het Bureau Secretaris-Generaal, een clubje jonge ambtenaren die de *Kennedy-boys* werden genoemd. De ministerskamer van 'Gajus' groeide regelmatig dicht met papier, waarna Brinkman werd verzocht de boel uit te mesten en te schiften. De nieuwe minister, Hans Wiegel, stuurde de 'uiterst intelligente en aardige jongeman' naar de Centrale Economische Commissie, die de bezuinigingsoperatie *Bestek '81* moest voorbereiden. Dat gebeurde aanvankelijk bij gebrek aan beter op zijn departement. 'Ik had op Binnenlandse Zaken niemand die erin thuis

was en toen heb ik tegen Brinkman gezegd: ga jij er maar naar toe. Dus die zat als referendaris tussen de directeuren-generaal. Hij werd meteen in die club geaccepteerd,' nam de liberale leider waar. 'Da's knap als je zo'n jong ventje bent en het is je stiel niet.'

De gewiekste Wiegel werd zijn leermeester, voor wie hij stukken commentarieerde en begrotingen van andere ministeries navlooiide op bezuinigingsposten. Brinkman wond er geen doekjes om in de kantlijn van nota's met opmerkingen als: Onzin wat minister x beweert. Wiegel: 'Met die grote, ronde pennenstreek schreef hij zijn bevindingen op een papiertje. Hij verwoordde het zo dat ik er wat mee kon. Een erg resultaatgerichte man.' Het belangrijkste dat Wiegel hem leerde is *voor wat hoort wat*. 'In een onderhandelingssituatie moeten beide partijen iets kunnen verdienen, want je moet allebei iets aan je achterban kunnen tonen. Hij hield niet zo van het compromis dat twee partijen elk precies vijftig procent krijgen. De ene partij moet zijn punt kunnen maken in die sector en de andere partij op een volgend terrein.' Ambtenaar Elco Brinkman was daarom geen fan van fractieleider Ruud Lubbers. Die praatte 'zo wollig'.

In 1980 bombardeerde Wiegel hem tot directeur-generaal binnenlands bestuur. Hij was pas 31. 'Dat was een beetje raar in de ambtelijke hiërarchie, zeker op zo'n ouderwets ministerie als Binnenlandse Zaken. Ik zet graag jonge mensen op hoge posten als ze het aankunnen. Het heeft een nadeel: nog verder komen wordt daardoor bemoeilijkt. Hij heeft het prima gedaan.' De lancering naar de top, waarbij hij zo'n beetje alle rangen oversloeg, had Brinkmans ambitie aangewakkerd. Toen de nieuwe minister Ed van Thijn hem op een van hun lange gezamenlijke autoritten vroeg: 'Wat is jouw ambitie, je bent zo jong?' was het antwoord kort maar krachtig: 'Jouw stoel.'

De pijlsnelle carrière had Brinkman er niet van weerhouden het eerste hoofdstuk van een familieroman te schrijven waarin twee zoons de hoofdrol spelen. 'De een heeft te weinig met anderen gepraat, te weinig geluisterd naar de opvattingen van anderen. Wat hij in z'n kop had, heeft-ie doorgezet. De ander is onzeker, een enorme treuzelaar die alles tien keer wil weten en niet tot beslissingen komt. De vader speelt die twee jongens tegen elkaar uit.'

Het zou niet lang duren of Brinkman werd minister, zij het op een andere stoel dan Binnenlandse Zaken. 'De heer Lubbers belde mij 's avonds om half twaalf op, toen ik letterlijk mijn pyjama stond aan te trekken. "Ik ben Lubbers," zei hij. "Ik heb niet zo vreselijk veel tijd, maar ik ben aan het formeren, en je naam is genoemd voor het minis-

terschap van een nieuw departement, wvc. Heb je belangstelling?’” Het was de eerste keer dat Brinkman de nieuwe CDA-leider sprak, hij had hem ooit vluchtig de hand gedrukt. Het CDA bekeek de jonge minister de eerste tijd afstandelijk. Op partijvergaderingen was hij nooit gesignaleerd.

Brinkman ontpopte zich snel als een koel en efficiënt bestuurder, het boegbeeld van de *no nonsense*. Oud-CHU'er Joop van der Reijden, zijn staatssecretaris: ‘*Helemaal de wondere wereld van Peter Stuyvesant*, zeiden ze op het ministerie over de stijl van Elco. Hij was *flashy*, hij was ambitieus, hij wilde veel, héél veel, en hij werkte ervoor. Hij begon om half acht en ging pas ’s avonds tegen elven de deur uit. Niks eten in *fancy* restaurant, nooit naar Nieuwspoord, het eerste pilsje moet ik hem nog zien drinken – dat leidde maar af.’ In het begin keek Brinkman zijn ogen uit in het wereldje van de kunsten, waar hij nu over ging. Op een tentoonstelling die hij opende, bijvoorbeeld. ‘Wat me wel opviel is dat er allemaal beroemdheden waren, of ze leken erop omdat ze allemaal beroemd willen wezen. Ik kan daar eindeloos naar kijken. Ik kijk naar die extravagante *mensen* in plaats van naar de schilderijen en dan denk ik: waarom zijn al die mensen hier naartoe gekomen?’

De benjamin van Lubbers liet merken dat hij wist dat hij een hoog ambt bekleedde. De excellentie glom in de minister. ‘Ik vind dat meer respect zou moeten worden opgebracht voor de besluiten die een minister neemt. Als zo’n besluit valt, is daarover nagedacht door een minister die daarvoor verantwoordelijk is. Zo’n man of vrouw verdient dan respect voor dat besluit.’ Hij hield daarom van een strakke regie. ‘Het komt wel vaak voor dat wij in het kabinet denken: er gaat weer een regeringsfractie de verkeerde kant op. Dan wordt er weer eens iemand tot de orde geroepen.’

In een interview bruskeerde hij Kamerleden door geringschattend over hun habitus te praten. Kamerleden wisten niet wat er in het land speelt en zouden beter in deeltijd kunnen gaan werken. Er zou makkelijk kunnen worden bezuinigd op de assistentie van de Kamer. ‘Dan houden die Kamerleden misschien weer eens zelf een speech.’ Verontwaardigd eisten vele woordvoerders zijn excuses, maar een aangeschoten indruk maakte hij niet. Han Mulder, zijn woordvoerder op het ministerie: ‘Brinkman heeft een sterke neiging mensen uit te dagen. Brinkman zoekt het gevaar.’

Naarmate zijn ervaring groeide, leerden Kamerleden hem waarderen als iemand met wie je stevig en sportief een debat kon aangaan. Joop Worrell, jarenlang welzijnsspecialist van de PvdA: ‘Hij had altijd



een verhaal waar iets in zat, al waren het soms de verschrikkelijkste dingen. Hij daagde graag uit, zodat je er flink tegenin kon gaan.' Op zijn kamer van het ministerie liet hij *Casanova s'associe avec la morale* van Constant ophangen. Het toont op de voorgrond een monumentale fallus. Met het schilderij wilde Brinkman reacties uitlokken, maar dat lukte niet erg. De meeste bezoekers zagen er geen geslachtsdeel in.

Het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur leek uitgevonden voor Brinkman, die zich als ambtenaar in toenemende mate had geërgerd aan politieke besluiteloosheid. 'Ik herinner me nog heel goed dat minister Van Thijn elke keer op het departement terugkwam en er weer geen besluit was gevallen.' Hij haalde de borstel door de welzijnsector en probeerde opgetuigde koepels een toontje lager te laten zingen. Door zijn onstuimig optreden was wvc snel een bekende lettercombinatie. In interviews en op spreekbeurten liet Brinkman de zweep knallen. 'De mensen weten donders goed dat het kabinet met problemen zit. Los ze dan op! Ik heb de neiging te zeggen: zo kan het, laten we dat dan constateren en niet morgen constateren dat we het weer anders doen.' Hij wilde geen 'geleuter over procedures', maar beslissen, niet nog eens advies vragen. De Tweede Kamer vond hem wel eens onbesuisd. 'De minister denkt soms te snel en spreekt soms te rap. Mijn fractie tracht deze beweeglijke en actieve bewindsman in toom te houden dan wel bij te sturen,' zei partijgenoot Beinema hoofdschuddend. Maar Ruud Lubbers herkende zichzelf van vroeger wel een beetje in Brinkman toen hij opmerkte: 'Hij verliest in de ministerraad keer op keer, maar hij komt altijd weer terug.'

De jonge minister was niet gauw van zijn stuk te brengen. Toen hij in de Nieuwe Kerk in Amsterdam de *Kunstmanifestatie* opende, vloog een protesttaart in zijn gezicht. Brinkman liep rustig naar de toilet-ruimte, wreef met papieren zakdoekjes de slagroom weg, kuierde terug naar de microfoon en pakte de draad van zijn verhaal weer op. Voor de een was hij een lefgozer, voor de ander een bestuurder met een huid van geloid leer. De achterkant was dat aan de krachtpatserij twijfel en getob voorafgingen. Hij speelde graag hoog spel, maar bleef als het erop aankwam de topambtenaar die wachtte op een teken. Brinkman werd pas de zelfverzekerde beslisser als het besluit eenmaal was gevallen. 'Ik zuig alles op en dan, na lang afzijdig zijn en veel luisteren, zeg ik: Zo doen we dat.'

Hij zat niet vast aan zijn oplossing, het ging er hem vooral om dát het probleem werd opgelost. 'Je moet niet al te bevlogen zijn. Als ik me emotioneel verdiep in het ach en wee komt er geen beslissing meer uit

m'n vingers.' Dat hij hard was in zijn verdediging van standpunten was gebaseerd op de overtuiging dat het beter is om vierkant te staan voor wat je vindt. Hardheid was meer methode dan karakter. Het Tweede-Kamerlid Dien Cornelissen: 'Wat erg bij hem hoort is dat niks mag mislukken. Alles moet glanzen. Hij sluit liever een compromis om een béétje zijn gelijk te halen, dan dat hij zijn overtuiging overeind houdt en een verlies incasseert.'

Elco Brinkman zou geen eendagsvlieg zijn – dat was niet lang na zijn opwachting op het Binnenhof duidelijk. De rode loper zou verder worden uitgerold voor de onberispelijke *jeune premier*. 'Elco is een nette vent met wie je kunt verschijnen,' vindt Piet Steenkamp. Het nieuwe talent zei wat hij vond in een geheel eigen turbo-bestuurderstaal. In een hoog ritme, zonder veel variatie in toonhoogte vertaalde hij zijn beleid naar het leven van alledag en goot zijn boodschappen in nuchtere volkswijsheden of metaforen. Ratelend als een machinegeweer vuurde hij staccatoteksten af. Dat de boodschap niet altijd even duidelijk overkwam, leek hij zelf nogal eens te beseffen: 'voor goed begrip' was een van zijn stoplappen.

Toon en tempo van zijn verhaal worden gemoedelijker en zijn blik ontspannener zodra de band niet loopt of de camera niet snort. 'Ik ken in de persoonlijke omgang weinig aardiger mensen dan Elco Brinkman,' zegt Thijs Wöltgens. 'Maar werd een camera op hem gericht, verstrakte zijn gezicht en kreeg hij dat strenge, schoolmeesterachtige uiterlijk. Ook in de Kamer. In de bankjes was hij heel gemoedelijk, dat veranderde op slag zodra hij achter het spreekgestoelte stond.' Zijn toespraken werden zelden onderbroken door spontaan applaus. Daarvoor spreekt hij te snel en roept hij te weinig gevoel op. Hij heeft nooit een zaal in vervoering kunnen brengen. 'Ik ben iemand die zegt: we hebben nou een aantal ballen in de lucht gehad, laten we vervolgens eens voelen hoeveel ze wegen. Daar gaan de ogen niet van glanzen.'

Brinkman lijkt stuurs, afstandelijk en ongenaakbaar, terwijl hij het tegenovergestelde is. Hij is hartelijk en betrokken, en heeft gevoel voor humor. Zijn priemende ogen onder wenkbrauwen die zelfs bij een vragende oogopslag iets norsigs hebben, en de kleine, zuinige mond geven hem niettemin een koele uitstraling. 'Elco heeft affiniteit met menselijke problemen en zorgen,' vindt Jos van Gennip. 'Hij heeft oog voor de kleine dingen. Hield zich aan zijn afspraken. Zijn ambtenaren droegen hem op handen. Nooit streken. Geen doetje.' Huisvriendin Janny van den Hul-Omta: 'Ik zie een twinkeling in zijn koolzwarte ogen. Ik heb altijd met hem kunnen lachen. Hij is degene die mij heeft leren

bridgen. Dat zegt iets.' Janneke, zijn vrouw, vond hem uiterlijk wel wat hebben van Al Pacino, in diens rol van Michael Corleone. In *The Godfather* is Michael Corleone de jonge *capo* die na Don Vito de mafia op moderne leest moet schoeien.

Brinkman liep niet om de hete brei heen, om een van zijn favoriete uitdrukkingen aan te halen. Handen uit de mouwen en werken voor de kost. 'Het past bij onze traditie: wij zijn geen mensen die eerst naar de overheid lopen en dan pas zelf gaan redeneren. Het zit diep in onze ideologie dat mensen eerst zelf verantwoordelijkheid moeten nemen. Ook voor een ander. Ik heb nooit ervaren dat men dat in eigen kring vreemde verhalen vond. Men zei hoogstens: hij is wat jong en onervaren, kan het hier en daar misschien met iets meer nuance worden gebracht?'

Hij nam zich voor in zijn tweede ministersperiode zijn politieke boodschap bezonkenener te brengen. Ook daar liet hij geen gras over groeien. Drie maanden na het aantreden van het tweede kabinet-Lubbers riep hij op tot een *nieuw sociaal elan*. In een lang betoog in de Tweede Kamer pleitte hij voor vermindering van collectieve inspanningen op welzijnsgebied om de individuele hulp van burgers onder elkaar te stimuleren. Hij riep op beter voor elkaar te zorgen, niet voor de televisie te blijven zitten, maar liever de burens een handje te helpen. Brinkman liet dit leerstuk waarin hij het familiezilver van het CDA op-poetste, ronddelen. De titel luidde: *Over de (on)macht van een nieuwe elite*.

## 6 De peetvaders bleven het proberen

### *Een resident in Ons Indië*

De nieuwe partijvoorzitter had een vliegende start. Nog voor zijn formele benoeming was Wim van Velzen al volop bezig. Hij mocht alleen niet te schielijk weg van het onderwijsministerie, dus moest hij het eerste halfjaar het CDA erbij doen. De partij stond er minder goed voor dan hij had gedacht. Ruimte voor nieuwe initiatieven was er financieel nauwelijks en het Haagse bureau had hij als Brabantse regiovoorzitter al topzwaar gevonden. 'Ik schrok van de samenstelling van het apparaat. Voor de politiek inhoudelijke discussies, mijn hoofdopdracht, stond niet meer dan vijftigduizend gulden op de begroting – een halve formatieplaats.'

Begin 1987 stuurde Deetman hem met de directeur-generaal hoger onderwijs, de PvdA'er Roel in 't Veld, naar een OESO-conferentie in Osaka. 'We kregen pech met het vliegtuig en zaten vast in Bangkok. We hebben uren zitten bomen over de vraag hoe je de CDA-filosofie eigentijds en offensief kunt formuleren.' De twee topambtenaren van Onderwijs smeedden in de tropische hitte een filosofie, die zij wel uitdagend vonden. 'We bedachten dat het CDA de stap moest zetten van "de zorgzame samenleving" naar een breder begrip van de maatschappelijke ontwikkeling: de *verantwoordelijke samenleving*. Dat bouwde voort op de eerdere gedachte van Steenkamp. Ik wilde een CDA-concept dat niet zo kneuterig was, niet zo vast zat aan het pannetje soep voor de buurvrouw. Dat was Brinkman en Oostlander voordien wel verweten. Ten onrechte, overigens.'

Van Velzens enthousiasme viel bij de gestaalde kaders van de partij en het Wetenschappelijk Instituut niet altijd even goed. De balans tussen herkenning en vernieuwing, voor de CDA-filosofie én het CDA-personeel aan de top vitaal, sloeg voor de een te veel door naar vernieuwing en voor de ander te veel naar obligate reacties en patronen. Het Wetenschappelijk Instituut vreesde bovendien voor zijn onafhankelijkheid. 'Van Velzen liet een begerig oog vallen op ons bureau met zijn

zes medewerkers. Als de voorzitter de partij aan het discussiëren moet krijgen en er zitten daar zes wijze uilen, die zelf wel uitmaken wanneer ze eens zullen bevallen van een rapport...,’ zucht Jos van Gennip, die steeds intensiever bij het instituut betrokken raakte.

Van Velzen beaamt: ‘Ik schrok van de territoriumdrift. De gemeenschappelijke noemer was zwak ontwikkeld. Het Wetenschappelijk Instituut stond volstrekt apart. Een eerbiedwaardig instituut met een eigen sturing die niet was gerelateerd aan de prioriteiten van de partij. Maar de partij betaalde wel een hele berg geld aan het Wetenschappelijk Instituut. Op een gegeven moment vroegen we als dagelijks bestuur: kan het niet efficiënter? Die cultuur van verzakelijking was een schok. We moesten discussies voeren, maar we waren geen meester over onze eigen processen, want we wisten niet wanneer het instituut zaken opleverde.’

Van Velzen spreekt met klem tegen dat hij de onafhankelijkheid van het Wetenschappelijk Instituut wilde aantasten. ‘Ik wilde het alleen over de programmering hebben voor zover het ging om het gedeelte dat door de partij, een miljoen gulden, werd betaald. Alleen daarvan wilde ik weten: wat krijg ik en wanneer? Ik had niet de drang de inhoud te sturen. Het Wetenschappelijk Instituut reageerde vanuit bedreiging. Denken dat iemand iets anders bedoelt dan hij zegt, dat heb ik daar nogal aangetroffen. Er was veel wantrouwen.’

De nieuwe partijvoorzitter legde zijn oor liever te luisteren bij nieuwe mensen, bijvoorbeeld bij hen die in 1986 voor het CDA waren gewonnen. ‘Ik vond dat het CDA open moest staan voor meer dan de krimpemde markt van trouwe kerkgangers. De partij moest zich verbreden, en dat moest ook tot uitdrukking komen in de personen en in de taal. Als je alleen de tale Kanaäns spreekt, communiceert dat moeilijk met een steeds grotere groep in de Nederlandse samenleving, die niet meer naar de kerk gaat, maar wel kan worden aangesproken op christen-democratische waarden en idealen.’

Met impulsen door nieuwe personen hoopte Van Velzen dat het partijbestuur kritischer zou worden tegenover Lubbers en De Vries. ‘Het politieke debat in het partijbestuur ging niet veel verder dan wat de krant de dag ervoor had geschreven. De kritische rol, het mee uitzetten van de lijnen, kwam slecht uit de verf. Dat nieuwe geluid moest niet komen van de vrijgestelde beleidsmedewerker van het CNV. Ik wilde naar een zwaarder niveau. Ik keek ook naar professoren en leden van een raad van bestuur.’ Van Gennip zag het met lede ogen aan. ‘Op de *bandwagon* van het succes boden zich veel mensen aan, die ik liever

niet wilde laten meeliften. Snelle jongens,' zegt Van Gennip. 'Dat is het heerlijke van de huidige toestand van het CDA: die zien we niet meer!'

Van Velzen liet zich door de buitenwacht inspireren op bezinningsdagen van zijn dagelijks bestuur. Daar vertelden buitenstaanders hoe ze tegen het CDA aankeken. Onder hen Ben Knapen, hoofdredacteur van *NRC Handelsblad*, en Elsemieke Havenga, de hockeyster – 'Het verslavende aan topsport is om met een team tot succes te komen en met elkaar de emotie van het winnen te ervaren'<sup>170</sup> – en tv-presentatrice die Ajacieden leerde omgaan met de pers. Van Velzen: 'We keken van buiten naar binnen en maakten sterkte-zwakteanalyses. Hoe ontwikkelt de partij zich in haar omgeving? We maakten programma's voor wat de komende jaren moest gebeuren. Daarin speelde Bert de Vries als fractievoorzitter nauwelijks een rol. Elco later veel meer.'

Zijn verhouding met fractievoorzitter De Vries was Van Velzens eerste domper. 'Net partijvoorzitter ben ik op Bert de Vries afgestapt en heb hem gezegd dat ik het op prijs zou stellen als we eens in de veertien dagen samen zouden lunchen, opdat we elkaar niet voor de voeten zouden lopen. Daar kwam niets van in. "Wim," zei Bert, "jij moet zorgen dat de financiën van de partij op orde zijn en dat er genoeg leden zijn. Verder niks." Mijn opdracht is ietsje anders, zei ik. "Dat zie ik niet," zei Bert. "Jij mag al bij het fractiebestuur zitten, jij zit al bij de fractievergadering, ik zit bij jouw partijbestuur en jouw dagelijks bestuur en we maken het bewindsliedenoverleg mee. Dat lijkt me meer dan genoeg."

De tweede domper voor Van Velzen was dat de leiding van de Kamerfractie niet accepteerde dat hij werk maakte van de verdieping, zijn opdracht. 'De fractie en haar voorzitter volgden de inhoudelijke discussies met wantrouwen. Slechts een enkel fractielid pikte de resultaten op. In fractievergaderingen en vooral achter mijn rug naar de pers spraken Kamerleden er snerend over. Sommigen probeerden het zo te leiden dat ik verantwoording moest afleggen in de fractie. Dat heb ik geweigerd.' Van Velzen verklaart deze houding zo: 'Het kabinet bepaalde het beleid, de rol van de fractie was klein. De fractie werd boos op de partij, die zich inhoudelijk ook profileerde. Vanuit de fractie is in de loop der jaren een actie beschadiging voorzitter georganiseerd.'

De nieuwe partijvoorzitter had de ambitie om de CDA-filosofie op een nieuwe manier uit te diepen. Er kwam niet vooraf een of andere doorwrochte nota van het Wetenschappelijk Instituut, die dan door de afdelingen van commentaar moest worden voorzien om vervolgens te worden vastgesteld door de partijraad. De omgekeerde route werd ge-

nomen. Van Velzen stelde een ruwe schets in de partijraad aan de orde met de vraag wat bij voorrang moest worden uitgewerkt. De rapportages vanuit de discussiegroepen van de partijraad zou het bestuur verwerken in een rapport, dat door de partijafdelingen besproken kon worden. Het bestuur zou dat afronden met het voorleggen van conclusies aan de partijraad. Twee dingen vielen op: het partijbestuur stelde zich op als procesmanager, en een eigen rol van het Wetenschappelijk Instituut als de taboezoeker was geen onderdeel van dat proces. Iedereen in de partij werd betrokken bij de discussies, maar het Wetenschappelijk Instituut verloor zijn rol van *vooruitdenker*. Steenkamp zegt over de uitvoering van de opdracht, die hij de nieuwe voorzitter had gegeven: 'Dat heeft hij uitstekend georganiseerd. Zo goed, dat de mensen er stapelgek van werden.'

In 1987 leidde de nieuwe aanpak tot het rapport *De verantwoordelijke samenleving*. In de kern was het een uitwerking van de denklijn van Wijffels en Borstlap uit 1983 over de crisis van de samenleving, de werkloosheid en de aanval op de *ik-cultuur*. Nu de omstandigheden gunstiger werden, kon een perspectief worden geschilderd van herwonnen welvaart, van groei van werkgelegenheid en evenwicht in de sociale verhoudingen. De verantwoordelijke samenleving was in dat perspectief een bestel waarin de taken van overheden, burgers en sociale verbanden in een nieuw evenwicht zouden worden gewaarborgd. De sanering door het beleid van de kabinetten-Lubbers was dus geen doel op zich geweest, maar een springplank naar een dynamischer maatschappij met ruimte voor eigen verantwoordelijkheid. Als het karwei af was, begon het echte werk pas.

De economische groei zou ruimte bieden voor investeringen in modernisering, maar niet in nog meer overheid. Burgers en hun organisaties zouden de dragers van de modernisering zijn. Maatschappelijke taken zouden moeten terugkeren naar hun oorsprong. De school aan de ouders, de zorg aan de gezinnen, het sociaal vangnet aan de sociale partners, nutsbedrijven aan zelfstandige organen. De overheid zou zich dan kunnen concentreren op haar eigenlijke rol, op haar kerntaken. Een écht schild voor de zwakken was beter dan vele dienblaadjes voor vele belangen. De overheid zou geen afvalbak meer zijn voor problemen veroorzaakt door de *ik-cultuur*, maar een effectief, gerespecteerd gezag dat zijn roeping en zijn beperkingen kende. Die overheid zou minder kosten en de ruimte voor de taken van de zin-kernen verder vergroten. Gespreide verantwoordelijkheid én gerechtigheid kregen zo een eigentijds perspectief.

Dit sloot aan op hoe Lubbers dacht over zijn karwei, merkte Borstlap. 'Na de winst in 1986 met *het karwei afmaken*, kwam de vraag: wat is het karwei afmaken? Lubbers kwam ook tot de conclusie: saneren was prima, maar wat nu? Als je daarmee doorging, kwam je op het bot. Je moest daarom de structuren zelf veranderen, want de randvoorwaarden van de sociale zekerheid klopten niet meer, noch van de volksgezondheid, van de huisvesting et cetera. Je moest een vernieuwingsslag maken in de grote sectoren van publieke dienstverlening om een nieuw begin te maken.' Bert de Vries zat daar niet op te wachten. 'Ik ben er nooit zo warm voor gelopen, omdat het ideologisch gehalte van de discussie mij niet heeft overtuigd. Ik vond het nogal dun.' Toch onderstreept ook hij wat Van Gennip, Lubbers en Steenkamp zeggen: 'Van Velzen heeft die opdracht van *de diepte in* met grote gretigheid aangevaard. Hij heeft de partij stevig aan het werk gezet.'

Nu het CDA de diepte inging, ontstond er in de partij geleidelijk een driestromenland. Dit was een hele verandering ten opzichte van de periode 1978-1986. In die jaren bestonden twee richtingen binnen de dominante koers van spreiding van verantwoordelijkheden en versobering van de collectieve sector. De ene was die van de balans, het behoedzaam denken van Bert de Vries, en eerder van Albeda. De Vries bepleitte ook wel het saneren, maar na 1987 zou dit toch min of meer als afgerond kunnen worden beschouwd. Het overheidstekort moest nog wel omlaag, maar de nadruk zou gaan liggen op het behoud van sobere overheidstaken op veel terreinen. Alleen zo zou het evenwicht tussen welvaart en welzijn, tussen sterke schouders en zwakke groepen, bewaard blijven.

De andere onderstroom was die van de sanering, het denken van Jelle Zijlstra en Onno Ruding. Zij wilden doorzetten en de tekorten en de staatsschuld wegwerken. Welvaart en welzijn zouden alleen zo gegarandeerd kunnen worden. Door meer ruimte te bieden voor de bedrijven en de burgers van wie de werkgelegenheid, de collectieve voorzieningen en het sociaal vangnet afhingen. Zij wilden na 1987 een nieuwe sprong naar voren maken: meer ruimte voor bedrijvigheid en minder lasten op arbeid en de middeninkomens. De overheidstaken moesten daarom tot haar kerntaken worden teruggebracht.

Deze twee stromingen kregen meer scherpte toen 'de verantwoordelijke samenleving' werd uitgediept. Die filosofie werd de derde stroom in het driestromenland van na 1986. Zij droeg aspecten van beide andere in zich, maar was niet zo geënt op de economische problemen van begin jaren tachtig. De vraag werd interessant welk van die twee eer-



dere stromingen zich met de nieuwe filosofie zou verbinden. Zouden de koers en ideologie van het CDA een interne coalitie Ruding-Van Velzen of De Vries-Van Velzen laten zien? De Vries verwachtte weinig heil van de nieuwe filosofie. 'De discussie daarover voegde niet veel toe aan het basisgevoel van kiezers: die mensen vertrouw ik. Dat is een onderbuikgevoel. Kiezers win je met een aansprekende lijsttrekker en met beleid dat mensen het gevoel geeft dat het bestuur in goede handen is. Hoeveel kiezers heeft het CDA gewonnen met de *verantwoordelijke samenleving*?'

In de beginperiode van het tweede kabinet-Lubbers was het nieuwe driestromenland nog toegedekt. De aardgasklap maakte verdere sanering logisch. Het gedreven begin van Van Velzen en een onverwachte vernieuwing van de Kamerfractie door de grote winst verhulden de spanningen. Het netwerk rond Brinkman en Deetman mocht niet klagen over zijn rol in de vernieuwing. Willemien van Montfrans werd vice-voorzitter van de partij, Peter Boorsma voegde zich bij Jef Pleumeekers in de Eerste Kamer en werd snel spraakmakend woordvoerder op financieel-economisch terrein, en René van der Linden werd staatssecretaris voor Europese Zaken. De groep die eraan kwam, begon aardig te arriveren. Eén van hen vertrok. Ad Veenhof pakte zijn carrière bij Philips op toen duidelijk werd dat hij in het CDA tegen een plafond stootte. Het netwerk had tijdens Lubbers-II geen gezamenlijke sessies meer. Nieuwe uitdagingen leken er nauwelijks te zijn, het CDA liep gesmeerd.

In de Tweede Kamer kwamen in de fractie van 1986 drie nieuwelingen rap naar voren: Pieter Jan Biesheuvel, Wim van de Camp en Jaap de Hoop Scheffer, oud-secretaris van Hans van den Broek en bekeerde D66'er. Oude rot Gerrit Gerritse zegt: 'Dat was de beste fractie die ik heb meegemaakt. Ze was één geheel, er was cohesie. Bert had een positie gekregen, door de strijd tegen de dissidenten was hij geweldig gegroeid.' Met Gerritse en fractiesecretaris Fred Borgman had De Vries twee door de wol geverfde mensen die hem goed aanvulden. Borgman praatte de nieuwe leden in en investeerde in hun wensen en vragen. Dat deed hij heel persoonlijk. Die toon was ook merkbaar in zijn benadering van het euthanasievraagstuk. Hij gaf het CDA geloofwaardig profiel.

Toch ontstond irritatie. Door de weeffout in het kabinet – ministers hadden niet gerouleerd – kon oud zeer naar boven komen. Irritaties groeiden nu doordat er nauwelijks doorstroming was geweest van fractie naar kabinet. De nieuwe lichting stond zowat te trappelen om

het karwei af te maken en wilde daar de ruimte voor krijgen. 'De oude hap domineerde. Ruud stond daar boven, zaligmakend na een winst van elf zetels. Hij was al een beetje God, en toen helemaal,' zegt Van de Camp. Lubbers was de fractie ontstegen en dat stak. Van de Camp: 'Hij was als een resident die naar Ons Indië was gestuurd: die gingen vaak ook best goed om met het inlandse kader. Maar Ruud is nooit een van de fractie geweest. Hoe hij soms optrad... Iemand vroeg het woord en hij zei: "Ik trek eerst even de conclusies, daarna krijg jij het woord." Tegen een ander zei hij: "Als jouw inbreng even kort is als consistent, dan heb jij nu het woord."' "

Bert de Vries zette zich weer schrap. In de zomer van 1987 kwamen zijn stekels overeind, want er was plots een forse meevaller in de begroting. De ingrepen om de aardgasklap op te vangen hadden gewerkt, zo goed zelfs dat economie en werkgelegenheid boven verwachting herstelden. 'Voor de zomer steggelden we nog over de pijn die we bij de uitgaven moesten incasseren. In de vakantie kwam er ineens een belastingmeevaller uit de hoge hoed van de minister van Financiën, die hij wilde inpikken voor lastenverlichting,' zegt De Vries. Op dat moment was hij aan het windsurfen in het vreedzame Joegoslavië. 'Achterdochtig van nature dacht ik: wist-ie dat niet van tevoren? Als er meevallers worden verdeeld, had ik wel even willen meepraten.'

Het wantrouwen zat diep. 'Bert de Vries heeft nooit willen geloven dat die meevaller zó onverwacht was. Hij voelde zich genept, het is nooit meer goed gekomen,' vertelt Rudings vertrouweling Hans Hillen. 'Onno drukte met Jan de Koning en de vvd een tariefverlaging door als opmaat voor de lastenverlichtingsoperatie-Oort. Belastingverlaging op dat moment was voor Bert hoogverraad. Dat zei hij letterlijk.' De Vries trok een harde conclusie: hij ging openlijk zijn verschil in visie met Ruding onderstrepen. Hij maakte het driestromenland voor iedereen zichtbaar. In een artikel in *Economisch Statistische Berichten* formuleerde hij zijn verzet tegen drastische reductie van de collectieve uitgaven en voorzieningen. Zo'n 60 procent van het nationaal product zou via overheden en sociale stelsels gereguleerd en verdeeld moeten blijven. Sociaal evenwicht maakte dat noodzakelijk. Dat hield verdere versobering in, maar geen fundamentele herziening van de verzorgingsstaat. Daarmee verwijderde hij zich van de filosofie van de *verantwoordelijke samenleving*. Die ging wel uit van zulke veranderingen.

De Vries noemde deze opvatting zijn kwalitatieve norm. Al snel viel de term *Bert-norm*. De humor daarvan kon De Vries niet inzien, daar-

voor was het hem te veel ernst. 'Die term was geen compliment. Het waren geen vrienden van mij die hem hebben bedacht. Het was ontstaan uit de behoefte er de vloer mee aan te veggen.' Van Velzen: 'De pleuris brak uit. Ik heb nog zó'n pak stukken van Lubbers met wat die daar allemaal tegenin heeft gebracht. De Bert-norm was oud denken, die legde een deken over de samenleving.'

Niet alleen Bert de Vries vond bezuinigen om de lasten te verlagen een verkeerde aanpak. Ook Wim Deetman zette zich schrap. 'Door Oort en andere belastingverlagingen kon ik gaande Lubbers-II de ombuigingen niet meer verdedigen, omdat ik mijn verhaal niet meer had. Ik kon niet meer aankomen met financieringstekort, schulden of weet ik veel. Ik heb enorme klappen uitgedeeld, die waren te dragen omdat de hele samenleving klappen kreeg.'<sup>171</sup> De tijd was rijp voor nieuw denken over investeringen in kennis en in jongeren, vond hij. Lubbers zag dat zijn barometer hoge druk aanwees. 'Wim zei: het is wel. Het pijnpunt was niet alleen de bezuinigingen bij hem. Moesten die om het financieringstekort verder te verlagen, dan zette hij zich daarvoor met zijn volle gewicht in. Maar op het moment dat dat geld werd uitgegeven aan lastenverlichting, sloegen de stoppen door.'

Problemen waren er ook elders in de coalitie. De Korte flopte als vice-premier en fractieleider Voorhoeve werd *de facto* de vvd-leider. De balans van Jan de Koning als CDA-leider in het kabinet met de eerste man van de vvd hing daardoor scheef. 'De opzet met Jan en de vice-premier van de vvd kwam in mijn tweede kabinet minder uit de verf. De Korte was zwakker dan Van Aardenne. En dat *Calimero-effect* ging een rol spelen,' nam Lubbers waar. Zijn eigen optreden tegenover een zelfverzekerdheid veinzende Joris Voorhoeve maakte het niet beter. Lichtgeraakt haalde Lubbers uit naar opmerkingen in of buiten de Kamer, die hij als aantastingen van zijn persoonlijke eer opvatte.

Bert de Vries schrok ervan, omdat het zijn plezierige relatie met Voorhoeve ondermijnde. 'Ik heb me verkeken op de verhouding van Joris en Ruud. Daar ging vrij gauw wat wringen. Dat werd aangescherpt doordat Joris dingen zei waarmee hij Ruud raakte op een plek waar hij overgevoelig is: zijn integriteit, zijn persoon. De manier waarop Ruud reageerde was vaak weer een overreactie.'

De koele, instrumentele kant van Lubbers, zijn mentale hitteschild, begon te slijten. De vvd voelde zich weggespeeld en bleef worstelen met de gevolgen van de sluipmoord op Ed Nijpels. Veel CDA'ers voelden dit slecht aan. 'Ik kan me voorstellen dat de vvd zei: "Verdomme,

die christen-democraten zijn wel erg arrogant geworden.” Waarschijnlijk hebben wij dingen gedaan en gezegd, ook in het kabinet, waardoor dat kwam. Een zekere zelfgenoegzaamheid begon erin te sluipen,’ bekennt Wim van de Camp.

Lubbers pikte zorgelijke signalen op en bezon zich op een bloedtransfusie voor de coalitie. Rond de jaarwisseling 1987-1988 werd op verschillende plaatsen gedacht over herijking van het regeerakkoord. De Koning, Deetman en Brinkman drongen daar al een tijdje op aan. Op het onderwijsministerie dwarrelde op dat moment het stof neer van het rumoer rond de computers voor de studiebeurzen. Ook op dat punt dacht Lubbers even mee: ‘Geen gedoe, maar wel fors ingrijpen; de secretaris-generaal en zijn twee plaatsvervangers zouden de laan uit moeten.’<sup>172</sup> Deetman stak zijn nek uit bij de herijking van het regeerakkoord. Hij kwam met voorstellen voor extra investeringen in scholingsverlof voor werknemers en de bestrijding van de jeugdwerkloosheid. Door alle jongeren zonder werk een beurs in plaats van een uitkering te geven en door het verplichten van scholing kon die werkloosheid zelfs verdwijnen.<sup>173</sup> Het paste bij de *verantwoordelijke samenleving*, bij de nadruk op verantwoordelijkheidsbesef en op nieuwe structuren van het sociale vangnet.

Deze dadendrang was een antwoord op Lubbers’ idee dat Deetman sneller sleet dan ministers die minder hoefden te bezuinigen. ‘Vergelijk Wim Deetman eens met Hans van den Broek. Van den Broek slijt absoluut niet. En dat is maar goed ook.’ Lubbers had in 1986 de ministers daarom graag willen rouleren, beweerde hij in *Vrij Nederland*, maar de verhoudingen binnen de VVD, tussen De Korte en Winsemius, hadden dat belet. Kritiek hierop kon hij zich nu indenken. ‘Dat is een goed punt. Het was een moeilijke afweging. Misschien voelde ik me te zeer verbonden met de ministers met wie ik vier jaar had samengewerkt. Dat is het element van trouw in mij.’ Om er na zuchten over het gemis van de ex-ministers De Ruiter en Winsemius aan toe te voegen: ‘Ik wil het niet te mooi voorstellen. Er zijn prijzen die je betaalt, omdat je dóór moet.’<sup>174</sup> Deetman was gewaarschuwd en hij niet alleen.

De eerste maanden van 1988 werkten de smaakmakers van het kabinet aan initiatieven om de coalitie nieuwe *Schwung* te geven. Een extra aanleiding vonden zij in de beurskrach van najaar 1987: vertraging van de economische groei werd gevreesd. Lubbers had zijn lot verbonden aan een daling naar 500 duizend werklozen in 1990 en zocht naar wegen dat doel niettemin te bereiken. Hij tastte nieuwe ingrepen in de structuur van de overheid af om de kosten te drukken. In een gesprek

met De Koning en Deetman stelde hij voor om het openbaar onderwijs op te heffen en te vervangen door het veel goedkopere bijzonder onderwijs met zijn actief betrokken ouders, vrijwillige besturen en koepels. Deetman was gechoqueerd en kon Lubbers er met steun van Van Velzen met moeite ervan afbrengen.<sup>175</sup>

De Koning zette in op extra prikkels om jongeren aan het werk te krijgen. Zijn ideeën werden Lubberiaans ‘gezwaluwstaard’ met die van Deetman over scholing en versimpelde uitkerings- en beurzenregimes. Toen Lubbers dit aangreep om 500 miljoen gulden extra op de studiebeurzen te bezuinigen, trok Deetman zijn grens. ‘Dat drukte Lubbers door en daarover ben ik zeer boos geweest.’ Er was al een afspraak over hoe de groei van het aantal studenten zou worden opgevangen in de begroting. ‘Daaraan heeft Onno Ruding zich perfect gehouden. Lubbers wou daar niet aan. Dat vond ik niet correct. Na afloop heb ik de deur laten knallen. Dat gaf bij sommigen wat schrik,’ grinnikt Deetman.<sup>176</sup>

De herijking werd tegen Pasen publiek gemaakt onder de naam *Paaspakket*. Deetman en Lubbers gingen de boer op met hun nieuwe boodschap: jongeren zouden voortaan óf werken óf in enigerlei vorm voor een opleiding actief zijn. Iets anders hebben we gewoon niet, zei Deetman. Het minimumjeugdloon en de uitkeringen voor 23- tot 27-jarigen zouden omlaag gaan, dan verdween het perverse effect dat niet werken jongeren hoger inkomen bood dan scholing.

De combine Lubbers-De Koning-Deetman botste op Bert de Vries. Die zag in het *Paaspakket* het bewijs dat de onderstroom van de sanering met die van de verantwoordelijke samenleving ging samenvallen. Hij sloot een deal met Joris Voorhoeve om de minimumloonmaatregel af te stoppen. Voorhoeve was daar voor in. Zo kon hij voor de VVD een sociaal imago veinzen en een grote prijs binnenhalen: belastingverlaging voor de middengroepen. Bert de Vries zegt afgemeten: ‘Ik vond het de arrogantie van de macht dat het kabinet voor de derde keer kwam met het voorstel het minimumloon te verlagen, terwijl het wist dat er een gemotiveerde fractievoorzitter was aan wie je veel kon verkopen, maar dat niet. Ze dachten: als we de druk maar hoog genoeg opvoeren dan gaat-ie wel door de pomp. Ik vond dat dom.’

Verlaging van het minimumloon met daarop afgestemde uitkeringsbeperkingen, vond De Vries onverteerbaar. ‘Dan krijg je de discussie dat het belachelijk is dat mensen met niet werken een hoger inkomen hebben dan met werken. Met ijzeren logica komt dat er achteraan.’ De Koning speelde het hard, hij liet weten aan aftreden te denken. ‘Ik ben

bij iedereen thuis geweest, bij Rudolf (de Korte), bij Gerrit (Gerritse), bij Bert. Het lukte me niet. Mensen met wie ik een goede verhouding had, trokken hun steun aan de minister van Sociale Zaken in,' vertelde hij bitter.<sup>177</sup>

Lubbers en De Koning besloten het minimumloon eerst maar te laten rusten. 'Dat was nogal wat,' onderstreept Lubbers. 'Jan en ik hebben samen gezegd: "Bert zit kennelijk geblokkeerd. Dan kunnen we alleen door als we de fractie, als we Bert opzij zetten." Daar zagen we niets in. Naast de moeilijke discussie Deetman-Ruding hadden we nu ook de positie van De Vries. Dat was aanleiding om het CDA eens flink door elkaar te schudden.' Dat schudden gebeurde op allerlei manier. Lubbers steunde Deetman openlijk bij een nieuwe provocatie. Dat Deetman het financiële keurslijf van het regeerakkoord aanviel en opnieuw de uitbouw van 'het jongerendossier' eiste, vond Lubbers wel prettig. Het hield de druk op de ketel.

Het Wetenschappelijk Instituut werd ook aangepakt. Arie Oostlander vertrok naar het Europees Parlement. Meer dan een jaar zat de denktank van het CDA zonder leiding. Wim van Velzen benutte die tijd en pakte definitief het voortouw bij inhoudelijke discussies. Lubbers vond dat een goede zaak, want dat zorgde voor balans binnen het CDA. Dan kon hij zich meer op de achtergrond bewegen. 'De Vries en Van Velzen wilden graag hun eigen domeinen. Ik was zeer in het kabinet bezig en daardoor maakte ik het niet allemaal mee, zal ik maar zeggen,' vertelt Lubbers.

Hij ontsteeg zijn partij meer en meer. 'Geleidelijk maar zeker werden problemen ook opgelost door mij terug te dringen. "Je hoeft écht niet in de fractie te komen, je hoeft écht niet in het partijbestuur te komen, wat zou je?" werd mij gezegd. Tijdens mijn tweede kabinet ontstond een andere sfeer, een gedeeld leiderschap. De theorie van *wij zijn gedrie het leiderschap van het CDA* speelde in die tijd. Het was toen dat Helmut Kohl het dualisme binnen het CDA begon op te vallen. Hij vond dat maar vreemd. In die zin zag hij Wilfried Martens meer zitten dan mij.'

Premier Martens van België had in deze jaren zijn CVP stevig in de hand, iets wat juist daar niet vanzelfsprekend was. Hij was in 1981 premier geworden en had in 1985 na harde bezuinigingen en plaatsing van de kruisraketten een klinkende verkiezingsoverwinning behaald samen met de liberalen. Voor het CDA was dat leerzaam. Na een paar jaar werd Martens' kabinet opgeblazen. Er kwam vervolgens een kabinet met de socialisten. Martens vond het – à la Van Agt in 1981 – onge-

loofwaardig daarvan premier te worden. Pas na zware druk van koning Boudewijn zwichtte hij. Hem werd duidelijk gemaakt dat dit niet belette dat hij tussendoor de opvolger van Jacques Delors, de Europese Commissie-voorzitter, kon worden als deze zou teruggaan naar Parijs. Lubbers deed ook al vast een zet in die opvolgingsdiscussie. Na het *Paaspakket* en midden in een van de aanvaringen met Voorhoeve's vvd kondigde hij op de CDA-partijraad van 4 juni in Rotterdam aan opnieuw CDA-lijsttrekker te willen zijn. Over een Brusselse toekomst zei hij: 'Ik ben niet beschikbaar. Mijn plaats is hier, nu én in 1990, als dat nodig is, als u dat nodig vindt. Dat is wat mij betreft geen offer.' Een daverend applaus was het antwoord van het partij kader.<sup>178</sup>

Er gebeurde nog meer om het CDA flink door elkaar te schudden. Onder toezicht van Jan de Koning begon in het geheim een dialoog met de PvdA. Was die partij langzamerhand genoeg ontuchtend om weer als partner in beeld te komen? Denkers van de partijen kwamen bij elkaar. De jurist Ernst Hirsch Ballin en de gezondheidszorgexpert Jos Werner uit het CDA en van de PvdA Kees Schuyt en Bram Peper, die het gezelschap in zijn kamer op het Rotterdamse stadhuis ontving. Elco Brinkman was ook van de partij. 'Interessante man, toegankelijk voor andermans opvattingen en redeneringen,' vindt Peper. 'Ik heb hem voor het eerst ontmoet toen ik bij hem langs moest omdat ik had gesolliciteerd als burgemeester. Hij was directeur-generaal binnenslands bestuur. Kijk, we hadden het er natuurlijk niet over of ik wel geschikt was. We raakten aan de praat over de ideeën van Max Weber.'

Brinkman was met Peper de aanstichter van de gesprekken. 'Brinkman was erin geïnteresseerd hoe de PvdA zich ontwikkelde,' vertelt Peper. De Rotterdamse socialist maakte zich steeds meer zorgen over de kloof tussen zijn partij en het CDA. Zeker toen hij van Lubbers een seintje kreeg. 'Hij raadde me zijn rede op de CDA-partijraad van juni 1988 aan. "Die moet jij eens lezen" zei hij met zo'n omineuze glimlach. Toen wist ik zeker dat hij steeds meer afstand nam van de vvd. Bij Lubbers speelde het evenwichtsgevoel, hij vond dat de socialisten weer eens aan de beurt waren.'

De eerste avond snuffelden de verkenner van CDA en PvdA aan elkaar. Het thema was in de woorden van gastheer Bram Peper: 'Er is tussen jullie geen communicatie. Stel dat er een *switch* moet komen: dat wordt helemaal niks. Hoe zou je toch tot iets kunnen komen? Tal van voorbeelden gingen over tafel. Jan de Koning noemde er heel wat. Hij was een sleutelfiguur, de paus van het CDA. De man die de PvdA vaak op de pijnbank had gelegd. Dat hij erbij zat was ook het signaal

dat Lubbers ermee instemde.' Zij spraken af op de tweede bijeenkomst na te gaan wat hen programmatisch bleef scheiden. Die tweede avond – na de val van het kabinet, ruim daarvoor was de datum geprikt – stelden zij vast dat de standpunten over abortus en euthanasie en het sociaal-economisch beleid overbrugbaar waren. Wim Kok volgde de gesprekken op de voet. 'Hoe is het afgelopen, wat is er besproken?' wilde hij van Peper weten. Lubbers liet zich in het CDA-topberaad bijpraten door De Koning. 'Jan ging daar ontspannen mee om. Het was open tussen Jan en mij, maar er was niet een precieze regie op dit punt.'

In Amsterdam-Buitenveldert leunde Ruud Koster tevreden achterover. De gepensioneerde reclameman en oud-campagneadviseur van de PvdA had al een tijdje diep op de achtergrond gependeld tussen PvdA en CDA. 'Hij investeerde er veel tijd in, lunchafspraken *à deux*, *à trois*. Al onder Den Uyl, want hij vond dat de oppositie van de PvdA niet zo ver mocht gaan als destijds tegen Van Agt. Hij vond dat de partijen *on speaking terms* moesten blijven. Koster had grote bewondering voor Lubbers en vond dat die een keer moest hebben geregeerd met de sociaal-democraten voordat hij internationaal gelanceerd zou worden,' vertelt Ed van Thijn, die in het 'voortraject' van de gesprekken op het Rotterdamse stadhuis betrokken is geweest. 'Uiteindelijk is het hele zwikje bij Bram Peper terechtgekomen.'

Jan de Koning was ook al een oude bekende van Ruud Koster. Hun contact was kruipolie tussen CDA en PvdA geworden. Niet voor het laatst zou dit netwerkje een opmerkelijke rol spelen. De na het Paasdebat zo teleurgestelde De Koning begon uit te zien naar andere opties dan die met de VVD. Misschien dat het CDA daarmee nieuw elan kon krijgen. 'Na zes jaar coalitie moet je er toch rekening mee houden dat het een keer spaak gaat lopen, zeiden Jan en ik tegen elkaar,' vertelt Ruud Lubbers.

### *Wil dat geloven!*

Lubbers' tweede kabinet viel in de lente van 1989. Over niks. De crisis binnen de VVD liep uit de hand. 'Een godsgeschenk,' zegt Bert de Vries. De botsing rond het Paaspakket, de teleurstelling van Jan de Koning, spanning tussen Ruding, De Vries, Deetman en Lubbers en beschadiging van Hans van den Broek door het paspoort dat maar niet beveiligd kon worden tegen vervalsers – het maakte de sfeer in het CDA om te snijden. Bovendien bleek de partijvoorzitter niet in staat de ego's



in de top tot een betere verstandhouding te bewegen. 'Wim van Velzen zat met een premier en een fractievoorzitter die er al vier jaar waren, toen hij begon. Zij hadden verkiezingen gewonnen, en dan kom jij kijken als ambtenaar van buiten. Dan mag je de jas aannemen. Hij had moeite er tussen te komen,' zegt Schinkelshoek. 'Ik had er in 1989 mijn buik van vol,' erkent de partijvoorzitter. 'Ik had besloten me het jaar daarop niet herkiesbaar te stellen.'

Al voor de val van zijn kabinet was Lubbers begonnen de top rijp te maken voor een herschikking. Jan de Koning zou nu echt vertrekken en drong opnieuw aan op Bert de Vries als zijn opvolger. Lubbers vond het sowieso nuttig dat De Vries uit de fractie zou vertrekken. 'Schinkelshoek en ik hadden zorgen over Bert, hij praatte daarover met mij. Bert de Vries naar het kabinet, daardoor loste de kwestie vanzelf op,' hoopte de premier. De fractievoorzitter vond zelf ook dat hij toe was aan iets anders. Ruding opvolgen op Financiën lokte De Vries. Regeven met de PvdA inmiddels ook: 'Het was grondig kapot met de VVD. Kort voor de kabinetscrisis hebben de fractievoorzitters een reis gemaakt naar Japan. Toen heb ik uitvoerig met Wim Kok gesproken. Die legde mij omstandig uit dat sociaal-democraten toch helemaal niet van die verschrikkelijke mensen zijn. Dat ze verstandige opvattingen hebben, respectievelijk zouden kunnen ontwikkelen. Ik zag het met hem wel zitten.'

Ook andere wisselingen werden voorbereid. Ruding moest behouden blijven voor de politiek. Probleem was dat hij met Lubbers gebrouilleerd raakte en zijn irritaties niet langer opzoutte. 'Die twee ijschotsen drevén uit elkaar. Naarmate De Vries eisen ging stellen en Lubbers voor zichzelf de ruimte nam om compromissen te maken groeide de ergernis bij Ruding,' zag Schinkelshoek. De premier kreeg via Jan de Koning een handvat aangereikt om Ruding opnieuw te strikken. Hij zag in Ruding een mogelijke opvolger, evenals in Hans van den Broek en Elco Brinkman. De Koning drong met KVP-nestor Schmelzer erop aan de CDA-ministers nu wel te laten rouleren. Hans van den Broek zou zich moeten ontplooien als de rechtlijnige jurist die hij was. Hij was gezien in het land en als minister van Justitie kon hij het paspoortlitteken wegwerken. Ruding kon zich dan op Buitenlandse Zaken ontwikkelen. Hij had in het buitenland een uitstekende naam. Lubbers vond dit een goede insteek: 'Ik wilde Onno én Hans behouden. Dit had ik niet zelf verzonnen, maar ineens sprak het me aan.' Voor zijn opvolging was een ruime keus voorhanden. De Koning had namelijk ook nog een pertinente opvatting over de opvolging van Bert

de Vries in de fractie: Elco Brinkman. Deetman lag door de problemen met de studiefinanciering inmiddels wat moeilijker. In de zomer van 1988 had Lubbers geprobeerd hem voorzitter van de programmissie van de partij te maken. 'Jij mag niet verloren gaan voor het CDA,' drukte hij Deetman op het hart.<sup>179</sup>

De VVD raakte steeds meer van de kook en reageerde dat af op het CDA, de dominerende partner. Lubbers werd die houding zat en maakte korte metten met liberaal getalm. Hij hield de VVD-staatssecretaris voor de gezondheidszorg twee dagen vast op het Torentje en stelde met hem een stuk over een nieuw stelsel op. De arme man mocht het Torentje verlaten nadat Lubbers de brief aan de Tweede Kamer had gedicteerd, tot en met *Hoogachtend, drs. D.J. Dees*. De liberalen zochten naar wegen om uit hun crisis te raken. De VVD-fractie koos een vlucht naar voren: zij wees over een ondergeschikt punt uit Ed Nijpels' Milieuplan een compromis van de eigen vice-premier De Korte af. Ruud Lubbers stond paf: 'Een harde kern in de VVD wilde niet. Joris Voorhoeve liet zich wegspelen en Frank de Grave fluisterde hem in. De crisis heeft óns verrast. Die was niet nodig geweest. Interessant is dat ik niet meer tegen iedere prijs wilde lijmen. Dat was iets van de sfeer eromheen. In die situatie was ik niet meer in om op mijn hoofd te gaan staan voor de VVD. Toen was het over.'

Ongeloof heerste. Wim van Velzen voerde geheim beraad met VVD-voorzitter Ginjaar om te lijmen. Beiden vonden dat dit moeiteloos kon, als je naar de inhoud van het conflict keek. Zelfs het Kamerdebat op 2 mei 1989, dat een soort nakaarten over de crisis had moeten zijn, werd aanvankelijk beheerst door het gevoel dat dit puntje geregeld moest kunnen worden. Ries Smits: 'Het liep hoog op, maar ik dacht, ach, daar komen ze wel uit. Er was geen sfeer van: mensen, allemaal de zuidwester op. Ik overwoog die avond nog om naar de verjaardag van mijn schoonzus te gaan! Ik zie Ruud nog staan terwijl hij zegt: "Het is nu wat laat om nog naar de koningin te gaan, maar..." Verrek, het kabinet is gevallen, zei ik.'

De val van Lubbers-II mocht dan onverwacht zijn, er waren er in de CDA-top heel wat heimelijk opgelucht. Zowel Bert de Vries als Ruud Lubbers was somber gestemd over de spanningen binnen de eigen club. Zo had Deetman in de lente van 1989 een klinkende overwinning binnengesleept. Hij eiste extra geld om de trendbreuk in de groei van het aantal studerende jongeren te financieren en voor de toekomst verder aan te moedigen. Zijn begroting werd met anderhalf miljard gulden verhoogd. Zijn jongerendossier lag weer op tafel. Lubbers erkent:

‘Ik zat behoorlijk in de rats over Ruding en Deetman. Er zat een onverbidde-lijkheid van twee kanten. In al zijn slankheid de sterke rug van Onno Ruding en dan de sterke *body* van Wim Deetman.’ Bert de Vries merkte dat ook. ‘Het CDA stond bol van de spanningen. Als Joris geen crisis had gemaakt, waren we bezweken aan interne spanningen.’

Nu was het de vvd die overkookte en uit elkaar dreigde te spatten. Kamerlid Hans Dijkstal verzuchtte: ‘Ik had al veel eerder met het CDA willen breken. Je kunt niet op die club rekenen. Ik zou het ook wel een keer met de PvdA willen proberen. Maar de achterban wil niet. De socialistenvrees zit er nog diep in.’<sup>180</sup> Die vrees was in de CDA-achterban niet veel kleiner. De grauwe oppositie van de nieuwe socialistenleider Wim Kok had weinig indruk gemaakt en de PvdA had ongeveer alles afgekeurd wat de kabinetten-Lubbers hadden verricht; een weinig attractieve of geloofwaardige partner, kortom. De CDA-top koos voor een afwach- tende zomercampagne. ‘De vvd is in paniek, die kunnen wij wegdrücken. We moeten doordrukken naar zestig zetels,’ zeiden de campagnemakers onder elkaar.

Maar de lijsttrekker was moeilijk op te peppen. ‘Regeren is ook campagne voeren, vond Lubbers. Hij vond het een bezwaar dat het werk bleef liggen als hij op pad ging,’ vertelt de campagneleider, partijsecretaris Cees Bremmer. Zelf was hij ook niet in voor een aanvallende aanpak. ‘We waren uit op consolidatie, 54 was de top.’ Lubbers had zelfs ‘een zekere schroom het land in te gaan,’ vertelt Bremmer. ‘Onze eerste grote bijeenkomsten waren zonder hem. Dan werd Bert de Vries gestuurd. Het CDA ging naar de kiezer toe met de leus: *Verder met Lubbers*, maar hij was er zelf niet.’ Die leuze had Lubbers willen tegenhouden. Bremmer: ‘Hij had zijn naam er liever niet in. Hij hield niet van persoonlijke campagnes en wilde de resultaten van het onderzoek zien naar vijf, zes alternatieve motto’s. Daarna was hij om.’

Het CDA voerde niettemin een zeer persoonsgerichte campagne. De leus zei het al, niet een nieuwe koers maar een nieuw kabinet-Lubbers was de inzet. Met een stem op het CDA zou het aanblijven van de premier worden gegarandeerd. Om er toch inhoud aan te geven begon Lubbers te spreken over de *agenda van de toekomst*. ‘Lubbers had een voorzetje gemaakt in dat onbegrijpelijke krabbelschrift van hem. De centrale boodschap was: We hebben jaren bezuinigd, we hebben vaste grond onder de voeten gekregen, dat maakt het mogelijk om andere prioriteiten te stellen. Milieu. Criminaliteit bestrijden. Daaraan hebben Lubbers, De Koning en De Vries met z’n drieën nog zitten schaven in het Torentje,’ vertelt Schinkelshoek.

Schinkelshoek vond het een goede zet om met een nieuw thema te komen. 'We konden niet twee keer *het karwei* laten afmaken. De agenda was niet alleen een kreet, er zat ook iets in van *de steven wenden*. Het herstel zette door, het ging goed met de economie. Er zat daarom ook achter: misschien gaan we wel over links regeren.' De futloze campagne kreeg wat kleur, al werd er geen krachtige leiding aan gegeven. Lubbers en Schinkelshoek kregen niet het kritisch tegenspel dat ze in 1986 van Smits ondervonden. Campagneleider Bremmer was een introverte bureauman, die minder sterk stond dan Smits onder Bukman. De lijsttrekker en Schinkelshoek bepaalden wat er gebeurde. Ook in dat opzicht werd in het CDA de agenda van de toekomst opgemaakt. Een campagneassistent herinnert zich dat Lubbers Cees Bremmer voortdurend als Cor aansprak. 'Met opzet? Cor Brom, dat was Lubbers' chauffeur. Je weet het nooit bij hem.'

De opvolging van fractievoorzitter De Vries werd tussendoor geregeld. De Konings voorkeur voor Brinkman was bekend. Lubbers deelde die mening. Om Ruding, Van den Broek én Brinkman alle drie een nieuwe rol en het CDA nieuwe kansen op profilering te geven. Er was één obstakel: Bert de Vries had liever een ander als opvolger, de staatssecretaris voor woningbouw. 'Ik taxeerde Enneüs Heerma hoger als het ging om het handhaven van de cohesie in de fractie. Brinkman zag ik meer voor de lange termijn, voor een lijsttrekkerschap.'

Jan de Koning werd op hem afgestuurd voor een dinergesprek in Le Gobineau aan het Haagse Noordeinde. Op een donderdagavond na het Catshuisberaad legde deze De Vries het tableau voor: 'Elco is veel beter dan Heerma. Zo'n jong talent moet je de kans geven. We laten hem eerst met jou meelopen in de formatie en dan kan hij fractievoorzitter worden. Ruud gaat zijn laatste periode in en dan is het goed dat er iemand klaarstaat,' vertelt disgenoot Schinkelshoek. De Vries onderstreept dat De Koning deze stap als een stage zag: 'Het zou goed zijn als er een potentieel lijsttrekker op mijn plek zou komen. Elco kwam daarvoor het meest in aanmerking, zei Jan.'

Jan de Koning liet zijn partij – hoopte hij – op orde achter. Nu De Koning zich terugtrok kwam het erop aan. Die vraag uit 'het oude verhaal van de verloren zoon' dat hem tot het eind van zijn leven bezighield, daar zou het om gaan: zullen de zonen elkaar verdragen en aanvaarden? Zal het zijn: 'jij of ik', of: 'jij én ik'? De zonen moesten het nu doen zonder zijn vaste hand. Voor alles leek gezorgd, alleen de vraag wie Jan de Koning zou vervangen, werd niet gesteld. Liep het zo gesmeerd dat de partij dacht zonder regisseur te kunnen? Hij mocht nog

niet helemaal weg trouwens, want na de verkiezingen zou bij voorkeur De Koning weer informateur zijn. Bij het formeren van het nieuwe kabinet zouden de stukjes definitief op hun plaats vallen en dan kon hij vertrekken.

De peilingen waren tijdens de tamme campagne lange tijd stabiel: een verkreukelde VVD, die zetels moest afstaan aan CDA en D66. Alle redenen vast invuloefeningen voor de *agenda van de toekomst* te doen. Dat leverde binnenskamers twee verrassingen op. Een week voor de uitslag op 6 september had Lubbers een gesprek met PvdA-leider Wim Kok over een coalitie van hun twee partijen. Was die weg begaanbaar? Het antwoord bleek ja. Kok kwam daarbij met een verrassende mededeling: hij wilde vice-premier worden op Financiën. 'We waren verbijssterd. Wist hij wel wat hij deed? Het lag meer voor de hand dat Kok zich op Sociale Zaken zou willen profileren dan als de man, die de PvdA-ministers financieel moest afstoppen. Die zware post Financiën combineren met het vice-premierschap en partijleider in een club die het regeren niet meer in de vingers had, leek erg zwaar,' vertelt Schinkelshoek. Bert de Vries moest nu zijn voorkeur voor Financiën laten schieten en zich richten op Sociale Zaken.

De tweede verrassing kwam uit eigen kring. De *switch* die De Koning en Schmelzer hadden bedacht voor Ruding en Van den Broek ketste af. Lubbers probeerde het nog wel: 'Ik besprak het met Hans van den Broek en hij wilde niet. Hij zag het als een declassering, en dat kon ik mij goed voorstellen. Moest hij met zijn grotere anciënniteit in het CDA wijken voor Ruding? Hans zag het niet zitten. Ik heb het hem misschien te weinig aangepreut. Achteraf was dat een heel wezenlijk moment voor het CDA. Toen is niemand dat opgevallen. De Koning niet, Schmelzer niet, Ruding niet, Van den Broek niet, mij niet. Ruding heeft dat ook niet zwaar genomen. Het was echt: als zij dit zien zitten, denken wij, Jan en ik, dat het een goed idee is. Ik heb me niet blauw gepraat.'

Nu de stoelendans was mislukt, koos Ruding voor het bedrijfsleven. Van den Broek bleef beschadigd achter. Ineens was er geen reeks potentiële opvolgers meer. De stage van Brinkman kreeg nog meer gewicht. Die ontwikkeling deed Van Velzen van standpunt veranderen. Zijn collega's in het dagelijks bestuur zagen hun inspanningen om hun voorzitter te behouden beloond. 'De garantie dat De Vries zou doorschuiven naar het kabinet was voor mij beslissend. Ik had er vertrouwen in dat ik met Brinkman goed zou kunnen werken en mijn band met Lubbers was prima. Ook de verhouding met het Wetenschappelijk Instituut en zijn nieuwe directeur, Jos van Gennip, was veel beter.'

Begin augustus 1989 stond het CDA in de polls op 58 zetels, de VVD op zwaar verlies. Samen nog wel een meerderheid, overigens. De PvdA moest zetels laten schieten en werd nerveus over de aanvallende campagne van D66 en het nieuwe GroenLinks. Campagneleider Bremmer meldde het nieuwe *rapid-response-team* dat Lubbers nog steeds niet veel zou optreden. Hij mocht niet *overexposed* worden, omdat de tv-debatten dan minder effect zouden hebben.<sup>181</sup> In diezelfde dagen werd de herschikking in de CDA-top afgerond. Van Velzen waarschuwde Lubbers dat een generatiewisseling bij de bewindslieden nodig was, zeker bij de staatssecretarissen. Lubbers was met andere zaken doende. Zijn protégé Yvonne van Rooy moest straks in de fractie Brinkmans vice-voorzitter worden. Deetman zou Kamervoorzitter worden en was over zijn eigen kansen niet ontevreden. Hij zei 'het feit te vrezen dat in 1993-1994 de nieuwe fractieleider als opvolger van Ruud de narigheid van teruggang mag dragen.'<sup>182</sup>

De avond van 6 september 1989 begon mooi. De eerste uitslagen uit het land lieten de verhoopde CDA-winst zien: drie of vier zetels erbij. Het was de VVD die inleverde. Terwijl in de vaste stek, Pulchri Studio in Den Haag, het CDA-kader feestvierde om deze tweede overwinning onder Lubbers, waren de knopentellers al bezig. De VVD kwam toch nog op 22 zetels uit, er leek een meerderheid CDA-VVD in te zitten. De PvdA kreeg in de grote steden opnieuw klap na klap en zakte naar 49 zetels. Maar het CDA had geen feestelijk slot van de avond. 57 zetels werden er 56 en ten slotte bleek ook een laatste restzetel op tienduizend van ongeveer 3.100.000 stemmen verloren te gaan. Het CDA consolideerde zijn 54 zetels, hoewel het van 34,6 naar 35,3 procent was gestegen. Jan de Koning zette de toon weer. 'Ik vind het heel mooi dat we onze winst van negen zetels van 1986 hebben behouden,' zei hij.<sup>183</sup>

De Koning begon snel te informeren. 'Even de zaak plaveien en snuffelen, de keus maken,' vertelt Schinkelshoek. Lubbers nam het daarna van hem over. Bert de Vries deed de onderhandelingen namens het CDA met een secondant, Elco Brinkman. 'Het ging prima,' vertelt Bert de Vries. 'Ik vond het wel plezierig: twee weten meer dan een. Politiek liep het goed. Er was geen echt alternatief. Iedereen in het onderhandelingscircuit vond het vanzelfsprekend dat we met de PvdA gingen regeren. Ook Elco.'

Niettemin sputterde de Kamerfractie net als de achterban. Er was nog steeds veel scepsis of de PvdA wel beseftte wat regeringsverantwoordelijkheid wilde zeggen. Wim van Velzen keek zelfs tandenknarsend toe. 'Buiten enig medeweten van de partijleiding is besloten te

wisselen van coalitiepartner. Ik heb nooit een seintje gehad. Dat vvd-voorzitter Ginjaar en ik nog hebben geprobeerd Lubbers-II te lijmen, ingegeven vanuit overleg met Lubbers, was op voorhand verloren moeite. Lijmen was helemaal niet de bedoeling. Zo werd ik ook nog op het verkeerde been gezet. Ernstiger was dat de partij niet was voorbereid op die wisseling. Veel kaderleden, maar ook leden van de Eerste en Tweede Kamer hadden grote twijfel of het kabinet-Lubbers-III wel solide was.'

De PvdA was zelf ook niet overtuigd. Thijs Wöltgens, Koks secondant in de formatie, waarschuwde zijn collega's: 'Op het moment, dat je gaat regeren, weet je zeker: gezien de hoge verwachtingen gaat dit bitter tegenvallen. Daar was ik vast van overtuigd. Ik heb dat ook heel nadrukkelijk gezegd in de eerste fractievergadering.'<sup>184</sup> Brinkman merkte dat de CDA-top ervan was doordrongen hoe zwaar de PvdA het zou krijgen. 'Bij de formatie was er de neiging de PvdA veel krediet te geven. Die komen van ver, zijn lang niet in een kabinet geweest, zeiden we.'

Minder krediet kreeg D66. Die partij wilde alleen meedoen aan een coalitie met CDA en PvdA. Die kon zonder D66 al op 103 zetels rekenen. Meer dan genoeg dus. Ook wilde D66 dat zo'n coalitie een progressieve meerderheid zou hebben. Lubbers speelde daarom een tactisch spel. Hij deed het voorkomen of hij de democraten wilde betrekken bij de gesprekken, vooral als de PvdA plaats vrij wilde maken voor hen. Bert de Vries en Elco Brinkman vertolkten het vaste CDA-gekluid: een overbodige partner is een vijfde wiel aan de wagen. Werkende weg kwam Van Mierlo aan de zijlijn. De PvdA wilde niet inleveren voor hem. 'Lubbers, Brinkman en De Vries waren het erover eens dat D66 moest worden afgeschreven. Ze wilden geen linkse meerderheid in de coalitie, dat was een nog niet geheelde wond van het kabinet-Den Uyl. De euthanasiekwestie verhevigde dat,' vertelt Schinkelshoek. 'Lubbers keek wel wat anders tegen D66 aan, voorzichtiger, minder vierkant dan Brinkman en De Vries. Die zagen D66 als rivaal, als een CDA zonder God. Hij had een veel tactischer afweging.' Zo kon Lubbers de schuld voor het uitrangeren van zijn vriend Van Mierlo toeschuiven naar de geëerbelduste PvdA en de stijfkoppigheid van anderen in het CDA.

Lubbers leek zijn karwei te hebben afgemaakt. Als nieuw coalitie-thema kwam de *sociale vernieuwing* naar voren. Dat verbond de nieuwe partners op een elegante manier. De PvdA kon er haar verhaal over 'de oude wijken' in kwijt en extra geld daarheen sluisen. Het CDA kon

het nieuwe thema aansluiten op zijn ideologische vernieuwing met haar accent op de *civil society*, op het vitaal houden van het middenveld, de eigen verbanden van burgers naast de kerntaken die de overheid toekomen. Van herleving van sociale verbanden konden juist de grotere steden profiteren, omdat daar veel van het sociale weefsel was losgetornd.

Bram Peper zag het met welgevallen. 'Het waren achteraf betekenisvolle gesprekken hier op mijn kamer. Elco Brinkman heeft me gezegd dat ze belangrijk waren voor het toegroeien naar de nieuwe coalitie. De PvdA moest terug naar de werkelijkheid, de houding van haar coterie op het Binnenhof kon niet langer. Ze was jarenlang fundamentalistisch bezig geweest, losgeslagen van de échte problemen. Ik ben een groot criticaster van mijn partij, ik vind het af en toe een merkwaardig stel mensen. Als politieke randgroepjongere kan ik me zulke uitspraken veroorloven. Het is betrokkenheid en distantie tegelijk. Het concept van de sociale vernieuwing is in Rotterdam geboren. Mijn redes over samenhang, zingeving en de grootstedelijke problematiek bouwden dat op. Ik heb voor Ien Dales daarover een toespraak geschreven toen zij als minister begon. Ach ja, dan ben je weer de *ghostwriter*, hè.'

De kabinetten-Lubbers I en II hadden economie en overheid uit het slop gehaald. Het regeerakkoord was gebouwd op optimistische verwachtingen van het Centraal Planbureau. Vier jaar lang zou de economie 2,5 procent groeien, voorspelden Gerrit Zalm en zijn deskundigen. Er was weer lucht voor de bedrijven en de overheid. Daardoor zou de werkloosheid flink kunnen dalen. Dat zou helpen bij de sociale vernieuwing en bij het temperen van de sociale lastendruk. Ook daar vonden de nieuwe partners elkaar elk op hun eigen profiel. Het tekort van de overheid zou verder terug kunnen, maar in een minder straf tempo dan voorheen: van 5 procent naar 3,25 procent. Lubbers' eerste kabinet deed zoiets in één jaar. De PvdA zou regerenderwijs weer bij de les worden gebracht.

Dat was nodig ook. 'Het was alsof de PvdA de economische werkelijkheid na de twee oliecrises niet onder ogen wilde zien. De partij was zo dogmatisch en rechtlijnig geworden. Of er nu onder- of overbesteding was, er moest altijd meer uitgegeven worden,' beschrijft PvdA-fractieleider Thijs Wöltgens het klimaat waartegen hij opbokste.<sup>185</sup> Maar met stevige groei en dalende werkloosheid zag het er naar uit dat in het kabinet-Lubbers/Kok iets moois kon opbloeien. 'Het werd geboren in grote eensgezindheid. Het liep allemaal perfect,' vertelt Ruud Lubbers. 'Het kabinet ging draaien, de club ging zeer stevig aan de



slag. Het lag goed in het land, had grote steun van de CDA-achterban.'

Lubbers had nog één onopgelost vraagstuk. Zijn eigen opvolging. Het zat hem dwars dat zijn speelruimte weg was. 'Het CDA ging zich oriënteren op een nieuwe fase. Dat had ik zelf veroorzaakt, omdat ik gezegd had: ik ga weg na deze periode. Nou, in het begin geloofden ze dat gewoon niet. Het was ook ongebruikelijk om als premier en partijleider voor vier jaar bij te tekenen én te melden dat je weggaat.' Dit ongemakkelijke gevoel begon snel te groeien. De nieuwe fractievoorzitter Elco Brinkman: 'Als de baas zegt dat hij weggaat, is de kracht uit de leiding. Dat wist ook iedereen. Achteraf moet je zeggen dat we daar met elkaar zwaar onder hebben geleden, dat hebben we onderschat.'

Lubbers deed onverwacht een zet om het probleem op orde te krijgen. Vlak na het aantreden van zijn derde kabinet zei hij tegen *Elsevier* in Brinkman een prima opvolger te zien. De reacties waren verbluft, niet in het minst binnenskamers die van Brinkman zelf. 'Geen schoolvoorbeeld van een fraaie procedure,' zegt hij nu ironisch. 'Het maakte het voor mij heel lastig om als fractieleider in mijn rol te groeien. Ik zat meteen in een politiek krachtenveld, dat een enorme belasting opleverde. Ik had daar niet om gevraagd. Wil dat geloven! Mijn handen waren niet meer vrij.'

De handen van Ruud Lubbers ook niet langer. Hij had van Brinkmans nieuwe positie een meerjarig examen gemaakt. Het succes daarvan zou ook Lubbers' succes als partijleider bepalen. 'Die toch wat nonchalante manier waarop hij dit deed is een grote fout geweest. Hij zal zelf zeggen: dat moet je meteen helder hebben. Maar hij bracht Elco in een onmogelijke positie,' vindt Lubbers' adviseur Borstlap. Ruud Lubbers gebaart verstoord: 'Achteraf wel. Achteraf is het mooi praten. Toen ik het zo stelde vond niemand het een probleem. Ik was ook geen *lame duck*. Dat probleem ontstond geleidelijk.'

Geleidelijk, maar wel snel. Het kabinet liep al na enkele weken vast. De sociale vernieuwing ontaardde in een maandenlange stammenstrijd tussen PvdA-ministers en hun departementen over wie het voortouw had, over het schuiven met budgetten en wie daarover zou mogen beschikken. Inhoud kreeg het nauwelijks. Technocratische discussies over de definitie van sociale vernieuwing beheersten het debat. Ook financieel liep het mis. Het regeerakkoord bleek te optimistisch en in plaats van extraatjes uitdelen moest gebeuren wat het CDA gewend was: het combineren en volhouden van sanering met nieuwe beleidsinitiatieven.

De PvdA was die benadering niet alleen vreemd, zij had die juist al-

tijd bestreden. 'Onze plannen bleken niet haalbaar. Er moesten bijstellingen komen. Psychologisch was het een grote stap terug. Men ervoer het als het verloochenen van het concept van de sociale vernieuwing, waar de PvdA zich zo voor had ingespannen. Dat was niet helemaal terecht, want die sociale vernieuwing hing niet alleen af van de beschikbare financiële middelen. Maar er knapte wel wat en het elan verflauwde,' vertelt Jan Pronk.<sup>186</sup>

Het echte regeren, het maken van moeizame keuzen en die uitdragen, ging de PvdA niet goed af. In het kabinet klaagden de PvdA-ministers hun nood. 'Het viel ze enorm tegen. Ze wilden wel, maar konden niet,' vertelt Bert de Vries. 'Ze waren voortdurend bezig ons uit te leggen dat ze zich volstrekt hadden verkeken. "We hebben onze achterban verkeerd opgevoed, we hebben tijd nodig." Die boodschap werd in de Trêves-zaal *en marge* van onze vergaderingen zonder enige reserve uitgesproken. Vooral door Relus ter Beek, Aad Kosto en Wim Kok. Ritzen ook wel, maar die is nooit een zwaargewicht geweest. Jan Pronk had er moeite mee, merkte ik.'

Al snel viel de eerste klap. Op 21 maart 1990 ging de PvdA bij de raadsverkiezingen onderuit. De makers van de sociale vernieuwing, de rode wethouders van de grote gemeenten, kregen hun zwaarste afstraffing van na 1945. 'Het is overal shit,' ontviel die avond Elske ter Veld, de staatssecretaris voor sociale zekerheid.<sup>187</sup> Dat klopte. Terwijl het CDA 2 procent winst boekte, verloor de PvdA in het land honderden zetels. In Rotterdam duikelde ze 12 procent, net als in Den Haag, en in Amsterdam zelfs 17 procent.

Het leek een *déjà vu* van 1982. Weer waren de linkse kiezers thuisgebleven of overgestapt naar kleine partijen. Extreem-rechts scoorde in de oude wijken zelfs jammerlijk hoog. Net als in 1982 was er een coalitie met het CDA waarin de PvdA zwaar inzette zonder duidelijke missie. Net als toen met het banenplan leek er nu met de sociale vernieuwing een visie geformuleerd, maar die was alleen technocratisch uitgewerkt. Dat sprak niet aan als basis van de coalitie. Bovendien zouden een jaar later de verkiezingen voor Provinciale Staten volgen. De werking daarvan voor rooms-rode coalities was bekend, ook van vóór 1982. De PvdA-leiding verkrampde en de vrees in het CDA over het regeervermogen van de coalitiepartner werd acuut. 'Langzaam maar zeker slijt de steun en begint het gelazer in het CDA,' zucht Lubbers.

Het krediet moest door de PvdA wel erg snel worden aangesproken, merkte Brinkman: 'In de fractie kwam de vraag op: worden er niet te

veel rekeningen naar de toekomst geschoven? Dat ging niet eens zozeer over de cijfertjes. Er zat meer een gevoel onder: wij zijn zeven jaar het land ingetrokken met de stelling dat het allemaal wat minder moet en nu is het net of we dat verhaal voor niks hebben gehouden. Net of we onze mensen voor niks hebben laten afbranden, de Deetmannen, de Rudings, de Brinkmannen.'

Wim van Velzen had Lubbers na de verkiezingen al gewaarschuwd voor de vrees dat het beleid in de nieuwe coalitie zou verpieteren. In de Eerste-Kamerfractie merkte hij dat deze opvatting terrein won. Financieel specialist Peter Boorsma en de vice-voorzitter, voormalig CHU-zwaargewicht Luuk van Leeuwen, vonden voor die sombere gevoelens gehoor bij hun fractieleider, de Zeeuwse CH-nestor Ad Kaland. Deze begon 'werk boven inkomen' en soberheid scherp te onderstrepen, scherper dan de aan het regeerakkoord gebonden Brinkman kon doen. Kaland hamerde in boerse, rondborstige taal op minder treuzelen, op volhouden van versobering, terugdringen van het overheidstekort. Lubbers vond dit zo gek nog niet. Hij dacht het tactisch te kunnen benutten. 'Ik dacht: dat is niet zo slecht vanuit het oude adagium van wat ruimte en spreiding in de partij. Ad Kaland stond voor de mensen die kritisch waren – een nieuwe vorm van loyalisme tegenover het kabinet. Hij had iets van: "ik sta voor het land, voor wat ze dáár denken". Het zal zo'n vaart niet lopen, dacht ik. Bovendien zette het de PvdA onder druk: ik kon hen erop wijzen hoe wij binnen het CDA tot de grens waren gegaan. In het begin zag ik het niet als een probleem.'

Premier Lubbers greep terug op de werkwijze van fractievoorzitter Lubbers. Het binnenboord houden van loyalisten was weer aan de orde. Het kón zijn positie binnen de coalitie versterken. Maar wat Van Agt destijds was overkomen droeg een waarschuwing in zich: een Heilsplan, dat verpieterde door compromissen om loyalisten binnenboord te houden en door gebrek aan kracht binnen het kabinet. Als hij niet oppaste, zou Lubbers toch nog een tweede Dries van Agt worden, Brinkman de Ruud Lubbers en Kaland de Jan Nico Scholten van toen. Het bestuur van de partij vroeg daarom Willemien van Montfrans – kenner van het Zeeuwse én het CHU-gemoed – Kaland aan te sporen tot meer afstemming. 'Dat deed hij dan wel eens. Als hij dan met zijn kritiek kwam, wisten we ervan. "Zie je wel, ik heb me eraan gehouden, niet?" zei hij dan met zo'n lachje.' Van Montfrans zag in Kalands kritiek meer dan een stijlkwestie of tactische opzet. 'Het liet de verwijdering zien tussen Den Haag en de burgers. Dat was geweldig belangrijk, maar werd onvoldoende gezien. Het zat veel dieper.'

Helmut Kohl bezocht als eerste Duitse leider het vrije Polen, een moment van verzoening en bezinning. Op vrijdagochtend, 10 november 1989, zou hij een krans leggen bij het monument voor het Ghetto van Warschau. Vlak voor het banket donderdagavond bereikte hem nieuws uit Bonn: de grens tussen Oost en West zou zomaar opgeheven zijn. Tijdens het eten hoorde hij dat de Bondsdag spontaan in het volkslied was uitgebarsten: *Einigkeit und Recht und Freiheit für das Deutsche Vaterland*. Kohl belde schielijk met zijn kantoor en assistent Eduard Ackermann riep in de hoorn: 'Herr Bundeskanzler, juist op dit moment valt de Muur!' De perplexe Kohl slaakte alleen maar: 'Ackermann, sind Sie sicher?'<sup>188</sup>

De vooronderstellingen waarop het twee dagen eerder aangetreden kabinet-Lubbers III was gebouwd, lagen in duigen. Niets zou meer hetzelfde zijn in Europa na die nacht van 9 november 1989. De nieuwe coalitie leek het niet te beseffen en ging helemaal op in de eigen besognes van spanningen en tegenvallers. Sterker nog, zij koos een lijn die een diepe vertrouwenscrisis met Kohl tot gevolg had. De Bondskanselier had al een tijdje klachten over de afstandelijke geestverwanten in Europa. Omdat er een interne coup in zijn CDU dreigde, keken andere christen-democratische leiders de kat uit de boom.

'Op de CDU *Parteitag* waar Kohl die opstand smoorde, klaagde hij daarover tegen mij,' vertelt Van Velzen. De Zweedse voorman Carl Bildt en Van Velzen waren de enige buitenlandse partijvoorzitters die met hun aanwezigheid op de *Parteitag* blijk gaven van vertrouwen in Kohl. Toen de Muur ineens viel, volgde het derde kabinet-Lubbers Kohl argwanend. Deze poogde de dramatische gebeurtenissen in de hand te houden door de Oost-Duitse bevolking perspectief op vrijheid en welvaart te bieden. 'Kohl streefde naar een soort confederatie van de twee Duitse staten. Na een jaar of tien zou die tot één geheel kunnen uitgroeien. Als men dan al zover zou zijn,' aldus Van Velzen.

Er klonk wantrouwen door in Lubbers' reactie. Een rede in Tilburg, waarin hij beklemtoonde dat Duitsland eerst nog eens zijn oostgrens met Polen moest erkennen, verbaasde alom. 'Die toespraak wekte onbegrip bij de CDU,' merkte Van Velzen. Op een spoedconferentie van de EU werden Kohls ideeën in een wisselbad gelegd. Van de Benelux-premiers waren Wilfried Martens en de Luxemburger Jacques Santer 'zeer vriendschappelijk in hun opstelling'. Lubbers en Margaret Thatcher traden 'uitgesproken kil' op, vond Kohl.<sup>189</sup>

De gebelgde kanselier vroeg Van Velzen en de Oostenrijkse geestverwant Riegler snel een informele top met de christen-democratische leiders te organiseren. 'Dat deden wij op 1 en 2 december in Salzburg. Lubbers maakte daar kritische kanttekeningen bij de Duitse hereniging, het felste verzet kwam van de Italiaanse chef Giulio Andreotti, die zijn kritiek ook volhield. Dat was een grote tegenslag,' vertelt Van Velzen. Kohl probeerde de chaos in het oosten voor te zijn en zette door. Toen direct na het Salzburger beraad de Navo-top bijeenkwam, bleek de Amerikaanse president George Bush vierkant achter Kohl te staan. Andreotti en ook Margaret Thatcher bleven terughoudend; niet Ruud Lubbers. Die viel Bush bij.<sup>190</sup> 'Het geschil tussen Lubbers en Kohl was bijgelegd, maar pas tijdens een nieuwe top van de Europese christen-democraten in Pisa in februari 1990 werd Andreotti over de streep getrokken,' aldus Van Velzen.

De zeventien miljoen Oost-Duitsers werden op 3 oktober 1990 de vrijheid ingeloodst, voor het eerst sinds 1933 was er in Duitsland geen dictatuur meer. Geen schot viel. Geen grensblokkade hield stand. Iets anders bleef wel. EU-ambassadeur Dries van Agt vertelt over de gevoelens van de Bundeskanzler: 'In de Duitse perceptie was het heel minnetjes wat wij deden. Veertig jaar lang hebben wij hun gezegd: we staan als één man achter uw streven naar hereniging van uw natie. En dan komt plotseling bij verrassing voor Duitsland het opperste uur. En dán zijn er leden in de Europese Unie die luidop vragen: moet dat eigenlijk wel? Ruud is zo onverstandig geweest zich kritisch uit te laten. Niet zo erg als Thatcher, maar toch, terughoudend. Dat heeft Kohl hem kwalijk genomen. Dat heeft die olifant met nimmer falend geheugen nooit vergeten.'

De CDA-fractie in de Tweede Kamer kreeg steeds meer gemengde gevoelens over het kabinet-Lubbers/Kok. Zorgelijke geluiden klonken ook uit de mond van Jelle Zijlstra, de christelijke werkgevers van het NCW en economengoeroe Frans Rutten.<sup>191</sup> De wrevel in de fractie zat diep. Tijdens de kabinetsformatie had zich herhaald wat in 1986 was gebeurd. De fractie was weer de enige kweekvijver waarin de partijtop niet viste. Alleen Bert de Vries maakte de overstap naar het kabinet. Zijn pleidooien voor meer instroom uit de fractie om de band met het kabinet en de nieuwe coalitie te verstevigen, leverden niets op.

De Vries was er verbitterd om. 'Het was voor de zoveelste keer dat de fractie te horen kreeg: "U bent niet goed genoeg om bewindslieden te leveren. Zelfs niet om een fractievoorzitter te leveren. Die leveren wij voor u." Ik vond dat er posities waren waar best iemand van de

fractie heen kon. Ik heb tegen Ruud gezegd: denk eraan, de fractie moet wel loyaal blijven. Ik heb het een paar keer geprobeerd, maar ik ving bot.' Dat de fractie het zat was, bleek meteen na de formatie. Lubbers' idee van Yvonne van Rooy als vice-voorzitter onder Brinkman was de fractie te bar. Zij koos de rustige katholieke woningbouwspecialist Frans Wolters. De frustratie dat er geen enkele doorstroming naar het kabinet was, keerde zich tegen haar. De eenstemmigheid viel daarbij op. Het had er veel van weg dat er een 'voorvergadering' was geweest.

Er was nóg iemand teleurgesteld. Er waren pogingen gedaan Wim van Velzen een andere functie te geven. Zelfs een terugkeer naar het ministerie van Onderwijs kwam aan de orde. Maar er kwam aldoor niks van. Bij hem, zijn dagelijks bestuur en de fractie groeide het onbehagen. Bert de Vries merkte tot zijn schrik hoe diep de narrigheid zat. 'De afstand tot het kabinet was groot. Er is een sfeer in de fractie ontstaan van: wij zijn alleen goed om steun te geven op momenten dat het nodig is. Verder zien ze ons niet staan; het kabinet niet, de partij niet, niemand ziet ons staan. Dat proces van vervreemding ging snel.' Brinkman deed van alles om een plezieriger klimaat te laten groeien. Hij gaf woordvoerders meer ruimte, en deed zelf de grote lijnen. 'Elco runde zijn fractie als een departement. Tóen had hij zijn directeuren, nu had hij zijn deskundigen om zich heen, als weer een verzameling directeuren. Het werd een platte organisatie,' nam Wim van de Camp waar.

Brinkman gaf mensen kansen, die onder De Vries in de schaduw waren gedrukt. Hij toonde meer gevoel voor kritische geluiden van katholieke fractieleden. Vice-voorzitter Frans Wolters was met economechef Gerrit Gerritse het ervaren duo op wie hij leunde. Kamer-voorzitter Deetman werd ook veel geconsulteerd, zeker als een zaak politiek moeilijk lag. Voor steun ging Brinkman ook te rade bij twee andere generatiegenoten: Hans Hillen, oude compaan uit het netwerk, voor een tegendraadse kijk op ideologie en beeldvorming van het CDA, en Jaap de Hoop Scheffer voor alles wat met het buitenland van doen had. Hun loyaliteit deed hem goed, hun kijk stak af bij de ingesleten patronen van de dominerende groep van 1977 in de fractie. Toen Jan Schinkelshoek vertrok om perschef op Justitie te worden, kreeg Hillen nog meer invloed en groeide Frits Wester in zijn schaduw uit tot de altijd inzetbare en creatieve vertaler van ideeën om Brinkman profiel te geven.

Vice-voorzitter Gerritse analyseert Brinkmans aanpak zo: 'Hij ge-

droeg zich als een minister. De meerderheid in de fractie heeft van begin af het gevoel gehad: dit is een doorgangshuis voor hem, hij is bereid tijdelijk tot ons niveau af te dalen. Mijn vrouw zei wel eens: moeten jullie Brinkman niet wat meer schoppen? Frans Wolters en ik hebben regelmatig op hem ingepraat. We kregen dan alle gelijk van de wereld, hij lijkt een beetje op Van Agt daarin. En hij deed er even veel mee als Van Agt. We hadden harder op hem moeten inhakken. Als Brinkman had geïnvesteerd in de fractie, had hij ermee kunnen lezen en schrijven. Hij was een parachutist die nooit is geland.'

In het kabinet ging het ook niet van een leien dakje. Al bij de formatie was het niet vlot gegaan. Met veel passen en meten werd een CDA-vrouw gevonden, Hanja Maij-Weggen. Dat kostte Piet Bukman en Enneüs Heerma de kans op een ministerszetel. 'Er was een groot *commitment*, ook bij het CDA, om een vrouwelijke minister te leveren. Ruud zei tegen mij: je kunt staatssecretaris voor export worden op Economische Zaken. Dat is ook een heel interessante portefeuille, met de GATT-onderhandelingen en zo,' vertelt Bukman met strakke blik.

Nog een ander probleem kwam nu op tafel. Wie zou naast de premier de rol van CDA-aanvoerder gaan spelen? 'Het ging allemaal zo ongepland. Toen pas hebben we onderling besproken wie de rol van Jan de Koning moest gaan vervullen,' herinnert Gerrit Braks zich. 'Als oudst zittende was ik de eerste CDA'er onder de premier. Omwille van een goede regie heb ik met Koos Andriessen, die op Economische Zaken kwam, van plek gewisseld aan de ovale tafel van de ministerraad. Zo zat ik schuin links tegenover de minister-president, en Koos zowat recht tegenover Kok. "Jij moet Financiën recht in de ogen kunnen kijken," heb ik hem voorgehouden, "en ik kan dan als oudste CDA'er de premier aankijken."'

Braks probeerde zich nu breder te profileren en wilde daartoe – zoals De Koning deed – de portefeuille-Antillen op zich nemen. 'Ruud schoof die door naar Ernst Hirsch Ballin, naar Justitie. Nou begreep ik dat wel, staatkundige zaken zouden veel aandacht vergen.' Oud-werkgeversvoorzitter Koos Andriessen op Economische Zaken bleek evenmin een Jan de Koning, al was hij net als deze op leeftijd en zonder al te veel persoonlijke ambitie. 'Er was niemand. Zo iemand als Jan de Koning wijs je niet aan,' zegt Schinkelshoek. 'Andriessen was een *Einzelgänger*, ruzie zoekend met De Vries, en De Vries met hem, op een eigen spoor in het kabinet.' Hij was lang buiten de Haagse politiek geweest, Andriessen had in de CDA-top geen eigen positie. De Vries zag in hem een kloon van Onno Ruding, een vertolker van alles waartegen

hij in het geweer was gekomen. In één rol werd Jan de Koning wél opgevolgd. Het donderdagse CDA-overleg in het Catshuis werd, als de premier afwezig was, voortaan voorgezeten door fractievoorzitter Brinkman.

CDA en PvdA strompelden van misgreep naar tegenvaller. Na de Duitse kwestie, de onttakeling van de sociale vernieuwing en de gemeenteraadsverkiezingen, stak de economische tegenwind steeds vinniger op. Die haalde het regeerakkoord onderuit. Het maakte ook de belastinghervorming, de Oort-operatie, een huis op drijfzand. Die was alleen mogelijk op basis van de gunstige vooruitzichten onder Lubbers-II. Bert de Vries zag het uiteenrafelen. 'De financiering bleek nu niet solide, zodat we vanaf de eerste dag werden geconfronteerd met tegenvallers. We hadden een groot gat in de begroting. Enige tijd later kwam er ook nog een recessie. Dat was slecht voor de beeldvorming.'

Het kabinet kreeg verwijten dat het talmde, ingrepen leek uit te stellen. 'Het kabinet moest fors bezuinigen en opnieuw saneren. Onze twijfels waren grote uitroeptekens geworden,' zegt Van Velzen. Lubbers en Kok besloten daarom de voor halverwege de rit voorziene herijking van het beleid naar voren te halen. Wat onder Lubbers-II het *Paaspakket* heette, zou nu de *Tuba*, Tussenbalans, worden. Het was veelzeggend dat dit al in het eerste jaar van de coalitie urgent was geworden.

Lubbers en Kok dreven uiteen. Lubbers nam vol zorgen Ed van Thijn in vertrouwen, sprak erover met Jan de Koning en reclameman Ruud Koster, die al eerder had gependeld tussen CDA en PvdA. Van Thijn: 'Het klikte niet tussen Lubbers en Kok. Dat wantrouwen is ook een beetje onderdeel van het politieke vak. Kok dacht wel eens: wat bedoelt Lubbers nou weer? Zit er meer achter? Dit kan niet alles zijn, hij is zo slim.'

Brinkman en zijn fractie zagen ook dat het niet liep. 'Wij vonden in de aanvangsfase bij Lubbers oor voor onze bezwaren, en bij de minister van Economische Zaken. Bij Bert de Vries op Sociale Zaken minder. Bert zei met regelmaat dat hij het sociaal-economisch beleid van de fractie te rechts vond. Maar hij voelde weinig of niks voor differentiatie tussen verschillende soorten uitkeringen, wat voor ouderen een sociaal beter beleid inhield. Die gesprekken werden harder, het verschil van mening dringender en drukkender,' vertelt Brinkman.

Tussen de bedrijven door gebeurde nog iets dat de sfeer verpestte. De PvdA zegde het vertrouwen op in Gerrit Braks vanwege controleproblemen bij de aanvoer van vis. Omdat zij als oppositiepartij daar-



over kabaal had gemaakt, moest hij sneuvelen. Een excuus was niet genoeg voordat Paars regeerde. Velen konden niet geloven dat Lubbers en Brinkman dit lieten gebeuren met de CDA-oudste in de minister-raad. Piet Bukman was verbluft: 'De maandag voor prinsjesdag was er een visserijdebat en daar kwam Gerrit goed uit. Ik heb hem op prinsjesdag nog gefeliciteerd en vloog 's middags naar Rome. De volgende dag bij terugkomst hoorde ik dat het fout zat met Gerrit. Ik heb hem meteen opgebeld. Hij zei: ik zit een brief te schrijven aan de koningin.'

Zelf was Braks niet minder verbijsterd. 'Mijn vertrek had twee ware oorzaken: de toestand in de PvdA en de opstelling van de minister-president. De PvdA was in chaos, hun peilingen voor de Statenverkiezingen waren rampzalig. Ze wilden een daad stellen. Men wilde iets en vond het visdossier dat nog open lag. De minister-president had als eerste moeten zeggen: tot hier en niet verder. Ruud had in die verziekte discussie een grens moeten trekken. Ik kreeg veel te laat steun. Toen was het niet meer te houden. En aanblijven als aangeschoten wild, daar paste ik voor.'

Ruud Lubbers was er verlegen mee. Hij had zijn senior-minister geofferd voor de panische PvdA, bezorgd om zijn coalitie. 'Braks moest opstappen, het leek onvermijdelijk. Het was de tijd van hameren op politieke zuiverheid, waarin Bert de Vries eerder – met de val van Brokx en de paspoortzaak – ook een rol heeft gespeeld. Ik heb aanvaard dat Braks moest opstappen. Daar heb ik later spijt van gekregen.' Het Brabantse CDA was boos om wat hun Gerrit Braks was aangedaan. Nu Piet Bukman alsnog minister van Landbouw werd, probeerde Lubbers met een katholieke staatssecretaris zuidelijke onmin weg te nemen. Hij schoof fractielid en oud-bewindsman René van der Linden naar voren; voor deze Limburgse kenner van het landbouwbeleid en Brussel een mooi eerherstel.

'Dat was voor het eerst dat het kabinet dichtbij een val kwam,' vertelt PvdA-fractievoorzitter Thijs Wöltgens. 'Lubbers wilde bij wijze van wraak een staatssecretaris van CDA-huize op Landbouw. Een volstrekt overbodige functie vonden wij. Ik had het idee dat hij wilde laten voelen dat wie het CDA iets aandoet daarvoor een prijs moet betalen. Braks was het boegbeeld van het katholieke volksdeel. Lubbers dreigde naar mij: "Als jullie het verzet niet opgeven dan gooien wij het bijl'tje erbij neer." Vervolgens deed hij de concessie dat niet Van der Linden het zou worden, maar Gabor.'

Jan de Koning sprak in de pers zijn steun uit voor Van der Linden, een boeiend signaal van onbehagen. Nu burgemeester Gabor uit Over-

ijssel naar het kabinet kwam, werd de stemming pas écht giftig. Zo waren én het Limburgse én het Brabantse CDA boos én was de fractie weer gepasseerd. 'In de fractie gingen de zeeën hoog.' Een breuk met de PvdA was 'grijpbaar dichtbij' en Brinkman zei publiekelijk dat de houding van Kok 'een deuk in de coalitie' was.<sup>192</sup> De regie binnen het CDA was diffuus aan het worden. Hans Borstlap, weg uit het Torentje en op Sociale Zaken topambtenaar geworden, zag dat de zorg voor de strakke lijn eruit raakte. 'Je merkte dat Jan de Koning weg was. Madeleen Leyten vertrok ook, naar de Raad van State. Er waren nog maar weinig mensen meer die konden zeggen: jongens, waar zijn we hier nou mee bezig?'

De voorbereidingen van de Tussenbalans deden pijn. De extra uitgaven die de PvdA had verlangd, waren gedaan. Kok moest het allemaal terugdraaien en daarbovenop nog bezuinigen. De problemen konden niet langer vooruitgeschoven worden, bijvoorbeeld tot na de Statenverkiezingen van maart 1991. Koks PvdA stond er beroerd voor en nu moest hij aan de vooravond ook nog een pakket bezuinigingen presenteren. Het leverde nieuwe spanningen op. Lubbers en Brinkman waarschuwden hem ervoor de gaten niet te vullen met lastenverzwaringen, dan zou de koppeling van de uitkeringen aan de lonen moeten worden losgelaten. Lubbers zette ook zwaar in op de kosten van de arbeidsongeschiktheid.<sup>193</sup> 'Nederland is ziek,' had hij in september 1990 gezegd. De kosten van ziekteverzuim en afkeuringsregelingen moesten omlaag, om de kosten van de sociale zekerheid in de hand te houden. Een pakket maatregelen werd samengesteld: financiële ingrepen, tariefsverhogingen en bezuinigingen. Het leek veel, maar was niet af. Een beperking van WAO en ziektewet met 3,75 miljard gulden – het kernstuk van het pakket – schoof het kabinet door. Eerst advies van de SER, was het argument. Het begrotingstekort ging bovendien niet zó omlaag als CDA en PvdA hadden afgesproken.

Er viel nog iets op: dit was geen bijstelling van het regeerakkoord die de coalitie nieuw elan gaf. Verbindende thema's van CDA en PvdA bleven grauw. Nieuwe impulsen voor sociale vernieuwing, milieubeleid of het jongerendossier mislukten. De pretenties bij het begin waren gereduceerd tot het wegnippen van franje en het verhogen van lasten. PvdA-denker Quené zei bits over Koks *Tuba*: 'Inhoudelijke politieke keuzen ontbraken. De ombuigingen die werden voorgesteld, stonden ook totaal los van het regeerakkoord van het kabinet. De Tussenbalans voldeed volstrekt niet als kwaliteitsstuk. Daar was het veel te boekhoudkundig voor.'<sup>194</sup>

Wim Kok merkte dat zijn aanpak niet aansloeg. 'Als je ziet hoe de Tussenbalans is ontvangen, dan is het zeker niet gelukt de harde boodschap goed te verpakken,' erkende hij. Het probleem voor de PvdA zat niet in de verpakking, maar in de inhoudelijke motivatie van de coalitie en van de partijleider op Financiën. Zijn partij en hij zaten met een lastig punt, merkte Kok: 'Sommige keuzes waren zo pijnlijk, dat ze niet van harte konden worden verdedigd. Dan kom je in de moeilijke situatie dat je niet rechttoe rechtaan in de publieke opinie of tegen je kiezers kunt zeggen: Hier staan we voor, dit zijn onze keuzes.'<sup>195</sup> Voor het CDA, dat deze houding in de veel diepere crisis van 1981-1984 wel had leren aannemen én verzilveren, was dit reden tot toenemende zorg. Van de Tussenbalans was het CDA niet erg onder de indruk. Hoe ziek Nederland ook was, het land was op de wachtlijst gezet, leek het wel.

Aan de zijlijn was iemand ernstig bezorgd aan het worden. Jan de Koning vond de Tussenbalans allesbehalve overtuigend. Hij wist ook waarom. 'In 1989 is de PvdA zonder vrijwel enige voorbereiding op regeringsverantwoordelijkheid tot het kabinet toegetreden. Dat heeft tot gevolg gehad, dat de Tussenbalans een slap verhaal was en dat er op het punt van het sociale beleid onvoldoende overtuiging was in het kabinet. Juist op dit punt had de PvdA-fractie frontale oppositie gevoerd. Ik denk dat de CDA-fractie behoorlijk is afgeknapt op het verwijt, dat men te gemakkelijk de oren naar de PvdA liet hangen en men te gemakkelijk accepteerde dat de PvdA niet tot verdergaande maatregelen wilde komen.'<sup>196</sup> Het viel Lubbers rauw op de maag. Bitter spreekt hij van 'een beetje spottende, cynische commentaren' op 'een van de meest indringende bezuinigingen. Dat werd niet beloofd door het CDA. En daar begint eigenlijk de neergang van het kabinet in CDA-kring.'

Maar niet alleen daar nam de zin in deze coalitie af. De Statenverkiezingen van 6 maart leverden de PvdA een linkse directe op van de kiezer. Net als in maart 1982 bij het kabinet-Van Agt/Den Uyl raakte de PvdA meer dan eenderde van haar kiezers kwijt. Het CDA bleef net als in 1982 overeind. Het half procentje achteruitgang vond Lubbers zelfs 'goed voor de bescheidenheid' nu de partner zo slecht scoorde. Twee conclusies werden getrokken. PvdA'ers bespraken of de coalitie moest worden opgebroken, of tenminste een reconstructie van het kabinet geprobeerd zou moeten worden. Het spraakmakende Kamerlid Ad Melkert suggereerde mislukte bewindslieden als Alders van Milieu, Ritzen van Onderwijs en zelfs Jen Dales van Binnenlandse Zaken te vervangen. Minister Pronk, de voorzitter van het intern PvdA-over-

leg van de donderdagavond, stelde voor maar helemaal op te houden met de coalitie, 'om het op vervroegde verkiezingen te laten aankomen, dan wel om D66 er alsnog bij te betrekken. Ik vond dat het kabinet door de uitslag de steun van de samenleving was kwijtgeraakt.'<sup>197</sup>

Lubbers dacht mee met de PvdA. Hij besprak met Wöltgens onder vier ogen de mogelijkheden het draagvlak te verbreden voor de moeizame Tussenbalans. 'Een verzwakte PvdA zou haar gezag minder kunnen laten gelden. Als D66 een belangrijk deel van het linkse volk voor zich inpalmde, verviel die functie van de PvdA,' zo zei de premier. Lubbers bracht twee varianten naar voren: zonder verkiezingen D66 erbij halen of snel verkiezingen. Dan zou hij een kabinet-CDA/PvdA/D66 tot stand brengen. 'Het zou erop neerkomen dat wij PvdA'ers zo vriendelijk mochten zijn om de helft van onze ministers in te leveren. Voelde ik geen fluit voor,' vertelt Wöltgens. Hij trok voor zichzelf de conclusie dat het kabinet in levensgevaar was, maar niet hoefde te vallen. Zolang Lubbers dat niet wilde. 'Brinkman kon het kabinet niet laten vallen zonder instemming van Lubbers. Ik heb veel meer geïnvesteerd in het creëren van vertrouwen richting Lubbers dan in diepgaande gesprekken met Elco daarover. Handgranaten van Brinkman waren losse flodders. Als wij hem vroegen: nu willen we het weten: wil je het kabinet opblazen of niet? probeerde hij de zaak om te draaien. Hij had alleen maar geprobeerd "zijn bezorgdheid tot uiting te brengen", hij "wilde het kabinet wél de kans geven te slagen". Enig jezuïtisme was ook hem niet vreemd,' grinnikt Wöltgens.

Het CDA besloot het kabinet de kans te gunnen zich te bewijzen juist nu het zo tegenzat. Jezuïtisme of niet, er moest wel worden geregeerd. De witte vlekken van de Tussenbalans moesten worden ingevuld. Het WAO-advies van de SER mocht worden afgewacht, maar dan was het tijd te beslissen. Brinkman merkte dat over de inhoud van de beslissingen onduidelijkheid bleef bestaan. 'Dat is gaan doorakkeren,' zegt hij. 'In de opmaat naar het eerste WAO-besluit moest het CDA een paar keer van opinie wisselen, omdat het kabinet er niet uitkwam. Toen kwam het SER-advies, waarmee wij op zich wel konden leven, maar dat haalde het weer niet binnen het kabinet. Wij hebben toen die draai maar gemaakt. Daarop kwamen er bestuurlijke en technische varianten bij: de helft van eenderde, daar de wortel uit en dat maal twee, nog eens gedeeld door zeven.' Hij lacht gekscherend, maar voegt er scherp aan toe: 'Het werd almaar moeilijker naar onze achterban uit te leggen wat onze éigen positie was. De mensen in de fractie die met de WAO bezig waren, zeiden: "We zullen het wel verdedigen, gelet op de voorgeschie-

denis. Maar intrinsieke waarde heeft het niet.” Het geloof erin werd minder. Dat bleef toen nog onder tafel.’

Jan de Koning kon het niet langer aanzien. Alleen nog achter de schermen actief besloot hij van de nood een deugd te maken. Hij activeerde zijn oude contact met PvdA-reclameman Ruud Koster en liet deze een bijeenkomst beleggen met de coalitietoppers Wim Kok, Thijs Wöltgens, Ruud Lubbers en Elco Brinkman. Van beide partijen moest een vertrouwensfiguur aanschuiven: hijzelf en Ed van Thijn, de burge-meester van Amsterdam. ‘De Koning wilde voorkomen dat het in deze coalitie als een veenbrand zou doorgaan,’ zegt Brinkman. Koster zette zijn legendarisch vermogen te netwerken in en bond de beoogde deelnemers met zijn oprechte wil hen te bemoedigen en te helpen.

De Koning ging niet over één nacht ijs. Koster kon niet aan de slag voordat goed was afgestemd met Lubbers over doel en inzet van het topberaad. ‘Koster was een vreemde eend in de bijt, maar maakte nooit misbruik van de contacten. Dat was een grote plus voor hem. Met zijn drieën zijn Koster, Jan en Ed dat voorjaar op het Catshuis geweest – dat was na de Tussenbalans. De inzet van de gesprekken werd: is dit nog beheersbaar naar onze twee achterbannen? Nu hebben we dit kabinet, dan moet het wel iets presteren,’ vertelt Ruud Lubbers.

Brinkman en Wöltgens wisten niet goed wat ze met Koster aan moesten. Ze gingen met een nieuwsgierig soort ongemak met hem om. Wöltgens: ‘Politici van verschillende partijen praten nooit rechtstreeks over vertrouwen, dat doen ze aan de hand van zakelijke onderwerpen. Managers sturen ze wel eens op rare kampen om ze te laten schreeuwen, zingen of weet ik wat. Dit soort agogische settings komt niet voor in de politiek. Het was een bizarre episode, die *deus ex machina* die een agogische actie tussen politici op gang probeerde te brengen. Eerlijk gezegd had ik er innerlijke weerstand tegen. Ik vond het zo’n vertoon van onmacht dat we iemand van buiten daarvoor op het tapijt kregen. Als je vindt dat het klimaat moet worden verbeterd, neem dan zelf het initiatief.’

Nadat de hoogste golven van de Statenverkiezingsuitslag waren weggeëbd, bood Ed van Thijn aan gastheer te zijn voor de vier coalitietoppers plus Jan de Koning en Ruud Koster. Toen zij eind mei voor het eerst bijeenkwamen was de argwaan van Kok aan het verschuiven, merkte Van Thijn. ‘Hij vond dat Brinkman een ramkoers inzette. Dat Brinkman hamerde op besluitvaardigheid was bekend, maar Kok had het gevoel dat hij uit was op de val van het kabinet. Brinkman moest duidelijk maken dat hij vertrouwen had in het kabinet. Kok verdacht

hem ervan dat hij met Wiegel een soort *basispluspakket* begon te vormen.'

Omdat het tussen Brinkman en Wöltgens wel klikte en Lubbers met Kok nu wat beter overweg leek te kunnen, was het gesprek bewust rond deze vier alleen opgezet. 'Het ging niet over concrete onderwerpen, het was klimatologisch,' vertelt Ed van Thijn. 'Er was behoefte aan afstandelijke adviezen van oudgedienden, aan openlijk over dingen praten die normaal niet bespreekbaar waren.' Tussen die oudgedienden was er een markant verschil. Van Thijn beschouwde zich als buitenstaander, die kon helpen over de waan van alledag heen te kijken. Door een goede verstandhouding met alle aanwezigen – ook met Brinkman, zijn oud-ambtenaar – kon hij een gesprek op gang helpen. Jan de Koning zat anders bij deze bijeenkomst. Hij was achter de coulissen nog steeds onmisbaar en van heel veel op de hoogte. Hoe lachoniëk hij ook wilde zijn, zijn handen jeuken.

Het begon die avond in Van Thijs ambtswoning aan de Herengracht met enkele woorden van Ruud Koster, herinnert Wöltgens zich. 'Een prevelementje dat hij voorlas. Hij zei dat er veel op het spel stond, voor de samenleving, voor het milieu en deed een beroep op de aanwezigen hun verantwoordelijkheid te nemen.' Daarna zweeg Koster en liet het verder over aan Van Thijn en De Koning. 'We begonnen geforceerd, onwennig en dachten: wat gaat hier gebeuren?' vertelt Wöltgens. Jan de Koning nam het initiatief. Hij meldde dat hij het kabinet besluiteloos vond en dat er moest worden aangepakt. Het ging hem om 'besluitvaardigheid en vertrouwen. Jullie vier moeten elkaar vertrouwen. Wij willen die brug wel slaan. We moeten de uitdijende kosten van de sociale voorzieningen aanpakken en we moeten knopen doorhakken,' aldus Van Thijn, die De Koning daarin bijviel. 'Dat was vooral om het gezelschap uit te lokken, want de sfeer was zeer gespannen.' Brinkman werd uitgetest. Was hij uit op een breuk? 'Het kostte moeite om hem aan de praat te krijgen. Hij werd uitgedaagd door Wim Kok, niet door Lubbers.'

Brinkman was het middelpunt omdat hij de 'buitenboordmotor' van de coalitie was, zegt Wöltgens. 'Het wantrouwen was permanent. Het was lastig de bedoelingen van zijn optreden te doorgronden.' Lubbers' rol viel daarbij op: 'Hij verdeelde zijn kritiek slim. Lubbers besefte dat als de pijlen de hele avond op Elco waren gericht die helemaal bokkig zou worden. Lubbers maakte verwijten naar de PvdA; naar de fractie, niet naar Wim Kok. Die verwijten kwamen overeen met de kritiek die anderen op de CDA-fractie hadden. Deze opmerkingen tegen

mijn fractie gebruikte hij om te zeggen wat hij van de CDA-fractie vond. Elco hoefde daardoor niet in het defensief, ik moest eerst vertellen wat en hoe. Vervolgens kon het gesprek geleidelijk overgaan naar het achterhalen van de werkelijke motieven van Elco,' vertelt Wöltgens.

Brinkman bracht zijn aarzelingen over vertrouwen en daadkracht naar voren. Vertrouwen moest groeien. Hij gaf aan welke punten hij daarom geregeld wilde zien, de restanten van de Tussenbalans. 'Elco is er de man niet naar om zomaar zijn onvoorwaardelijk vertrouwen uit te spreken,' wist Wöltgens. 'Aan het eind van de avond bleef je nog raden: wat drijft hem nou? Hij moest uit de tent worden gelokt, hij was niet *happy* met die gesprekken, maar dat gold voor mij ook.'

De deelnemers bespeurden een sfeerverbetering na de eerste bijeenkomst. Brinkman merkte echter dat dat mildere klimaat snel verwoei: 'In de loop van de tijd werd de fractie weer buitengewoon wantrouwend over de houdbaarheid van afspraken die het kabinet maakte. Er zijn momenten geweest dat ik dacht: hier wordt me een oor aangehaaid door het kabinet. Ik zeg nadrukkelijk: het kabinet. Hadden we weer een afspraak gemaakt, ging het wéér anders.'

Brinkmans irritatie werd niet alleen gevoed door het opschuiven en hernemen van beslissingen. Besluitvaardigheid die vertrouwen zou opbouwen, dat bleef het tere punt, maar er was nog iets: het wantrouwen in zijn bedoeling met de coalitie. Die argwaan was niet alleen onverdiend – niet hĳ had achter de schermen het lot van het kabinet ter sprake gebracht – maar stond lijnrecht tegenover wat hij zich had voorgenomen. 'Ik was er vast van overtuigd dat het CDA na de breuk met de VVD niet weer een breuk met een partner moest meemaken. Dan vestig je het beeld van het CDA dat naar believen zijn partners aan de kant zet. Dan word je zelf een keer aan de kant gezet.'

Moest het toch op breken uitdraaien dan wilde hij niet de man zijn die de PvdA opzij zou schuiven. Dat moest binnen het kabinet gebeuren, mocht dat nodig blijken. 'Het leek mij onverstandig dat ik het symbool van breken zou worden. Dat gold voor mij heel sterk en daarbij heb ik persoonlijke krenkingen voor lief genomen. Intuïtief dacht ik: het kabinet niet opblazen. Ik heb het de fractie wel gezegd, zelfs op het eind bij de IRT-affaire: wat schieten wij ermee op om te forceren?'

Brinkman moest daarom glimlachen als oudgedienden hem waarschuwden het kabinet niet ten val te brengen. Als Biesheuvel of Schmelzer het vingertje hieven, liet hij hen maar. Zou hij opening van zaken geven dan was zijn onderhandelingspositie weg. 'Ik heb het

nooit tegen iemand gezegd. Het gaat altijd om de vraag: wat is je uiterste middel?' Dit nam niet weg dat Brinkman een eunuch was geworden, omwille van zijn rol bewust beperkt in zijn middelen. Besluitvaardigheid zou van anderen moeten komen, net als dat uiterste middel alleen in handen van een ander dan hemzelf zou kunnen liggen.

Jan de Koning had de politieke norm helder geformuleerd. Voordat het kabinet met zomervakantie ging, moest de aanpak van de WAO rond zijn. Zo niet dan was de koppeling van de uitkeringen aan de lonen niet meer te redden. Omdat de groei van de economie en de werkloosheid flink tegenvielen, was het temeer zaak de kosten van werk niet te laten oplopen. De Vries, de verantwoordelijke minister op dit terrein, en Lubbers waren niet optimistisch over wat met de PvdA kon worden bereikt. De Tussenbalans was een waarschuwing geweest. De Vries: 'De collega's van de PvdA hebben zich een aantal malen sterk onder druk gevoeld. Die druk werd sterker naarmate binnen het CDA de anti-stemming tegenover het kabinet groeide. Vanwege de eigen achterban ook zag Ruud zich gedwongen zich wat onredelijk op te stellen tegenover de PvdA. De Tussenbalans was het breukpunt in die ontwikkeling. Tot en met de Tussenbalans deed de PvdA heel constructief mee, zij het met pijn. Daarna zijn er momenten gekomen...'

De Vries waarschuwde FNV-voorzitter Stekelenburg maar vast. Die hield er vanaf dat moment rekening mee 'dat de coalitie uit elkaar zou spatten over de duur en hoogte van de WAO-uitkeringen. Bert de Vries had me gezegd: let op, het kabinet knapt op de WAO en de begroting voor 1992. Er treedt een tussenkabinet aan totdat Brinkman de fakkel van Lubbers kan overnemen.'<sup>198</sup>

Ook Ruud Lubbers was bezig met de vraag 'wat, als'. Een promovendus kreeg van hem op 11 juni 1991 onverwacht een betoog te horen over de mogelijke val van zijn derde kabinet. De premier zei dat hij zichzelf als oppositieleider heel wel kon voorstellen. Hij zag zichzelf opnieuw als lijsttrekker van het CDA aantreden als zijn kabinet zou worden opgeblazen. Bijvoorbeeld 'als de PvdA de coalitie met het CDA opzegt en in de verkiezingscampagne een PvdA/VVD/D66-kabinet bepleit'. Hij zou die 'handschoen willen opnemen' als zijn kabinet werd opgeblazen.<sup>199</sup> In de peilingen was de PvdA op dat moment overigens al meer dan de helft van haar 49 Kamerzetels kwijt.

Op de valreep van de zomervakantie ging Wim Kok door de knieën. De WAO zou worden ingeperkt, lager worden en sneller uitlopen op bijstand. Ed van Thijn lacht vol zelfspot: 'Ja, dat eerste gesprek bij mij op de ambtswoning heeft sfeerverbeterend gewerkt: het leidde vrij snel



tot de WAO-crisis. Er wérden besluiten genomen.' Lof voor de daadkracht van het kabinet bleek voorbarig. In de PvdA brak paniek uit. De maanden juli, augustus en september waren de socialisten in crisis gedompeld. Kok wankelde, partijvoorzitter Sint werd zondebok.

De socialisten smeekten het CDA terug te komen op het WAO-besluit, hen de schijn te gunnen iets binnen te halen. Daadkracht bleef problematisch, vertrouwen dus ook. Tussen Kok en Lubbers werd juist nu de relatie hecht. 'Na de WAO-crisis was Kok er slecht aan toe en heeft Ruud zich over hem ontfermd. Toen zijn ze elkaar gaan vertrouwen. Er groeide een bestuursstijl waarbij die twee alle anderen in de mangel moesten nemen. De bilateraaltjes van Lubbers werden voortaan trilateraaltjes,' vertelt Ed van Thijn. Lubbers ziet het zelf koeltjes: 'De neergang van het kabinet in CDA-kring werd overwoerd door de grote problemen van de PvdA met de WAO. Kok ging ervoor staan, maakte er het beste van. Dan gaat geleidelijk aan ondergetekende harder worden, gaan de CDA-ministers – De Vries ook – hun eisen stellen. Dan zie je dat het kabinet een paar keer haast op breken staat. Maar de PvdA geeft op het laatste moment toe. Die wil dus geen crisis.'

Twee keer achter elkaar was er die zomer van 1991 bijna crisis. Toen de WAO-ingreep werd verzacht om Kok te redden, bleek de koppeling door de recessie niet meer te handhaven. Wim Kok stelde luidkeels 'dat maak ik niet meer mee'. Lubbers deed een uiterste poging, vertelt Bert de Vries. 'We hadden de druk maximaal opgevoerd. Ruud zag het niet meer zitten. Boven op die WAO-afspraken kwam nu de bevrozing van de uitkeringen. Daar stonden wij op, ik ook. Voor Wim Kok was het een brug te ver, we kwamen daar niet uit. Ruud zei: "Voordat ik naar de koningin ga, wil ik graag dat jij nog een keer met Wim praat." Wim en ik zaten in een merkwaardige rol: ik had graag op Financiën gezeten en Wim Kok kwam uit een hoek waarbij Sociale Zaken meer voor de hand had gelegen. In de ministerraad keken wij nogal eens naar elkaar: wie speelt nu welke rol? Hij beschouwde mij als de schaduwminister van Financiën en ik hem als die van Sociale Zaken. We begrepen elkaar heel goed, het klikte tussen Wim Kok en mij.'

Kok slikte een ontkoppeling van de uitkeringen. Met moeite bleef hij als PvdA-leider overeind. Zijn koers was moeilijk uit te leggen. Toen PvdA-minister Ritzen in een debat op tv met de voormalige CDA-minister Albeda een poging deed, zette die hem op zijn nummer: 'De vorige kabinetten waren eerst asociaal volgens u, volgens de PvdA. En nú zegt u dat er destijds door hen nog te weinig werd ingegrepen?'<sup>200</sup>

Brinkman verroerde zich niet. Niet opblazen was zijn credo. Lubbers trok zijn conclusie. Hij begon er rekening mee te houden dat hij een breuk moest aanvaarden en CDA-leider bleef. 'Mijn weggaan was geconditioneerd naar buiten gebracht. Ik meende ook dat de mensen dat wisten: indien het tot een breuk zou komen in het kabinet zou Elco Brinkman geen lijsttrekker worden, maar ikzelf,' zegt Lubbers. 'Om mij te verantwoorden voor een val van het kabinet. Ik houd het er nog steeds op dat de PvdA steeds toegaf omdat ze dat wisten. Ze dorsten die verkiezingsstrijd niet aan. Nou deed ik dit niet lichtzinnig, want ik vond Kok een formidabele man. Ik had dus geen zin in lichtzinnig dreigen. Zij gaven toe vanuit het beeld: Lubbers gaat weer door.'

Elco Brinkman is onthutst als hem dit wordt voorgehouden: 'Met mij is die afspraak in elk geval niet gemaakt. Ik heb ongetwijfeld niet bij alle gesprekken gezeten, voor mij is dit nieuw. De gesprekken die ik heb bijgewoond hadden de strekking dat er een nieuwe leiding kwam. Dat zijn heel wat gesprekken geweest met Wim van Velzen, Tineke Lodders, met Jan de Koning, met Ruud, partijtop en fractietop. Het was ook ongeloofwaardig als Ruud eerst zegt dat hij opstapt en vervolgens verder gaat. Bovendien, bij alle goeie dingen die er zijn geweest, het houdt een keer op. Het is gewoon een keer uitgewerkt. Zeker in een vluchtig mediatijdperk. Dat was niet zozeer mijn opvatting als wel van velen in partij en fractie die ik, hoe spijtig ook voor de succesvolle minister-president, te bestemder plaatse moest verwoorden.'

Ruud Lubbers herkent het. En het doet zeer. 'Als ik terugkijk dan proef ik: na al die jaren moeten we komen tot een andere constellatie. Dat gold dus ondergetekende ook, de eerste man. Dat werd minder uitgesproken. Ik heb dat natuurlijk zelf veroorzaakt: ik had gezegd dat ik wegging. Toen ze dat begonnen te geloven, zeiden ze: "Het wordt tijd ook. Nu gaan we het nieuwe team het veld in sturen." Kaland zei dat de overheid nog veel te veel geld uitgaf, dat er veel te weinig ten goede keerde. Die kritiek kreeg werking in het land, bij het partijbestuur, de Tweede-Kamerfractie. Het werd een veenbrand, opgejaagd door Kaland.'

Zo kregen gesprekken over het trage beleid, een breuk in de coalitie en de toekomst van het CDA een bijmaak. Lubbers had willen bewijzen als premier ook op links te kunnen aanpakken, maar merkte dat hij alleen door een kabinetbreuk zijn afbladderende leiderschap kon herstellen. Brinkman moest een eigen positie opbouwen door de daadkracht van de coalitie aan te moedigen en merkte dat het aanblijven van het kabinet hem vleugellam maakte. Geen wonder dat hij zich zo

koest hield. Zolang de PvdA in een crisis was, kon hij het opvoeren van de druk maar beter aan Lubbers en De Vries overlaten. Desnoods moesten die een conflict binnen het kabinet onbeheersbaar laten worden.

Brinkman: 'Dat is bij verschillende gelegenheden aan de orde geweest, niet als een theoretische opzet. De stelling was dat het geen zin had dat de fractievoorzitter het kabinet zou laten vallen. Dat zou onhandig zijn, dat bleef het Schmelzer-syndroom. Elke keer zeg je natuurlijk wel, als puntje bij paaltje komt: laten we nog een laatste lakmoesproef doen. Het was niet zo dat Ruud per se wou breken, en ik per se niet, of omgekeerd. Maar het werd wel degelijk als *issue* besproken.' Niet alleen door Lubbers en Brinkman. Jan de Koning werd nadrukkelijk geconsulteerd. 'Jan had die peetvaderrol al heel lang,' zegt Brinkman. 'De inzet was zoals bij die gesprekken met Jan en Ed van Thijn: houd de coalitie overeind. De peetvaders bleven het proberen. Ik sprak erover met Jan – Ruud natuurlijk nog meer – en we kwamen tot de conclusie dat het geen wijsheid was om het kabinet te laten vallen.'

Ruud Lubbers had met zijn vriend moeilijke gesprekken. Jan de Koning zei ook hem dat het kabinet een slap verhaal had. 'Jan was daar naar mijn gevoel niet objectief in. We zijn allemaal mensen. Jan vond dat Bert de Vries het niet zo geweldig deed als minister. Dat moet je ook zien in het licht van zijn botsing met Bert uit 1988.' Daarin zocht Lubbers de verklaring voor de pijnlijke kritiek van zijn oude mentor. Die kritiek was in het CDA niettemin een buitengewoon zwaar signaal. Jan de Konings mening vond nog steeds alom weerklink. Ook buiten de frontlinie bleef hij de meest vertrouwde strateeg. 'Ik moest er wel rekening mee houden. Daarom was ik zelf ook moe,' zegt Lubbers. Het maakte hem moedeloos. 'Ik dacht: nou ja, laat maar. Je kunt eigenlijk zeggen dat voor mij de ellende begon toen Jan de Koning wegging.'

## 7 Een groen estafettestukje

### *Jij haalt de poten onder mijn stoel weg*

Het CDA in de tweede helft van de kabinetsperiode Lubbers-Kok was een opera van Verdi. Er werd aangrijpend gezongen, maar het libretto bleef onheil op misverstand op onbegrip stapelen. Wanhopig en onstuitbaar ruïneerden de solisten elkaar en zichzelf. Aanzwellend was het thema van de ouverture al door het jaar 1992 hoorbaar. Het kabinet had 1991 overleefd zonder reconstructie of hernieuwing van het regeerakkoord. De Tussenbalans van begin 1991 en de plannen die zomer om de WAO in te dammen bleken snel ontoereikend. In de jaren tachtig groeide de werkgelegenheid met rond de honderdduizend 'arbeidsjaren' per jaar, maar deze ontwikkeling stokte nu door een scherpe recessie en dat zou tot in 1995 zo blijven. De lastendruk nam onder Lubbers/Kok bovendien toe met zes miljard gulden per jaar. Hoe wezenlijk deze trendbreuk was ten opzichte van de eerste kabinetten-Lubbers, blijkt uit de analyse in het gezaghebbende economentijdschrift *ESB* dat 'ongeveer tweederde van de lagere groei van de werkgelegenheid kon worden toegerekend aan het gevoerde overheidsbeleid'. Het verbaast dan niet dat de lagere groei van de economie voor de ene helft kwam door de internationale conjunctuur, maar 'de andere helft van de vertraging op het conto moet worden geschreven van het overheidsbeleid'.<sup>201</sup>

Dat had tot gevolg dat het kabinet medeveroorzaker werd van zijn eigen tegenvallers en de snel oplopende werkloosheid. Groei van de werkgelegenheid kwam in de periode Lubbers-Kok nog voor slechts 20 procent tot stand door versterking van de economische structuur. Onder de eerdere kabinetten-Lubbers had die ongeveer de helft van die toen veel snellere groei bepaald. De overheid benutte haar mogelijkheden om financieel-economische *ups* en *downs* te stabiliseren nauwelijks of verkeerdt. 'Het derde kabinet-Lubbers heeft de stabilisatiefunctie links laten liggen. Het gevoerde beleid versterkte de conjunctuurbeving doordat in het topjaar 1990 diverse beleidsinvesteringen ge-

stalte kregen. Vervolgens vonden tijdens de inzinking in 1991-1993 omvangrijke bezuinigingen plaats.<sup>202</sup> Ofwel, toen het voor de groei niet nodig was deed het kabinet extra uitgaven, zodat extra hard op de rem moest worden getrapt toen het misging.

Na zeven jaar van forse daling begon de werkloosheid in het voorjaar van 1991 te stijgen. En liep op van 550.000 uitkeringen naar 830.000 in het voorjaar van 1995. Geen wonder dat de PvdA de afkeer van dit beleid ging merken in de eigen achterban. Coups dreigden Kok ten val te brengen. Met de bravoure van de onbelaste buitenstaander vocht Felix Rottenberg zich naar het voorzitterschap van de partij. Ook het CDA werd onrustig, de WAO-testcase deed het ergste vrezen. Daar kwam nog bij dat in de aanloop tot de Europese top in Maasticht de reputaties van Hans van den Broek en Ruud Lubbers krassen hadden opgelopen. Volgens de nog zwaarder geblutste staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, Piet Dankert, werd zelfs een *operatie bescherming Van den Broek* ingezet door zijn toenmalige voorlichter, Dig Istva en de Britse ambassadeur Michael Jenkins.<sup>203</sup> Dit kon de stroeve verhouding tussen Lubbers en Van den Broek niet verbeteren. In een periode dat Europese regeringsleiders steeds vaker direct met elkaar confereren, is het lastig traditionele diplomatie te beoefenen.

Na het aantreden van Lubbers/Kok werd voelbaar hoe teleurgesteld Van den Broek was, dat hij zich als opvolger van Lubbers buitenspel had gezet. Er brak een vinnige strijd los over de competenties van premier en minister op het buitenlands terrein. Van den Broek vond Lubbers' behoefte aan meer armslag niet aanvaardbaar, tenzij de grondwet zou worden gewijzigd. Lubbers vond dat onzin.<sup>204</sup>

Het liep het jaar daarop zo hoog op dat bemiddeling tussen de heren noodzakelijk was. 'De onmiddellijke aanleiding was de Zuid-Afrika-politiek, maar dat was niet veel meer dan een aanleiding. Het zat hem in het competentiegedoe, in karakterfricties. Die twee mannen zaten elkaar in de weg,' vertelt Elco Brinkman. 'Voor Ruud hoefde het niet meer. Het had gigantische gevolgen gehad als Ruud om die reden was opgestapt. Daar is in kleine kring een aantal keren over gesproken onder anderen met Jan de Koning. We hebben tegen Ruud en Hans gezegd: dat heeft toch wel een paar ingewikkelde consequenties...' Het conflict werd gesmoord, maar Van den Broek had zijn politieke toekomst verspeeld. Hij trok die conclusie ook, want in december 1992 liet hij zich plotseling aanwijzen als opvolger van Frans Andriessen als lid van de Europese Commissie.

De labiliteit van de coalitie en het onvermogen resultaten van het

kabinetsbeleid zichtbaar te maken kregen greep op het CDA. Het eigen gezicht was onherkenbaar aan het worden. De Koning weg, Ruding weg, Braks weg, De Vries was aan zijn laatste periode bezig en straks was Lubbers ook vertrokken. De herkenbaarheid en het elan moesten worden opgepoetst. De PvdA kreeg met Rottenberg haar huis weer wat op orde, dus kon het CDA zich een pakkender toon veroorloven. Zoiets gaf wellicht ook het kabinet meer kleur. CDA en PvdA moesten alsnog bewijzen samen te kunnen doen wat nodig was. Met enige vertraging zou het gesprek met Ruud Koster en de twee peetvaders alsnog concreet vruchten gaan dragen.

Het CDA-topberaad besprak hoe begin 1992 zo'n signaal kon worden gegeven. Brinkman en Lubbers overlegden over de precieze uitwerking. Voorlichter Frits Wester kreeg tot taak alles in scène te zetten. Niets werd aan het toeval overgelaten. Brinkman zou in een aandachttrekkend decor het kabinet en de PvdA aansporen tot heldere besluiten en het CDA profileren. Concrete daden in plaats van uitstel en getalm, daar zou het om gaan. Ook bij de nieuwe PvdA-leiding leefde dat idee: Felix Rottenberg zou begin maart als kersvers voorzitter 'helderheid, helderheid' als de ultieme wet van de politieke overtuigingskracht poneren. Brinkman en Rottenberg waren bondgenoten en tegenhangers tegelijk.

Op 3 februari 1992 trok de Haagse mediakaravaan naar Texel, opgetrommeld door Frits Wester. Brinkman schilderde een tableau van terreinen en punten waar het CDA klaarstond voor concrete beslissingen. Hij had goed geluisterd naar Jan de Koning, de oude regisseur, die deze lijn van besluitvaardigheid en vertrouwen had neergezet. Brinkmans speech, al snel 'de Texelse rede' geheten, was een agenda voor de tweede helft van de coalitieperiode. Brinkman sprak over de criminaliteit en hoe haar te bestrijden, over investeren in infrastructuur, vroeg om lastenverlichting, drong erop aan boeren bij mest- en milieuproblemen te ontzien en riep op tot knopen doorhakken. 'Het hele verhaal van Texel is gemaakt in overleg met Ruud en het partijbestuur,' zegt Brinkman. Zijn ogen schieten vuur als hij afgemeten zegt: 'Al diegenen die roepen: "Brinkman moest weer zo nodig" miskennen de historie. Met notulen en al.'

Het partijbestuur moedigde een ferm geluid aan omdat de achterban morde na de zeven stevige jaren van Lubbers I en II. 'De achterban had het gevoel dat het CDA werd weggespeeld en wilde dat onze voorlieden lieten zien dat we er waren. We hadden afgesproken na de WAO-zomer geen vuur aan te trekken en de PvdA de kans te geven op orde te

komen. Dat is allemaal geregisseerd. Daarna hebben we gezegd: "Ruud kan moeilijk dat stevig verhaal houden als premier, laat Elco dat dan doen en laten we dat goed voorbereiden." De Texelse rede is een aantal keren in het partijbestuur geweest,' vertelt Brinkman. Vooraf gaf hij PvdA-collega Thijs Wöltgens plagerig een seintje. 'Bij ons wekelijks overleg daags daarvoor zei Elco bij vertrek in de deur staand: "Ik ga naar Texel, daar ga ik een paar dingen zeggen. Je begrijpt dat ik de socialisten weer ga pesten!" De inhoud liet hij in het midden,' herinnert Wöltgens zich. De lessen van Wiegel klonken nog door, zoals die ooit Aantjes in de Kamerbankjes had zitten stangen.

Het beeld en de timing leken behendig. Vlak voor het PvdA-congres dat de crisis in die partij moest wegpoetsen, maakte het CDA duidelijk dat het met ongeduld zat te wachten op actie. Om dat beeldend over te brengen hadden Brinkman en Wester iets bedacht. Achteloos rondde Brinkman af met: 'Er moeten nu keuzes worden gemaakt. Ik denk dat het speekwartier voorbij is.'

Dat had hij beter achterwege kunnen laten. Met zijn uitsmijter joeg Brinkman sommigen in de gordijnen. Met name Bert de Vries, die op het terrein van de sociale zekerheid zo moeiteloos leek samen te werken met Elske ter Veld, zijn PvdA-staatssecretaris. Hij vatte de rede van Texel niet op als profilering tegen de PvdA, maar tegen het kabinet. Voor Lubbers lag het anders. Hij vond de presentatie wel prikkelend. Hij kon zich beter dan De Vries herinneren hoe hij zelf als fractievoorzitter kabinetten op de huid had gezeten terwille van het eigen profiel of de eensgezindheid in het CDA. De Vries had in die rol veel minder ruimte gehad dan Brinkman nu of Lubbers toen. 'Ja hoor, ik wil best erkennen dat ik die Texelse rede geen echt probleem vond,' zegt Lubbers.

Piet Steenkamp vertelt dat ook de zware lieden in de Eerste Kamer enthousiast waren. 'Toen Elco die rede hield zeiden zij: "Uitstekend! Hè, hè, eindelijk." Kaland kwam de volgende ochtend handenwrijvend de fractie binnen. En toch dacht ik: daar krijgen we gedonder over. Ik was het er inhoudelijk mee eens, maar ik vroeg me af of Brinkman die toon moest aanslaan.'

Wat opviel was de rol van de onvermoeibare Frits Wester. Naarmate Brinkman de tolk werd van besluitvaardigheid en daadkracht en het zijn taak werd te laten zien dat het CDA er was, nam de betekenis van Wester toe. Hij was uit de schaduw van Jan Schinkelshoek getreden en begeleidde Brinkman zowel in de openbaarheid als bij het fractiewerk. Ries Smits merkte daarbij een uitdagender toonzetting, al vonden zijn

fractiecollega's en hij de rede van Texel niet zo'n verrassende boodschap. 'Ik heb het nooit zo beleefd dat Brinkman op Texel het kabinet voor de voeten liep. Wat hij zei was niks meer dan wat hij de maanden daarvoor in de Kamer had gezegd. Ik had meer de indruk dat de pers was opgeklopt door Frits Wester: "Jongens, naar Texel! Elco gaat een geweldig verhaal houden!" Die jongens hadden in die winter die akelige boottocht moeten maken, zaten op dat eiland waar niks te beleven is, en hoorden een verhaal waar ook geen nieuws in zat. Hadden we dat kabinet maar een keer voor de voeten gelopen!'

Ook de PvdA reageerde aanvankelijk laconiek. De gewaarschuwde Wöltgens had weinig nieuws gehoord: het leek primair bedoeld voor interne CDA-consumptie. Kok zei er niet nerveus van te worden. Grimmig werd hij pas toen Kaland een duit in het zakje deed. Bij hem klonk pas echt een straffe toon: 'Het kabinet kan beter stoppen als het op doormodderen uitdraait.' Kok reageerde gebeten, wilde een steunverklaring van het CDA en kreeg die meteen van Lubbers. De premier waarschuwde Kaland de critici van het beleid 'niet naar de mond te praten. Want als je dat niet kunt waarmaken, krijg je later de rekening'.<sup>205</sup> Lubbers probeerde via Piet Steenkamp de senatoren af te remmen. Die vergoelijkte de rondborstige taal, maar liet de boodschap overeind. 'Ik zei altijd tegen Ruud: jongen, wees toch niet zo kwaad op ons.'

Steenkamp ried de premier aan de coalitiefracties ruimte voor een eigen accent te geven. Dat zou meer profiel geven en de achterban gunstiger stemmen. 'Ruud, laat de fracties nou ook eens doelpunten maken, zei ik. Bouw toch een aantal compromissen in en laat ze eens een keer scoren. Het is een compromiskabinet, dan moet je niet alles als eigen waar verkopen. Dat is ook oneigenlijk tegenover de PvdA. Bovendien: als wij dingen alleen hadden geregeld, had het anders geklonken. Wöltgens moet ook in eigen kring kunnen scoren. Die moet kunnen zeggen dat hij iets heeft weggehaald voor de poorten van de hel van Lubbers en Kok. Je moet die man een kans geven,' hield de aartsvader van het CDA Lubbers voor. 'Maar daar had hij helemaal geen begrip voor. Daarom vond hij Kaland heel erg. Die maakte de geesten wakker, vond hij. Ad Kaland zei steeds: "Ik krijg duizenden brieven, ik vertolk de onrust die in onze achterban leeft." Maar Ruud zei tegen hem: "Je roept het op. Jij haalt de poten onder mijn stoel weg."

Door deze reacties op Brinkmans toespraak kwamen de peetvaders weer in actie. De regie mocht niet uit de hand lopen in de coalitie. Ruud Lubbers was dit keer gastheer. Op het Catshuis kwamen De Koning, Van Thijn met Ruud Koster weer indringend praten met Kok,



Wöltgens, Brinkman en de premier. ‘Er werd veel gelachen, we waren allemaal heel openhartig,’ vertelt Ed van Thijn. ‘Lubbers was in goede doen, zijn verhouding met Wim Kok was nu goed. Wöltgens zat ook gezellig mee te brommen.’ Ook Brinkman vond het beter lopen: ‘De inzet was: houd de coalitie overeind en zorg dat ieder zijn eigen thematiek kiest, ieder zich realiseert dat hij een achterban heeft. Thijs Wöltgens had het gevoel, dat ik had: wij herkennen ons niet in wat het kabinet doet. Wij verstaan elkaar wel, maar we hebben niet het gevoel dat de coalitie naar elkaar toegroeit.’

Brinkman bepleitte wat Steenkamp Lubbers al op het hart had gedrukt: etaleer de profilerende punten voor CDA en PvdA. ‘Door Ruud Koster en door sommige onderzoekjes werd aangetoond dat er in het electoraat niet zo veel grensverkeer was tussen onze partijen. Ik zei daarom: “Het is merkwaardig dat PvdA en CDA ruzie met elkaar zitten te maken, terwijl ze qua achterban geen last van elkaar hebben. Je kunt best een aantal beleidsthema’s uitzoeken en die wat uit elkaar houden. Zo van: dit is meer voor jou en dat voor jou.” Je hoeft dan veel minder van elk onderwerp een compromis te maken. Daardoor wordt het gevoel van herkenbaarheid vergroot.’ Wiegels lessen in coalitieklimaat bleven voor hem actueel. Wat Brinkman op Texel had geprobeerd, bleef hij volhouden: het aanstippen van punten waar hij de herkenbaarheid voor het CDA vergroot wilde zien.

Bij Wöltgens vond hij steun: ‘Het probleem was dat er in de Kamer niets meer te verdienen viel voor onze fractie, terwijl CDA en VVD er een meerderheid hadden. Weliswaar van één zetel, maar dat was genoeg voor rechtse alternatieven op sociaal-economisch gebied. Ik was daarom in die periode tegenstander van dualisme. Ik kon me wel voorstellen dat we een geregisseerd dualisme zouden opvoeren: in het kabinet niet tot het uiterste voor een compromis vechten, maar de afspraak maken dat de ene keer de CDA-fractie iets mag hebben en de volgende keer wij. Ik geef toe, het is schijndualisme. Het zou de fracties een bevredigend gevoel hebben gegeven dat ze wat binnenhaalden. Je moest erop kunnen vertrouwen dat als dit botje naar het CDA-hondje was gegooid, het PvdA-hondje wist dat het volgende botje voor hem was.’ Lubbers en Kok voelden weinig voor het toegooien van de kluijjes, erkent Wöltgens. ‘Er was wantrouwen of de dualistische speeltjes eerlijk zouden worden verdeeld.’

Brinkman werd niet vrolijk van dat wantrouwen. ‘Wim Kok is bestuurlijker van aard, meer geneigd compromissen te bedenken. Als ik met mijn idee kwam van een zekere differentiatie in de profilering, vat-

te hij dat op als gebrek aan goede wil. Ik sprak ook hierover met Bram Peper. Die leed onder het gebrek aan daadkracht van de coalitie. Hij had het gevoel dat Felix Rottenberg ook had gekregen: mijn partij mist de aansluiting met de huidige tijd en ondertussen gaan derden – lees D66, stadspartijen, splinters – met de buit er vandoor. Dat was goed gezien.’ De argwaan was geen teken van zelfvertrouwen van het kabinet. De neiging alles vast te leggen in compromissen tussen Lubbers en Kok en die door de vele circuits met de ministers en fracties te slepen, maakte alles op details gefocust en stroperig. Hoe groter de problemen, hoe ingewikkelder de tussenoplossingen, hoe meer het wantrouwen de overhand hield.

Wöltgens merkte dat zijn geregisseerd dualisme net als Brinkmans wens van herkenbaarheid op niets uitliep. ‘De werkwijze van het kabinet – en van Lubbers – was erop gericht in het Torentje een voorstel tot op de laatste komma af te timmeren. Dan viel er niks meer aan te trekken,’ zucht Wöltgens. ‘De werkwijze van Ruud Lubbers was heel bijzonder. Op de meest rare manier knoopte hij dingen aan elkaar en plotseling kwam er de exponentiële kwadraat van een wortel uit. Omdat niemand meer kon volgen hoe dat tot stand was gekomen, kon niemand zich ertegen verzetten. Er zit een carambole in het denken bij Lubbers. Hij gaat niet rechtstreeks op zijn doel af, maar heeft omwegen nodig om het te bereiken. De uitkomst leek dan vreselijk logisch aan het eind van het proces, maar je had je door hem langs honderden wegen laten leiden. Voor iemand die tijdens de onderhandelingen even naar buiten zou zijn gegaan, was het bij terugkomst onnavolgbaar. Toch werkten Brinkman en ik vanuit het wantrouwen liever mee aan een tot op de laatste komma uitgewerkt compromis in het Torentje dan dat we de onzekerheid wilden laten bestaan van wat er in de Kamer nog zou kunnen gebeuren. Raar genoeg vroegen we sámen om er meer spel in te brengen, er meer voor de fracties uit te halen. Een compromis stelt – zoals een goed compromis betaamt – geen van de partijen écht tevreden. Dat geldt voor een Lubberiaans compromis nog sterker,’ zegt Wöltgens.

Geen wonder dat De Koning weer hamerde op besluitvaardigheid en vertrouwen. Zijn vermogen binnen alle varianten en zijpaden van Lubbers’ eclecticische geest de meest doeltreffende aanpak door te zetten, werd in het kabinet-Lubbers/Kok node gemist. Steenkamp miste al evenzeer die moed tot helderheid. ‘Ruud zei steeds tegen mij: maar dát en dát hebben we toch bereikt? Die mentaliteit kwam ik ook tegen bij Hirsch Ballin. Wat ik met hem heb gevochten over de euthanasie!

Dan zei ik tegen Ernst: Dat jij in overleg met de PvdA met zo'n voorstel komt, begrijp ik best. Je moet compromissen sluiten. Dat betekent alleen niet dat wij het ook zo zouden doen als we het alleen voor het zeggen zouden hebben. Zég dat dan ook.'

### *Achter iedere boom een saboteur*

Piet Steenkamp wilde zijn CDA principieel meer profiel geven. Dat kwam niet uit de lucht vallen, hij zat de commissie voor die een nieuw Program van Uitgangspunten opstelde. Aan het gewicht van de leden was te merken hoe belangrijk de partij dat vond. In de commissie zaten Wim Deetman, die zich snel ontpopte als de sterke man ervan, Hans Borstlap, Madeleen Leyten, Ernst Hirsch Ballin, Luuk van Leeuwen, Job de Rooter en Hans de Boer, en nieuwere bestuurders als Tineke Lodders en Jos Werner. Partij-ideoloog Van Gennip had zijn zwaargewichten ingeschakeld, zoals Kees Klop en Jan Peter Balkenende. Het voorbereidende werk was in november 1991 afgerond. De commissie betrok er rond oudjaar enkele meelezers bij. Lubbers en Brinkman, maar ook WRR-voorzitter Rutten en de socioloog Zijdeveld.

De commissie besloot al snel de vier CDA kernbegrippen gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap nieuw leven in te blazen. Vooral gespreide verantwoordelijkheid kreeg een centrale plaats, om 'een inrichting van de samenleving dichterbij (te) brengen waarin mensen zorg dragen voor elkaar'. De overheid moest daarvoor ruimte bieden en ingrijpen als andere krachten, zoals bureaucratie, winstbejag en technocratisch denken, deze ruimte in de weg gingen staan.<sup>206</sup> Het nieuwe beginselprogramma diepte vooral het idee van de verantwoordelijke samenleving uit. Democratisering, de waarde van het leven en de betrokkenheid van burgers en hun organisaties kregen een eigentijdser accent. Veel aandacht was er voor de ontwikkeling van Europa nu de Berlijnse Muur was gevallen.

Wat sommigen hadden gemist aan ideologische diepgang bij de eerste aanzet door Van Velzen, werd nu aangevuld. Het was opmerkelijk hoe het driestromenland van de eerdere koersdiscussies in één bedding samenvloeide. Het nieuwe programma gaf niet alleen meer fundament aan de verantwoordelijke samenleving, het zette de twee andere stromen in een samenhangend perspectief daarbinnen. Net als de stroming van de sanering koos de commissie-Steenkamp voor beperking van de rol van de overheid. Zo kon de lastendruk omlaag en kregen burgers

meer ruimte voor eigen verantwoordelijkheid. Maar tegelijk zette het program zich af tegen het consumentisme en het marktdenken. Van Gennip: 'Het tekende zich toen af dat het politiek debat over iets anders moest gaan dan over wat meer of minder overheid. Het anti-paarse zat daar al in. Die antithese was de invloed van Wim Deetman.'

De commissie koos voor een sociale markteconomie – een term van de Duitse zusterpartij CDU – waarin werk boven inkomen voorop bleef staan. En waarin strenge milieunormen, een sociaal vangnet en culturele verscheidenheid zwaarder tellen dan commercie, marktwerking en maximale individuele welvaart. Dit stond dicht bij de lijn van de stroming van het evenwicht. Maar het program zette tegelijk een accent bij nieuwe, soberder structuren van de verzorgingsstaat. Het bepleitte een basisvoorziening als sociaal vangnet, maatwerk met meer eigen verantwoordelijkheid via bijverzekering door burgers en nadruk op participatie en scholing. Voorrang kreeg ook de noodzaak van lange-termijninvesteringen in openbaar vervoer, technologische vernieuwing, en milieubescherming. Het beginselprogram sprong zo over de eerdere koersdiscussies heen.

Het program deed nog iets. Het liet de bekende principiële CDA-terminen overeind, maar gaf ze nieuwe thema's voor uitwerking. 'Dat de grondslag van de partij niet werd gerelativeerd, vonden sommigen jammer. Die dachten: er zal wel een modern verhaal komen, modern in de zin van een relativering van de principiële uitgangspunten. Het wérd een modern verhaal, maar zonder relativering,' zegt Van Gennip.

Brinkman liet blijken het verhaal nog wat moderner te willen horen. In zijn reactie op het ontwerp van het beginselprogram schreef hij begin januari 1992: 'Intussen stelt een recente partij-enquête (naast positieve punten) dat het CDA niet echt eigentijds oogt. De begrippen hebben in onderlinge opsomming misschien ook een te oude (maar gelukkig wel vertrouwde) klank.' Hij suggereerde een discussie over de klankkleur van het CDA, over iets als 'recht doen, opkomen voor elkaar, zorg voor het milieu en gespreide verantwoordelijkheid'.<sup>207</sup>

Lubbers deed in diezelfde weken ook een poging nieuwe termen te smeden. Hij benadrukte dat 'qua houding voor de christen-democratie van groot belang' is dat 'mensen samen onderweg' zijn. Daarom hebben mensen ook bij het bedrijven van politiek 'boodschap aan elkaar'. Dat moest volgens hem idealistisch, realistisch en beschermend zijn. Idealistisch omwille van de ruimte voor ontplooiing van de mens, realistisch 'daar waar het in de eigen taakvervulling rekening houdt met het gegroeide én met feiten, zodat de politiek steeds ook de kunst

van het mogelijke is'. Beschermend was dit vanwege 'de rol van schild voor de zwakken, en het zwakke. Dit bevat zowel de eerbied voor, bescherming van het leven, als van diegenen die bijzondere aandacht, ondersteuning nodig hebben.' Lubbers schreef daarom: 'Ontplooiing en bescherming zijn – evenals in de cultuur – voor het CDA in de politiek sleutelwoorden bij het boodschap hebben aan elkaar.'<sup>208</sup>

Brinkman en Lubbers waren niet de enigen die een meer eigentijdse klankkleur wilden. De socioloog Anton Zijderveld drong aan op verzet tegen 'de post-moderne kreet dat het einde van de Grote Verhalen en daarmee het einde van de Grote Politiek is aangebroken'. Hij wees erop dat PvdA, VVD en D66 dit alom verkondigen als onderbouwing van de individualisering. Daar moest het CDA tegenin gaan, maar 'minder prekerig en niet zo herhalend'. Er moest helder onderscheid gemaakt worden tussen de houding van mondige burgers, die ook als individu verantwoordelijkheid en solidariteit beleven en 'het hedendaags individualisme'. Zijderveld noemde dat 'primair op eigenbelang belust' en 'groepsegoïsme', 'gekoppeld aan consumentisme'. Fel schilderde hij het gevolg van dat egoïsme: 'Wat participatie en integratie betreft, haken velen in onze samenleving domweg af: van consumen-tistische individualisten in doorzonwoningen en in kapitale villa's tot randgroepjongeren, voetbalvandalen en dak- en thuislozen. Ik vind dat een gigantisch probleem: diverse categorieën uit diverse sociaal-economische lagen haken domweg af, interesseren zich niet meer voor maatschappij en politiek.' Hij noemde dit de 'nieuwe sociale kwestie'.<sup>209</sup>

Het was opmerkelijk dat dit pleidooi voor het Grote Verhaal uit de pen van Zijderveld vloeide. Hij had zich als agnost laten betrekken bij de discussies, die Van Velzen opzette. Velen binnen het CDA irriteerde het dat zo'n hooggeleerde ongelovige hen kwam uitleggen hoe nuttig een geloof was om eenvoudigen van geest houvast te geven. Het post-modern verlangen naar zo'n houvast, naar principiële eenvoud ook, herkenden zij door hun ergernis niet.

Van Velzen kreeg het verwijt dat hij meer oog had voor bekeerlingen dan voor getrouwen. Meer voor het dolende schaap dan voor de kudde. De man die de diepte in wilde gaan, werd afgeschilderd als technocratisch verkwanselaar van vertrouwde beginselen. Het Wetenschappelijk Instituut en de partijvoorzitter kregen de waarschuwing om met het Program van Uitgangspunten niet te hard van stapel te lopen. 'Begin er absoluut niet aan, je trekt beerputten open,' beschrijft Van Genip die reactie in de partij. 'Ze werden bijna fysiek onwel bij het idee

alleen al om een nieuwe grondslagdiscussie te moeten voeren. Men had destijds een formule bereikt die buitengewoon moeilijk tot stand was gekomen en die – o wonder – goed werkte. Als je daaraan gaat frunniken...' Van Velzen hoorde dezelfde geluiden van Piet Steenkamp die aan zijn slapeloze nachten van vroeger dacht. 'Juist daarom had ik hem gevraagd als voorzitter van deze commissie. Omdat hij zo benauwd was. Dan moest het wel goed gaan,' glimlacht Van Velzen.

Het ging ook goed, maar bij het partijkader kon Van Velzen weinig goed doen. De duizenden vrijwilligers en deeltijdpolitici van de volkspartij zagen in hem een manager die hun geijkte werkwijzen bedreigde. Als hij de financiën saneerde en het partijbureau bij de tijd bracht, bleef hangen dat hij het partijgebouw, het *woonhuis* van Abraham Kuyper had willen afstoten. Als Jan de Koning in een rapport doorstroming in de partij aanbeval door twaalf jaar als maximumtermijn voor politieke ambtsdragers vast te leggen, kreeg Van Velzen het op zijn brood. Als hij de organisatie van de partij moderniseerde, werd dat gezien als gebrek aan aandacht voor het vertrouwde, ideële werk van het kader. Als hij daarentegen ideeën in de grondverf zette, klonk de zucht om wat minder druk op de ketel. Van Velzen bleek niet de gave te bezitten zijn eigen partij te overtuigen van zijn goede bedoelingen.

Klachten over zijn stijl gingen rondzingen. Wat hij in de Haagse topambtenarenwereld gewoon was, was in het brede partijkader geen gebruik. De auto met chauffeur, het verwijzen naar OESO-rapporten en het spreken in de taal van 'afrekenen op prestaties' – dat vervreemde eerder dan dat het vernieuwingsgezind maakte. Hij reageert er bijna gelaten op: 'Ik liet mij voeden, ook door mensen van buiten. Dat vond ik zinvol vanuit dezelfde gedachte dat het CDA als moderne christendemocratische volkspartij een antwoord moest geven op de problemen van een pluriforme samenleving. Ik ging langs bij het CNV, maar ook bij voorzitters van raden van bestuur. Bij Krol van de Zorgfederatie en bij Quené van de SER. Bij Jos Werner en bij Jan Veldhuis van de Universiteit Utrecht. Kwam men met de bekende namen voor een commissie, zei ik: "Die kennen we nou." Van de zes nam ik er dan twee en stelde nieuwe personen voor zoals Zijderveld. Mensen die niet gepokt en gemazeld waren in de partij, in het gesloten denken.'

De voorheen zo sterke Bestuurdersvereniging van de partij gaf weinig weerklank, zij 'liep meestal achter de feiten aan'. Bij Ruud Lubbers vond hij wel gehoor, dacht Van Velzen. 'Ik heb uren in dat leren fau-tuultje bij hem gezeten. Ik heb geen gebrek aan *support* van hem gehad. Dat hij het niet allemaal serieus heeft genomen, begreep ik veel la-

ter uit publicaties, die Lubbers overigens nooit in mijn richting heeft bevestigd. Ik heb het zelf toen nooit zo ervaren.'

Van Velzen wilde niet alleen de stem van kamerkringvoorzitters in zijn partijbestuur laten doorklinken. Sommige kamerkringen hadden via hun voorzitters veel inbreng, Brabant met Wim Thuis bijvoorbeeld, en ook de CDA-bolwerken Dordrecht, Gelderland, Leiden en Friesland. Andere, zoals Utrecht met Hans Helgers, stelden minder voor: organisatorisch goed, maar inhoudelijk weinig voorstellend. De partijvoorzitter trok aan allerlei mensen om ze als nieuwe gezichten of denkers voor het CDA te winnen, NMB-topman Soetekouw bijvoorbeeld. Die moest schielijk weg toen hij in opspraak kwam vanwege privé-beleggingen. Van Velzen hield vol, ook al was dit een blauw oog voor hem als partijvernieuwer. Hij zag zijn partij als 'een groot meer met dobberende schepjes met allemaal kapiteins'. Al die kapiteins wilden in hem echter hun admiraal niet zien.

De kaders in het land zag Van Velzen niet als zijn thuisbasis. 'Ik was met allerlei werkgroepen bezig, we schreven *papers* en joegen de bewindslieden op. In de Eerste Kamer waren de discussies diepgravend; Kaland werd daardoor zeer geïnspireerd. De combinatie van partijvoorzitter en Eerste-Kamerlid was lastig, maar ik ben dolblij dat ik het heb gedaan. Die fractie was met het dagelijks bestuur het enige gezelschap waar ik volstrekt vrijuit mijn zorgen en opvattingen op tafel kon leggen. Zonder dat er in de publiciteit werd gekletst. Als ik vond dat Kaland overdreef, kon ik hem dimmen. In grote trekken was de senaatsfractie unaniem.'

De commissie-Steenkamp rondde het nieuwe Program van Uitgangspunten in het vroege voorjaar van 1992 af. Door vertrouwde taal bij de nieuwe thematieken bleef de filosofie herkenbaar. De reacties in de partij waren gunstig, de afdelingen discussieerden er uitgebreid over en kwamen met reeksen voorstellen tot verfijning. Ook de buitenwacht reageerde positief. Het bestuurlijke CDA leek weer de principiële kanten van zijn koers te willen benadrukken, meer de inhoud dan de procedures. Zo zou het CDA niet lang na Brinkmans rede van Texel het recept uit de jaren 1983-1984 weer kunnen toepassen: ideologische verdieping gekoppeld aan stevig beleid. De Texelse rede en het nieuwe beginselprogram pasten bij elkaar. Het recept was beproefd, maar het CDA was niet hetzelfde en de omstandigheden waren dat nog minder.

In de weken hierna dreigde twee keer achter elkaar een breuk in de coalitie. Ook het koersverschil tussen de eigen ministers De Vries en Andriessen spitste zich toe. De economische crisis maakte het regeren

pijnlijk, zeker nu de ingrepen in de WAO en de ont koppeling van de uitkeringen opnieuw ter discussie werden gesteld. De Vries' ideeën om uitkeringstrekkers compensatie te geven zouden ten koste gaan van de lastenverlichting voor de werkenden en die was nodig om de inzakkende economie en de loonmatiging te compenseren. In de CDA-fractie riep het herinneringen op aan het afgezwakte *Bestek '81* en het spookbeeld van 1981-1982, toen door toedoen van de PvdA en Koks FNV er geen knopen konden worden doorgesneden.

Bert de Vries merkte dat het geduld met de coalitie op raakte. Na de chaotische zomer van 1991 had de fractie nog gewacht op de PvdA. Maar nu was de rek eruit. De Vries: 'Er ontstond een proces van vreemding; dat ging erg snel. De fractie ging verharder, verrechtsen ook. In de zomer van 1991 kreeg ik voor het eerst het gevoel dat onze fractie niks meer moest hebben van maatregelen om bij een pijnlijk beleid pleisters op wonden te plakken. Met de nieuwe fractieleiding kregen mensen ruimte die het gevoel hadden onder mij te weinig ruimte te hebben gekregen. Dat was ook zo, de combinatie van rechterflank en katholiek had betrekkelijk weinig ruimte van mij gekregen. Dat heeft ertoe bijgedragen dat lieden als Van Iersel, Van der Linden en Van der Burg minder moeite hadden om afstand te nemen van zaken waar ik voor stond. Misschien waren ze daar wel gretig in.'

Maar het waren feitelijk de calvinistische oud-CNV'ers Gerrit Terpstra en Gerrit Gerritse die de toon zetten. Gerritse: 'Over belangrijke dingen kwamen geen beslissingen. Als het heel lang duurde kwam Lubbers met zijn eindbod. Dat was niet altijd even consistent met wat er eerder was besloten. Er ontstond een gevoel van onbehagen in de fractie. Brinkman vertolkte dat. In de auto naar het donderdagavond-beraad in het Catshuis vertelde hij wat Lubbers en hij op woensdag hadden voorbesproken. Soms hadden we ook voorgesprekken in het Catshuis, met boerenkool uit de kroeg aan de overkant. Wim van Velzen had dan altijd kiezers ontmoet, Ad Kaland ook. Die had altijd wel een brief gekregen en betoogde dat het allemaal fout ging. In het beraad zelf hoorden wij minder dan we zelf al wisten. Er waren ministers voor wie het Catshuisberaad een openbaring was. Er waren er ook die aanvoelden dat daar geen zaken werden gedaan, dus die kwamen na verloop van tijd niet vaak meer. De discussies waren waardeloos, het spoelde helemaal weg. Mensen kwamen te laat, zegden niet af, gingen eerder weg. Sommige staatssecretarissen bleven er braaf bij zitten, Gabor en zo, ook Bert de Vries bleef trouw komen. Het was niet zo gek dat het verwaterde, want Lubbers hield meestal een geweldig verhaal



en zei: "Er wordt aan gewerkt, we moeten de goede verhoudingen bewaren." Ineens was het dan tijd en moesten we ophouden. Dan volgden de nagesprekken en nam hij drie of vier mensen apart. De eenvoudigen van geest zoals ik gingen dan maar naar huis.'

Nieuwe deelnemers keken hun ogen uit. Minister Hirsch Ballin van Justitie liet zijn perschef, de oude rot Jan Schinkelshoek, blijken van zijn verbazing. 'Met verbijstering in de ogen kwam hij terug uit het Catshuisberaad. Hij zei al in een vroeg stadium: "Wat gebeurt daar? Waarom valt er niet helder met elkaar te praten?" Het beraad kwam niet op één lijn, laat staan het kabinet. Er zat zo weinig samenhang in.' De geoliede CDA-machine bestond in de praktijk niet meer. 'Er werd niet kloek geopereerd. De regie werkte niet meer, Jan de Koning was er niet meer. Lubbers had geen tweede man meer van het CDA in het kabinet, Bert de Vries was geen fractievoorzitter meer.'

Het gebrek aan regie begon merkbaar te worden. Lubbers zette eind april 1992 op een persconferentie uiteen dat grotere inkomensverschillen niet zo maar een effect, maar een gewilde uitkomst van het kabinetsbeleid was. Vice-premier Kok wist van niets. De sfeer verziekte zo dat premier en vice-premier niet langer *on speaking terms* waren. Tussen het Torentje en het Toernooiveld werden verwijten en krachttermen per fax gewisseld. Thijs Wöltgens was er nu van overtuigd dat Lubbers in augustus bij de begrotingsbesprekingen het kabinet zou laten springen.<sup>210</sup> Bert de Vries ging bij Kok op de werkkamer zitten en suste de ruzie nog met uitstelmaatregelen. Maar het dralen begon kiezers te kosten. In april 1992 zakten de peilingen voor het CDA onder de 29 procent, 6 minder dan bij de verkiezingen van 1989. Het speekwartier was écht voorbij; bovenmeester Lubbers had het signaal gegeven.

Bij de WAO wilde Wöltgens de handen vrij hebben. Als de val nabij is, kun je maar beter zorgen voor een schoon blazoen. Onaangekondigd ging hij openlijk het FNV-standpunt over de WAO ondersteunen. Via zijn fractiespecialist en vice-voorzitter Frans Leijnse zette hij op 1 mei de zaak op scherp. Tijdens een toespraak op de socialistische feestdag stelde Leijnse het broze WAO-compromis van zomer 1991 ter discussie. Het verbleekte PvdA-gezicht moest weer een rode blos krijgen. De partij maakte zich op voor de confrontatie, mocht de premier, mocht het CDA uit zijn op een breuk.

Binnen de PvdA werd zo ineens de verdeeldheid over de WAO-aanpak weer zichtbaar. Staatssecretaris Elske ter Veld van Sociale Zaken was pijnlijk verrast en nog meer dan voorheen zocht ze steun bij haar

CDA-minister. 'Bert de Vries vroeg mij: "Willen jullie breken?" Ik zei: "Ik weet het bij God niet. Niemand heeft mij iets gevraagd."' Jacques Wallage kreeg in de gaten dat het CDA dit 'voortdurend retireren van de PvdA' zat begon te worden. Hoe funest dat was voor het onderling vertrouwen, merkte hij een jaar later toen hij zelf op Sociale Zaken aankwam. 'Toen ontdekte ik pas goed welke gevoelens bij het CDA leefden. Het CDA vond dat de PvdA zijn afspraken niet nakwam... dat de PvdA zich er bij elke gelegenheid onderuit draaide.'<sup>211</sup>

Het CDA deed echter niets, Lubbers' woede-uitbarstingen bewerkstelligden weinig. PvdA'ers zijn daar nu nóg verbaasd over. 'Ongehoord is het, zó keurig als het CDA zich gedroeg toen de PvdA in crisis was. Ze hadden de PvdA eruit moeten trappen om beleid te kunnen voeren,' zegt Bram Peper. 'Als ze íets van machtspolitiek hadden begrepen, hadden ze dat gedaan. De reputatie van grote machtspolitici, nou die heeft het CDA toen niet bewezen.'

Bert de Vries beaamt dit eigenlijk wel, terugkijkend op zijn rol in de coalitie. 'Ik vond dat een crisis er niet moest komen, omdat ik in toenemende mate vertrouwen had gekregen in de PvdA. Na een kabinetscrisis gaat het leven door, dan moet je weer een nieuwe coalitie hebben. Als al je partners op je afknappen wordt het moeilijk. De VVD was op ons afgeknappt in 1989, D66 in de formatie daarna. Als de PvdA ook nog eens op ons zou afknappen... Ik heb Wim Kok een paar keer binnenboord kunnen houden. Achteraf vraag ik me af of ik daar blij mee moet zijn. Als het kabinet tussentijds ten val was gekomen, was Ruud gemotiveerd zich weer aan te bieden als lijsttrekker. Hij heeft tegen mij altijd gezegd: "Ik heb gezegd dat ik zal terugtreden indien het kabinet de rit uitzit." Dat is van begin af zijn houding geweest. In 1992 was het misschien bij een kabinetscrisis gebeven, maar aan het eind van de rit waren de verhoudingen binnen het CDA kapot.'

Dat het CDA 'ongehoord keurig' omging met de gekreukelde coalitiepartner verhinderde niet dat het zich opmaakte voor vervroegde verkiezingen. Voorlichter Frits Wester ging stage lopen bij Chris Patten, de partijvoorzitter van de Britse Tories, die sympathiseerde met de christen-democratie op het continent. Wester stak een hoop op. Patten organiseerde een campagne met John Major als aanvoerder. Major werd neergezet als een nieuw soort leider, een *decent chap*. Een verademing na de dominante Margaret Thatcher. Major werd in een *battle bus* door het land gereden, alle kranten en omroepen mochten meereizen. Ontspannen en open was het beeld, de lijsttrekker kwam vooral heel gewoon in contact met heel gewone kiezers. Hij nam zelfs een

zeepkist mee voor het straatdebat. En John Major won, tegen alle voorspellingen in, tegen alle scepsis in dat hij niet zo'n echte leider was als de *Iron Lady*. Het was leerzaam voor het Brinkmans adjudant Wester.

Lubbers bevestigde in mei 1992 op televisie dat hij in Brinkman de nieuwe lijsttrekker zag. Althans hij zei dat Brinkman goed op koers was en dat werd zo geïnterpreteerd. Intussen bereidde Van Velzen een noodprocedure voor een vervroegde campagne voor. Twee jaar voor het zover was begon het CDA de spieren op te warmen. Het wilde klaar zijn voor een breuk in de coalitie. Brinkman: 'We hebben in kleine kring gezegd: we moeten een noodscenario hebben, we moeten tijdig beginnen met de hoofdlijn van het verkiezingsprogram. Houd er maar rekening mee dat je met een paar A4-tjes ineens aan de slag moet kunnen. Veel mensen lezen die teksten toch niet en detail. Jammer, maar de werkelijkheid van de politiek concentreert zich steeds meer op de poppetjes en hun hele hebben en houden.'

De nieuwe programcommissie kon meteen aansluiten op het Program van Uitgangspunten en de verse discussie daarover in de partij. Net als bij dat document ging een club zware lieden aan de slag. Ook nu weer waren de Eerste-Kamerfractie en het Wetenschappelijk Instituut ruim vertegenwoordigd en moest een oud-minister de zaak trekken. Toen de facto Wim Deetman, nu Gerrit Braks. De commissie moest een klein groepje toppers worden met enkele klankbordgroepen en Tweede-Kamerleden daaromheen voor de belangrijkste onderwerpen. Van Velzen slaagde niet in die opzet. De commissie werd toch weer een brede club met de verschillende achtergronden en disciplines binnen het CDA. Dat leek ook nodig, want de opdracht was geen kleinigheid. De recessie zette door en de verwachtingen werden steeds somberder. Daadkracht zou met steeds meer pijn gepaard moeten gaan. Eén van de nieuwe protégés van Van Velzen in de commissie, de directeur van uitzendbureau Start, Paul Doop: 'Alles werd gedomineerd door modellen en scenario's van het Centraal Plan Bureau. Na de zomer van 1992 waren er enorme tegenvallers. Daardoor moesten we zelfs gaan denken in rampscenario's.'

Inmiddels was een lange-termijnrapport van Jelle Zijlstra in aantocht en dat wierp zijn schaduwen vooruit: terugdringen van het financieringstekort en het halen van de EMU-norm domineerden daardoor. Ook Elco Brinkman had een stevige lijn gekozen, want hij wilde de fout van het regeerakkoord van 1989 niet herhalen. Hij zei: 'Liever aan het begin een krachtmeting dan elk jaar achter de feiten aanhollen.'

Het verkiezingsprogram moest nieuwe kiezers aanspreken. Op onderwijsterrein leverde dat gemor op. Paul Doop: 'Wim van Velzen wilde een brug slaan naar nieuwe mensen uit het maatschappelijk middenveld, niet via afdelingen en koepels. De onderwijswereld klaagde dat ook Lubbers en Brinkman zich niet om haar bekommerden. Er is toen een gesprek georganiseerd met Ruud en Elco. Na afloop zei Lubbers tegen mij: "Het is met dat onderwijsveld als met een vaas bloemen. Op een bepaald moment is het verwelkt."

Ook elders klonk gejammer. De boerenorganisaties klaagden over de druk van de milieuregels en de Brusselse bezuinigingen. Ze waren niet gesteld op Piet Bukman, die veel minder dan Gerrit Braks begrip leek te hebben voor hun zorgen. Oud-partijsecretaris Krajenbrink gaf een dringend signaal door vanuit Groningen, zijn geboortegrond. 'Lubbers had een verhaal gehouden over het beleid en de nieuwe begroting. Ik vroeg bij de rondvraag: "Ruud, wat staat er op het agrarisch front te gebeuren? Daarover heb je niets gezegd." Toen zei Ruud: "*Vom Agrar-Front nichts Neues.*" Een halfjaar later stonden de tractoren op het Binnenhof. Er werd niet geluisterd naar signalen van buiten. De partij was vastgeroest.'

De ouderenorganisaties, het CNV, de maatschappelijke-zorgkoepels, de grote steden, de verzekeraars, alle hadden zij reden tot ergernis. Het kabinet had weinig sociaal gezicht, had vooral de neiging tot meer centrale regelgeving bij extra bezuinigingen. Het maatschappelijk middenveld wist dat de filosofie van het CDA hem een centrale plaats gunde als drager van de *civil society*, maar het kabinet gaf die ruimte niet. Toen in de zomer van 1992 de door Wöltgens verwachte coalitiebreuk uitbleef, verbeterde de stemming niet. Wel tussen Lubbers en Kok, maar verder nergens.

Zo vlak voor 1993, het oogstjaar van de coalitie, leek het de peetvaders wijs de koppen weer bij elkaar te steken. De Koning en Van Thijn lieten Ruud Koster weer een gesprek organiseren. Op 29 oktober kwam men op het Catshuis bijeen. De dag voor het koperen jubileum van Beatrix en vlak voor Lubbers' tienjarig jubileum als premier. Het werd geen plezierige avond, er klonk veel geklaag over de tegenwerking in de samenleving. De stroperigheid van het beleid lag niet aan het kabinet maar aan de uitvoerders in het land. Als voorbeeld diende het illegalenbeleid. 'Ons beleid wordt niet loyaal uitgevoerd. Die illegalen hadden er immers niet mogen zijn, was de teneur,' zegt Van Thijn.

Dat was dynamiet. Ed van Thijn kwam door de nasleep van de vliegcrash in de Bijlmermeer flink verlaat op het Catshuis aan. 'Ik rolde

in het debat over de illegalen, waar de hele avond aan gewijd zou blijven. Brinkman en Wöltgens hadden de volgende dag een afspraak met de pers over dat onderwerp. Die avond gebruikten ze om te brainstormen op mij. Volstrekt misplaatst, daar was ik niet voor gekomen. Het was voor mij persoonlijk schokkend: ik kom binnen, heb drie weken aan het front gestaan bij de Bijlmerramp en de heren zitten gezellig te keuvelen. En dan zó over het illegalenbeleid praten, afschuwelijk! Ik had dagelijks te maken met illegalen die door de ramp waren getroffen en op grond daarvan in aanmerking kwamen voor een verblijfsvergunning. En daarnaast was die rij voor het bevolkingsregister van tweeduizend meelifters, die wilden profiteren van de situatie en die we uiteraard niet hebben geholpen.' Van Thijn werd emotioneel en ging 'een verhit debat aan, één tegen allen'.

Het was vooral Lubbers die het woord voerde. De premier probeerde zijn verklaring voor het slechte imago van de coalitie uit op de furiuze burgervader van de hoofdstad. Lubbers: 'Het asielzoekersbeleid wérd gesaboteerd. Het kabinet-Lubbers III was van hard ingrijpen, onwezenlijk hard. Maar dat was nodig. Daar stond Ernst Hirsch Ballin op Justitie voor en wie frustreerde dat? Voor een deel Ien Dales op Binnenlandse Zaken en de fractie van de PvdA in de Kamer. We botsten verschrikkelijk op dat beleid, ook in het kabinet, heel zwaar. In die gesprekken was het niet altijd lief en aardig.' Dat laatste merkte Van Thijn: 'Het was één groot afreageren. Op al die lagere overheden die het Haagse beleid in de wielen reden: "Nu hebben we zo'n aardig beleid en dan worden we gedwarsboomd: door de gemeenten, rechters, de politie." Vooral de VNG moest het ontgelden en die arrogante Nordholt.'

Onthutst ging Van Thijn terug naar Amsterdam. De volgende dag bij de feestelijke jubileumontvangst van Beatrix haalde hij nog eens uit, vooral zijn geestverwant Wöltgens kreeg de volle laag. Van Thijn was geschrokken van de kloof tussen de Haagse heren en de werkelijkheid. 'Zij vonden het best een goede bijeenkomst. Ik merkte dat Lubbers niet in zijn gewone doen was, een lichte paranoia was het. Hij zag achter iedere boom een saboteur.'

### *Een beetje erg onevenredig*

Het werd die zaterdagavond nog druk in de keuken van Fong Sing, Chinees-Indisch Afhaalcentrum in de dorpskern van Bergschenhoek.

Joke de Vries had een kamer vol hongerige heren en er zouden er nog twee bijkomen, Wim Kok en Thijs Wöltgens. In de winterse kou van 23 januari 1993 stuurde ze haar oudste zoon om nasi rames te halen. Het kon wel eens laat worden, want de zaak zat weer muurvast. Over de WAO ging het. Nog steeds. Toen de twee PvdA'ers aanschoven, vertrokken Brinkmans hulptroepen. Die mochten niet deelnemen aan het topberaad en togen naar Sportcafé Bravenboer naast de afhaalchinese om te biljarten. Naarmate de tijd verstreek kregen Kamerlid Biesheuvel en woordvoerder Wester een *unheimisch* gevoel. Elco gaat *in de sandwich*, dachten ze. Tot twee keer toe probeerden ze hem vanuit het café te bellen voor een tussenstand van het beraad, maar Bert de Vries wilde Brinkman niet aan de hoorn geven. Ze seinden paniekerig de vice-voorzitter van de fractie in, Frans Wolters. 'Elco moet inhoudelijk bijstand hebben,' bezwoeren ze hem. Maar ook hij kreeg zijn chef niet te spreken.

In het oogstjaar van het kabinet lagen er heel wat niet afgewerkte dossiers, maar geen was zo moeilijk als de WAO. Na de interventie van 1 mei 1992 door de PvdA was die de toetssteen geworden. Zou het kabinet kloeke besluiten nemen? Of kon de PvdA opnieuw afknabbelen van wat eerder als minimaal noodzakelijk was verdedigd? Inmiddels moest de ingreep zes miljard gulden opbrengen om het vereiste effect te sorteren. Hoe langer werd gedraald, hoe dieper gesneden moest worden bij de arbeidsongeschikten. Waar velen in het CDA sinds het regeerakkoord beducht voor waren geweest, gebeurde dus toch. Wim Kok erkent dit achteraf ook: 'Ik heb van de WAO-kwestie geleerd, dat je niet te lang moet wachten als bepaalde feiten en ontwikkelingen tot onontkoombare, pijnlijke beleidsconclusies leiden.'<sup>212</sup> Voor die les in politieke moed betaalden de zieken en gehandicapten onder paars uiteindelijk een hoge prijs.

Lubbers had eind 1992 met De Vries een nieuwe variant bedacht, een mengmodel van de CDA-eis van daadkracht met de PvdA-eis alleen nieuwe WAO-gevallen aan te pakken. Arbeidsongeschikten zouden nu binnen een halfjaar tot een jaar naar een veel lagere uitkering zakken. De PvdA-eis dat dat na vier jaar zou gebeuren was niet betaalbaar zolang alleen nieuwe gevallen onder de loep genomen mochten worden. De ene eis van de PvdA zat de andere nog steeds in de weg. Brinkman: 'De gegroeide cultuur was: als het met deze variant niet lukt, dan neem je een volgende en daar weer de helft van en als we er een nachtje over slapen kan het misschien nóg anders. Mensen in Den Haag kunnen dat allemaal nog best volgen, maar je krijgt het niet meer gecommuniceerd

naar je achterban. De maat was al langere tijd vol.' Lubbers voegde de PvdA-top dreigend toe: 'Denk eraan jongens, als jullie dit voorstel niet aanvaarden, dan voelt Elco zich vrij om met de vvd te gaan onderhandelen,' herinnert Wöltgens zich. 'Die mededeling kreeg ik telefonisch, ik zat te chinezen met Wim Kok, Frans Leijnse en Elske ter Veld. Op dat moment wist ik niet of dit bluff was. Je weet hoe dat werkt: als een handgranaat. Als je er zelf bij aanwezig bent, kun je toelichten waarom je zo'n bod niet accepteert. Maar als iemand een vertrek vol verhitte koppen binnenloopt en zegt: "Ik had net Thijs aan de lijn. Ze wijzen het af", dan is de reactie: "En nu zullen we ze toch eens even..." We zaten toen het dichtst bij de afgrond.' Op die rand zei de PvdA *nee* tegen de premier.

Lubbers' dreigement dat Brinkman zich vrij zou voelen om met de oppositie een *deal* te zoeken was niet een eigenmachtig idee, maar de politieke conclusie van de CDA-top. Die vond dat het kabinet de oplossing van de WAO-kwestie maar liever aan de Kamerfracties moest laten, dan er zelf kapot aan te gaan. Dat had Lubbers bij de algemene beschouwingen van dat najaar ook geschetst: het kabinet zou een concrete politieke oplossing vanuit de Tweede Kamer niet tegenhouden. De WAO zou een vrije kwestie worden, waar PvdA en CDA een meerderheid voor hun eigen opvattingen zouden kunnen zoeken. Los van elkaar desnoods.

De PvdA had trouwens op één punt met de vvd al zo'n overeenstemming buiten de coalitie gevonden: het niet ingrijpen bij de bestaande WAO-rechten. Brinkman zag daarin een precedent: 'Wij zeiden tegen elkaar: waarom zij wel en wij niet?' De CDA-top besloot daarom unaniem dat de Kamerfractie met de vvd zou gaan onderhandelen over een gezamenlijke aanpak van de WAO. 'Op die bijeenkomst kreeg Elco nadrukkelijk de opdracht: zie maar dat je eruit komt,' vertelt Wim van Velzen.

Brinkman gaf zijn fractie het consigne aan de slag te gaan: WAO-specialist Pieter Jan Biesheuvel vroeg met nadruk: 'Voorzitter, dat betekent dus dat als ik ga onderhandelen met Robin Linschoten en we worden het eens, dat wij dan de vrijheid hebben van het kabinet om dát standpunt in de Kamer te verdedigen? Het antwoord was *ja*,' vertelt Ries Smits. Brinkman onderstreept dat de stap naar de vvd geen tactisch opzetje kón zijn. 'Dat heb ik heel expliciet gezegd. Dat was niet een gesprekje van drie minuten, bij herhaling is die zaak aan de orde geweest. Later pas is men gaan zeggen dat het slechts een dreigement was om druk op de ketel te zetten. Ja, later...'

Met de vvd kwam het cda snel tot zaken. In de PvdA brak onrust uit, vooral partijvoorzitter Felix Rottenberg keerde zich fel tegen wat dreigde te gebeuren: cda en vvd zouden het eens worden en de PvdA kon dan óf de coalitie opblazen, óf door de knieën gaan. Kok, Wöltgens en Rottenberg gaven signalen dat ze ineens wél over Lubbers' laatste bod wilden onderhandelen. Op vrijdagavond 22 januari was het *point of no return* dichtbij. Het cda was bij elkaar in het Christelijk Sociaal Vergadercentrum in Doorn, het Slotemaker de Bruïne-instituut. Na de vergadering ging de top apart zitten om de koers te bepalen. Lubbers had vlak tevoren op de tv gezegd dat hij een gesprek tussen Wöltgens en Brinkman een goede gedachte vond. Zonder overleg met Brinkman. Die vernam dat via het journaal. De vrije kwestie leek weer een gesprek met gebonden handen te worden.

Het nachtelijk beraad in Doorn leverde geen gezamenlijke regie op. Van Velzen en zijn dagelijks bestuur probeerden één lijn te formuleren: het cda zou niet zelf breken op de wao, maar wel met de vvd eruit zien te komen. 'Het bestuur heeft de randvoorwaarde gesteld: Elco, je kunt alles doen, maar hier gaan we geen campagne op voeren. We dachten dat zo'n campagne de partij zou schaden. Ik wilde geen crisis die ons het etiket oplakte van asociale partij, die de PvdA eruit had gewerkt. Dan zou de PvdA de rijen nog kunnen sluiten ook. Die randvoorwaarde bepaalde niet dat er maar één uitkomst mogelijk was. Met een bepaalde aanpak was de PvdA geïmplodeerd,' zegt Van Velzen. Hij kreeg de steun van Van Gennip van het Wetenschappelijk Instituut en Euro-aanvoerder Jean Penders. Wim Deetman zei echter dat de afwijzing van het laatste bod door de PvdA en de afspraak over de vrije kwestie moesten inhouden dat overleg binnen de coalitie over de wao afgebroken was. Dat Lubbers toch weer een gesprek had aangeraden, vond hij inconsequent. 'Ruud, hier ga je te ver,' zei hij afgemeten.

Ook Kaland pleitte voor vasthouden aan de vrije kwestie. Lubbers aarzelde, terwijl Bert de Vries alleen met de PvdA wilde praten, ook al had die het laatste bod afgewezen. Brinkman werd de onduidelijkheid moe: 'Die hele Doornse bijeenkomst had een beetje die atmosfeer. Die streep was al vaker getrokken. Er kwam die dag wéér een nieuwe variant terwijl we er al 86 hadden gehad. Achteraf zeiden mensen: had die volgende ochtend, die zaterdag, toch gezegd: "Ik ga weg zonder ja of nee te zeggen en je hoort het dinsdag wel als ik de fractie heb gehoord over het akkoord met de vvd.'" Dan was het kabinet gevallen. Zo simpel is het. Dat wilde ik niet, want dan had ik het gedaan.'

Die zaterdag waren de onderhandelingen met de vvd rond. Brink-



man voerde toch maar een gesprek met Wöltgens. 'Het ging vooral over hoe we het in de Kamer en de media moesten uitleggen, over hoe gaan we *de stoet goed opstellen*. Dat was de term die Ruud altijd hanteerde als hij vermoedde dat iets fout kon aflopen,' vertelt Brinkman. Ook Wöltgens zag het gesprek als nakaarten. 'Elco probeerde mij ervan te overtuigen dat de PvdA een WAO-akkoord van CDA en VVD niet zo zwaar hoefde op te nemen. Hij voelde zich gesterkt door onze eerde-re houding. Wij deden eerst stoere-jongensachtig: laat ze maar met de VVD, dat wordt toch niks. Daar hadden we ons in vercalculeerd. Elco was zich dat natuurlijk ook bewust en was bereid de VVD vergaande concessies te doen.' Hun gesprek in het Utrechtse Pays Bas liep op weinig meer uit dan de belofte elkaar nog te bellen over de uitkomst van het overleg met de VVD. Eigenlijk bestond de coalitie van CDA en PvdA die middag niet meer.

Het liep toch weer anders. Thuis bij Bert de Vries verschenen Kok en Wöltgens om de uitslag van het CDA-VVD-akkoord door te praten. Toen kwamen De Vries en Lubbers met een nieuwe variant op de prop-pen. Brinkman ging *in de sandwich*. Toen de PvdA'ers slikten, moest hij kiezen: het akkoord van zijn fractiecollega's met de VVD handha-ven of zwichten voor het compromis van de ministers. Nog steeds wil-de hij niet de man zijn die brak. 'Het is mij vaak gezegd: had dat maar wel gedaan. Dan was jij er beter uitgekomen, dan was de partij er beter uitgekomen. Het was zelfs beter geweest voor de WAO! Met terugwer-kende kracht is dat allemaal waar, dat erken ik. Maar ook dan hadden we geweldige bonje gehad in de tent: een openlijke breuk met onze eigen mensen in het kabinet. Jongens, het is een feuilleton à la Louis Couperus. In vijftig delen,' zucht Brinkman.

De coalitie bestond weer, maar de regie in het CDA was in alle open-heid geruineerd. Brinkman stond te kijk. Met hem zijn fractie en zijn partij. De indruk was gewekt dat hij als een kwajongen was terugge-floten. Door te dreigen met een kabinetscrisis hadden De Vries en Lub-bers het akkoord van hun eigen partij met de VVD gedemonteerd. Niet de blokkadetactiek van de PvdA was afgestraft, maar Brinkmans man-daat om in de vrije kwestie het CDA-standpunt te realiseren. Brinkman had eerst unanieme steun gehad om de WAO-zaak op te lossen en voor de poging de PvdA tot een keuze te dwingen: een daadkrachtige coalitie of de brui eraan geven. Die eensgezindheid was al in Doorn omge-slagen in een veelstromenland: De Vries wilde niet, Deetman, Kaland en de fractiespecialisten wilden doorzetten, Van Velzen probeerde de zaak bij elkaar te houden en de PvdA tot een breuk te dwingen en Lub-

bers leek aan twijfels ten prooi. De vrije kwestie had Brinkman niet bevrijd, maar alsnog gekneveld.

‘Toen dat in Bergschenhoek was gebeurd, kreeg ik de emmer stront over me heen. Ruud zei de dag erna: “Het is wel heel veel voor jou, dat is wel een beetje erg onevenredig.”’ Lubbers schreef vervolgens een brief aan het CDA-kader waarin hij de PvdA hekelde en vertelde dat hij had moeten dreigen met een breuk om die partij te doen zwichten. Frits Wester kreeg van hem toestemming de brief te lekken naar *De Telegraaf* voor maximaal publicitair effect. Lubbers’ actie werkte averechts: de brief bevestigde alleen maar dat het CDA in grote verwarring was. En het straalde ook nog uit dat Brinkman het niet alleen afkon als het spannend werd. Dan moest de grote baas bijspringen.

Brinkman uit niettemin nog steeds begrip voor Lubbers’ pogingen de zaak te beredderen. ‘Ook Ruud was getroffen door de narrigheid. Na de avond bij De Vries in Bergschenhoek hebben we bij Ruud thuis nog een Corenwijn gedronken. Ruud had er zwaar de pest over in, de verhoudingen in de coalitie waren behoorlijk verziekt. De verkiezingsdatum kwam dichterbij en dichterbij en Ruud vroeg zich af: “Moet ik opbreken in het zicht van de haven? Dat is ook niet best.” Dus dat hij vervolgens uithaalt naar anderen, daar kan ik me wel iets bij voorstellen.’

De rapen waren gaar. Kaland hoonde het gebrek aan lef om aan de afspraak met de VVD vast te houden en de PvdA tot een breuk te dwingen. Lubbers meldde in de Kamer dat de vrije kwestie geen volledig vrije kwestie was geweest. Brinkman zei daarop dat het leek of de spelregels waren veranderd tijdens de wedstrijd. Zijn fractie was laaiend en voelde zich in de hoek gezet door het afblazen van haar akkoord met de VVD. Brinkman zei zijn collega’s: ‘Ik doe daar heel simpel over: wij hebben onbetrouwbaar gehandeld.’ Fouten in de communicatie gaf hij als oorzaak aan. Krachttermen vielen, witheet waren de fractieleiden.<sup>213</sup> Brinkman: ‘De fractie zei dat ik me niet onder druk had moeten laten zetten door het kabinet. Men vond dat ik het kabinet naar huis had moeten sturen.’ Die mening was Ruud Lubbers ook toegeedaan. Niet eind januari 1993, maar mei 1994. Op een besloten bijeenkomst van oud-KVP-bestuurders gaf hij op 14 mei van dat jaar – elf dagen na de verkiezingen – toe dat het CDA in Bergschenhoek ‘beter had kunnen breken met coalitiepartner PvdA’.<sup>214</sup>

De coalitie strompelde verder. Wim Kok vroeg zich openlijk af of hij met Brinkman in een kabinet zou willen zitten. Het aloude balloteren van CDA’ers door de PvdA leek weer te beginnen. Ook kondigde Kok

aan het terugdringen van het overheidstekort minder belangrijk te gaan vinden vanwege de recessie: een tandje minder kon ook wel. De spanning liep snel op. Twijfel begon te knagen. Tineke Lodders, de nieuwe vice-voorzitter van de partij, benaderde Lubbers. 'Tineke kwam naar mij en vroeg: "Moet dat lijsttrekkerschap van Brinkman wel doorgaan?" Ze maakte Elco mee, vertelde ze, en wist natuurlijk ook dat Bergschenhoek geen fraaie zaak was geweest. "Gaat hij het écht redden, Ruud?" vroeg ze. "Er is zoveel onrust in de partij." Toen schrok ik, want ik had zoiets van: het moet gewoon kunnen met Elco. Hij heeft grote kwaliteiten en kan het best. Ik draag daar een grote verantwoordelijkheid, omdat ik vond dat ik Elco niet kon afvallen.'

Niettemin liet Lubbers zich in de media ontvallen best een vierde kabinet te willen leiden. De signalen van Kok en Lubbers waren veelzeggend. Van Velzen besloot begin maart Brinkman snel en definitief als kandidaat-lijsttrekker te laten kiezen. Lubbers liet instemming blijken, zoals hij ook tegen Lodders had gezegd dat hij Brinkman steunde. Er was één tegenstander: Elco Brinkman. Die zag de bui al hangen. 'Het was al begonnen met die vroege aanwijzing door Ruud, die hij niet met mij had besproken. Dus toen Wim van Velzen bij me kwam voor die vervroegde aanwijzing, heb ik gezegd dat ik er níks voor voelde. Ik zei: "Dat verkeert in zijn tegendeel. Dan moet je uitleggen waarom je de normale procedure niet volgt. Het doet alleen nog meer afbreuk." Maar er waren toestanden gekomen. "Het rommelt en het doet. Dat moet worden gestopt," zei Wim.' Brinkman verzette zich tegen deze onverhoedse stap, maar Van Velzen zette door. 'Wim zei: "Het moet tóch gebeuren. Ik heb het besproken in het dagelijks bestuur en met Ruud." Hij wist zeker dat het met applaus zou worden begroet, waarna ik met meer gewicht kon optreden. Dat begreep ik wel, als zoiets lukt tenminste, maar ik vond het risico te groot. Dat is allemaal nog een keer doorgemeten, het was voor mij een kwestie van een paar dagen. Ik was toen een beetje lijdend voorwerp.'

### *Fantastische vangballen*

Het partijbestuur wees Brinkman op 8 maart 1993 aan. De steun voor de lijsttrekker was bijna unaniem. CDJA-voorzitter Jack de Vries vond, als enige, de aanwijzing te vroeg en een weinig elegante overvaltactiek. De jongeren wisten niet dat ze daarmee Brinkmans eigen gevoelens vertolkten. De rest zei: 'Ja, van harte,' vertelt partijbestuurder Jannie

van den Hul. 'Van Velzen zag dat de goede lijn werd afgebroken. Ruud had Elco genoemd. Gebeurt het niet vaak dat iemand wordt aangewezen als kroonprins en vervolgens afbrandt doordat de partij die kandidatuur niet overneemt? Dat hadden we bij de PvdA gezien, en dát wilden we niet. Tegen die achtergrond kwam deze doorbraak; de partij was aan zet. Ik denk dat we moeten zeggen dat Elco in een bijna onmogelijke positie is geplaatst. Hij vond zelf ook dat het een onmogelijke druk op hem heeft gelegd.'

De beoogd lijsttrekker merkte al snel dat zijn analyse de juiste was. 'Het heeft niet geholpen. Het leverde in de partij vooral een gevoel op van: het is weer over ons en zonder ons geregeld.' De leider in spe bleef lijdend voorwerp. Zoals hij bij de afhaalnasi boog, zo slikte hij de poging van de voorzitter om greep op het gebeuren te houden. Van Velzen verzucht: 'Zolang van tevoren je kandidaat-lijsttrekker aanwijzen om de onrust in de partij voor te zijn... het heeft ertoe geleid dat Brinkman en Lubbers zichzelf in een zwart gat hebben geworpen. Alletwee, met de handen geboeid zijn ze de berg af gerold.'

Ruud Lubbers trok uit deze episode een eigen conclusie. Nu de coalitie zo moeizaam bleef functioneren en het leiderschap in het CDA niet langer eenduidig was, overwoog hij een oud scenario: Dries van Agts 'Wilson-figuur'. Hij besprak met Brinkman de mogelijkheid van een tussentijds opstappen als premier als onderdeel van een bredere vernieuwing van de CDA-top. Het zag er immers naar uit dat de partij weer een reeks gezichtsbepalende lieden zou kwijtraken: Lubbers zelf, Kaland, Euro-lijsttrekker Jean Penders, Bert de Vries. Ook de partijvoorzitter hield het langzamerhand echt voor gezien. Ondanks het Program van Uitgangspunten had Van Velzen, ook in zijn eigen beleving, het elan niet terug kunnen brengen. Om de komende personeelswisselingen goed op te vangen leek Lubbers een spreiding in de tijd verstandig. Brinkman was wel in voor zo'n geplande aanpak, al vond hij die wat geforceerd.

Zo kon het CDA weer dynamiek krijgen hoopte Brinkman. Daartoe ging hij ook met Felix Rottenberg, de gedreven PvdA-vernieuwer, in debat. Hoewel elkaars tegenpolen, in uitingen en uiterlijk, bleven ze elkaars geheime bondgenoot. 'Felix en ik werden geconfronteerd met het immobilisme in eigen kring. De stijl en cultuur zijn wel anders, want bij de PvdA vechten ze elkaar de tent uit, terwijl het CDA meer van de consensus is. Toch hadden wij beiden te maken met hetzelfde probleem: een steeds meer in zichzelf gekeerde partijbureaucratie met weliswaar hardwerkende mensen die alles voor hun partij over heb-

ben, maar die onvoldoende een afspiegeling vormen van de gehele achterban, laat staan van het steeds grotere zwevend electoraat. Als je dan de ruimte voor verandering gebruikt, wat hij heeft gedaan, dan verwijder je je wat van je club.' Brinkman hoopte die ruimte ook te kunnen gebruiken. Was hij niet in een kansrijker positie dan Rottenberg? Hij onderschatte echter dat juist hij zich als leider in spe minder afstand van zijn club kon veroorloven dan een partijvoorzitter wiens achterland De Balie was.

In het CDA was die ruimte belast door de wisseling van de wacht die dichtbij kwam. Brinkman: 'Het was een interregnum dat we zelf hadden georganiseerd. Het was al jaren daarvoor ontstaan doordat Ruud zei "Ik ga weg" en mijn aanwijzing er een was met horten en stoten. Ruud en ik hadden het er wel eens over: misschien zou Ruud beter de verkiezingen en de formatie nog kunnen doen. Dan had hij in 1989 niet aangekondigd dat hij zou weggaan en misschien het premierschap ook nog gedaan om na een jaar vaarwel te zeggen. Die variant is aan de orde geweest, maar dat was allemaal verbruikt toen. Vooral omdat we zo'n oplossing eigenlijk ook niet eerlijk vonden ten opzichte van de publieke opinie. "Ja, dat kan nou eenmaal niet," constateerden we.' Van Agts tactiek met de 'Wilson-figuur' durfden zij niet te herhalen.

De tegenvallers in de economie en de oplopende politieke druk boden ruimte voor een andere optie: een kabinetscrisis in de zomer. Het verkiezingsprogramma kon klaar zijn aan het eind van de begrotingsbesprekingen en het noodscenario lag er al. Lubbers zou de druk van Kaland en Brinkman weer benutten om een draconische begroting te eisen, een aanval op Wim Koks tandje minder. Na een breuk konden dan in het najaar verkiezingen worden gehouden. Dat had nog een ander voordeel: begin 1994 zouden er drie verkiezingen op rij zijn. Dat leek vragen om ongeïnteresseerde kiezers en overspannen partijkaders.

Lubbers: 'De slechte conjunctuur heeft een rol gespeeld, het werd moeilijker. Daarbij heeft de kritiek van Kaland een positieve functie gehad, want de druk uit de Kamer gaf de mogelijkheid om tegen de PvdA aan te duwen. Kon ik zeggen: dit is de grens voor het CDA. Die strategie liep goed tot in augustus of september 1993. De mooiste voorbeelden daarvan waren de ingrepen in de ww en de bijstandswet. Het ww-punt zat absoluut vast vóór die zomer. De Vries en ik zeiden tegen elkaar: "We zullen niet wijken. We slapen er een nachtje over, maar als het na de zomer niet kan met die ingrepen..." Het kon niet en wij meenden ook dat het niet kon. We hadden het gevoel: we kunnen de poot stijf houden, we winnen het.' Een breuk zou verantwoord zijn als de PvdA niet omviel.

Op Lubbers' departement werd alvast bekeken hoe een crisisdraaiboek eruit moest zien, vertelt zijn woordvoerder, RVD-directeur, Hans van der Voet.<sup>215</sup> Brinkman kon zich in deze opzet vinden, hij zou de crisis niet forceren en alsnog het loon krijgen voor de schade aan zijn ziel en imago, die hij door Bergschenhoek had opgelopen. 'De redenering was: als de begrotingsvoorbereiding in de zomer vastloopt, dan heb je aan het eind van het jaar verkiezingen. Als we die zo naar voren halen dan hoopt zich niet een halfjaar frustratie op. Het verkleint ook de risico's.' In deze redenering kon Lubbers' optie zélf bij een plotse crisis alsnog de lijst te trekken weer op het tapijt komen. De Wilson-figuur kon dan toch nog opduiken! Na verkiezingen en kabinetsformatie zou Lubbers begin 1994 de stap naar Brussel kunnen zetten. Het vertrek van Commissievoorzitter Jacques Delors was hét gesprek in Europese kringen. Deze aanpak kwam expliciet niet aan de orde in het contact met Brinkman. Wel maakte Lubbers werk van het wegnemen van de blokkade voor dit opzetje: de partijvoorzitter. Zou die vertrokken zijn, kon Brinkman wel weer met een *fait accompli* tot zwichten worden gebracht. Net als in Bergschenhoek was gebeurd immers.

Lubbers benaderde Wim van Velzen herhaaldelijk voor een staatssecretariaat. Zo probeerde hij Marius van Amelsvoort, de CDA'er naast Wim Kok op Financiën, dat voorjaar te vervangen door de partijvoorzitter.<sup>216</sup> Na 24 uur bedenktijd bedankte Van Velzen voor zo'n technische, weinig politieke functie. Ook werd hij gevraagd voor Defensie, maar daar hoefde hij 'nog geen seconde over na te denken'. Uiteindelijk maakte hij bekend dat hij naar het Europees Parlement zou gaan. Maar dat zou nog een jaar duren. Aan de top van het CDA zat nu nog een *lame duck*. Van Velzens greep verslapt zienderogen.

'Lubbers-III had geen *Leitmotiv*. De *Agenda van de toekomst* van 1989 was een bestuurlijk ding, een opsomming van waar je mee bezig bent. Er zat geen kernbegrip in. Dat kun je maar een tijdje uithouden, er kwam verder niks uit,' vertelt Van Velzen. 'Ook de miljoenennota's van Lubbers-III waren elke keer een opsomming van x, y en z. Lubbers was sterk in analyses, contexten, in het verwerken van een hele hoop informatie, maar zwakker in de conceptie. Die kwam meestal van anderen. Wij hebben Lubbers allerlei suggesties gedaan, hele notities schreven we. Over de sociale vernieuwing en hoe die te combineren met de verantwoordelijke samenleving. Er is niets van terechtgekomen. De coalitie was verlamd. Het cement deugde niet. We deden suggesties voor een dynamische aanpak, ik schreef eindeloze verhalen, belegde bijeenkomsten met de tuinbouwsector op het ministerie van

Landbouw met Bukman en De Vries. De communicatiekloof tussen Den Haag en het land werd groter. Het beleid werd uitgelegd, maar er was te weinig aandacht voor geluiden van onderop. Ik had voor mijn tweede voorzittersperiode als motto *politiek dichtbij mensen*. Maar ik liep op veel dingen kapot. Er was geen coherent gevoel. Het gingen korreltjes worden in de partij, mensen bewogen niet meer. Ik had een groot gevoel van onmacht. 1992-1993 was het meest frustrerende jaar van mijn voorzitterschap.'

Intussen was Gerrit Braks met zijn programcommissie fors op streek. Hij moest in juni een tekst klaar hebben, maar Braks kon weinig sturing geven. Hij ging de wereld over voor zijn campagne om secretaris-generaal van de landbouworganisatie van de VN te worden. 'Hij deed zijn best als voorzitter, keek in het vliegtuig naar de conceptstukken en was ook een prima vergadervoorzitter. Maar greep kreeg niemand erop. We lieten te veel gebeuren,' vertelt Paul Doop. Braks spreekt het niet echt tegen. 'Ik was nu eenmaal nog met iets anders bezig dan de programcommissie. Ik vond ook dat het CDA me de ruimte moest geven na alles wat er was gebeurd rond mijn gedwongen vertrek. Maar ja, die campagne-reizen en de programcommissie gingen gelijk oplopen. Ik deed mijn best alles bij te houden, maar moest in de finale fase toch veel overlaten aan Ad Kolnaar (de SER-econoom).'

Brinkman zat ook hier lastig: hij was adviseur van de commissie, maar er werd van hem verwacht dat hij zijn stempel zou zetten op het verkiezingsprogram. Van Velzen hield zich op de achtergrond. 'Ik vond: Elco, het is j ouw program en hield me er redelijk verre van, omdat zijn positie lastig was.' Pas op de valreep kon Brinkman voldoende druk uitoefenen om enkele van zijn prioriteiten voor het voetlicht te brengen. 'De totaalafweging was vluchtig en gehaast. Ik heb steeds de rol gekozen van: de partij die zoveel verschillende visies kent – en daarom ook zo'n aardige partij is – moet er écht geloof aan hechten dat we een andere kant op gaan. Anders is het trekken aan een dood paard. Ik heb niet met de vuist op tafel geslagen. Een lijsttrekker moet niet alleen maar roepen: als je niet dit of als je niet dat... Ik geloof niet dat dat goed werkt.' Paul Doop spreekt zelfs van een non-interventiebeginsel tussen de verschillende werkgroepjes die de tekst voorbereidden. 'Elco was op een vragende manier actief. Hij stuurde indirect, was niet dominant. Hij liet zich sterk leiden door de rekenmodellen van Kolnaar. Niemand stelde die ooit ter discussie. Ik ook niet.'

Brinkman luisterde vooral naar Jelle Zijlstra en Rabo-chef Herman Wijffels. Achter de schermen en via hun lange-termijnrapport over de

overheidsfinanciën zetten zij de toon. 'Dat rapport van die twee was het uitgangspunt van het denken voor de fractie, voor het sociaal-economisch blok in elk geval. Dat was ook de opdracht van de program-commissie. Ik heb dat niet allemaal zelf uitgevonden,' zegt Brinkman. 'Ik heb met Jelle en Herman heel veel contact gehad. Ik vind het wat merkwaardig dat mij het verwijt is gemaakt dat ik zo de nadruk legde op de economie en het geld in plaats van op zorg. Terwijl nota bene in de jaren daarvoor was gezegd: nou moet je zorgen dat je van dat profiel van de welzijn-en-zorgminister af komt.' Een beetje lijdend voorwerp, ook hier.

Onder hoge druk voerde de programcommissie nog twee fundamentele discussies: over individualisering en de positie van het gezin, en over de stroperigheid in relatie tot de maatschappelijke organisaties. Bij het eerste punt kwam de sociale zekerheid op tafel: hoe kon je bij steeds meer individualisering de solidariteit als grondslag van het zekerheidsstelsel overeindhouden? Dat klemde, omdat de rekenmodellen uitgingen van een blijvende bloedarmoede in de economie. De directeur van het Wetenschappelijk Instituut, Jos van Gennip, maakte zich zorgen over 'de spierballentaal' die sommigen in de partij bezigden. 'Die hebben we zoveel mogelijk proberen te dempen.'

Ook Braks merkte dat, zeker toen er rond het thema van de stroperigheid een literaire strijd om de titel van het stuk ontbrandde. Brinkman wilde het program *Doen wat moet* noemen. Het was geen toeval, dit leentjebuur bij Jan de Konings motto 'als niet kan wat moet, dan moet maar wat kan'. Brinkman wilde het CDA laten doen wat moest, niet alleen wat kon.

Van Gennip betrok Van Velzen bij de discussie over het program. In mei kwam een concept hem onder ogen. 'Ik ben me rot geschrokken,' erkent de partijvoorzitter. 'Jos van Gennip en ik hebben de tekst nog zitten bijploegen, want zo kon het niet. Niet alleen de toon moest minder eenzijdig neo-liberaal, er moest meer evenwicht in het sociale aspect komen.'

De strijd om de titel werd in een hordeloop beslecht. Frits Wester kwam met alternatieven, die meer de roem van de eerdere kabinetten-Lubbers moesten uitstralen: *Knopen doorhakken. Geen woorden maar daden* zelfs. Men vond die toch te Rotterdams en suggestief, een impliciete kritiek op Lubbers' derde kabinet. Van Gennip varieerde toen Brinkmans De Koning-formule naar *Doen wat echt telt*. Braks pakte dit op: 'Daar maakten we van: *Wat echt telt*. Dat vond ik héél sterk. Een prima titel.' Zo viel 'doen' weg.



Het evenwicht kwam er nu Brinkman zich in de eindfase meer liet gelden en de inhoud van het stuk werd 'bijgeploegd'. Bij de sociale zekerheid werd de harde lijn gerelativeerd. Men ging uit van een nullijn voor alle inkomens, zodat ook de uitkeringen niet zouden stijgen. Dan bleef het vangnet betaalbaar, zeker als de vereiste WAO-ingrepen zouden worden doorgezet. Problematisch was dat de bejaarden er bekaaid af zouden komen: de WAO bleef ook op nul en wie een klein pensioen had zou meer daarvan moeten inleveren. Brinkman drong aan op evenwicht, op een minder zwartgallige benadering: 'Op het laatste moment werden *issues* die ik had genoemd besproken: differentiatie van het vangnet voor de verschillende groepen, aftrek van lasten voor starters, voor het midden- en kleinbedrijf en de land- en tuinbouw, voor investeringen in *research and development* en het beroepsonderwijs. "Pas nou op dat je niet alleen ellende uitstraalt, je moet de mensen ook wat positiefs voorhouden. Dat moet je voelbaar, tastbaar en met elan presenteren. Geef aan dat een arbeidsongeschikte in sociaal opzicht een ander vraagstuk vormt dan een bejaarde," zei ik. Ik heb daarom bepleit de ouderen volledig aan de loonontwikkeling te koppelen en de andere uitkeringen voor de helft. Op dat punt van de kleine pensioenen heb ik een stevig pleidooi gehouden: Als we aan zelfmoord willen doen, moeten we dat soort frasen opnemen!'

In de commissie kwam op de valreep een koersconflict bovendien. 'Men werd het niet eens over een concrete lijn bij het snijden. Inclusief de AOW,' vertelt Doop. 'Elco zei toen: "Ik heb over dat punt in het vorige CDA-Jaarboek iets gezegd. Op geen passage in een verhaal heb ik ooit zoveel reacties gekregen! U gaat toch niet de AOW aanpakken? vroeg men." Het bewees voor hem dat dit supergevoelig lag.' Brinkman vond het niet alleen electoraal dom voor een partij die de helft van de oudere kiezers trok. Hij had er ook een ideologisch motief voor. 'Het leek me niet erg handig om te roepen dat wie een beetje heeft gespaard voor zijn eigen pensioen fors in de bus moet blazen. Inhoudelijk niet. Omdat wij mensen meer eigen verantwoordelijkheid willen geven, ook voor de opbouw van het oudedagpensioen. En dan vervolgens zeggen: als je dat nu toch hebt gedaan, kun je nog wel wat extra inleveren? Dat stimuleert niet echt. Het leek mij niet handig daarmee te komen...'

De commissie volgde de beoogd lijsttrekker nauwelijks. Er werd zelfs over gestemd, de enige keer dat de commissie dat deed. Met één stem verschil besloot zij het AOW-punt weg te laten. Brinkman vond het vreemd. 'Het heeft me verbaasd dat daarover gestemd moest wor-

den en het laveren was langs het randje van het ravijn.' Paul Doop vond het pijnlijk: 'De conclusie werd: niets zeggen. Ik vond dat een jezuïetenoplossing. Men was zich in elk geval bewust dat dit een tijdbom was.'

Felix Rottenberg probeerde intussen zijn PvdA meer dynamiek te geven. Nog een tijdbom, zo bleek, want daardoor zakte tussen de PvdA-fractie en de bewindslieden de sfeer beneden het vriespunt. Slachtoffer werd Elske ter Veld, de staatssecretaris voor de sociale zekerheid. Zij verdedigde het zure kabinetsbeleid met vuur, maar haar eigen mensen lieten haar zakken. 'Wie staan er nu achter je?' vroeg haar partner eens. 'Beatrix en Lubbers. Dat is geloof ik niet genoeg,' zei ze.<sup>217</sup> Staatssecretaris van Onderwijs Wallage mocht weg bij Ritzen en verhuisde naar haar post. Voor zijn plaats vroeg Kok Roel in 't Veld, ooit Van Velzens discussiepartner te Bangkok en aanjager van Deetmans jongerendossier. Wim Kok bracht de twee benoemingen als een kwaliteitsimpuls. Enkele dagen later stond In 't Veld weer op straat. Lekken naar de pers over zijn advieswerk als hoogleraar werden uitgegroot en vertekend, zodat Ritzen hem liet vallen. Het CDA bleef muissstil. Alleen Lubbers liet blijken dat de val van In 't Veld van hem niet had gehoeven.

Lubbers en De Vries draaiden de duimschroeven aan in het begrotingsoverleg. Het scenario van een breuk in de zomer begon te lopen. De PvdA was in verwarring en had behoefte aan profilering door een streep te trekken bij het sociaal stelsel. Het CDA kon met een breuk daadkracht etaleren. Maar het liep anders. In de PvdA herhaalde zich wat in de zomer van 1991 was gebeurd. Lubbers: 'Na de zomer kon dus wel wat voor de zomer absoluut vast zat. In de PvdA was een proces op gang: we willen geen crisis en schuiven geleidelijk op. Het omslagmoment was de begroting voor 1994, een heel stevige begroting, de zuinigste sinds Drees. Het was haast niet te doen voor de PvdA, zó zuinig.'

Het kabinet viel niet. Het plan om het interregnum in het CDA te bekorten viel in duigen. Brinkman zegt nu koeltjes: 'Dat is niet doorgegaan omdat het kabinet tóch kans zag een begroting in elkaar te timmeren. Er werd veel vooruitgeschoven, dat gebeurt wel vaker in een verkiezingsjaar, dus dat is niet zo dramatisch of bijzonder.' Het 'tandje minder' van Kok was een uiting van politiek onvermogen keuzen te maken en door te zetten, constateerde ook PvdA-econoom Flip de Kam.<sup>218</sup>

Na Bergschenhoek was dit opnieuw een spel waarbij de regels tij-

dens de wedstrijd veranderd leken te zijn. Lubbers: 'Ik zie nog de ont-hutste blikken: Nou heb je potverdrie het wéér voor elkaar gekregen en dat willen wij helemaal niet. Dan komt er ontredde-ning. Tóen had Kaland het zeil moeten verhangen, had de partijtop het zeil moeten verhangen. Maar alle kaarten waren geleidelijk op iets anders gezet. In een kleine kring waren ze gezet op de crisislijn. En die crisis kwam maar niet.'

Weer waren alle spelers het zicht kwijt geraakt op wie wat wilde en waarom. De faam die Ruud Lubbers op kostschool genoot als defen-sief *batsman*, had een politieke vertaling gekregen. Zijn klasgenoot Jean Penders: 'In het cricket heb je op een gegeven moment een fase dat je bij wijze van spreken geen punten meer hoeft te maken. Je moet al-leen zorgen dat je eigen team het tot het einde van de match volhoudt. Ruudje maakte fantastische vangballen zo nu en dan.'<sup>219</sup>

Lubbers stak nog twee ijzers in het vuur. Ten eerste verweet hij de senaatsfractie een breuk met de PvdA te verhinderen door de euthana-siekwestie te vertragen. Hij vertelt dat Kaland en de zijnen 'daar onbe-wust en ongewild een rol hebben gespeeld. Net zoals de PvdA in de Tweede Kamer gingen zij catenaccio-voetbal spelen. Ik wilde per se de euthanasiewetgeving in het *Staatsblad* hebben. Dat is de enige zaak waar ik ooit de portefeuille heb gesteld, al in het kabinet daarvoor met de VVD. Ik voelde aan dat er in een nieuwe kabinetsperiode een liberale variant uit zou komen, dus wilde ik nu doorzetten. Zolang het CDA in de Eerste Kamer die wetgeving verdraagde, moest het kabinet blijven zitten'. Dat verwijt viel niet best, want het maakte duidelijk dat Lub-bers het scenario achteraf wilde bijstellen. Brinkman en Van Velzen schoven nu ook op. Zij voelden niet veel meer voor scenario's, die op het *moment suprême* uitstel opleverden en tot dat moment hun han-den bleven binden. De actieve euthanasie op de coalitie werd weer uit-gesteld.

Lubbers legde vervolgens zijn tweede ijzer in het vuur: vervroegde verkiezingen door technisch-bestuurlijke maatregelen. 'Dat was de volgende variant,' zucht Brinkman. 'Daar is een heel open gesprek over gevoerd met Felix Rottenberg en Wim van Velzen aan de hand van een notitie van Djoekje de Graaff.' Deze CDA-staatssecretaris van Binnenlandse Zaken was nagegaan of de Kamerverkiezingen ver-vroegd konden worden, eventueel gecombineerd met de gemeente-raadsverkiezingen. Rottenberg én Van Velzen zagen moeilijkheden, vooral organisatorische, voor hun partijen. Lubbers niet: 'Ik dacht: mijn werk is klaar, ik kan eerder weg. Grijp dus de gemeenteraadsver-

kiezingen aan om te zeggen: ik ga tegen de kerst demissionair worden om te forceren dat er eerder verkiezingen zijn. Ik overleg dit met Elco. Die denkt er over na en zegt: "Ik zou dit niet doen." Hij wilde die crisis eerder en zag dit als een mogelijkheid het kabinet langer te laten leven dan het al hoorde te leven. Ook dat scenario lukte dus niet.'

Brinkman en Lubbers dreven nu snel uit elkaar en begonnen elkaars motieven te wantrouwen. Terwijl Brinkman en Van Velzen omwille van een ordelijke campagne een breuk op de valreep niet meer lustten, net als Rottenberg, bleef Lubbers een vervroegde val bij het begin van het kerstreces van de Kamer boven tafel houden. Dat bleef niet verborgen.

De oude mentor, Jan de Koning, raakte ten einde raad. Hij had de pogingen van Van Velzen, Van Montfrans en anderen om meer begrip te kweken tussen de gaande en de komende man – en ook met de senatoren – sterk gesteund. In vertrouwen had De Koning Brinkman opgepoord zich ondubbelzinnig te ontwikkelen als de nieuwe nummer één. 'Elco, jij moet het zeggen,' had hij hem op het hart gedrukt. Willemien van Montfrans: 'Jan de Koning vond dat Elco de ruimte moest krijgen om zich als fractieleider te ontplooiën. Hij stond achter hem. Jan vertelde me: "Elco krijgt geen kans." In de zomer van 1993 was Lubbers al openlijk contra Brinkman. "Dat kán zo niet," zei Jan.'

### *Laat Brinkman zijn karwei beginnen*

'Ik ben, toen de campagne in aantocht was, naar een spreekbeurt van Brinkman in Heerenveen gegaan. Je had de gezichten moeten zien,' gnuift Hans Wiegel. 'Komt daar de Commissaris zomaar zelf binnen, bij een andere partij, schuift onaangekondigd in een van de rijen... Prachtig vond ik dat. Nou, daar kwam Brinkman op met – hoe heet zo'n apparaatje? – zo'n ding op je revers en loopt over het toneel. Hij sprak Lubbers aan, die op de eerste rij zat. "U, mijnheer de minister-president, u zegt ook al vele jaren, dat..." Ik keek wel op. Een aparte techniek, te modern voor mij, zal ik maar zeggen. Zou ik zo'n opstelling hebben gepikt?' Wiegel houdt even in en vervolgt met een grijns: 'Als ik zou hebben besloten dat dit mijn laatste periode was, dan had ik die... laat ik zeggen... plagerijen onthecht en met plezier bekeken. Die horen erbij. Maar als ik ten diepste nog niet aan vertrek had willen denken, tja dan ligt het anders.'

De zomer van 1993 was de stilte voor de storm. Er gebeurde ter-

loops van alles. België bekleedde het EU-voorzitterschap en midden in een monetaire crisis stierf plotseling koning Boudewijn. Premier Jean Luc Dehaene moest in één weekend een onvoorbereide troonopvolging regelen, de franc redden en een Europese muntcrisis voorkomen. Zijn reputatie van loodgieter bewees hij eens te meer door in de weken nadien ook nog een slepend conflict over de Europese Centrale Bank en andere vestigingsplaatsen van EU-instellingen op te lossen. Helmut Kohl wist nu wie de ideale opvolger van Jacques Delors was: een christen-democratische Benelux-premier, die elk probleem aankon, pragmatisch en zonder kapsones. Wilfried Martens was inmiddels buiten beeld geraakt en Ruud Lubbers bleef vaag over zijn ambities, los van het oude zeer van de *Wiedervereinigung*.

Bij de Europese Bank liep Kohls gal nog eens over. Toen het niet Amsterdam werd, dreigde Lubbers de vestigingsplaats Frankfurt te blokkeren. Bonn vond hij eventueel acceptabel. De patriot in Helmut Kohl was opnieuw diep gegriefd: Frankfurt staat symbool voor het *Wirtschaftswunder*, de waardevaste D-Mark en de wortels uit 1848 van de democratie in Duitsland. Bonn daarentegen was de tijdelijke, ongeliefde hoofdstad, het *Provisorium* totdat Berlijn in één, vrij Duitsland weer hoofdstad kon zijn. Lubbers gaf wel toe, maar voor Kohl was de maat vol. Hij jutte aan het staatsbanket tijdens de EU-top Dehaene op en regelde dat president Mitterrand uitvoerig met hem sprak. Kohl nam trouwens direct wraak op de Nederlanders. 'Het was de *limit* voor Kohl, die bank. Over en uit,' vertelt Gerrit Braks. 'Dat kostte mij die post bij de FAO, omdat Kohl nu geen *consent* binnen de EU wilde voor één Europese kandidaat. Toen gingen allerlei landen hun eigen koers varen.'

Braks' klus met het verkiezingsprogram was inmiddels klaar. De spierballentaal was gedimd en de verbinding met het nieuwe beginsel-program stevig gelegd. Het CDA was ook begonnen met de voorbereiding van het partijkader. Veertig grote gemeenten kregen extra mensen en middelen toegewezen om het goede resultaat van 1989 vast te houden. De afdelingen en kaders kregen één campagneopzet voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2 maart, de Kamerverkiezingen van 3 mei en de Europese verkiezing van 9 juni.

De opzet was de uitwerking van wat partijsecretaris Cees Bremmer onder de titel *Vuurproef '94* als contouren had geschetst in de lente van 1993. Het besef klonk in dat stuk door dat het CDA voor een lastig karwei stond. Vooral de gezinnen in de middengroepen en de mensen tussen de 35 en 50 jaar waren door het kabinetsbeleid afgestoten van

het CDA, lieten de analyses van de peilingen zien. Veel kiezers waren onzeker, zelfs de trouwe, confessionele achterban onder de ouderen en de boeren.

Hoofddoel van de campagne moest daarom allereerst mobilisatie van de vaste aanhang zijn, die goed was voor 60 tot 70 procent van de CDA-stemmen. Onzekere kiezersgroepen zouden extra gemotiveerd moeten worden: in de veertig steden en twee leeftijdsgroepen waar in 1986 en 1989 fors was gescoord, de jonge, nieuwe kiezers en de middengroep. Het CDA zou drie begrippen moeten vertolken om die kiezers te lokken: stabiliteit, daadkracht en zekerheid. Een stabiel CDA was de garantie voor besluitvaardig beleid dat de werkgelegenheid moest redden en de maatschappelijke onzekerheden aanpakken.<sup>220</sup> Maar datzelfde CDA had vier jaar achtereen een kabinet gesteund dat onzekerheid en werkloosheid bracht, ook bij de zwaksten. Lijsttrekker Brinkman had keer op keer om daadkracht geroepen, maar nooit eens iets voor het CDA mogen binnenhalen. 'En de nummers twee en drie van de CDA-lijst zaten in het kabinet: Yvonne van Rooy en Ernst Hirsch Ballin. Zij voelden er niet zoveel voor om schoten te lossen voor de boeg van hun kabinet. Die salvo zou bij hen zelf aankomen. Zij werden verscheurd in hun loyaliteit,' merkt campagneleider Bremmer op.

Hoe gevoelig het punt loyaliteit lag bleek meteen toen Braks *Wat echt telt* presenteerde. Met chef-ideoloog Van Gennip zette hij uiteen dat het CDA klaarstond voor een nieuwe tijd. De Muur was weg, de Europese Unie een feit. Na de economische sanering onder Lubbers zouden nieuwe prangende vragen aan de orde komen: criminaliteit, participatie in arbeid, vergrijzing. *Wat echt telt* sloot naadloos aan op het beginselprogramma van Steenkamp en Deetman. Het CDA bleef een principieel denkende partij, wilde het benadrukken. Van Gennip wees erop dat het CDA zelf ook voor een nieuwe fase stond. 'Een waterscheiding' noemde hij het en Braks viel hem bij. Dat viel in de pers wel lekker, maar in het CDA niet bij iedereen. Van Gennip wordt nog giftig: 'Gerrit Braks heeft nog op de persconferentie gezegd dat het programma geen breuk was met het coalitiebeleid. Het was een tandje meer. Die term waterscheiding, wat een misverstand! Er was geen hond in de commissie die dacht dat het om het kabinet-Lubbers ging. Iedereen had het over de Muur, over november 1989 toen de wereld in die week op zijn kop werd gezet. Dát was de waterscheiding. Maar nee, er was een paar lieden dat het Binnenhof beschouwt als het epicentrum van de hele wereld. Als ik het had over november '89 zeiden die: dat was toch met het aantreden van het kabinet?'

Ruud Lubbers was in zijn wiek geschoten, hij beschouwde waterscheiding als afzetten tegen hemzelf. Ed van Thijn merkte dat Lubbers gepikeerd was. 'Hij werd ongelukkig met de geest die hijzelf uit de fles had gehaald. Dat moment van de waterscheiding was heel belangrijk. Toevallig was ik die dag op het Torentje om te praten over de Europese Bank. Het woordje waterscheiding lag gevoelig bij Lubbers, ik voelde dat aan en zei: "Hoe kun jij zo'n uitspraak accepteren? Een waterscheiding tussen Lubbers en Lubbers?" Ik strooide wat zout in de wonde,' lacht Van Thijn. Van Gennip hoorde van Lubbers' ergernis en reageerde snel. 'Ik heb hem onmiddellijk een kattedel gestuurd: "Ruud, het ging helemaal niet om jou." Binnen 48 uur heeft hij zich hersteld, maar toen was het al te laat.'

De campagne begon daardoor met een dissonant. Er volgden er meer. Zoals er kritiek te horen was op de stijl van Van Velzen, zo murmurden sommigen ook over Brinkman. Wat bij zijn loopmicrofoontje nog als onwennigheid met nieuwerwetsigheden klonk, kreeg na zijn officiële aanwijzing als kandidaat-lijsttrekker een venijniger toon. Het gebeurde achter de hand, hij werd er niet openlijk op aangesproken. Vaak had het te maken met de ontspannen verhouding die Brinkman uit zijn tijd als minister van WVC met de wereld van de media en de kunsten had behouden. Zo was Wim Deetman verbolgen dat Brinkman als eregast de uitreiking van de Televizier-ring deed en dit op zondag werd uitgezonden. Ergernis was er ook over de aandacht in de pulppers voor het echtpaar Brinkman. Dat Elco daarin vooral de echtgenoot van de populaire bloemenschilderes Janneke was en dat het met politiek weinig te maken had, zagen criticasters gemakshalve over het hoofd.

Brinkman lacht meewarig: 'Het beeld was: Brinkman loopt van quiz naar quiz, Brinkman staat zo vaak in *Story* en *Privé*. Ik heb in geen quiz gezeten. En op de foto's in die bladen kan ik ze allemaal met het vingertje aanwijzen: het waren bijeenkomsten waar ze allemaal waren, Ruud, Wim Kok, iedereen. Maar er werd gezegd: Brinkman staat in *Story*! Ik had het gevoel: kennelijk moet Barbertje hangen.'

Het ongenoegen werd vooral op Brinkmans assistent Frits Wester geprojecteerd. Zijn creativiteit werd als bedreigend ervaren, zijn prominente rol irriteerde en zijn openhartigheid over hoe het product Brinkman aan de man moest worden gebracht nog meer. Dat haalde de professionele mystiek weg van de geheimzinnige doenerigheid van veel pr-adviseurs. In zijn uitlatingen over de CDA-campagne kwam weinig van de vertrouwde, confessionele klankkleur voor, maar wel veel aan-

dacht voor het bedienen van de diverse media, publiek en commercieel, soft en politiekgericht, *Libelle* en *Vrij Nederland*.

De kritiek op zijn stijl vatte Brinkman op als een code voor iets diepers: 'In dezelfde tijd was er een hele discussie aan de gang over de verhouding tussen oud en nieuw. Niet alleen in poppetjes maar algemeen, in de maatschappij, in de omgeving die aan het veranderen was. Daaraan moesten we niet voorbijgaan, vond ik. Niet een houding van: nu gaan we de grachtengordel napraten, laat de Veluwe maar barsten, maar wel: we zullen opener moeten zijn. De stelling was dat in de taal en in de mensen getoond moest worden dat het CDA openstond voor verandering. Er kwam een nieuw Program van Uitgangspunten, een verkiezingsprogramma, nieuwe presentatietechnieken, noem maar op. Ben je een partij van Zuidoost-Brabant en de Veluwe of wil je meer uitstralen?' Brinkman merkte dat zijn inzet bij de interne discussie over het beginselprogramma en bij zijn Texelse aanpak tot het aansporen tot daadkracht onvoldoende wortel had geschoten. De partijtop had hem wel naar voren geschoven als het nieuwe gezicht, maar verder was zij afwachtend geweest. Vrees voor intern conflict bleef heersen, vrees ook voor de labiliteit van de coalitie, vrees die te forceren.

De nacht van Doorn van 22 januari 1993 – opmaat tot Bergschenhoek – was, kortom, geen zwak moment. Ze was symptomatisch. 'Dat wrikte, daar zat ongemak, niet primair tussen Ruud en mij. Dat lag breder in de partij. Je moet constateren dat dat gesprek niet was afgerond,' zegt Brinkman. 'Om een voorbeeld te geven: in de discussie over het beginselprogram zei ik: prima wat daarin staat, maar met termen als rentmeesterschap kan ik geen kiezers aanspreken in de Kalverstraat. Dat was vloeken in de kerk. Ik zei dat we niet aan letterknechterij moesten doen. Er werd lacherig gedaan over al die verhalen over een kloof tussen kiezers en gekozenen. De vaak vrijblijvende oplossingen van Hans van Mierlo hebben we terecht gerelativeerd, maar we hebben ook zijn probleemstelling ontkend. Daar zit een wezenlijke fout. De gevestigde orde van omroep, kerk, vakbeweging, werkgeversverband en het middenveld dacht: we hebben het toch altijd zo gedaan. Maar als de kerk niet vol zit, kun je dat niet de mensen verwijten, maar de kerk. Als de mensen niet naar de publieke zenders maar naar RTL kijken, moet je dat RTL niet verwijten. Daar hebben CDA'ers moeite mee. Uit vrees voor een verwaterde ideologie en een volkse, populaire presentatie. We kregen iets opsluiterigs in de vaste gebruiken. Men zei: "Het gaat verwateren als we andere woorden gebruiken of een ander ritueel. Dan is het niet meer herkenbaar." Voor wie niet meer herken-



baar? dacht ik. Herkenbaarheid is toch voor de mensen van vandaag, niet voor de wereld van gister? Het CDA moet het element van de saamhorigheid koesteren en uitbaten. Ik vond dat we in het CDA een aantal dingen erg snel opzij schoven. Je mag toch een boodschap uitdragen? Ik ben nu eenmaal een beetje grootgebracht in termen van zending en missiedrift,' vertelt Brinkman.

Hij voegt daar nog iets aan toe. 'De kritiek ging over uiterlijkheden. Dat vond ik flauwekul. Al in de jaren zestig riepen lieden dat de politiek veramerikaniseert. Eerlijk gezegd voel je je opgelaten als je de hele dag handje schudden hier, minuutje daar, *baby kissing and shake hands* moet doen. Het is flauw om dan te roepen dat Brinkman zich liet gebruiken. Ruud en Dries zijn in alle mogelijke posities gefotografeerd. Ruud had buitengewoon persoonsgerichte verkiezingsleuzen. Het is een miskenning om te zeggen dat die stijlkwestie het hoofdprobleem was. Die was een uiting van een onderliggend vraagstuk, de door de partij niet verwerkte cultuuromslag in de maatschappij. Schrale troost, maar ik denk dat het probleem hoe oud en nieuw te verzoenen op een voor beide aansprekende manier veel bepalender is geweest dan allerlei ander geharrewar. Het is onevenredig om te zeggen dat de aanpak in 1994 zo bijzonder was. Alleen, als er een klimaat is waarin men kritiek zoekt, dan is dat makkelijk. Ook die kritiek wordt gepersonifieerd.'

Anderen zijn minder mild. Zij herinneren zich dat de PvdA-campagne écht veramerikaniseerde door meer naar de Clinton-Gore-campagne van 1992 te kijken dan naar Chris Patten en John Major. 'Wim Kok zat in een vliegtuig tijdens zijn campagne, daar hoorde je niemand over. Wij zaten in een bus? Dat was Amerikaans. Het GPV had een bus. De RPF had een dubbeldekker. Nooit iemand over gehoord.' Felix Rottenberg liet zien hoe anders de PvdA-campagne werkte. Hij hield er greep op en koos een 'bijna wetenschappelijke aanpak' met 'verschillende marketing- en communicatietechnieken'. Ambitieuze profileerders als Pronk en Wallage werden gedisciplineerd. 'Wallage heeft vanaf het begin geweten dat het motto slechts Kok, Kok en nog eens Kok zou zijn. Hij moest accepteren dat er een kant-en-klaar verhaal lag.'<sup>221</sup>

De veenbrand in het CDA smeulde door. Naarmate de economische voorspellingen dat najaar versomberden, werd de noodzaak sterker het verkiezingsprogram aan te scherpen. De afdelingen in de grote steden, de veertig gemeenten waar de campagne extra moest scoren, drongen er echter op aan de plannen een socialer gezicht te geven. Zo dwarrelde de discussie weg van het coalitiebeleid én van de eerste pro-

gramvoorstellen. 'Wat echt telt was beslist een winnend stuk. Het CDA had eerlijk moeten zeggen waar het op stond, men had het program volop moeten oppakken,' zegt Gerrit Braks bitter. 'In plaats daarvan ging de partij schuiven, het uitleggen werd defensief, niet helder en niet effectief. Eerlijkheid is essentieel, juist als je je program brengt.'

Ook Van Gennip raakte ontgoocheld. 'De partij betrok de program-commissie weinig bij het uitdragen. Ik heb mijn handen er vanaf getrokken, het lag in handen van de partij. We kwamen in een spiraal van bijstellingen, correcties en doorrekeningen door Zalm's CPB. De waarde daarvan is relatief, maar in de Nederlandse scenariocultuur kun je het publicitair niet maken zonder *goedgekeurd door het CPB*. Het ging mis toen de discussie in de cijfers terecht kwam. Ik kan me voorstellen – maar nou gaan we ver – dat Jan de Koning dat had gered. Die zou hebben gezegd: "Waar hebben we het toch over? We hebben elk jaar de koppelingsdiscussie. Het is heel normaal dat de uitkeringen op nul blijven als de loongroei op nul blijft staan. Dus dan ook de AOW." Alleen Jan had aan deze conclusie van het verkiezingsprogram een duiding kunnen geven die acceptabel was. Dat was zijn unieke gave. Dan hadden we de ellende misschien kunnen dempen.'

De ellende bleef. Lubbers deed een nieuwe poging de verkiezingen op technische gronden te vervroegen. Deze liep opnieuw op niets uit. De sociale zekerheid, en dus de WAO, verscheen weer op de politieke agenda. Opnieuw kwam op tafel of de hoogte en de duur van uitkeringen ongewijzigd konden blijven, nu vanwege de parlementaire enquête naar het sociale stelsel. Deze liet zien hoe dringend nodig structuurveranderingen in het vangnet waren. Niet alleen de regelingen, ook hun uitvoering zaten het doel – mensen weer aan de slag krijgen – in de weg.

Staatssecretaris Wallage deed van alles om beslissingen over de verkiezingen heen te tillen, tot ergernis van Lubbers, die zijn kabinet op dit punt opnieuw onaf werk zag afleveren. Hij spoorde Brinkman aan het CDA te profileren en gaf hem concepten van de stukken en de brief die het kabinet ging versturen. Zo kon Brinkman dat als eis van daadkracht neerzetten. Net als in 1986 met de stelselwijziging sociale zekerheid kon het CDA zich dan bewijzen als partij die doorzet, ook als het moeilijk is. Brinkman zou op een campagnebijeenkomst zijn stem verheffen en het kabinet zou de brief publiek maken. Maar het signaal dat die brief klaar was kwam maar niet.

'De stelling was: het is onzinnig om de organisatie van het sociale stelsel los te maken van de inhoud van de sociale zekerheid. Dat hoort

per definitie bij elkaar,' zegt Brinkman. 'Te veel inactieven is een structureel probleem. De PvdA koos de lijn: de uitvoering moet wel worden gereorganiseerd, maar de polisvoorwaarde is niet aan de orde. Wij wilden afspreken: hoeveel vrijheidsmarges geef je aan het particulier initiatief, wát gaan de uitvoerders doen en wíe voeren dat uit? Het waren moeizame gesprekken. De verhouding tussen Bert de Vries en Jacques Wallage op Sociale Zaken was niet optimaal. Bert kwam er niet uit, want Jacques was de vooruitgeschoven post van de PvdA. Ruud probeerde het een beetje aan te scherpen.' Maar toen Brinkman in de startblokken stond om volgens afspraak zijn punt te scoren, ging de zaak op de valreep een andere kant op. Op het Catshuis-overleg meldde Lubbers desgevraagd: 'Goed dat je erover begint, die brief gaat niet uit. Jacques trekt het niet.'

Toen Brinkman in een rede in Groningen toch de afgesproken boodschap verkondigde, was hij de gebeten hond. 'Ik begrijp best, zei ik tegen Ruud, dat het aan het eind van Lubbers-III niet meer tot een inhoudelijk voorstel hoeft te komen. Maar het gaat om het uitschrijven van een marsroute,' blikt Brinkman terug. 'Je doet loze verkiezingsbeloften als je je kop in het zand steekt. Het uitvoeringsmodel was sterk naar de overheid toegeredeneerd, terwijl wij van oudsher juist de positie van de sociale partners onderstrepen. Het was weer hetzelfde gedoe: een compromis in vage formuleringen waarin we ons niet herkennen. De fractie zei: het gaat om structurele problemen. Dat kreeg achteraf nog veel grotere gevolgen. Want vervolgens kwam de IRT. Dat heeft zulke dimensies kunnen krijgen omdat er niet meer voldoende cement in de coalitie zat.' Lubbers zucht: 'De WAO is het ene drama na het andere geworden. Nou ja, goed, dat is dus het verhaal over het kabinet-Lubbers III.'

Lubbers trachtte dit fiasco – een 'total-loss' in zijn beleving – toe te dekken. Op de CDA-partijraad herhaalde zich wat na Bergschenhoek was gebeurd: Brinkman corrigeerde de premier: 'Het is niet (gebeurd) omdat het kabinet het niet wilde, meneer de minister-president, het is omdat de PvdA het niet wilde.' De CDA-ministers hadden hun lijsttrekker laten vallen omwille van de PvdA-pijn. Brinkman was opnieuw in zijn hemd gezet.

Om te bewijzen dat net als bij de nasi rames van januari de spelregels waren veranderd, liet Frits Wester de conceptbrief, die Wallage had tegengehouden, uitlekken via *Trouw*. De Vries was ziedend, net als Wallage, maar die kreeg door wat gebeurd was: 'Pas later bleek mij dat CDA-bewindslieden onderhands aan Brinkman ambtelijke concepten

hadden laten zien waarvan hij verwachtte dat ze de basis zouden zijn voor het regeringsstandpunt. Lubbers heeft Brinkman te lang in de gedachte laten verkeren, dat hij dat punt wel binnen kon halen. De besluitvorming in het kabinet liep namelijk in een andere richting. Het eind van het liedje was dat Brinkman met lege handen stond.<sup>222</sup>

Lubbers was des duivels. 'Inktzwart' noemt hij zijn stemming. Opnieuw had Brinkman *en plein public* laten zien dat het kabinet de CDA-koers blokkeerde terwille van het eigen voortbestaan. De onrust over het program groeide. De onmin over de campagne stijl sudderde door. Er was onenigheid over de verkiezingsleus, over de nadruk op de lijsttrekker en over de manier waarop het kabinetsbeleid in de campagne zou doorklinken. In het *CDA-Jaarboek 1993-1994*, dat in september uitkwam, speelde dat laatste punt op. Drie voormalige lijsttrekkers van ARP, KVP en CHU maanden Brinkman niet te veel afstand te nemen van dat beleid. Ze deden misprijzend over de moderne campagne technieken. Biesheuvel noemde het een handicap dat Brinkman Lubbers moest opvolgen en Udink zei zelfs dat niets prachtiger zou zijn dan als Lubbers opnieuw bereid was de lijst aan te voeren. 'Iedere andere oplossing, hoe goed op zich ook, is altijd een slag minder.'

Biesheuvel had nog een advies: 'Ik hoop dat Lubbers bereid is om in de campagne achter de lijsttrekker ook nog eens op te treden. Dat kan voor Brinkman een heel belangrijke rol vervullen. Maar bovenal moet Brinkman proberen zichzelf te zijn. En daarvan moeten zijn adviseurs zich ook goed bewust zijn.'<sup>223</sup> Zulke adviezen en opvattingen van oud-leiders – in hun tijd goed voor zware verkiezingsnederlagen – waren weinig bemoedigend voor de nieuwe lijsttrekker. Brinkman haalt de schouders op. Hij zou het kabinet toch niet laten vallen? Maar het was niet eenvoudig een ploeg te verdedigen, die de sleutelfiguren zelf nog diezelfde zomer hadden willen ontbinden. Zijn eigen artikel in datzelfde *CDA-Jaarboek* gaf aan wat hij wilde. Hij noemde het *Knopen doorhakken*. Inderdaad, een van Westers afgewezen titels voor het verkiezingsprogram en de eis van de peetvaders in hun eerste gesprek met de coalitietop twee jaar eerder.

Biesheuvel zou meer op zijn wenken worden bediend dan hij had mogen dromen. Het CDA-topberaad werd omgezet in een centrale campagneclub, waaraan ook de premier deelnam. Alle problematische lijnen kwamen daar bij elkaar. Partijsecretaris Cees Bremmer was formeel weer campagneleider, maar in de centrale club met de topkandidaten en Van Velzen, Lubbers en Wester, kon hij weinig gewicht in de schaal leggen. Discussies over de stijl en aanpak van de CDA-reclame-

campagne, de raambiljetten en de plakkaatjes werden pijnlijk. Een foto van Brinkman met de leus *Laat Brinkman zijn karwei beginnen* belandde meteen in de prullenmand. De campagneraad wilde geen leus met de naam van de lijsttrekker. Alles moest worden ingetoomd, op een gegeven moment ging Van Velzen zelf mee naar het reclamebureau.

De campagne begon onder een duister gesternte. In oktober sprak Lubbers, onder vier ogen met Wim van Velzen. Deze ervoer dit als schokkend. 'Het was mij duidelijk dat Lubbers geen vertrouwen meer had in Brinkman. Het was ook op dat moment dat Lubbers de eerste signalen kreeg dat Mitterrand met Dehaene aan het praten was. Lubbers' argumenten waren zeer persoonlijk geaard. Daar kon ik niet mee naar de partij gaan. "Hoe krijg ik dat nou verkocht, man?" zei ik. Het was niet te communiceren.'

De campagneraad besprak daarna hoe Lubbers in het land zou optreden. Hij zei zelf: 'Niet te veel, want dan loop ik voor de voeten. Maar ook weer niet helemaal niet, want dan is het of ik me distantieer. Een aantal keren dus: in het begin, in het midden en nog een keer aan het slot. Puur ter ondersteuning.' Maar de aangebrande premier vond het moeilijk zich er niet in te mengen. Net als in de formatie van 1986 kon hij zich niet inhouden en aan de zijlijn blijven. Justitie-perschef en campagnerot Jan Schinkelshoek raakte er ongewild in betrokken. 'Ik dronk wel eens een borrel met de heren. Al midden 1993 kwamen Bert en Ruud met hun het-roer-moet-om-verhalen. Lubbers was bezorgd. De partij waarvoor hij zich jarenlang had ingespannen dreigde af te brokkelen. Hij wilde het CDA minimaal achterlaten met 45 zetels, het aantal dat hij van Van Agt had overgenomen. Zijn grote fout was dat hij niet lijdend kon toezien en op de achtergrond zich er actief mee ging bemoeien. Lubbers ging wrijven in een vlek. Je weet wat er dan gebeurt: de vlek wordt groter en hardnekkiger.'

Lubbers begon een reeks sleutelfiguren aan te merken voor vervanging, met name Frits Wester en Wim van Velzen. Hij legde nog een keer een lijntje naar zijn mentor en besprak met hem het idee naast Brinkman andere CDA-toppers als kandidaat-premier op te voeren. 'Jan de Koning zei mij: Ruud, het is niet meer te keren.' Lubbers probeerde nog een ander te activeren, Wim Deetman. Maar ook die poging liep op niets uit. 'Wim heeft natuurlijk mee dat hij een man is met politiek invoelingsvermogen. Hij heeft op een gegeven moment gevoeld dat de zaak niet meer te redden was, maar hij heeft daar verder niets mee gedaan. Deetman is niet naar (de oud-CHU'ers) Kaland gegaan, niet naar

Scholten gegaan, niet naar Van Leeuwen om beraad te houden: Jongens, we raken in grote moeilijkheden. Die vier waren meer met het afsluiten van deze periode bezig dan met de vraag hoe het daarna verder moest.'

Ook indirect voerde Lubbers de druk op. Hij uitte in café Nieuwspoort zijn zorgen over de veramerikanisering van de Nederlandse politiek en bij twee journalisten van *Vrij Nederland* ging een lampje branden. Een intimus van de premier had hen kort daarvoor dezelfde analyse gegeven en hen aangeraden bij Bert de Vries of Enneüs Heerma hun licht op te steken. Dat gingen ze maar eens doen. Lubbers probeerde ook Brinkman zelf ertoe te bewegen te doen wat hij nodig vond. 'Verwijder Frits Wester heeft hij een aantal keren gezegd. Misschien niet eens zozeer omdat hij het zo geweldig oneens was met allerlei campagnedingen, maar vanwege de risico's voor de campagne,' vertelt Brinkman. Lubbers erkent dat volmondig. 'Ikzelf, verschillende mensen, hebben tegen Brinkman gezegd: gooi Frits Wester eruit, hij geeft de verkeerde adviezen.' Brinkman zag de zin niet in van toegeven aan stemmingmakerij. Wester bleef. Wel werd concreet gepraat over de vervanging van Wim van Velzen. Als tegenwicht tegen de vernieuwing met Brinkmans aantreden zou een vaste waarde als nieuwe partijvoorzitter de herkenbaarheid kunnen verzekeren. Daarvoor zou ex-KVP-leider Frans Andriessen worden benaderd.

De vooruitzichten van de economie verslechterden en verzwakten de basis onder het verkiezingsprogram. Het leverde niet genoeg herstel op voor voldoende nieuwe banen en koopkracht. Het verhaal dreigde nog te slap te zijn. Brinkman en Van Velzen kwamen met Jelle Zijlstra, Ruud Lubbers, Bert de Vries, Frans Wolters en de oud-senator en econoom Rijnvos in crisisberaad bijeen en sloegen aan het rekenen. Van de mensen die het program hadden geschreven, werd alleen SER-econoom Kolnaar erbij betrokken. Tot helderheid leidde het niet.

Van Velzen hield zich vooral bezig met de kritiek uit de achterban op een ingreep in het minimumloon. Hij merkte dat dit een open zenuw in de partij raakte. Er werd een compromis voor bedacht. De vraag bleef: hoezo daadkracht en sociaal gezicht, als het program nauwelijks werk zou opleveren en de koopkracht van groepen aan de onderkant er beroerd bleef uitzien? 'Ons program zou goed scoren van 2000 tot 2006, maar niet in 1996. Dat kon natuurlijk niet,' vertelt Van Velzen. 'Het motto van de campagne zou *werk, werk, werk* zijn en ons program zou in 1996 een paar duizend banen opleveren. Ga daar maar eens campagne mee voeren.'

Jos van Gennip zag het met lede ogen aan. De verzwakte positie van zijn Wetenschappelijk Instituut maakte dat het in deze fase geen rol speelde bij het recht sjonren van de CDA-boodschap. 'Incidenteel slechts zijn mensen van de programcommissie daarbij betrokken. Onze rol bij al die doorberekeningen was zeer beperkt. En als je wordt veroordeeld tot niets doen, geeft dat een mentale distantie. Maar het deed wel pijn om te zien dat een programma dat als toekomstgericht en sociaal bedoeld was, vooral na de aanpassingen op grond van doorberekeningen een sfeer van hardheid ging uitstralen.' Van Gennip zucht: 'Ik heb de weken rond de jaarwisseling gebruikt om me met andere verkiezingen bezig te houden, de grote test voor de democratie in Zuid-Afrika. Samen met de Teldersstichting hebben we de basis gelegd voor de steun van ons land aan de eerste post-apartheidsverkiezingen.' Het rapport dat hij ervoor schreef noemde hij *Hoop heeft zijn prijs*.

De tijd drong. In januari 1994 moesten program, lijst, lijstaanvoerder, thema's, koers en organisatie op orde zijn. Terwijl Lubbers intensiever probeerde in te grijpen en Van Velzen worstelde met het program, kwam eind december via *Vrij Nederland* naar buiten hoe diep de kloof in de CDA-top was. Bert de Vries en de hoog op de CDA-lijst geplaatste staatssecretaris Heerma vielen Brinkman af. Kritiek op zijn stijl was de code. Misprijzend zei De Vries: 'Hij heeft het mondaine milieu leren kennen. Ik ben nooit minister van theater geweest. Hij wel.' De Vries gaf toe dat Brinkman terecht teleurgesteld was over het gebrek aan actie van het kabinet bij de conclusies van de parlementaire enquête naar de sociale zekerheid. Toch liet hij blijken Brinkman eigenlijk niet erg meer te vertrouwen.<sup>224</sup>

Dit sloeg in als een bom tijdens het kerstdiner van de CDA-fractie. De sfeer was verpest, Lubbers merkte dat zijn *peptalk* bij het voorgerecht zelfs averechts uitpakte. Na de vervroegde aanwijzing na Bergschenhoek, de waterscheiding, doorzeurende onenigheid over het program en miezerige peilingen (rond veertig zetels) was de kritiek nu een publiek discussiepunt. CDA'ers zien dit als een van de meest schadelijke momenten van deze periode. 'Het was het topje van de ijsberg,' zegt Schinkelshoek.

Bert de Vries zit er nog steeds mee. Hij noemt het een bedrijfsongeval en verweet het zijn interviewers lange tijd. 'Het was geen samenwerking van Enneüs Heerma en mij, maar van een paar journalisten die Elco te pakken wilden nemen en ons daarvoor gebruikten. Het was hun behoefte om te signaleren dat er met Brinkman iets mis was als

lijsttrekker. Ze voelden op hun klompen aan dat ik niet zo gelukkig was met de stijl van Elco. Ik wilde alleen de boodschapper niet zijn. Ik heb een aantal malen op het punt gestaan het interview af te breken.' Niettemin kwam de vernietigende tekst in het weekblad. De Vries bleek bij het autoriseren meer alert op mogelijke onmin met zijn staatssecretaris Jacques Wallage dan op uitspraken over lijsttrekker Brinkman. De Vries noemt het 'een stommeiteit. Ik was toen zo met Wallage bezig dat ik vergeten ben daarop te letten'.

Het blijft eigenaardig: eerst het interview zowat opbreken en dan bij de autorisatie het omstreden deel over het hoofd zien. De Vries: 'Dat is de enige keer dat ik naar buiten toe iets gedaan heb dat afbreuk deed aan de geloofwaardigheid van Elco. Naar binnen toe was bekend dat ik geen supporter was van de nieuwe koers en dat mijn vertrouwen in Elco als lijsttrekker ook niet buitensporig groot was. Maar ik vond dat hij zijn kans moest krijgen. Ik had sterk de neiging te denken: Elco is misschien niet de beste, maar nu de zaak zo gelopen is, moet hij de kans krijgen. Op het laatste moment van paard wisselen leek mij niet verstandig. Bovendien was het eerder gebeurd dat iemand minister-president was geworden over wie velen in de partij aarzelingen hadden: Ruud Lubbers. Dat avontuur was goed afgelopen.'

Nu alle media de *scoop* van *Vrij Nederland* moesten zien te overtreffen, waren alle ogen gericht op het CDA. Van Velzen probeerde wanhopig het verkiezingsprogramma recht te breien. Na contact met Lubbers en Brinkman faxte hij 23 pagina's om de koopkracht-passages erin op te kalefateren. 'Die alternatieven werden gewoon niet opgepakt. Kolnaar had van Elco de opdracht de hand op de knip te houden,' vertelt hij.

Brinkman was in de dagen rond kerst en oud-en-nieuw toch al weinig toegankelijk voor nieuwe wijzigingen. Hij was ontredderd naar de wintersport vertrokken, nadat hij in kennis was gesteld van Lubbers' nieuwste poging de regie in het CDA te herstellen. De premier probeerde de hele campagneleiding te vervangen: Van Velzen zou snel moeten opstappen, Wester moest verdwijnen en er zou één campagne-baas komen. De kandidaat daarvoor was Jan Schinkelshoek. Lubbers bewerkte zijn vroegere perschef en adviseur intensief rond de kerst. Die kapte dit af. Hij was in gesprek met de *Haagsche Courant* over een hoofdredacteurschap. Hij vond omgooien ook geen reële oplossing. 'Het zat al te diep. Het probleem zat niet in de campagneleiding, het probleem is ook nooit Frits Wester geweest. Dat is een onaanvaardbare versimpeling. Het zat structureel fout, dat kon niet gerepareerd worden met een ander etiket.'



Niet alleen de campagnetop zou moeten worden gewisseld. 'Hij vond dat het gezeur over moest zijn. Ik denk eerlijk gezegd dat er nog iets bij zat,' vertelt Brinkman. 'Ineens beseftte hij: donders nog aan toe, ik ga weg. Iedereen heeft recht op zijn eigen gevoelsleven, maar het ging toen wel even om wat je zakelijk behoorde te doen op zo'n moment.' Brinkman kreeg een rijtje varianten voorgelegd. Andriessen bleek Van Velzens stoel niet te willen bekleden en inmiddels had ook vice-voorzitter Tineke Lodders ervoor bedankt. Lubbers stelde daarom iets nieuws voor. 'Ik denk dat je moet overwegen dat ik partijvoorzitter word en Van Velzen opvolg,' zei hij tegen Brinkman. Ook gaf hij aan dat Brinkman beter de eer aan zichzelf kon houden of desnoods andere topkandidaten als co-lijsttrekker moest presenteren. Ook zou Brinkman kunnen afzien van een kandidatuur voor het premierschap en zelf een andere CDA-topper voor die post moeten pousseren. Al had Jan de Koning het ontraden, Lubbers wilde doorzetten.

Brinkman was uit het lood. De Vries en Heerma zaagden misschien alleen maar aan de poten onder zijn troon, Lubbers ging veel verder. 'Deze beweging was al maanden aan de gang. Mensen kwamen wel heel snel in paniekvoetbal terecht. Ik zei steeds: houd nou toch de rijen gesloten.' Hij was onthutst door het irrationele van veel van wat als alternatief over tafel ging. 'Het is toch niet logisch dat je in verkiezings-tijd zegt: ik ben wel nummer 1 van de lijst, maar als kandidaat-premier hebben we meneer Jansen. Er was dolle paniek, vooral onder degenen die vonden dat het CDA hoe dan ook in de regering moest blijven.'

Lubbers kreeg nul op het rekest. Bitter zegt hij: 'Nou dat zag Elco niet zitten. Tegen Luuk van Leeuwen heeft hij gezegd: "Dat kan niet. Je weet hoe Ruud is. Als hij eenmaal partijvoorzitter is, dan gaat hij het minister-presidentschap ook weer doen." Maar dat wilde ik helemaal niet. Wat ik het meest dramatisch vind is dat die variant waar ik zelf niet opgekomen was – ik weet niet meer wie wel – niet doorging. Ik dacht: ik word razendsnel partijvoorzitter, dan had ik de partijkoers bepaald. Dus ook de inhoudelijke koers.' Lubbers zag daarin een analogie met zijn Duitse tegenvoeter. Zoals Helmut Kohl zijn tweede man, fractieleider Wolfgang Schäuble behandelde, zo zou hij nu Brinkman op de juiste plaats houden. De ironie wil dat Kohl Schäuble vier jaar later onverhoeds als opvolger naar voren zou schuiven.

Lubbers had op het eind 'heel aparte ideeën', zegt Piet Steenkamp. 'Hij wilde zelfs partijvoorzitter worden. Ik zei: "Ruud, je bent minister-president, wil je dan aftreden?" "Kohl is het ook," zei hij. "Ja Kohl," zei ik, "maar het is in Nederland nog nooit vertoond dat de mi-

nister-president, die nota bene in een strijd is gewikkeld met zijn eigen lijsttrekker, voorzitter van een partij is." Dat zou hem vroeger nooit zijn gebeurd. Een hoogst intelligente, bijna geniale man, daarmee moet iets fout zijn geweest.' Steenkamp kijkt gekweld en zegt: 'Het was uiteindelijk zijn diepe zorg om het CDA.' Schinkelshoek: 'Lubbers was een politieke binnenvetter. Dat is jarenlang zijn kracht geweest, maar toen werd het zijn zwakte.' Lubbers onderstreept hoe dramatisch hij het vindt dat zijn ingreep afgewezen werd, 'dat Brinkman dit weigerde. Niemand had de moed.'

Voor het begin van de campagne hadden Wester en de zijnen iets fraais in petto. Ze wilden een filmpje vertonen dat Brinkman zou neerzetten als de volgende in de lange, kleurrijke rij van christen-democraten die het land had geleid. Het was pakkend: stabiliteit, daadkracht en zekerheid in mensen zichtbaar. Het filmpje zou beginnen bij Jelle Zijlstra, wie anders. Paus Jelle zou verklaren dat hij Brinkman zijn steun gaf. En hij zou een groen estafettestokje te voorschijn halen en dat aan de volgende oud-premier geven: CDA-veteraan Piet de Jong, de duikbootkapitein met de twinkeling in de ogen. Die zou iets zeggen als: 'Elco Brinkman, die ga ik steunen' en het estafettestokje in de handen van Barend Biesheuvel stoppen. Mooie Barend zou na vergelijkbare woorden het stokje aan Dries van Agt overhandigen. Na enkele ro-coco-speelsigheden zou die het aan Ruud Lubbers geven. Lubbers zou Brinkman dan aanprijzen. Het laatste plaatje zou zijn: Ruud Lubbers drukt Elco Brinkman het estafettestokje in handen. Er werd een stokje groen geverfd en uitgeprobeerd. 'Iedereen deed mee, ze vonden het allemaal prachtig,' zo heet het.

Dries van Agt was vooral verbaasd. 'Ik was totaal verrast. Het was een dringend verzoek, het eerste dat de partij deed sinds 1982. Dat zeg ik ook weer *sine ira et studio*.' Het ging niet door. Lubbers voelde er niets voor en belde Zijlstra en Biesheuvel die zich daarop terugtrokken. Van Agt werd door Lubbers sowieso uitgesloten: 'Die wil ik niet, was zijn reactie,' vertelt Brinkman. 'Vervolgens kwam het argument dat Dries ambtenaar van de EU was, dus niet kon optreden. Onzin natuurlijk. Het was allemaal niet bevorderlijk voor het gevoel: die jongens staan er gezamenlijk voor. Gerrit Braks mocht niet in de boerenstreken optreden, want Piet Bukman kon dat niet hebben. Hans van den Broek kon niet, want die zat in Brussel en mocht dat niet vermengen. Het is heisa na heisa geweest.'

Brinkman leek verdoofd door alle tegenwerking en reageerde nauwelijks op de panische boodschappen van Van Velzen over het pro-

gram. Wie trachtte hem op te porren, kreeg hoogstens vriendelijke woorden. Toen Wim van de Camp hem rond de kerst naar oud recept van Steenkamp tien geboden stuurde om Brinkman tot daden aan te zetten, schreef deze terug: 'Dank, veel dank intussen. Ik ben overigens al aan de slag op veel van genoemde punten.'<sup>225</sup> Verder contact bleef achterwege.

Ook oud-campagneleider Smits voelde onheil naderen. 'De miscommunicaties tussen Ruud en Elco, het beeld dat het CDA naar buiten bracht – ik heb daarvan gegruwd. Die *NCRV-gids* van kerst 1993, toen ik die opensloeg en Elco zag zitten op een gele bank met Janneke... Alsof het premierschap al binnen was. Ik dacht: dat gaat finaal fout. Toen ben ik naar zijn secretaresse toegestapt en heb gezegd dat ik een gesprek met Elco wilde over de campagne. Ik kreeg te horen dat ik niet met hem daarover kon praten. Er waren anderen die de dienst uitmaakten. Ik was bijkans radeloos. Ik heb Willemien van Montfrans gebeld. Toen kreeg ik een gesprek met Cees Bremmer aangeboden. Die zei me: "Ries, je hebt gelijk, maar ze luisteren niet naar me." Ik zei: "Cees, dit betekent dus dat het zo doorgaat?" "Ja," zei hij. 4 januari 1994 om vier uur 's middags. Het was vreselijk.'

Op het partijbureau slingerde het estafettestokje rond. Na een tijdje verdween het in een bureaula.

## 8 Een haast onbedwingbare lust

*Hebben we dat zó besloten?*

De crisis van rond de kerst van 1993 was niet bezworen. Partijvoorzitter Van Velzen werd na de jaarwisseling in beslag genomen door de afwerking van het verkiezingsprogram en een crisis in CDA-Limburg, dat onder vuur lag door beschuldigingen van malversaties met partij- en campagnefinanciering. De premier werd met een ander probleem geconfronteerd. Op 10 januari overleed onverwacht Ien Dales, de PvdA-minister van Binnenlandse Zaken. In de dagen na haar dood moesten Kok en Lubbers het eens zien te worden over een opvolger. Dat was delicaat, want het kabinet stond aan de vooravond van verwickelingen rond politie en justitie. Meteen dook de naam op van peetvader Ed van Thijn. Wat die van buiten als bindmiddel samen met Jan de Koning had kunnen betekenen, zou hij binnen het kabinet nog meer kunnen waarmaken, wellicht. En een warme persoonlijkheid naast Kok en zijn uitgelopen ministers kon geen kwaad, dacht de PvdA.

Thijs Wöltgens vertrok spoorlags uit Indonesië naar het Binnenhof. Brinkman niet. Die bleef bij het officiële bezoek van een Tweede-Kamer-delegatie aan de Oost en belde met Lubbers om de situatie te verkennen. Ze zeiden tegen elkaar: 'Formeel is het een zaak van de PvdA, maar het zou toch goed zijn als er overleg is,' vertelt Brinkman. 'In ieder geval moest er tijdig informatie zijn. "Het wordt óf een burgemeester die op de winkel past, óf de PvdA maakt van de gelegenheid gebruik om haar voorziene nieuwe tweede – of eerste! – man op deze post te zetten," zei ik tegen Ruud. "Ofwel: Jacques Wallage gaat nog een stap hoger, dan wel Ed van Thijn komt in beeld. Dat is wel heel pikant. Het zou goed zijn om te horen wie straks de tweede man is bij de PvdA." Ed zat in die peetvaderrol en we zouden straks wel eens bij de formatie met Wim Kok én Ed én Jacques zaken moeten doen. Dat besprak ik allemaal vanuit het oerwoud. Ruud zei: "We horen wel." Daarna is er geen contact meer geweest. Dat verwijt ik niemand, dat kan ook aan het oerwoud hebben gelegen.'

Vijf dagen na Van Thijns beëdiging als minister barstte de zogeheten IRT-affaire los met berichten over ontwrichting van het Amsterdamse politiekorps, waarvan Van Thijn beheerder was geweest. Opnieuw leek een *kwaliteitsimpuls* van Wim Kok in het gedrang te komen door zijn vroegere functie. Brinkman onderstreept hoe overvallen een ieder was. 'Ed kwam op het tapijt, een beetje *overnight*. De aanleiding was daar ook naar. Maar het is onvoldoende overdacht, besproken en doordacht. De werking ervan is onderschat. De IRT-affaire kwam daar overheen. Die was verziekend, absoluut. Doordat alle lichten op de IRT werden gericht, is de atmosfeer bedorven. Alle irritaties maakten dat de voorziene gesprekken over de nieuwe coalitie in het water vielen. De inzet daarvan was toch geweest: ga door met CDA en PvdA. Het wegvallen van die gesprekken heeft meegewerkt aan een verdere ontbinding van het kabinet.'

Van Thijn merkte nu pas hoe vervallen het kabinet was: 'Dit land wordt mompelend bestuurd, zei ik in *De Groene Amsterdammer*. Dáár werd ik toch even op aangesproken!' Van Thijn hield die mening staande, kreeg er signaal na signaal van. Hij zag het wantrouwen tussen Kok en Lubbers groeien. 'Kok was goed op de hoogte van wat Lubbers in zijn nadagen allemaal uitspookte. Hij was daarover zeer verontrust en vreesde dat Lubbers het kabinet ten val ging brengen,' vertelt hij. 'Lubbers was gedesillusioneerd, hij was aan onttakeling ten prooi. Ik herkende wat met Joop den Uyl was gebeurd. Als je zo lang in een functie zit, ga je spoken zien. Dan denk je dat iedereen aan de poten van je stoel zaagt.' De gedaanteverwisseling van peetvader naar minister maakte Van Thijns rol als bemiddelaar verder onmogelijk. Een fatale misrekening.

Gezaagd werd vooral aan Brinkmans stoelpoten. Ook bij de bijstellingen van het verkiezingsprogram. Van Velzen en Kolnaar bleven proberen gaten te dekken. Hoe somberder de economische vooruitzichten van het Centraal Planbureau, des te dieper moest er worden gesneden. De zaak moest rond zijn voor het CDA-congres, Brinkman kon niet op het schild worden geheven zonder een daadkrachtig program. De financiële gewetens van het CDA werden daarom opgetrommeld in het Torentje: Jelle Zijlstra en Rabobank-topman Wijffels, maar ook de twee kemphanen uit het kabinet, Bert de Vries en Koos Andriessen. Van Velzen en Kolnaar waren aanwezig, maar Brinkman miste delen van de gesprekken omdat hij in het buitenland zat. De programcommissie was dus alleen via Kolnaar bij de discussie betrokken, terwijl drie vertrekkende bewindslieden present waren. Niet elk van hen had

illusies over zijn rol. Bert de Vries: 'Mijn positie was niet sterk meer. Ik was geen factor voor de toekomst om rekening mee te houden. Dat gold ook voor Andriessen, maar met dit verschil dat hij wél een stroming vertegenwoordigde die op dat moment vrij sterk was.'

Lubbers koos nu. Hij koos voor wat De Vries 'de werkgeverslijn, de NCW-lijn' noemt. 'Onno Ruding kreeg zo toch nog zijn zin,' constateert hij bitter. Jelle Zijlstra bleek deze lijn maar beperkt te delen. Dat werd merkbaar toen de discussie zich toespitste op de aanpak van de lastenverlichtingen, die nodig waren om de economie op te peppen. Niet de WAO of AOW waren het strijdpunt, maar de vraag langs welke lijn de lasten op arbeid het beste omlaag konden: door de werkgevers minder te laten betalen of de werknemers. Andriessen, Van Velzen en Kolnaar kozen voor dat eerste en Lubbers met hen. Zijlstra niet. 'Jelle Zijlstra zag niks in eenzijdige lastenverlichting voor werkgevers, de methode-Kolnaar. Hij had meer sympathie voor mijn benadering,' merkte Bert de Vries. 'Ik weet niet of dat betekende dat hij voorstander was van mijn methode. Hij heeft daar niet hartstochtelijk voor gepleit.'

De topontmoeting in het Torentje liep uit op een compromis, al was het maar vanwege de tijdsdruk. Wim van Velzen vond dat het 'buitengewoon knullig' verliep. De Vries dacht er weinig anders over. Ook hij vond de conclusies 'een onheldere tekst waardoor beide interpretaties mogelijk waren'. In het bestuursweekeinde aan de vooravond van het partijcongres was de stemming zwartgallig. Partijbestuurslid Jannie van den Hul: 'Verwarring. Onmacht. Er viel niks meer te sturen. Er had iemand moeten zijn die zei: En nu is het afgelopen met het gesodemieter!'

Het partijbestuur besprak financiële varianten. Het onderstreepte dat het niet wilde dat ouderen die hun hele leven hadden gespaard het gelag zouden betalen. Net als Brinkman in de zomer in de programcommissie had benadrukt. Waartoe dat in de cijfers en maatregelen zou leiden, bleef in het vage, want de rekensommen waren nog steeds niet kloppend. Paul Doop van de programcommissie: 'Toen dat misging heeft het partijbestuur met de programcommissie vergaderd. Het totaal is toen nóg eens doorgerekend.' Van Velzen: 'Mensen voelden zich overvallen. Brinkman kende niet alle achtergronden en Kolnaar had een technisch verhaal, dat ook niet best overkwam.'

Van Velzen probeerde via een informele *persbriefing* het allemaal nog eens in samenhang uit te leggen. Brinkman zag ervan af dit zelf te doen, Van Velzen en Kolnaar kenden immers het beste de bijgestelde

cijfers achter het program. Toen de vraag kwam naar de nullijn van de uitkeringen en de loonkostenbeheersing, viel ook de term AOW. Kolnaar onderstreepte: 'Wij vragen offers van iedereen.'<sup>226</sup> Van Velzen zegt met ingehouden woede: 'Het was een *informele briefing*, waarna ik naar het Catshuis ben gegaan. Ik werd daar gewaarschuwd dat Kolnaar voor het NOS-journaal een *statement* had gegeven. Buiten de *briefing*. Zonder enig overleg. "De AOW zal worden bevroren." Punt. Daarna was het afgelopen, we waren kansloos.'

Paul Doop keek met zijn vrouw, die in het partijbestuur zat, naar het journaal die avond. 'Pas toen beseften wij wat er besloten heette te zijn. Het was zó nooit aan de orde geweest. "Hebben we dát zo besloten?" vroegen we elkaar verwijtend.' De volgende dag kreeg Van Velzen de partijraad over zich heen. Hij probeerde de crisis te bezweren met een manoeuvre die Brinkman speelruimte zou geven de AOW-kwestie te ontscherpen. 'Ik heb voorgesteld aan Elco: Laat mij het verhaal van het program verdedigen op de partijraad. Ik zal dat niet reddend en dan kom jij met een beter verhaal.' Brinkman deed iets anders. Nu nam hij de verdediging op zich. Slikkend van emotie, de blik vol tranen, riep hij dat hij nooit en te nimmer de bejaarden zou laten vallen. De AOW was bij hem in veilige handen. Velen waren verbaasd over de altijd zo koel overkomende Brinkman. Tot concrete bijstellingen van het program kwam de partijraad niet. Dat moest nog een keer worden doorgerekend.

De volgende dag, 29 januari, wees de partijraad Brinkman officieel aan als lijsttrekker. De sfeer was katterig, vooral de traditionele kaders uit de christelijk-sociale hoek en de sterk vergrijsde afdelingen in de grote steden waren woest op Van Velzen en snapten niet waarom Brinkman hem en Kolnaar niet ferm had gecorrigeerd. Hoe onwezenlijk die dag was, bleek 's middags bij zijn inhuldiging. Het groene estafettestokje kon dan wel niet worden vertoond, er was toch een cadeau-tje van Ruud Lubbers. Die had iets onverwachts voor Janneke Brinkman, 'mede namens Ria'. Hij drukte haar 'een doosje incasseringsvermogen' in handen terwijl zij naast haar man op het podium stond. Nuttig was dat, want in de weken en maanden die volgden zou daarop een groot beroep moeten worden gedaan. De lijsttrekker kreeg zelf een verholen boodschap cadeau. Lubbers zei: 'Elco, je bent nu onze eerste man en je hebt een primá team.'

Intussen ging de partij koortsachtig door met het bijstellen van campagne en program. Alle troebelen maakten dat de drie kernbegrippen van de CDA-campagne op de lachspieren begonnen te werken:

hoezo stabiliteit, daadkracht en zekerheid? Op de valreep werd de hele aanpak omgegooid. Noch het beleid van het kabinet, noch de nummer 1 van de lijst zou inzet van de verkiezingen zijn. Er werden nieuwe raambiljetten en megaposters ontworpen met een nieuwe boodschap. Een foto van Brinkman – zonder zijn naam erbij – prijkte naast de leuze *Een groot karwei vraagt een sterke partij*. Het CDA maakte zichzelf tot inzet. Het eerdere parool CDA. *Zeker nú!* borg men schielijk op.

Die slogan was in de campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen al slecht bevallen. Net als de tegelijkertijd uitgeteste leuze *Ook deze tijd vraagt zekerheid*.<sup>227</sup> De campagnemakers hadden in eerste instantie een verrassend gebrek aan geheugen laten zien: al in 1971 had de KVP onder Gerhard Veringa het motto *Zeker nu* gevoerd. Het was op een electoraal drama uitgelopen.

Nog doller werd het toen de partij vlak voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2 maart een andere advertentie uitprobeerde. Het CDA kondigde zijn *come-back* aan in het kielzog van Johann Olav Koss, de krachtpatser van het ijs in Lillehammer. *Wat Koss kan, kunnen wij ook* stond er bij een paginagrote foto van de juichende Noor. Wat met de naam van de eigen lijsttrekker niet mocht, mocht wel met die van een buitenlandse schaatser. De sponsors van Koss kregen nog meer gratis publiciteit toen bleek dat het CDA geen weet had gehad van de auteursrechten op de foto van de Olympisch kampioen.<sup>228</sup>

2 maart luidde de bel voor de slotronde. Het CDA was bij de gemeenteraadsverkiezingen nog wel de grootste partij van het land gebleven, maar het hield slechts 39 van zijn 54 zetels over als de uitslag werd omgerekend naar Kamerverkiezingen. Verloren werd overal, maar vooral in de grotere plaatsen en de steden, juist in die veertig gemeenten waarin zo was geïnvesteerd om de winst van 1986 en 1989 vast te houden. De PvdA kwam opnieuw op een naoorlogs dieptepunt, net als in 1990. De vvd won, D66 ging vooruit, maar minder dan verwacht. Grote winst was er in de marges van de politiek, bij lokale lijsten, bij extremistische groepen en *single-issue*-lijsten. Ouderenpartijen, de Socialistische Partij, Janmaat en zijn afsplitsingen profiteerden van de teloorgang van de grote volkspartijen en de lage opkomst. Het leek het meest op de uitslag die België op Zwarte Zondag van 24 november 1991 op zijn grondvesten had doen schudden. Daar was vervolgens bij de kabinetsformatie gepoogd te komen tot een *paarse coalitie*. Dat mislukte doordat de liberale winnaar Verhofstadt de kleurloze socialistische partijleider Willy Claes als premier van zo'n kabinet blokkeerde. Stond Nederland ook aan de vooravond van hetzelfde?



Middelpuntvliedende krachten kregen in het CDA nu echt de overhand. De topkandidaten van de lijst kropen allengs weg van hun campagne en lijstaanvoerder. Ernst Hirsch Ballin lag met een hernia thuis. Yvonne van Rooy weigerde publieke debatten, zoals een met Karin Adelmund. Kamervoorzitter Deetman wilde niet te prominent optreden vanwege zijn functie. Piet Bukman kon na een uitglijer over de gasprijen voor tuinders beter buiten beeld blijven. Er waren CDA-afdelingen die de minister van Landbouw niet meer wilden zien. Om de ontevreden boerenachterban te mobiliseren werd op het eind van de campagne alsnog Gerrit Braks van stal gehaald.

Van de bovenste tien kandidaten ging, behalve Brinkman, alleen Jaap de Hoop Scheffer voluit. Campagneleider Bremmer zucht: 'Wij hadden wel veel topkandidaten, maar geen prominente boodschappers. De stukken wilden zich niet laten schuiven. En als ze wel gingen, wilden ze niet de boodschap verkopen.' De peilingen bleven onveranderd beroerd. Het kabinetsbeleid leek in een moeras weg te zinken: de werkloosheid schoot omhoog en de politie- en justitietop was verstrikt in de chaos van de IRT-affaire.

Ruud Lubbers zat zich te verbijten. De partij die hij op sterkte had willen achterlaten brak hem bij de handen af. Het beleid van krachtige, heldere besluiten zakte in drijfzand weg. 'Dat vreet aan je. Dat vreet nog aan me. Je ziet dat het fout gaat, allerlei aspecten en facetten zaten daaraan. Vanaf kerstmis kreeg dat zijn scherpte: de onmogelijkheid om iets te doen in mijn positie. Je bent minister-president en als je met lijnen of dingen komt in de partij, werkt het niet...' Begin januari had hij Peter Kooijmans, de minister van Buitenlandse Zaken, in vertrouwen genomen. Deze invaller voor Hans van den Broek maakte indruk door zijn rustig en weloverwogen optreden. In het vliegtuig op weg naar Zuid-Afrika vertelde Lubbers hem dat als de peilingen maar genoeg zakten de roep om een andere campagne en ander leiderschap zou komen. Dan zou Brinkman bereid gevonden worden een ander te pousseren voor het premierschap. Kooijmans zelf bijvoorbeeld. 'Wij zeiden tegen elkaar: "Wanneer zal het moment aanbreken dat Elco en Frits Wester bevattelijk zijn?" Hoe diep moeten de polls zakken dat een gesprek mogelijk is?' vroeg Ruud Lubbers zich af.

De klappen in de gemeenten leidden tot een opstand van het kader. Net als in 1975 bij *Wij horen bij elkaar* en later met de loyalisten was het grondvlak van de partij het beu dat Haagse sores en verdeeldheid het dagelijks werk in wijken, raden en Provinciale Staten ruïneerden. De plaatselijke partijleiders eisten in maart alsnog inspraak in de cam-

pagne. Wim van Velzen was ten einde raad. 'Bij mij groeide de gedachte dat er iets moest gebeuren,' vertelt hij. 'Die dreun bij de gemeenteraadsverkiezingen hadden wij zó erg niet voorzien. Wim Deetman heeft toen de vrijdagse vergadering met de veertig steden voorgezeten. Op Frans Spit uit Amsterdam na was de algemene mening: geen personele maatregelen, wel een nieuw aanbod aan de ouderen. De maandag daarop heb ik uitvoerig met Elco gesproken. Ik was de dagen daarvoor tot de overtuiging gekomen dat het fout ging. Bij Elco zat geen beweging. Ik zei: "Elco, jij zou moeten gaan na zo'n uitslag, maar dat kan niet. Daarom stap ik op. Ik vind dat er een politiek gebaar moet worden gemaakt." Van Velzen hoopte zo de problemen met het program en zichzelf te elimineren. Ach, het was een zoenoffer.'

Terwijl het dagelijks bestuur heen en weer praatte, klonk op het journaal de stem van de Amsterdamse afdelingsvoorzitter: Van Velzen kon maar beter opstappen. Die greep het moment onmiddellijk aan. 'Ik heb meteen gezegd: "Elco, dit is je kans. Gebruik die. Zeg: we gaan iets nieuws neerzetten. De partijvoorzitter was verantwoordelijk voor het program en die AOW-zaak. Beken openlijk dat je daar een tactische fout hebt gemaakt. Trek dat naar je toe, schets de lijn, kom met een nieuw aanbod voor de ouderen en creëer daardoor nieuwe omstandigheden voor de campagne." Ik schatte in dat de politieke schade voor mij beperkt zou zijn, want ik ging naar het Europees Parlement of Elco had een plaatsje voor mij in zijn kabinet. Het deed wel pijn zo afscheid te moeten nemen. Later, toen de problemen niet meer hanteerbaar waren, ben ik grote vraagtekens gaan zetten bij mijn beslissing.' Een herlancering kreeg Brinkman niet meer voor elkaar. Daarvoor was hij te geïsoleerd geraakt in de top en was zijn gezag inmiddels te gering. Bovendien kon de invalvoorzitter, Tineke Lodders, hem weinig helpen gelet op haar tijdelijke positie. Als ze dat al had gewild.

Opgejaagd door steeds somberder voorspellingen over de economie en over zijn eigen politieke score zocht Brinkman houvast. Na jaren om daadkracht te hebben geroepen, kon hij nu toch moeilijk slappe knieën vertonen. Dus bleef het CDA-program in de kern ongewijzigd en werd alleen in de belastingsfeer iets ingewikkelds bedacht om de AOW'ers te ontzien. Het was paradoxaal en tragisch tegelijk: in plaats van een ondubbelzinnig standpunt kwam er een halfbakken compromis van het fabrikaat waarmee het kabinet-Lubbers/Kok het CDA – en Brinkman zelf – van zich had vervreemd. De daadkracht verkeerde in zijn tegendeel.

Lubbers benaderde nu opnieuw Frans Andriessen. Hoewel die al geen

partijvoorzitter had willen worden, vroeg hij hem nu of hij kandidaat-premier wilde zijn. Ook stelde Lubbers schriftelijk voor het kabinet vervroegd demissionair te maken nu er weinig meer uit kwam. Kok was tegen, net als Rottenberg eerder. Brinkman was er minder op tegen. Lubbers praatte het nog eens door met Jan de Koning. Die maakte er korte metten mee. Lubbers: 'Jan was voluit gericht op doorgaan. Ik zeg dat reserveloos. Toen ik aarzelde in die fase was het Jan die zei: Doorgaan! Ik dacht: laten we maar op het laatst naar een crisis gaan. Als reddingsstrategie. Het gaat niet meer, de PvdA speelt catenaccio-voetbal. Er komt toch niets meer uit de vingers. Ik was bereid dit te doen om het CDA te redden. Jan heeft het mij met kracht ontraden. Hij zei: "Dat kún je niet doen. Je bent voorzitter van deze ministersploeg en er is geen zakelijke reden om nu te stoppen. Krijgen we zo erg veel eerder verkiezingen? Nou, aan dat verschil gaat het land niet ten onder."'

Net als in de nadagen van het kabinet-Van Agt II steunde Jan de Koning de premier 'reserveloos'. Op één punt na. Ook nu 'geen kamikaze voor het CDA'. Vluchtgedrag van wielerfanaat Dries van Agt naar een kermiskoers behandelde de ordehandhaver net zo streng als dit, het 'dynamietconcept' in Lubbers' woorden. De met het Oude Testament opgevoede De Koning heeft er wellicht het gedrag van de verblinde, van zijn kracht beroofde Simson in herkend. In een laatste inspanning en na een laatste wanhoopsgebed trok de held van het oude Israël de tempel van zijn gevangenschap omver en bedolf zichzelf en al zijn vijanden onder het puin. Het dynamietconcept werd opgezouten, De Koning leek de zaak nog één keer beredderd te hebben.

Bert de Vries schudt mismoedig het hoofd: 'De enige manier om een redelijke uitslag te halen is achter je lijsttrekker gaan staan. Aan al die manoeuvres van Ruud heb ik geen steun gegeven. Het was oprechte zorg van Ruud: hij had de verantwoordelijkheid op zich genomen de lijsttrekker aan te wijzen en zag dat het niet goed ging. Hij had een haast onbedwingbare lust om dat alsnog terug te draaien. Dat had Ruud wel vaker, perioden waarin hij onberekenbaar reageerde.'

In het kabinet sloeg de malaise onverbidlijk toe. De werkloosheid schoot omhoog, de IRT-affaire zette de ministers Hirsch Ballin en Van Thijn zwaar onder druk. De politie zou in drugs handelen. De media waren vernietigend. Lubbers probeerde nu de PvdA alsnog een coalitiebreuk op te dringen. Van Thijn snapt achteraf veel beter wat er aan de hand was, vertelt hij. 'De IRT-affaire werd geïnstrumentaliseerd. Problemen in de portefeuille van Wallage werden uitvergroot, evenals

het asielbeleid. Lubbers probeerde de IRT-kwestie als argument aan te grijpen in plaats van die op te lossen. Ik heb Kok op het hart gedrukt dat hij nooit en te nimmer moest pikken dat Lubbers er de brui aan zou geven. Ik vertrouwde het niet.'

De groeiende paniek gaf Lubbers nu meer ruimte. Tineke Lodders greep terug op haar oude idee: Lubbers terug als premier, ondanks Brinkmans plaats als nummer 1 van de lijst. 'Naarmate Tineke de druk opvoerde zijn er alternatieven gekomen die het mij gemakkelijker maakten om het gesprek over andere kandidaat-premiers gaande te houden,' vertelt Lubbers, die Lodders zo in de waan liet dat hij beschikbaar was voor een vierde kabinet. Die variant was ook niet helemaal ondenkbaar: had Lodders mét Brinkman een klemmend beroep op Lubbers gedaan, dan was de zaak wat hem betreft weer open geweest.

Ruud Lubbers jongleerde enkele weken met het drietal Andriessen, Kooijmans en Deetman als alternatieve namen voor het premierschap. Deetman had hij in zijn brief over het dynamietconcept aan het rijtje toegevoegd. Lubbers liet begin april *De Telegraaf* melden dat de kritiek van Brinkman op het kabinet hem de voorbije jaren slapeloze nachten had bezorgd. Het ontlokte die krant de conclusie dat dát blijkbaar de reden was waarom hij gedurende de campagne zo vaak in het buitenland was. De peilingen wezen op een historische nederlaag, zo bleek 6 april. Kok zou 18 zetels verliezen en naar 31 duikelen, Brinkman zou 24 zetels verliezen en er maar 30 overhouden. Van haar 103 zetels zou de coalitie er 61 overhouden. Samen regeren zou niet meer mogelijk zijn. Het CDA zou zelfs enkele tienden van procenten kleiner blijven dan VVD en D66. Het grote karwei baarde een kleine partij.

'Als u mij vraagt: hoe voel je je? dan zeg ik: niet lekker,' zei Brinkman over de peiling. Nuchter klonk het, maar weinig wervend, laat staan dat hij alle hens aan dek uitstraalde. Hij zei van het kabinet: 'het slaagt er kennelijk niet in aan de kiezers uit te leggen dat er gezien de vele financiële problemen een sober beleid moet worden gevoerd. Lubbers en Kok hebben te maken met een verlies aan vertrouwen van 40 procent.'<sup>229</sup>

De partijleiding probeerde werkelijk van alles nu. Vice-voorzitter Rob van de Beeten bezocht in Washington Dries van Agt, de man die hij in 1981 als CDJA'er nog had willen dumpen als lijsttrekker. De oud-premier was verrast. Na het geschrapte filmpje met het estafettestokje was het stil geworden en nu stond het CDA ineens op de stoep. 'Ze kwamen met het verhaal dat het er heel slecht voor stond met de peilin-

gen. Dat wist ik niet. Ik had in geen acht jaar een Nederlandse krant ingezien. Ze vroegen of ik een paar voordrachten wilde doen. Binnen een week of twee. Het CDA zou alles betalen. Ik heb het niet gedaan. Ik was zo ver van die werkelijkheid, kende de *issues* niet eens.'

Wat Van Agt wist, had hij van een andere prominente CDA'er die aan de overzijde van de oceaan ook een glansrijke loopbaan voortzette. 'Herhaaldelijk is tot mij gekomen hoe zuur en gegriefd Onno Ruding was over Ruud Lubbers.' Van Agt begreep dat. Frans Andriessen had zulke grieven nog tegen Van Agt zelf. 'In de kern was dat hetzelfde, ja.' En een opgebrande premier met een komende man naast zich kwam hem evenmin onbekend voor. 'Zoveel is zeker: Ruud had – destijds – problemen met het bijeenhouden van de CDA-fractie en ik vrijwel geen problemen met het bijeenhouden van het kabinet,' zegt hij, Frans Andriessen en Arie Pais maar even vergetend. 'Het was andersom bij Brinkman en Lubbers, als ik het goed gezien heb van verre. Brinkman had zijn fractie redelijk achter zich en Ruud zat met een coalitie die niet hecht in elkaar zat. Andersom, dat maakt het toch wel anders. Verder had ik Ruud niet als mijn opvolger aangewezen. Ik ben slecht in het selecteren van onderkoningen,' lacht Van Agt schalks.

### *Het lijkt dreef al weer*

Aan de vooravond van de *hete fase* van de campagne zouden de topkandidaten de klokken gelijk zetten. De avond van vrijdag 8 april schoven zij in De Flaneur aan tafel, een bekend dineradres in de CDA-historie. Daar hadden partijvoorzitter Bukman en partijsecretaris Smits Brinkman ooit gepolst voor een blijvende rol in de leiding van het CDA. Nu besloot invalvoorzitter Ladders het omgekeerde te proberen: een indringend beroep op de nationale havenloods om het schip van staat en het CDA-flottielje weer vlot te trekken. Lubbers moest worden gevraagd zich naast de lijsttrekker-fractie leider als beoogd premier aan het kiezersvolk aan te bieden. Een stem op Elco was dan vooral een stem op Ruud.

Ladders' boobytrap ontplofte in haar gezicht. Diezelfde avond werd Brinkman door een uitzending van *Reporter* gemangeld: hij was commissaris van een bedrijf van familie van zijn vrouw Janneke en haar oom Arie zou niet deugen. Het leek heel wat, en in de paniekerigheid van die weken werkte de uitzending explosief. Toen Ladders haar idee van een feitelijke leiderswisseling toch uitprobeerde, schaarde de

top zich die avond rond Brinkman. Zelf speelde hij *grand slam*: Lubbers mocht van hem aantreden, maar dan trok hij zich onmiddellijk terug. Als dat al had gekund, dan nooit die avond van 8 april 1994. Het had een bekentenis ingehouden tegenover de beschuldigingen.

Velen in het CDA zijn onder de indruk gebleven van Brinkmans karakter in deze weken. Campagneleider Cees Bremmer: 'Kolossaal! Dat hij het heeft volgehouden!' Hij zag hoe de lijsttrekker steeds geïsoleerder raakte. 'Het draagvlak voor Elco werd steeds kleiner, dus werden steeds meer mensen aan de campagneraad toegevoegd. Ruud kwam erbij. Het probleem was dat rondom de lijsttrekker niet het politiek zwaartepunt van het CDA lag zoals in voorgaande campagnes. Dat gevoel heb ik die hele periode gehad. Het gevoel: ik mis iets.'

Lodders en Deetman gingen vanuit het Haagse hoofdkwartier de feitelijke regie voeren. Brinkman reed in de *battle-bus* rond. Hij besefte nu dat invalvoorzitter Lodders haar eigen plannen had en dat hij nog meer alleen stond dan hij al wist. De lijsttrekker reed vaak in een auto achter de bus aan, omdat hij allerlei moeilijke gesprekken moest voeren. Met advocaten over zijn commissariaat bijvoorbeeld. Het open campagne-idee viel in het water. De bus zelf mocht ook geen positieve, geen Hup-CDA-sfeer uitstralen. Journalisten 'hoeven niet bang te zijn dat ze geassocieerd worden met een partij die sterk op verlies staat. De bus is neutraal van kleur en er staan geen letters CDA op', meldde de campagnevoorlichting alsof ze zich geneerde voor de partij die ze moest verkopen.<sup>230</sup> De bus had ervoor moeten zorgen dat de lijsttrekker de indruk maakte van een dynamische man die zich graag onder de mensen begeeft, het levende bewijs dat de kloof tussen Den Haag en de kiezer werd overbrugd.

Het omgekeerde gebeurde. De communicatie met het Haagse campagnecentrum was gebrekkig. Campagneleider Bremmer bewaakte de hoofdlijnen niet vanuit het zenuwcentrum, maar reed mee in de bus. Feitelijk was de leiding van de troepen in handen van Paul Beerkens, een tijdelijk ingehuurde pr-manager van buiten het CDA. Wim Deetman zat in de ochtend de campagneraad voor en had politiek gezien zo nog de meeste greep erop. Probleem was alleen dat de campagneraad steeds minder vaak bijeenkwam. Bovendien droeg Deetman het geheim met zich mee dat Lubbers dacht hem achter de hand te kunnen houden als alternatief CDA-leider. Daar kwam nog bij dat hij tegelijk wist dat hij dit geheim met meerderen in de CDA-top deelde. En daarbuiten. Kok en Beatrix wisten er inmiddels ook van. Een kwestie van aftellen tot het uitlekte?

Er lag intussen nóg een brief van Lubbers op Deetmans bureau, een bittere afrekening met het CDA van de voorbije jaren. Hij schreef de ellende van zich af en leek het hoofd in de schoot te leggen. Alleen bidden zou nog helpen. Net als van zijn dynamietbrief met het voorstel Deetman eventueel lijsttrekker en premier te maken, stuurde Lubbers ook van deze brief een kopie aan Beatrix. Brinkman: 'Er was dolle paniek. In de politiek is nu eenmaal niks geheim. Dat soort dingen sijpelt natuurlijk door. Daarmee schep je een sfeertje van: ze weten niet waar ze aan toe zijn. Ik zei: Bijtjesdag heeft niet zo vreselijk veel zin. Dat is symboliek, dat is niet erg handig in een tijd waarin we al veel ellende hebben gehad.'

Ruud Lubbers krabbelde op. Het verzoek van Lodders en Deetman om het begin van de campagne in Kerkrade bij verrassing op te monteren nam hij zonder morren aan. Na het afstoppen van het dynamietconcept door De Koning en de mislukte coup van Lodders in De Flaneur bood dit een onverwachte gelegenheid nieuwe feiten te scheppen. 'Ik ben gezwicht onder de druk,' vertelt Lubbers, 'inclusief die van *De Telegraaf*, die het mij kwalijk nam dat ik niks deed in de CDA-campagne. Wat ik ging doen heb ik – voor zover er afstemming was – met Tineke Lodders afgestemd. Ik ben in verkiezingscampagnes altijd autonoom geweest. Daar ook. Ik heb het met niemand doorgesproken.'

Lubbers kreeg zelfs weer zin in het campagne-spel en zag nieuwe mogelijkheden. Brinkman was in de discussie over het dynamietconcept niet tegen het opblazen van de coalitie geweest, maar hij mocht niet polariseren tegen de PvdA, zo was de afspraak. Deed hij dat wel, dan zou hij zich immers verdacht maken als aanhanger van een CDA-VVD-coalitie. Kon de aanval niet beter van de vlechter van dit lont komen: de premier zelf? 'Het zal wel dat mijn verhaal als een volslagen verrassing kwam,' zegt Lubbers. 'Ik dacht: ik ga er weer eens lekker tegenaan! Het is campagne, het zijn verkiezingen. Ik had geen contact meer met Frits Wester. Had ik het wel met hem doorgesproken dan had dat geen effect gehad, hij zou me niet eens geloofd hebben. Ik moest dat gewoon doen. Frits had wél een visie. Die sloot hier goed op aan: krachtige ingrepen moesten er komen, daar moest een dramatisch signaal van gegeven worden. De Nieuwe Caesar zal ik maar zeggen. Alleen zo zou de achterban dat nog gaan geloven.'

In het Wijngrechttheater van Kerkrade wás de verrassing compleet. Bij de aanwezige Limburgers, bij de media en bij de lijsttrekker. Gevoerd door de golf opbeurende reacties voor zijn gezin na de aantijgingen bedankte Brinkman voor de steunbetuigingen. Zijn politieke ver-

haal was vlak vergeleken bij de persoonlijke emoties. Het echte salvo kwam van Ruud Lubbers. De premier die viereneenhalf jaar lang kritiek uit zijn CDA op het 'slap verhaal' van zijn kabinet als een affront had beschouwd, keerde zich nu onverhoeds tegen zijn partner in dat kabinet, de PvdA. Hij zei dat die partij een zwenking naar links maakte, dat haar catenaccio-voetbal al het goeds van zijn kabinetten dreigde weg te spoelen. Hij verweet de PvdA de sanering van de sociale zekerheid en de parlementaire enquête naast zich neer te leggen. En dat was nu juist de kritiek geweest waarover hij Brinkman zulke 'inktzwarte' verwijten had gemaakt. Lubbers verweet de PvdA ook een slap financieel beleid te presenteren. Dat klopte wel, maar klonk ongeloofwaardig na alle hulde voor Wim Kok met zijn 'zuinigste begroting sinds Drees'.

Dit was het dynamietconcept in een nieuwe verpakking, een poging tot provocatie van een breuk in de coalitie als profilering van het CDA. Lubbers blies er alleen zijn kabinet niet meer mee op. Wel de campagne van zijn partij. Brinkman die geen afstand mocht nemen van het kabinetsbeleid, werd ineens rechts ingehaald door de premier. Lubbers: 'Je moet dat hard aanpakken. Ik was er ook van overtuigd: het was écht inhoudelijk. Het was hard, géén tactisch verhaal.' Tegen de pers zei hij: 'Ik dacht: er moet toch iemand beginnen met het uitzetten van een politieke lijn? Nou dat heb ik woensdag gedaan.' Daar voegde hij aan toe: 'Mijn zwijgen zou tot misverstanden leiden. Alsof ik een vat van tevredenheid en een rustplaats zonder zorgen was.'<sup>231</sup> Wim Kok was verbolgen over Kerkrade, maar Lubbers zei bezwerend: 'Ik campaign voor het CDA, niet voor Elco. Dat komt jou toch ook goed uit, Wim?'<sup>232</sup>

Het kwam PvdA en VVD inderdaad niet slecht uit. Zij beschuldigden het CDA van gezwabber: wie was de leider en wat was de koers van het CDA? Lubbers deed nog een zet. In een tv-interview zei hij het jammer te vinden dat een lijsttrekkerschap als claim op het premierschap werd gezien. Hijzelf zag dat in ieder geval niet zo: 'Ik geloof eigenlijk dat ik nooit gezegd heb: hier staat de nieuwe premier van Nederland.' Hij voegde eraan toe Kok net zo geschikt voor het premierschap te vinden als Brinkman. Terwijl de CDA-lijsttrekker zich moest verweren tegen aantijgingen over een commissariaat, demonteerde de CDA-premier de campagnestrategie en het leiderschap, waarvoor zijn partij Brinkman had ingehuurd.

Geen wonder dat achter de schermen sommigen al bezig waren met vragen naar hoe het na 3 mei verder zou moeten. Jan de Koning liet in



kleine kring weten dat hij wel weer als informateur gevraagd zou worden als het CDA de grootste partij zou blijven. De partij zou dan wel de premier kunnen leveren, maar voor een door groot zetelverlies aangeslagen Brinkman zat die post er dan waarschijnlijk niet meer in, vreesde hij. De naam Frans Andriessen viel.

De oud-KVP-leider had al een invitatie voor na 3 mei in de bus. In maart waren hij en een reeks andere CDA'ers uitgenodigd voor een bijeenkomst op donderdag 5 mei. In Kasteel De Essenburgh in Hierden zou er die dag een *brainstorm* worden gehouden door het Wetenschappelijk Instituut, onder de titel *Het CDA: crisis en perspectief*. De 'precieze invulling van dit thema' zou wachten tot 'de afloop van de landelijke verkiezingen'.<sup>233</sup> De redactie van *Christen-Democratische Verkenningen*, het blad van het Wetenschappelijk Instituut, bereidde zo haar zomernummer voor. Met het oog op de sombere verwachtingen van de verkiezingsuitslag strikte het Wetenschappelijk Instituut onder anderen Frans Andriessen, zijn generatiegenoten Til Gardeniers, oud-KVP-topper en oud-CDA-minister van CRM, haar voormalig staatssecretaris Jeltien Kraaijeveld (ex-ARP), maar ook Rabo-chef Wijffels, Wim Thuis, voorzitter van CDA-Brabant, Gelders bestuurder Theo Camps en de hoogleraren Wessels en Zijderveld. De directeur van het Wetenschappelijk Instituut, Jos van Gennip: 'Het was een groep mensen met ideeën. Dat gezelschap krijg je niet een dag tevoren bij elkaar.'

De dagen na Kerkrade zette Brinkman zich openlijk af tegen het kabinetsbeleid en Lubbers zelf. Het leek een mengeling van herwonnen zelfvertrouwen en de moed der wanhoop. In Drachten reageerde hij voor het eerst in het openbaar op Lubbers' uitlatingen, op diens ontboezeming dat hij slapeloze nachten had gehad van de kritiek op zijn kabinet. Brinkman zei dat hij zelf slapeloze nachten zou krijgen van échte problemen, zoals de steeds groeiende werkloosheid. Begrip voor Lubbers' optreden kon hij nog maar moeilijk veinzen. 'Ach, die heeft kennelijk moeite met afscheid nemen,' ontviel hem.<sup>234</sup>

Intussen reed de bus door het land, hectisch, van hot naar her. Ries Smits, de oud-campagneleider, zegt met een zucht: 'De politiek wordt in Den Haag gemaakt, de uitslag in Den Haag bepaald. Daar zitten de journalisten, daar wordt de campagne gemaakt. Hoe kun je nou je lijsttrekker drie weken in een bus het land in sturen? En dan komt hij ook nog op allerlei plekken waar je geen kiezer ziet. De partij was in verwarring, de boodschap was van dag tot dag anders. Je moet als partij zorgen dat je het initiatief hebt, maar het CDA was meer met zichzelf bezig. Met het dichten van gaten in de boeg.' Smits ziet één dag nog le-

vendig voor zich. Hij reed rond met de bus in zijn eigen regio. 'Ik ging mee in Rotterdam. We reden over het terrein van de ECT-terminal. We kwamen ontzettend veel containers tegen, maar geen kiezers. We hadden daarna een gesprek met de directie. Allemachtig, die stemden toch wel VVD... Dat is toch verschrikkelijk.'

De PvdA herstelde in de peilingen enigszins. Het leek dat de verkiezingen een nek-aan-nekrace zouden worden tussen het CDA en de PvdA. Na Kerkrade waren de campagne en Brinkman echter zo beschadigd, dat de suggestie van een race om het premierschap tussen hem en Wim Kok hoogstens averechts zou werken. De regie was machteloos, CDA'ers bleven elkaar in de wielen rijden. Pogingen om Dries van Agt als oppepper bij verrassing via de satelliet *Live from Washington DC* naast Brinkman te laten optreden bij Karel de Graaf smoorde de partijleiding in de kiem. Lubbers weigerde op de valreep een duo-interview met Brinkman in een programma van Ivo Niehe. Deetman liet zich ontlokken dat hij voor zichzelf een premierschap 'onwaarschijnlijk' vond, 'maar het kan zijn dat de partij erom vraagt' en daarom moest ook hij nooit *nooit* zeggen.<sup>235</sup> Later zou blijken dat hij bij de directe vraag hiernaar door *Vrij Nederland* vooral bevreesd was geweest dat Lubbers' brieven waren uitgelekt. Met zijn antwoord had hij afhoudend willen doen, maar bereikte het omgekeerde.

Zelfs de slotmanifestatie van de campagne viel in het water. Omdat de verkiezingen niet op 4 mei konden worden gehouden, was uitgeweken naar dinsdag de derde. Het lijsttrekkersdebat op tv viel daardoor op maandagavond en dat bracht de planning van de *slotrally* voor het partij kader in het gedrang. Het CDA kon het kader moeilijk op zondag laten opdraven. Frits Wester had daarop iets bedacht. Hij stelde voor vijftienhonderd actievelingen op maandag 2 mei in een studio van Joop van de Ende in Aalsmeer bijeen te brengen. Westers idee: 'Mooie faciliteiten, radio en tv erbij, die mensen geven een prachtige show daar omheen. Dat opgewarmde kader steekt Elco een hart onder de riem. Die gaat gesterkt naar dat slotdebat en de mensen kijken in die studio samen naar de uitzending. Daarna komt hij snel terug en roept: "Bedankt, mensen!" Prachtige foto's de volgende dag in de ochtendkranten.' De campagne raad blokkeerde dit, men wilde niet met eigenaars van een commerciële omroep in zee. Dezelfde studio's gingen vervolgens naar de VVD, die ze afhuurde voor een geolied overwinningsest met minder dixieland en meer vips dan gebruikelijk.

Een hart onder de riem kreeg lijsttrekker Brinkman niet meer. Lubbers trok de aandacht met optredens in het land. In een podiumgesprek

op 23 april bij het CDJA vertelde hij hoe de amerikanisering van de politiek Brinkman in zijn rol van lijststaanvoerder kwetsbaar had gemaakt. Zelf was hij daar niet schuldloos aan, erkende hij: hij had hem te vroeg aangewezen als opvolger.

De nummer 3 van de lijst, Hirsch Ballin had intussen een eigen dynamietconcept ontwikkeld. Hij haalde uit naar een parse coalitie die waarden en normen zou laten verpieteren. Zijn voorbeeld dat ouders van een mongool niet in een klimaat zouden mogen geraken dat ze zich daarvoor zowat moesten verontschuldigen, deed de vlam in de pan slaan. PvdA-collega en rivaal in de IRT-ellende Ed van Thijn mepte emotioneel terug. Met hese stem en zonder de zaal in te kijken zei Lubbers daarop bij een verkiezingsbijeenkomst in Kerkdriel: 'Ik persoonlijk ga eens stemmen op nummer 3 van het CDA, dat is Ernst Hirsch Ballin. Dat is een signaalstem.' De aartsvader van het CDA keek verbijsterd toe. 'Dat was voor de achterban verschrikkelijk, die wil dat de rijen gesloten zijn. Ik heb nooit begrepen dat Lubbers zo gepikeerd was,' kreunt Piet Steenkamp.

Die dagen presenteerde De Nederlandsche Bank zijn jaarverslag, waarin Duisenberg het beleid van Wim Kok, zijn partijgenoot van Financiën, bekritiseerde. Het komende kabinet moest fors ingrijpen in de sociale zekerheid. Bezuinigingen van in totaal 23 miljard gulden waren noodzakelijk, vond de bankpresident. Met opgeluchte spot zei PvdA-voorzitter Felix Rottenberg twee dagen later over het gemep tussen Hirsch Ballin, Lubbers en Van Thijn in de media: 'Het goeie ervan was, dat het jaarverslag van Duisenberg werd weggedrukt.'<sup>236</sup> Eigenlijk kregen het strakke CDA-program en Brinkman verlaat gelijk. Niet alleen met de kritiek op het gebrek aan daadkracht van de coalitie, maar ook met de koers voor de komende jaren. Veel maakte het niet meer uit.

In de campagneraad was Brinkman zelden aanwezig, als die al bijeen kwam. Los van de campagneraad kregen enkele topkandidaten in de laatste fase ondersteuning vanuit het Wetenschappelijk Instituut. Van Gennip en zijn mensen probeerden met teksten voor speeches en artikelen het verhaal van het CDA op te vijzelen. Van een *rapid-response*-groep, zoals met de Oostlander-teams in vorige campagnes, was geen sprake. Cees Bremmer schreef in een terugblik omzichtig dat het allemaal 'uiteraard afbreuk deed aan een slagvaardige mediacampagne. Dat gold zowel voor de beleidsmatige invulling als voor de meer instrumentele keuzes, die soms vele gespreksrondes vergden.' Daarbij ging het zelfs over het tijdig huren van posterruimte inabri's.<sup>237</sup>

Bremmer vertelt nu: 'Er was een vacuüm in de topregie. Niemand was in staat de impasse te doorbreken. De topkandidaten wilden geen boodschapper zijn, ze lieten zich niet aansturen. Dat kan alleen de partijvoorzitter, maar Wim van Velzen ging weg. Denk je nou echt dat de campagneleider dat gezag heeft? Tineke Lodders bouwde het langzamerhand op, dat gezag had ze toen nog niet. Ze heeft bijvoorbeeld enorm gehamerd op die uitzending van Ivo Niehe. Een paar uur van tevoren zegde Lubbers af. Zulke mensen laten zich niet sturen, die moeten willen.'

De CDA-kiezer bleek dat met de top gemeen te hebben. Die laat zich evenmin sturen, de kiezer moet willen. Op 3 mei 1994 wilde ze niet erg. De kiezers wilden in het algemeen al niet graag: nog nooit was de opkomst bij Kamerverkiezingen zo laag tot in 1998 dit diepterecord nog werd ingehaald. Nog nooit was de mobilisatie van de confessionele kiezers de laagste geweest. Had in 1989 nog 88 procent van de CDA-kiezers van 1986 opnieuw zijn stem aan die partij gegeven, nu bleef slechts 65 procent trouw. Het CDA verloor naar bijna alle kanten, evenals de PvdA. Aan elkaar verloren ze nauwelijks. Van de 3,14 miljoen CDA-stemmen van 1989 bleven er 1,99 miljoen over, van het record van 35,3 procent van de stemmen bleef 22,2 procent over. De partij was in één keer 37 procent van haar aanhang kwijt. In zetels duikelde het CDA van 54 naar 34. De grootste partij ooit in de Kamer leed het grootste zetelverlies in de parlementaire geschiedenis. Slechts één partij verloor bijna even erg: coalitiepartner PvdA. Zij ging bijna 700 duizend stemmen achteruit, van 31,9 naar 24 procent. Kok verloor 12 zetels en hield er 37 over. Op het nippertje werd de PvdA, als op een na grootste verliezer ooit, de grootste partij. De coalitie van de twee volkspartijen had 71 van haar 103 zetels kunnen redden.

De klap kon grotendeels op het conto worden geschreven van thuisblijvers. Zij waren verantwoordelijk voor 40 procent van het CDA-verlies en 39 procent van het PvdA-verlies. De VVD kreeg 20 procent van de vertrekkers van het CDA en 10 procent van de PvdA. Dat laatste is een record in het grensverkeer tussen die twee. D66, de winnaar van de verkiezingen, verdubbelde en kwam op 24 zetels, ook een record. Van het CDA-verlies ging 12 procent naar de democraten, van de PvdA zelfs 18 procent. Het CDA verloor zwaar onder de nieuwe kiezers: van de 34 procent in 1989 bleef 16 procent over. Bij de middengroep van 35 tot 49 jaar, waar het de gezinnen had willen terugwinnen, was de klap net zo hard: van 32 procent naar 17 procent. Juist deze leeftijdsgroepen liepen massaal naar D66 en VVD of bleven vaker thuis dan ooit tevoren.

De ouderen bleven het CDA naar verhouding opvallend trouw. De PvdA verloor meer aan de nieuwe seniorenpartijen dan het CDA, en de VVD verloor aan hen in procenten nog het meest. De mythe van het verlies onder de ouderen vanwege de AOW-kwestie werd er niet minder om. Een andere mythe bleef ook ongeschokt: die van de onkerkelijke kiezers die in 1986 en 1989 massaal naar het CDA waren overgestapt. Was de steun toen al niet meer dan 12 procent van de kiezers uit die groep, het verlies was daar nu niet veel groter dan onder het totale kiezersvolk: in 1994 stemde 7 procent van hen CDA. Ook zo'n 40 procent minder dus.

Het hardst ging het CDA achteruit in de Randstad met zijn forensengemeenten en grote steden, in de veertig gemeenten waar de winst geconsolideerd had moeten worden. In de bolwerken van de partij in Gelderland, Brabant en Limburg wonnen vooral de twee liberale partijen fors onder de katholieke kiezers. Juist deze confessionele groep was op drift. Dat kwam niet plotseling, althans niet voor wie dat had willen zien. Al in 1977 had Van Agt vooral boven de rivieren iets gewonnen en in 1986 had het Lubbers-effect bij de kerkse katholieke kiezer – als enige groep – weinig weerklank gevonden. Middelpuntvliedende krachten sloegen in deze contreien het hardst toe: had 54 procent van de katholieke kiezers in 1989 nog CDA gestemd, nu deed 40 procent dat nog. In Noord-Brabant zakte de partij van 45,1 naar 27,1 procent, in Limburg van 46,9 procent naar 28,9 procent. Ook in katholieke tuindersstreken in de Randstad als het Westland en de Bollenstreek tuimelde het CDA omlaag. Tussen de kassen in Naaldwijk viel het van 59,5 naar 38,2 procent en in Hillegom van 46,7 naar 26,5 procent.<sup>238</sup>

Het was net Vlaanderen op de Zwarte Zondag van november 1991. Hoe groter de stad, hoe groter de winst van extreem-rechts. Nieuwe partijen en anti-politieke lijsten scoorden hoger dan bij elke voorspelling: daar Van Rossem, hier de SP en de seniorenlijsten. Vlaams Blok daar, CD hier. In beide landen was de afstraffing van de twee volkspartijen ongekend en wonnen tegelijkertijd de liberalen onvoldoende om het roer over te nemen. In beide landen betekende de uitslag het einde van een premier die de jaren tachtig had gedomineerd. Daar Wilfried Martens, hier Ruud Lubbers. Beiden gingen hun heil in Europa zoeken. Daar met succes, want Martens werd achtereenvolgens voorzitter van de Europese partijkoepel van de christen-democraten en loste daarna Leo Tindemans af als hun fractieleider in het Europees Parlement. Ruud Lubbers kondigde op de verkiezingsavond van 3 mei zijn

vertrek naar Brussel aan: ook officieel was hij nu kandidaat voor het voorzitterschap van de Europese Commissie.

Net als in België na Zwarte Zondag werd nu gepoogd een paars kabinet te vormen, een rood-blauwe coalitie van socialisten en liberalen. Jan de Koning kwam er als snuffelhond niet meer aan te pas. Het CDA stond buiten spel. Verdoofd door de klap herkoos de CDA-Kamerfractie Elco Brinkman als voorzitter. Hij moest de formatieonderhandelingen doen. Dat wilde zeggen: afwachten of de paarse onderhandelingen iets zouden opleveren.

Op 5 mei was in Kasteel De Essenburgh de denktank bijeen geweest. Het liep uit op een coup van de oude KVP-garde. Al op 6 mei werd oud-minister Til Gardeniers naar voren geschoven om de commissie voor zelfonderzoek te leiden. Haar profiel was treffend voor dat moment: op leeftijd, vrouw, katholiek en uit de zachte sector. Zij leek de mensen te belichamen die het CDA van zich had vervreemd.

De vroegere KVP-top kwam op 14 mei in beslotenheid nog eens bijeen. Oud-KVP-leider Frans Andriessen bleef – in reserve voor het hogere – nog even buiten beeld. Pas toen later die zomer duidelijk werd dat het CDA geen rol meer zou spelen in de formatie, werd hij openlijk actief.

De commissie van Til Gardeniers ging onder tijdsdruk aan de slag, zij moest in shocktoestand met iets komen. Zij sprak met velen, maar soms erg kort – voor Brinkman was drie kwartier uitgetrokken – en met sommigen pas na aandringen van anderen. De commissie negeerde Frits Wester bijvoorbeeld aanvankelijk, maar zwichtte voor een pleidooi van Brinkman over het recht op hoor en wederhoor.

Al in De Essenburgh botsten twee analyses van de nederlaag op elkaar. De ene keek vooral naar de omgeving, het maatschappelijk klimaat, de andere zocht de verklaring in de binnenkant van het CDA. De eerste analyse wees erop dat het CDA in crisis was geraakt omdat alle instituties van de verzuiling, van de naoorlogse samenleving zichzelf hadden overleefd. De klappen die de PvdA in 1990, 1991 en 1994 van de kiezer had gekregen lieten dat net zo goed zien als de uitholling van de publieke omroepen en de ontzuiling van de zorgorganisaties. Het CDA had de trend omlaag van de confessionele politiek kunnen vertragen, maar was een drager van de verzuilde samenleving gebleven. Daar keerden de burgers zich van af. Individualisering maakte de kiezers wispelturig, ontzuiling maakte ze vatbaar voor modegrillen. Daarom was de dreun voor het CDA zo hard geweest: het had alles tegen gehad.

De andere analyse van de nederlaag ging ervan uit dat het CDA voor-

al door zichzelf in de problemen was gekomen. Als gematigde partij die daadkracht bepleitte, had het op consensus gerichte, traditioneel en behoedzaam denkende kiezers onzeker gemaakt. Als dominerende partij die het kabinet niet tot succesvol beleid kon bewegen, irriteerde het CDA andere kiezers. Mensen die verandering wilden én zij die rust wilden, werden beide teleurgesteld. Daarbovenop hadden de leiderswisseling en discussies over de aard van de partij en het sociaal gezicht onzekerheid opgeroepen. Beide analyses hadden een deel van de werkelijkheid te pakken, maar tot een synthese kwam het niet. Het driestromenland bleek op een zompige delta uit te lopen.

De commissie-Gardeniers bracht begin juli al een van-alles-wat rapport uit. Vooral Wim van Velzen en Elco Brinkman kregen de zwarte piet toegespeeld. Pijnlijk is dat de commissie een onjuiste weergave van de gebeurtenissen rond Doorn en Bergschenhoek van januari 1993 naar buiten bracht. Vooral voor Brinkman klonk die tekst negatief.<sup>239</sup> Zijn positie als CDA-onderhandelaar in de kabinetsformatie werd daardoor onhoudbaar. Uitgerekend in een fase die het CDA weer enig perspectief op regeringspluche bood. Net als in België in 1991 mislukte de poging tot een paarse coalitie. Maar hier kwamen de christen-democraten er toch niet meer aan te pas, daarvoor was hun verwarring te groot. Na een nieuwe ronde gesprekken en beraad met haar adviseurs Scholten en Deetman, beiden CDA'ers uit de gouvernementele CHU-traditie, koos de koningin voor de enige informateur die geen kabinet van de liberale winnaars met het CDA kon ontwerpen: Wim Kok.

Tijdens diens pogingen alsnog een regeerakkoord te maken voor een kabinet op brede basis, hield Brinkman vast aan de lijn van zijn fractie: geen kabinet van de twee verliezers PvdA en CDA met winnaar D66, ook wel cynisch de *mitella-variant* genoemd. De CDA-fractie bepleitte daarom een kabinet van óf de twee liberale winnaars met het CDA, óf met de PvdA, een paars verbond. Brinkman: 'Het was niet logisch om de combinatie van PvdA-CDA-D66 te maken, omdat je dan de twee grote verliezers in de bestuursstoel zet. Dat was niet alleen een schrikreactie na de uitslag, maar het zat diep: Laat de anderen het nou maar doen.' Tineke Lodders viel echter Brinkmans opstelling scherp af in de publiciteit. De inval-partijvoorzitster stond erop dat de optie PvdA-CDA-D66 voorop bleef staan.

Dat liet nog eens in alle openheid zien hoe verward en stuurloos het CDA was. In de discussies over de sociale zekerheid aan de tafel van informateur Wim Kok kwam de aandrang om problemen vooruit te schuiven weer naar boven. Het CDA kon zijn koers nu niet overeind

houden door deze verdeeldheid. 'Dat hadden we juist met dit probleem al een aantal keren meegemaakt,' zegt Brinkman glimlachend om zijn *understatement*. 'Niettemin, er is weer een hele toestand gekomen, Jacques Wallage maakte er een publicitair nummer van voor het poortje bij informateur Kok. Schrik, schrik, schrik. Er werd een draai gemaakt. Het standpunt werd op termijn gezet. Het lijkt dreef al weer.' Zo werd het toch nog paars. Kok en Bolkestein kozen tegen een label CDA en voor elkaar.

Op het partijbureau lag het groene estafettestokje uit het afgekeurde verkiezingsspotje nog steeds in een la. Het vond uiteindelijk zelfs een bestemming. Toen Tineke Lodders maanden later haar opvolger als partijvoorzitter Hans Helgers met zijn verkiezing gelukwenste, kreeg hij het in handen gedrukt.

Ruud Lubbers was toen al uitgeteld. Helmut Kohl blokkeerde zijn overstap naar Brussel. De Bondskanselier zocht wel een Benelux-premier als opvolger van Jacques Delors. Jean Luc Dehaene was beschikbaar, maar de Belg zou voor de Britten niet te pruimen zijn. Op een conferentie in Berlijn stonden de twee Brusselse Euro-commissarissen Sir Leon Brittan en Hans van den Broek voor de officiële opening in de wandelgangen te praten met hun ambassadeur in Washington, Dries van Agt. Helmut Kohl kwam langszij. Hij vertelde over zijn frustraties bij de impasse rond de opvolging van Delors. Hij was toch van goede wil, had niets tegen een voorzitter uit Nederland, van de zusterpartij CDA *an sich*, zei hij. Kohl opperde ineens: 'Ist es nicht etwas für den Andreas, den Van Agt? Waarom maken we die geen Präsident?' Verbijsterd keken Van den Broek en Van Agt de Kanzler aan.

Voor Ruud Lubbers was 1994 niet alleen dramatisch om wat er misging. Ook in wat er meeviel, ziet hij tragiek. 'De economische signalen waren tot in april zeer somber, maar al in de zomer sloeg het om. We waren door het diepste dal. Het meest tragische ogenblik vond ik het moment dat ik de *Staatscourant* zag van de dag dat ik het premierschap overdroeg aan Wim Kok. Daarin stond de foto van dat moment. Mijn speechje ook, waarin ik Gods zegen vraag voor Koks werk. Daaronder stond een bericht met de kop *Aantal WAO'ers daalt voor het eerst*. Het beleid had gewerkt. Paars werd mogelijk door het CDA.'

Ruud Lubbers blikt terug: 'In de jaren tachtig zijn de problemen zo opgelost dat nu oude vijanden kunnen samenwerken. Dat is wat het CDA altijd heeft gewild. Wim Kok was een heel goede minister van Financiën geworden, hij deed met overtuiging wat wij hadden bepleit. Laatst zei iemand tegen me: "Maar dan is het toch zuur dat het CDA er



nu buiten moet staan?" Ik zei: Gaat het dáár nou om? In wezen gaat het toch niet om de macht of om hoe groot het CDA is. Het gaat toch om het beleid, dat dat goed is.'

Het CDA had inmiddels nog een zoenoffer geëist. Op zondag 14 augustus toog Tineke Lodders met vice-voorzitter Van Laarhoven en Luuk van Leeuwen, de leider van de CDA-fractie in de Eerste Kamer, naar het statige Hotel Des Indes aan het Haagse Lange Voorhout. Geheim beraad met Elco Brinkman was aan de orde. 'Zij wilden dat Jan de Koning ook zijn visie zou geven,' vertelt Brinkman. Zonder die vaste hand kon het niet, dat hadden de voorbije vier jaar wel geleerd. Jan de Koning schoof aan en gaf zijn analyse: hij zag moeilijk hoe Brinkman in deze situatie verder kon. Een paars kabinet-Kok was in aantocht en het CDA moest daar tegenover een nieuw begin kunnen maken. Maar de peetvader zei er nog iets bij. Als vanouds klonk zijn 'geen kamikaze'. De Koning wees erop, vertelt Brinkman, dat het partijbestuur 'door mij te forceren weg te gaan het conflict volledig naar buiten zou gooien. Daar voelde Jan niks voor. Het leek hem ook nergens voor nodig. Ik zag de situatie ook wel, ik was van plan om na enige tijd een stap opzij te doen'. Maar de bestuurders wilden Brinkman tot vertrek dwingen, buiten de Kamerfractie om die hem als haar voorzitter had herkozen. 'Jan probeerde nogal heftig aan Tineke Lodders duidelijk te maken dat je zó de onenigheid de partij inhaalt. Het legitimeerde dat er onenigheid was en zou blijven. En het bestuur had geen goed uitgezette, alternatieve koers klaar. Zo bleven we met niks achter na mijn stap terug. Jan vond dat zó slecht doordacht. Maar hij kwam geen stap vooruit. Ze begrepen gewoon niet waar hij het over had.' Een stilte valt in Brinkmans staccato verhaal. Hij kijkt voor zich uit en zacht klinkt: 'Het was de laatste keer dat ik Jan sprak.'

Jan de Koning stierf op 8 oktober 1994.

## Epiloog

### *In de klem*

De verwarring bleef. Op de nederlaag en oppositiebankjes was het CDA niet voorbereid. Organisatorisch niet, programmatisch niet en mentaal nog minder. De leiderschapscrisis maakte het alleen maar erger. Het CDA was alles kwijt: het kompas Jan de Koning, aanvoerder Ruud Lubbers, opvolger Elco Brinkman, alternatieve aanvoerders als Onno Ruding en Hans van den Broek, partijvoorzitter Wim van Velzen, partijsecretaris Kees Bremmer, perschef Frits Wester, ministersposten, andere machtsposities en bovenal een eigen profiel. Dat was tussen alle dossiers verdwenen.

Fractieleider en opvolger van Brinkman werd Enneüs Heerma, oudstaatssecretaris uit de laatste ploeg van Lubbers. Dat had Bert de Vries in 1989 al gewild, maar Jan de Koning had dit voorkomen. Zou Heerma nu kunnen doen wat De Vries destijds van hem verwacht had: de cohesie dienen? Partijvoorzitter werd Hans Helgers, een protégé van Tineke Lodders uit de provincie, geen man die zelfstandig een nieuwe koers kon uitzetten. Na bijna vier jaar voorzitterschap maakte hij in augustus 1998 bekend niet beschikbaar te zijn voor een tweede periode. Achter de coulissen waren het Lodders zelf en Lubbers' vroegere rivaal Frans Andriessen die aan de touwtjes trokken. Maar deden die touwtjes er nog toe?

De rol van grootste oppositiepartij viel het CDA lastig, vooral naarmate de paarse coalitie weinig méér deed dan meeliften met het economisch herstel in Europa. Paars suggereerde wel nieuwigheid, opener verhoudingen en meer dualisme, maar dat bleef bij suggestie uit vrees voor gekrakeel in de coalitie. Een doodgewoon kabinet was het, zei Wim Kok en hij had gelijk. Zijn kabinet verraste hooguit doordat het zo obligaats was. De kabinetten-Lubbers hadden de basis gelegd voor een flexibeler en innovatief Nederland, en de groei gaf de paarse coalitie de gelegenheid problemen voor zich uit te schuiven of af te kopen. Veel kiezers waren tevreden. De herinnering aan de verzuurde jaren

tussen 1990 en 1994 vervaagde, en terwijl de inkomens stegen liet de politiek de consumerende burger met rust. Vragen naar groeiende armoede, geweld, sociale en etnische spanningen werden weggewuifd.

Het kabinet-Kok was niettemin meer no-nonsense dan Lubbers ooit mocht of durfde zijn. Paars leek wel een 'Texels kabinet'. Het schafte sociale verworvenheden af of liet 'marktwerking' dit doen. Premier Kok voerde uit wat zijn partij Elco Brinkman als asociaal en hard had verweten. Het CDA zat al snel in de klem. Oppositie voeren tegen het onverwacht succes van je eigen pleidooien en beleid van voorheen is lastig. Zeker als de achterban, zoals de gezinnen en ouderen, er financieel nu eens op vooruit kon gaan.

Fractieleider Heerma wekte daardoor nogal eens de indruk een trouwer paladijn van zijn oud-collega Kok te zijn dan diens coalitie-partner Bolkestein. Hier wreekte zich dat Heerma meer een PvdA-gezinnd bestuurder uit Amsterdam was dan een politiek leider. Hij ontbeerde in debatten een floret en zijn nerveuze optreden werd al te vaak overschaduwd door collega's met meer talent voor oppositiesuccesjes. Zijn vice-voorzitter Jaap de Hoop Scheffer, diens compaan Hans Hillen, maar ook Pieter Jan Biesheuvel en Wim van de Camp scoorden waar Heerma vreesachtig bleef.

Jan de Koning was niet meer. Binnenskamers in het CDA drongen andere coryfeeën van vroeger naar voren. Oud-KVP-leiders Norbert Schmelzer en Frans Andriessen waren de gidsen en pushten De Hoop Scheffer. Diens af en toe scherpe optreden in de Kamer deed zijn aanzien groeien in de partij en de media. Intussen klonken hardnekkige geruchten dat Kamervoorzitter Wim Deetman of Tineke Lodders het heft in handen zou nemen. In plaats van met nieuwe ideeën of stevige oppositie het CDA te herlanceren werd keer op keer de aandacht getrokken met het vacuüm aan de top.

Steeds weer werd de kiezer herinnerd aan de pijn van de voorbije jaren en daarmee aan het gebrek aan doortastendheid en concrete alternatieven voor het paarse beleid. Het debacle van Lubbers' campagne voor een Europese toekomst werd onder paarse regie dunnetjes overgedaan bij zijn kandidatuur voor de hoogste Navo-post. Ook een afscheidssymposium dat het CDA voor de oud-premier organiseerde werd ontsierd. Onberaden uitspraken van partijvoorzitter Helgers over bloedgroepen bedierven aan de vooravond ervan het feest.

Fractieleider Heerma moest bovendien keer op keer steun en vertrouwen eisen. Afdwingen door overtuigingskracht en politiek elan deed hij niet. Zijn beschermengel Tineke Lodders werd steeds vaker

getipt als de volgende lijsttrekker. Haar ontkenningen werden nooit gevolgd door ondubbelzinnige onderstrepingen van Heerma's leiderschap. Er was weinig geleerd van het luchtledige waarin Brinkman verzeild was geraakt.

### *Haring*

Na een jaar begon het kabinet-Kok al sleetse plekken te vertonen. Het drama van Srebrenica in Bosnië en de kluchten rond politie en justitie schraapten de glans eraf. Niemand was als het er op aan kwam politiek aanspreekbaar. Excuses en zetelklevende bewindslieden bleken de ware inhoud van het stoer aangekondigde dualisme. Maar het CDA stond niet klaar. Langs de zijlijn niet als pittig criticaster en evenmin in het hart van het debat als vernieuwer van de politieke agenda. Kwam het met een voorstel dan werd dat defensief en onhandig gebracht. Soms lachte paars ze uit zonder erover na te denken, soms werden ze schielijk omarmd en onschadelijk gemaakt en vaak gebeurde beide tegelijk.

De meest ambitieuze poging tot oprissing van het christen-democratisch gedachtegoed bleef steken in bekende punten met ingesleten benaderingen. Bezieling bracht het niet. Het rapport van Andriessen, *Nieuwe wegen, vaste waarden*, was wellicht waardevast, maar bood geen interest.

Het lukte niet vanuit de oppositie reliëf te geven aan het bestaansrecht van de christen-democratie. Het eigen verhaal kreeg geen Schwung omdat de nieuwe politieke rol van het CDA zonder overtuiging bleef. Thema's werden machteloos overgelaten aan anderen, of het nu het economisch herstel na de jaren van sanering was of waarden en normen, Europese samenwerking of gezin en jeugd, sociale samenhang of veiligheid. Het was GroenLinks dat met zijn zes zetels het gezicht van de oppositie wist te zijn, dat het CDA met 34 zetels nauwelijks kon bieden. De voortsudderende leiderschapscrisis deed de rest. De veenbrand tijdens het kabinet-Lubbers III woedde tussen de wortels door.

Anderhalf jaar voor de Kamerverkiezingen van 1998 legde Enneüs Heerma het hoofd in de schoot. Jaap de Hoop Scheffer werd op het schild geheven. Vier partijleiders binnen drie jaar; het maakte niet de indruk van een partij die zich hervonden had. Niet de boodschap maar de labiliteit van het CDA was nog steeds nieuws. Schmelzers protégé De Hoop Scheffer moest zich bovendien voegen naar wat vice-voorzit-

ter Tineke Lodders als inhoud en koers voor het CDA wenste. Hij moest een 'sociaal gezicht' laten zien. De man mocht dan nieuw zijn, de koers mocht dat niet. Heerma was immers niet heengezonden omdat hij te veel aan de PvdA hing en De Hoop Scheffer trad niet aan omdat met hem het CDA naar de VVD probeerde op te schikken. Wat wilde het eigenlijk wel?

In 1989 had het CDA de kiezer gezegd *Verder met Lubbers*. Dat was gebeurd. Lubbers ging verder; verder dan goed of bedoeld was. In 1994 was gepleit voor die 'sterke partij' om 'een groot karwei' vlot te trekken, maar het CDA verschrompelde. In 1998 moest de partij laten zien waar zij voor stond en waarom dat er nog toe deed. Hoe kon de afgehaakte kiezer en het verloren terrein anders worden teruggewonnen? Dat kon alleen als het CDA voor de voorheen zo trouwe stam confessionele kiezers weer herkenbaar werd en voor anderen niet zo obli-gaat als PvdA en VVD. Ongetwijfeld zouden die twee zich in de verkiezingscampagne voor de vorm afzetten tegen elkaar, maar tegelijk de materiële voorspoed als succes van hun paars beleid claimen. Zo konden zij D66 leeg zuigen – met dank voor bewezen diensten – en het CDA de weg terug naar zijn vroegere middenpositie versperren. Het CDA moest zich daar tussen zien te wringen.

Wat met vier jaar oppositie tegen heug en meug niet kon slagen, zou ook nu niet lukken. De onduidelijkheid bleef, ondanks de ijver van De Hoop Scheffer. De kiezer kreeg een merkwaardig tableau voorgezet: een verkiezingsprogramma dat wel sociaal van toon maar niet dynamisch van inhoud was, een koers die de aarzelaars tussen VVD en CDA niet aantrok, een lijsttrekker die onbeproefd was, een kandidatenlijst vol andere onbekenden en een afwachtende opstelling bij de vraag naar een coalitie. Het CDA wilde gaan regeren, maar opnieuw oppositie kon ook. Het kritiseerde de PvdA, maar wilde niet met de VVD een alternatief vormen. Het vroeg om sociale correcties op paarse verharding, maar wilde de PvdA niet vooraf uitnodigen dat straks samen te doen. Het zei minder traditioneel, minder bestuurlijk te willen overkomen en voerde een ouderwetse, haast oubollige campagne. Dries van Agt liep met een dienblad haring op een markt in Nijmegen. Zijn gêne verborg hij onder een geofende leutigheid. Het CDA wilde regeren, maar bood geen alternatieve premier of kandidaat-ministers. Het wilde vooral niet verder verlies lijden.

In het begin van mei 1998 leken de voortekenen gunstig. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart bleek het CDA verrassend de grootste partij van het land. De trouwe stam was weer opgekomen. Ook bij de Kamerverkiezingen zou de opkomst bij de andere partijen tegenvallen, was de verwachting. Paars stimuleerde wel het consumen-tisme, maar niet de participatie. De ouderenpartijen zouden bovendien weggevaagd worden en ook daar hoopte het CDA van te profite-ren. De VVD zakte wat weg in de peilingen, een nek-aan-nekrace tus-sen Bolkestein en Kok bleef uit. Maar de vaste patronen van voorheen golden niet meer. De uitslag was bitter voor het CDA. Vijf zetels verlies, omlaag naar 29. De thuisblijvers van 1994 waren niet teruggekomen, de welvarende katholieke kiezer had vaker dan ooit VVD gestemd, de sociaal bewogen kiezer kon bij een kritisch GroenLinks of een vaderlijke Wim Kok zijn gading zien te vinden. De alternatieven oogden moderner en voor de politiek van vandaag relevanter.

Het verlies was ook pijnlijk tegen de achtergrond van het electorale beeld van 1994. Net als toen viel de klap vooral onder de katholieke kiezers en bij de 35- tot 49-jarigen, zij het nu het hardst in het zuiden van het land. In de grote steden werd minder verlies geleden, daar was het CDA in 1994 al gemarginaliseerd. Onder de niet-kerkelijke kiezers ging de partij 40 procent omlaag. Een meevallende achteruitgang onder de gereformeerden en een procent vooruitgang onder de hervormde kiezers waren een schrale troost. Deze groepen vormen nauwelijks 20 procent van het electoraat. Deze cijfers lieten bovendien zien dat niet-kerkelijken het opgepoetste waarden-en-normenpleidooi niet als vernieuwend hadden herkend. En het was nu duidelijk dat het CDA met een 'sociaal gezicht' zelfs onder de kerkse protestanten het verlies van 1994 niet goed kon maken.

De top van het CDA lijkt sinds de tweede nederlaag op rij in de rouw. Een staat van ontkenning heerst. Tijdens een intern evaluatieberaad snel na 6 mei werd zelfs allerlei positiefs gevonden in wat gebeurd was. Ruud Lubbers wees erop dat bij de kiezers onder de 25 jaar het CDA 16 procent had gehaald. Het was daarmee GroenLinks net voor gebleven en D66 ruim. De jeugd begrijpt het CDA beter dan gedacht, zo heette het. Dat onder de jonge kiezers de opkomst nog nooit zo laag was geweest bleef onderbelicht. En 16 procent was even laag als in 1994 en levert – was dát de uitslag geweest – niet meer dan 25 Kamerzetels op.

Het verlies van vijf zetels in 1998 lijkt minder dan de twintig van

1994. Schijn bedriegt. De teruggang van 1998 is uiteindelijk dramatischer. In 1994 kon de klap helder verklaard worden: het kabinetsbeleid een flop, de partij verscheurd en de aanvoerder aangeslagen. Dat deed pijn, maar aan pijn is iets te doen. Bovendien bleef het CDA met 34 zetels een politieke factor die even groot was als PvdA en VVD. Dat is in 1998 anders. Voor het eerst is het CDA niet langer een grote volkspartij. Het zit ruim achter de grote twee. Dit verlies is niet zomaar goed te maken, het komt nu meer door erosie dan door boos weggelopen kiezers.

Het is nauwelijks te repareren zolang de top blijft beweren dat het eigen verhaal voortreffelijk is. Dat was voor de kiezer de vraag niet. De vraag was: is voor zo'n verhaal het CDA de eerst aangewezen kracht om dit waar te maken? Op die vraag gaf het CDA in de oppositie geen overtuigend antwoord en als tolk van de christen-democratische filosofie was de partij blijven stilstaan in haar denken. Ook bij de vertolking zelf was de vrees voor modernisering dominant gebleven na de campagne van 1994. De kritiek op Brinkmans stijl verlamt nog steeds de moed tot een eigentijds en offensief optreden. De Hoop Scheffer mocht wel joggend te zien zijn op alle spoorwegstations, maar zijn naam mocht niet op het affiche.

Een keer eerder heeft de christen-democratie in een crisis gezeten zo diep als die van 1998. Een keer eerder dreigde haar boodschap zo snel irrelevant te worden. Tussen 1970 en 1974 verschrompelden de drie confessionele partijen en dreigden vermalen te worden door de polarisatie tussen het linkse blok en de VVD. Met het CDA wisten Piet Steenkamp en de zijnen hun beweging relevantie te geven. De christen-democraten kwamen toen in de woorden van Steenkamps rechterhand, Jan Krajenbrink, bij elkaar uit rijkdom. Hun vertaling van het oude harmoniemodel in een aanval op het klimaat van polarisatie gaf het CDA reliëf. Het werd de partij die de politieke agenda bepaalde.

De crisis van nu heeft het CDA niet tot scheuringen of richtingsstrijd gebracht. Die loyaliteit brachten de VVD in haar crisis tussen 1984 en 1990 en de PvdA in 1991-1992 niet op. Inhoud aan een nieuwe rol in de Nederlandse politiek is echter niet gegeven. Anders dan in de jaren zeventig dreigt nu niet een klimaat van polarisatie het CDA te onttakelen, maar de geest van zelfvoldaanheid met het poldermodel. De polariseerders van toen zijn de hoeders van de consensus in de polder geworden. De partij van het harmoniemodel en het maatschappelijke middenveld, het CDA, heeft de ideologische strijd met hen gewonnen. En juist met die winst weet het niet om te gaan. De consensus van

nu dreigt de christen-democraten irrelevant en onzichtbaar te maken.

Voor een christelijk geïnspireerde partij is overbodigheid een nog bitterder lot dan verdeeldheid. Een samenleving die die inspiratie niet meer nodig denkt te hebben, dát is niet waar de christen-democraten voor gewerkt hebben. Een samenleving waarin christelijke politiek een optie wordt in plaats van een keuze, en waarden en normen een *à la cartemenu* in plaats van beginselen inhouden, vervangt principiële consensusvorming door opportunisme. In een land waar alles kan, hoeft niets meer. Binnen het CDA is een dynamische tegenbeweging tegen zijn overbodigheid, die in deze tijdgeest dreigt, echter niet merkbaar. Een geluid als *Wij horen bij elkaar* van destijds heeft nog niet geklonken, het gevoel bij elkaar te zijn uit rijkdom is weggezakt. Nog even en het CDA blijft bij elkaar uit armoede.



## Lijst van personen met wie de auteurs uitvoerige gesprekken hebben gevoerd

A. van Agt, Berg en Dal, 12 en 26 februari 1996  
minister van Justitie, lijsttrekker, minister-president

H. Borstlap, Den Haag, 22 november 1995  
medewerker Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, raadsadviseur  
ministerie van Algemene Zaken, secretaris van informateurs

G. Braks, Den Haag, 12 december 1995  
Kamerlid, minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, voorzitter  
programcommissie 1994

C. Bremmer, Den Haag, 10 januari en 28 februari 1996  
partijsecretaris, campagneleider

L. Brinkman, Den Haag, 17 november 1995, 19 januari 1996,  
9 en 16 februari 1996  
minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, fractievoorzitter,  
lijsttrekker

P. Bukman, Den Haag, 17 juni 1996  
partijvoorzitter, minister voor Ontwikkelingssamenwerking, staats-  
secretaris van Buitenlandse Handel, minister van Landbouw, Natuur-  
beheer en Visserij

W. van de Camp, Den Haag, 10 en 19 november 1995  
vice-voorzitter CDJA, Kamerlid

P. Doop, Den Haag, 6 december 1995  
lid programcommissie 1994

J. van Gennip, Den Haag, 22 en 25 januari 1996  
directeur Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Eerste-Kamerlid

- G. Gerritse, Den Haag, 4 en 28 maart 1996  
vice-voorzitter Tweede-Kamerfractie
- J. Hillen, Den Haag, 8 juni 1995  
woordvoerder minister Ruding (Financiën), Kamerlid
- J. van den Hul-Omta, Amsterdam, 15 januari 1996  
lid partijbestuur
- K. de Jong Ozn., Den Haag, 15 maart 1995  
staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen
- J. Krajenbrink, Woudenberg, 23 oktober 1995  
medewerker Kuyperstichting, partijsecretaris, Kamerlid
- W. van Lieshout, Amsterdam, 13 oktober 1995, 17 december 1996  
voorzitter redactiecommissie *CD-Verkenningen*
- R. Lubbers, Rotterdam, 8 december 1995 en 4 juli 1997 (telefonisch);  
Delft, 24 september 1997  
minister van Economische Zaken, fractievoorzitter, minister-president, lijsttrekker
- G. van Montfrans-Hartman, Den Haag, 8 januari 1996  
vice-voorzitter CDA
- A. Oostlander, Den Haag, 30 november 1995  
directeur Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, lid Europees Parlement
- A. Peper, Rotterdam, 7 april 1997  
burgemeester van Rotterdam (PvdA)
- M. van de Poel, Den Haag, 22 januari en 27 februari 1996  
fractiemedewerker, medewerker partijbureau
- J. Schinkelshoek, Rijswijk, 9 oktober en 30 december 1996  
woordvoerder Tweede-Kamerfractie, campagnewoordvoerder,  
woordvoerder van minister Hirsch Ballin (Justitie)

M. Smits, Den Haag, 18 oktober 1995, 18 december 1995,  
4 januari 1996  
penningmeester CHU, partijsecretaris, campagneleider, Kamerlid

P. Steenkamp, Den Haag, 11 december 1995  
Eerste-Kamerlid, partijvoorzitter, voorzitter Eerste Kamer, erevoor-  
zitter

E. van Thijn, Amsterdam, 17 december 1996  
voorzitter Tweede-Kamerfractie PvdA, informateur, minister van  
Binnenlandse Zaken, burgemeester van Amsterdam

W. van Velzen, Waalwijk, 20 september 1996 (telefonisch), Waalwijk  
26 maart 1997  
voorzitter CDA-Brabant, partijvoorzitter, lid Europees Parlement

B. de Vries, Bergschenhoek, 20 en 24 december 1996  
fractievoorzitter, minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

H. Wiegel, Den Haag, 5 en 19 november 1996  
voorzitter Tweede-Kamerfractie VVD, vice-premier en minister van  
Buitenlandse Zaken

Th. Wöltgens, Kerkrade, 28 februari 1997  
voorzitter Tweede-Kamerfractie PvdA

P. van Zeil, Utrecht, 2 februari 1996 en Den Haag, 7 maart 1996  
Kamerlid en voorzitter KVP

## Noten

- 1 J. Zijlstra, *Per slot van rekening. Memoires*, Amsterdam, 1992; blz. 89 (hierna: Zijlstra)
- 2 Zijlstra, blz. 102
- 3 *De Groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren*. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Franeker, 1980; blz. 26 (hierna: Groei)
- 4 Zijlstra, blz. 133
- 5 Idem
- 6 *De formatiedagboeken van Beel 1945-1973. Handboek voor formatie-urs*. R. Stevens, L. Giebels, P. Maas (redactie), Nijmegen/Den Haag, 1994; blz. 149 (hierna: Formatiedagboeken)
- 7 Formatiedagboeken, blz. 155
- 8 Groei, blz. 32
- 9 Idem, blz. 58
- 10 J.P. Rehwinkel, *De Minister-president. Eerste onder gelijken of gelijke onder eersten?* Zwolle, 1991; blz. 148 (hierna: Rehwinkel 1991)
- 11 Zijlstra geeft deze analyse voedsel, blz. 170-171
- 12 Idem, blz. 173
- 13 Groei, blz. 60
- 14 Idem, blz. 59
- 15 Idem, blz. 37
- 16 D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA*. Den Haag, 1992; blz. 66 (hierna: Verkuil)
- 17 Groei, blz. 62; *CDA Jaarboek 1993-1994*, Den Haag, 1993; blz. 131 (hierna: Jaarboek '93-'94)
- 18 *De Unie waarin we ons thuis voelden*. A.J. van Dulst (redactie), Den Haag, 1980; blz. 111
- 19 Jaarboek '93-'94, blz. 131
- 20 Groei, blz. 63
- 21 A. Joustra en E. van Venetië, *Ruud Lubbers. Manager in de politiek*. Baarn, 1989; blz. 103 (hierna: Joustra 1989)
- 22 Groei, blz. 56 en 62
- 23 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit *Elseviers Magazine*, 16 oktober 1976; Groei, blz. 194; *de Volkskrant*, 4 oktober 1951; *De Nieuwe Linie*, 16 mei 1964; *Vrij Nederland*, 25 december 1976; *Haagse Post*, 19 april 1972; *De Tijd*, 1 april 1972; Verkuil, blz. 72.
- 24 J. Stam e.a., *Hoog gegrepen. Tien bewindslieden, universiteiten en politiek*. Amsterdam, 1995; blz. 165 (hierna: Stam)
- 25 Stam, blz. 28 en 33. Ritzen schafte deze democratisering af zodra het CDA niet meer meeregeerde.
- 26 J. Blokker, *de Volkskrant*, 14 oktober 1995, over: James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*. Boom, 1995.
- 27 Groei, blz. 42
- 28 Verkuil, blz. 85
- 29 Groei, blz. 161
- 30 Jaarboek '93-'94, blz. 133-34

- 31 Idem, blz. 132
- 32 Formatiedagboeken, blz. 203-04
- 33 Groei, blz. 161
- 34 Idem, blz. 71
- 35 Verkuil, blz. 101
- 36 Idem, blz. 73
- 37 Idem, blz. 115
- 38 Rehwinkel 1991, blz. 153
- 39 Jaarboek '93-'94, blz. 135
- 40 Formatiedagboeken, blz. 216-17 en 269
- 41 Formatiedagboeken, blz. 262-63
- 42 De journalist Henry Faas is destijds bij het verkeerde voormalige Duitse strafkamp in Drenthe op zoek geweest naar bevestigingen van informatie die hij had gekregen. H. Faas, *Termieten en muskieten. Vernieuwing en vernieling in de Nederlandse politiek*. Amsterdam (1988); blz. 162-63
- 43 J. van den Berg en H. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*. Alphen aan den Rijn, 1974; blz. 84 en 91-92
- 44 Groei, blz. 95
- 45 Document D 28/74, 12 maart 74
- 46 *Documentatie Verkiezingen* 1974, blz. A2-A3
- 47 C. Romme, *Katholieke Politiek*, augustus 1953, blz. 63
- 48 J. den Uyl, *Inzicht en Uitzicht*, Amsterdam, 1978; blz. 181-182
- 49 Zijlstra, blz. 242-244
- 50 *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, Stichting Kader- en Vormingswerk ARP, Den Haag (1976); blz. 16 (hierna: Woudschoten)
- 51 *Gerede Twijfel*, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag 1973; blz. 28-29
- 52 Woudschoten, blz. 18 en Verkuil, blz. 146
- 53 Groei, blz. 123-24
- 54 Woudschoten, blz. 39-40
- 55 Groei, blz. 123-24
- 56 Groei, blz. 194
- 57 Woudschoten, blz. 97
- 58 Groei, blz. 137
- 59 Groei, blz. 132
- 60 Woudschoten, blz. 107-09
- 61 Woudschoten, blz. 135
- 62 W. Fortuyn, *Kerncijfers 1945-1983 van de sociaal-economische ontwikkeling in Nederland. Expansie en stagnatie*. Deventer, 1983; blz. 184
- 63 Rehwinkel 1991, blz. 152-153. Zie voor eenzelfde recente PvdA-analyse: J. van den Berg en R. Bouwman, *Rottenbergs Den Uyl-mythe*, in: *Socialisme en Democratie*, 11-1997.
- 64 Rehwinkel 1991, blz. 116-17 en 119
- 65 *Niet Bij Brood Alleen*, CDA, 1976; blz. 8
- 66 Verkuil, blz. 170 en 288. Begin oktober 1976 meldde *Elsevier* dat Biesheuvel met 18 procent de polls aanvoerde.
- 67 Zijlstra, blz. 253; Verkuil, blz. 170
- 68 Joustra 1989, blz. 147
- 69 Groei, blz. 146
- 70 Joustra 1989, blz. 148. Het verhaal daarin dat KVP-minister Ruud Lubbers onthutst vernam van ARP-leider Aantjes hoe de uiteindelijke uitkomst van de lijsttrekkersdiscussie binnen de KVP was, en dat *en plein public* op een trap in de Tweede Kamer, komt ons sterk voor.
- 71 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit *HP/De Tijd*, 1 maart 1996; *Nijmeegs Dagblad*, 7 juli 1971; *Elsevier*, 11 maart 1972 en 29 maart 1975; *de Volkskrant*, 3 januari 1981; J. Tromp, *Voor de dwel niet bang*, blz. 171-72; *Haagse Post*, 29 maart 1975; *Trouw*, 2 maart 1996; *De Tijd*, 22 oktober 1976.

- 72 M. Matalin en J. Carville, *All's fair. Love, War and running for President*, New York, 1994; blz. 173 (hierna: Matalin)
- 73 Verkuil, blz. 180
- 74 *Trouw*, 26 mei 1977
- 75 *Trouw*, 24 februari 1996
- 76 *Trouw*, 17 februari 1996
- 77 *Winkler Prins Encyclopedisch Jaarboek 1978*, Amsterdam/Brussel, 1978; blz. 208
- 78 *Trouw*, 2 december 1995
- 79 *Trouw*, 25 november 1995
- 80 Verkuil, blz. 190. Dat hij deze drie ministers 'tweede keus' noemt, is verwonderlijk. Hun rol in dit kabinet en volgende kabinetten bewees dat zij politieke zwaargewichten waren verzeleken met Boersma en de (ook gevraagde) bestuurlijk onervaren Goudzwaard.
- 81 Verkuil, blz. 187
- 82 J. Toirkens, *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid 1975-1986*, Deventer, 1988; blz. 53 (hierna: Toirkens)
- 83 *Gespreide Verantwoordelijkheid*, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag, 1978; blz. 20-23
- 84 Groei, blz. 167
- 85 H. Schmidt, *Menschen und Mächte*, Berlijn, 1990; blz. 90 (hierna: Schmidt)
- 86 Schmidt, blz. 231
- 87 Joustra 1989, blz. 151-52
- 88 Stam, blz. 103-04
- 89 *NRC*, 4 april 1996
- 90 Schmidt, blz. 232
- 91 *Nederland en de kernwapens. Een studie over het Nederlands nucleair beleid 1972-1985*. Atlantische Commissie, Alphen aan den Rijn/Brussel, 1987; blz. 123 (hierna: Kernwapens)
- 92 H.J. Neuman, *Het voorbehoud*. Nijmegen, 1984; blz. 15-17
- 93 Ph. van Praag jr., *Strategie en illusie*, Amsterdam, 1990; blz. 342
- 94 *Het succes van Lubbers*, J.J. Lindner (redactie), z.j.; blz. 72 en 83
- 95 Kernwapens, blz. 142 en *Trouw*, 21 december 1979
- 96 Toirkens, blz. 60-63
- 97 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit Joustra 1989, blz. 31, 36, 134, 151 en 259; *Elsevier*, 9 februari 1974 en 19 mei 1990; *Vrij Nederland*, 10 augustus 1974; *Trouw*, 30 december 1975; *De Tijd*, 6 mei 1977; *Haagse Post*, 25 november 1978; *NRC*, 4 november 1989 en 4 november 1993; *HP/De Tijd* van 12 november 1993
- 98 Dagboek P.G. Kroeger, 31 oktober 1979
- 99 *Trouw*, 25 november 1995
- 100 Joustra 1989, blz. 175
- 101 Groei, blz. 174 en Verkuil, blz. 217
- 102 *Trouw*, 25 november 1995
- 103 Aantekeningen P.G. Kroeger van AB-CDJA 10 januari 1981
- 104 Dagboek P.G. Kroeger, 14 mei 1981
- 105 Idem, 15 mei 1981
- 106 Idem, 26 mei 1981
- 107 *De Telegraaf*, 27 mei 1981
- 108 H. Nietsch, *Leerling en meester*, Amsterdam, 1993; blz. 157 (hierna: Leerling)
- 109 Deze en andere citaten uit deze kabinetsformatie komen uit de aantekeningen t.b.v. de notulen van de CDA-fractie, die door P.G. Kroeger werden gemaakt, alsmede uit diens dagboeken van die maanden
- 110 Zijlstra, blz. 247
- 111 Verkuil, blz. 227
- 112 Leerling, blz. 154
- 113 Dagboek P.G. Kroeger, 10 fe-

bruari, 3 maart en 23 maart 1982. Banenplanmaker Ritzen trachtte op de valreep via de politiek assistent van CDA-staatssecretaris van Onderwijs Deetman greep te herwinnen. Tevergeefs. Een kennismakingsgesprek werd door de val van het kabinet doorkruist

114 Zie ook wat de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, George Shultz, over deze fase meldt in zijn memoires (blz. 272 en 292). George P. Shultz, *Turmoil and Triumph*, New York, 1993

115 Dagboek P.G. Kroeger, 11 juni 1982; Stam, blz. 111

116 Leerling, blz. 154

117 Joustra 1989, blz. 239

118 Leerling, blz. 153

119 Dagboek P.G. Kroeger, 13, 14 en 15 juli 1982

120 Toirkens, blz. 156

121 Leerling, blz. 154-55

122 *Vrij Nederland*, 26 december 1987

123 Dagboek P.G. Kroeger, 13 oktober 1982

124 Leerling, blz. 154-55

125 Dagboek P.G. Kroeger, 25 en 26 oktober 1982

126 Stam, blz. 111 en 113-14

127 Leerling, blz. 155

128 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit de overdenking die ds C.A. ter Linden hield tijdens de dienst ter nagedachtenis van Jan de Koning in de Kloosterkerk in Den Haag, 14 oktober 1994; *Haagsche Courant*, 10 oktober 1994; ANP, 11 oktober 1994, *Elsevier*, 19 mei 1990; *Vrij Nederland*, 29 september 1990; *de Volkskrant*, 11 maart 1989; *De Gelderlander*, 10 oktober 1994

129 Embargo-exemplaar Regeringsverklaring 22 november 1982

130 Toirkens, blz. 107 en 142

131 Dagboek P.G. Kroeger, 22 november 1982. De Kamer kortte vervolgens 1,85 procent om de klap tussen hogere en lagere onderwijzerssalarissen verder uit te smeren

132 Joustra 1989, blz. 154-55

133 Scholtens behendigheid bleek nog lang nadien. Jaren na zijn vertrek reisde hij de wereld rond als voorzitter van een anti-apartheidsorganisatie van parlementariërs, ook al was hij allang geen volksvertegenwoordiger meer

134 Kernwapens, blz. 163 en 187-89

135 Notities P.G. Kroeger van de bijeenkomst van 10 november 1983

136 Toirkens, blz. 118-20

137 NRC, 20 januari 1984

138 *De Tijd*, 15 mei 1989

139 M. Metz, *De stranding*, Nijmegen, 1995; blz. 110

140 NRC, 6 april 1984

141 Rehwinkel 1991, blz. 118

142 Toirkens, blz. 125

143 Stam, blz. 112

144 Lubbers en Deetman pasten deze methode ook bij anderen toe, oppositieleider Kok bijvoorbeeld. Hem werd net zo'n logo-loos memo aangeleverd met een analyse van studie-financieringsproblemen om hem te helpen zijn fractiecollega Jacques Wallage koest te houden. Dagboek P.G. Kroeger, 11 december 1987

145 NRC, 13 december 1984

146 NRC, 21 december 1996

147 Kernwapens, blz. 201

148 Dagboek P.G. Kroeger, 11 november 1985; NRC, 1 november 1985

149 P. Rehwinkel en J. Nekkens, *Regerenderwijs. De PvdA in het kabinet Lubbers-Kok*, Amsterdam, 1994; blz. 75 (hierna: Rehwinkel 1994)

- 150 Dagboek P.G. Kroeger, 23 november 1985
- 151 *CDActueel*, 30 juni 1984
- 152 Persbericht speech Deetman en *CDActueel*, 7 december 1985; *Het Vrije Volk*, 24 december 1985
- 153 Dagboek P.G. Kroeger, 8 en 9 januari 1986
- 154 *Vrij Nederland*, 16 maart 1996
- 155 Dagboek P.G. Kroeger, 18 april 1985 en 28 augustus 1985
- 156 NRC, 28 oktober 1985
- 157 Dagboek P.G. Kroeger, 7 april 1986
- 158 Idem, 22 april 1986
- 159 Idem, 10 mei 1986
- 160 J. van Thijn en M. van Weezel, *Inzake het kabinet-Lubbers*, Amsterdam, 1986; blz. 245
- 161 NRC, 22 mei 1986
- 162 *HP/De Tijd*, 14 april 1995
- 163 *Vrij Nederland*, 16 maart 1996
- 164 Dagboek P.G. Kroeger, 1 juli 1986 en 10 januari 1986
- 165 Leerling, blz. 159
- 166 Dagboek P.G. Kroeger, 3 september 1986
- 167 Idem, 2, 3, 9 en 10 juli 1986
- 168 J. Dohmen, *De Vriendenrepubliek*, blz. 59-61
- 169 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit Bibeb et al., *Elco Brinkman*, Kampen, 1993, blz. 31 en 39; *HP/De Tijd*, 20 december 1991; *de Volkskrant*, 21 november 1984, 16 februari 1985, 18 november 1989, 12 mei 1990; J. Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, blz. 141; *Avenue*, september 1993; *Vrij Nederland*, 11 juni 1983, 21 april 1984; *De Tijd*, 20 april 1990; *Haagse Post*, 3 maart 1983; *Het Parool*, 7 oktober 1989; J. Tromp, *Deining aan Zee*, blz. 72.
- 170 Televisieprogramma *De Keuze*, 22 juli 1995
- 171 Stam, blz. 120-21
- 172 Dagboek P.G. Kroeger, 27 november en 1 december 1987
- 173 *Elsevier*, 23 januari 1988
- 174 *Vrij Nederland*, 26 december 1987
- 175 Dagboek P.G. Kroeger, 15 en 24 februari 1988. Dit voorstel kwam trouwens uit *Liberaal Bestek* van de vvd en was eerder door Oostlander met Klop gelanceerd als vorm van versterking van het maatschappelijk middenveld. Deetman blokkeerde dit voorstel omdat hij een duidelijke keuzemogelijkheid ideologisch veel juistere vond: wie openbaar onderwijs wil krijgt dat, maar de Grondwet garandeert terwille van de geestelijke vrijheid aan anderen dan wel het eigen, levensbeschouwelijk onderwijs
- 176 Stam, blz. 112. De ov-jaarkaart voor studenten werd ingevoerd om Lubbers en Deetman in deze discussie op één lijn te krijgen: dit idee leverde besparing op, maar was tegelijk een pluspunt voor de studenten
- 177 Leerling, blz. 159
- 178 NRC, 6 juni 1988
- 179 Dagboek P.G. Kroeger, 16 juni 1988
- 180 M. van Poelgeest, *Zo doen wij dat dus*, Amsterdam, 1990; blz. 143-44
- 181 Dagboek P.G. Kroeger, 17 augustus 1989
- 182 Idem, 16 augustus 1989
- 183 NRC, 7 september 1989
- 184 Rehwinkel 1994, blz. 18
- 185 *Hier: de Partij van de Arbeid! Vijftig jaar geschiedenis in interviews*, M. Mevius, L. Booij, E. van Bruggen (redactie), Amsterdam, 1996; blz. 218
- 186 Rehwinkel 1994, blz. 115



- 187 NRC, 22 maart 1990
- 188 *Der Spiegel*, nr. 40, 1996; NRC, 10 november 1989; H. Teltschik, 329 *Tage. Innenansichten der Einigung*, Berlijn, 1991; blz. 11-16 (hierna: Teltschik)
- 189 Teltschik, blz. 38
- 190 Idem, blz. 66
- 191 L. Ornstein en M. van Weezel, *De verloren erfenis. Het slinkend vertrouwen in de sociaal-democratie*, Amsterdam, 1992; blz. 69-70 (hierna: Ornstein)
- 192 Dagboek P.G. Kroeger, 19 september 1990
- 193 A. Joustra en E. van Venetië, *De geheimen van het Torentje. Praktische gids voor het premierschap*, Amsterdam, 1993; blz. 69
- 194 Ornstein, blz. 74
- 195 Rehwinkel 1994, blz. 245-46
- 196 Deze analyse gaf hij vlak voor zijn overlijden in het *CDA-jaarboek 1994-1995*, blz. 98
- 197 Rehwinkel 1994, blz. 122 en 246; Dagboek P.G. Kroeger, 18 maart 1991
- 198 Ornstein, blz. 134
- 199 Rehwinkel 1991, blz. 147
- 200 Dagboek P.G. Kroeger, 28 augustus 1991
- 201 J. van Sinderen en P.M. Waasdorp, *Het aanbodbeleid van drie kabinetten-Lubbers*, in: *ESB*, 21 september 1994, blz. 848-52
- 202 F. de Kam, *Jaarboek Overheidsuitgaven 1995*, deel 1, hoofdstuk 1, 100, Den Haag 1994; blz. 10-16 (hierna: De Kam)
- 203 Rehwinkel 1994, blz. 152
- 204 Rehwinkel 1991, blz. 217-18
- 205 *de Volkskrant*, 10, 15 en 19 februari 1992
- 206 Program van Uitgangspunten van het CDA, 1992, blz. 9
- 207 Brief van L.C. Brinkman aan J. van Gennip van 15 januari 1992
- 208 Brief met bijlage-notitie van R. Lubbers aan J. van Gennip van 6 januari 1992
- 209 Brief van A. Zijdeveld aan het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA van 23 december 1991
- 210 Rehwinkel 1994, blz. 22-23
- 211 Idem, blz. 250-252
- 212 Idem, blz. 254
- 213 Dagboek P.G. Kroeger, 27 januari 1993
- 214 *de Volkskrant*, 31 december 1994
- 215 *Trouw*, 27 december 1995
- 216 Het is niet onwaarschijnlijk dat Kok en Lubbers voor de toen actuele technolease-constructies rond Philips en de Rabobank liever een wat dynamischer en plooibaarder niet-fiscalist op die stoel hadden
- 217 Rehwinkel 1994, blz. 135
- 218 De Kam, blz. 10-16
- 219 Joustra 1989, blz. 28
- 220 C. Bremmer, *Van 54 naar 34*, blz. 25-26 (hierna: Bremmer)
- 221 Rehwinkel 1994, blz. 166-69. Overigens liet de Bush-campagne zich wél door John Majors aanpak leiden, terwijl de Clinton-campagne primair de lessen van de blunders van Labour trok. Zie Matalin, blz. 374-78.
- 222 Rehwinkel 1994, blz. 234
- 223 *Jaarboek '93-'94*, blz. 136-37
- 224 *Vrij Nederland*, 25 december 1993
- 225 Memo W. van de Camp aan L.C. Brinkman van 6 januari 1994
- 226 M. Henneman, Logboek CDA-campagne, in: *Met Brinkman op campagne*, Amsterdam 1994 (hierna: Henneman)
- 227 Bremmer, blz. 31
- 228 Idem, blz. 37
- 229 *de Volkskrant*, 7 april 1994

- 230 Idem, 9 april 1994
- 231 Idem, 16 april 1994
- 232 E. van Thijn, *Retour Den Haag*, Amsterdam, 1994; blz. 206 (hierna: Van Thijn)
- 233 *CD-Verkenningen*, nr. 7-8, 1994
- 234 Henneman en ook: *de Volkskrant*, 9 april 1994
- 235 *Vrij Nederland*, 23 april 1994
- 236 Van Thijn, blz. 230. De medicus en PvdA-Kamerlid Rob Oudkerk meldde later (*de Volkskrant*, 16 oktober 1995) dat Hirsch Ballins noodkreet gegrond was. Al was de relatie die deze legde met de gevreesde komst van 'een CDA-loos kabinet' voor Oudkerk een reden tot boosheid geweest, 'het signaal vond ik terecht'. Wat de bezuinigingseis van De Nederlandse Bank betreft: het kabinet-Kok heeft na 1994 18 miljard gesneden. Duisenberg kreeg bijna zijn zin, kortom
- 237 Bremmer, blz. 34
- 238 *de Volkskrant* en *NRC*, 4 mei 1994; zie ook het *Rapport van de Evaluatiecommissie*, de zogeheten 'commissie-Gardeniers', CDA, Den Haag, juli 1994.
- 239 Idem, blz. 25. In deze passage van dit rapport wordt gesteld dat na Bergschenhoek het 'feitelijk onjuiste beeld' was ontstaan 'dat leden van het kabinet de fractieleiding voor een voldongen feit hadden geplaatst'. Niet verklaard werd waarom dit 'onjuiste beeld' vervolgens zo lastig te ontzenuwen of weg te nemen bleek. In dit boek (zie ook Thijs Wöltgens' impliciete relaas in Rehwinkel 1994) blijkt dat dat beeld feitelijk juist was. De eerder aangehaalde uitlatingen van Lubbers op 14 mei 1994 wijzen bovendien in diezelfde richting.

## Index op personen

- Aantjes, W. 15, 43-45, 47, 49, 50,  
53-99, 100-137, 139, 178, 179,  
186, 192, 269
- Aalberse, P. 18, 20, 21, 23
- Aardenne, G. van 99, 109, 164, 188,  
197, 198, 233
- Ackerman, E. 250
- Adelmund, K. 319
- Agt, A. van 34-38, 44-47, 53-99,  
100-137, 138-189, 190, 194, 195,  
198, 207, 236, 238, 249, 251, 253,  
307, 312, 321-323, 328, 334, 339
- Albeda, W. 44, 46, 64, 71, 97, 99,  
109-112, 119-121, 131, 137, 140,  
188, 230, 263
- Alfrink, B. 138
- Algra, H. 49, 170
- Amelsvoort, M. van 292
- Andreotti, G. 251
- Andriessen, F. 39, 40, 45-47, 49, 53-  
99, 100-137, 139, 142, 157, 198,  
267, 308, 311, 320, 322, 323, 327,  
332, 336-338
- Andriessen, K. 253, 277, 315, 316
- Aquino, Th. van 29
- Ariëns, A. van 31, 138
- Bakker, M. 28
- Balkenende, J.P. 273
- Beatrix 145, 148, 149, 282, 283,  
296, 324, 325
- Beek, R. ter 248
- Beel, L. 17, 38, 43, 44
- Beernink, W. 13, 17, 21, 38
- Beeten, R. van de 138, 322
- Beinema, M. 223
- Berg, J. van den 51
- Berg, M. van den 156
- Berghuis, W. 21
- Beumer, B. 97
- Biesheuvel, B. 15, 18, 20, 21, 24, 34,  
36, 38, 43-48, 67, 76, 81, 82, 88,  
190, 261, 306, 312
- Biesheuvel, P.J. 231, 284, 285, 337
- Bildt, C. 250
- Blokker, J. 33
- Bluyssen, J. 67
- Boer, H. de 34, 64, 95-97, 113-116,  
131-135, 147, 159, 170, 273
- Boer, J. de 145, 152
- Boersma, J. 38, 43-45, 67, 73, 89,  
97, 110
- Bogaers, P. 17, 19, 22, 25, 26
- Bok, M. de 30
- Bolkestein, F. 14, 204, 211, 334,  
337, 340
- Boorsma, P. 231, 249
- Borgman, F. 213, 231
- Borstlap, H. 16, 58, 101, 103, 128-  
130, 141, 168, 171-174, 177, 181,  
196, 212, 229, 230, 247, 256, 273
- Boudewijn 237, 299
- Bouterse, D. 159
- Braks, G. 91, 108, 134, 135, 151,  
166, 204, 215, 253-255, 268, 281,  
282, 293, 294, 299, 300, 304, 312,  
319
- Brandt Corstius, H. 203
- Bremmer, C. 241-244, 299, 300,  
306, 313, 319, 324, 329, 330, 336
- Brinkhorst, L.J. 155
- Brinkman, L. 11, 167, 168, 182,  
183, 186-189, 190-225, 226-265,  
266-313, 314-338, 341

- Brink, J. van de 98  
 Britten, Sir. L. 334  
 Brokx, G. 144  
 Broek, H. van de 134, 146, 147, 159,  
 167, 180, 201, 215, 231, 234, 238,  
 239, 242, 243, 267, 312, 319, 334,  
 336  
 Bruins Slot, J. 13-16, 33  
 Buikema, J. 115, 179, 186  
 Bukman, P. 64, 135-142, 148, 149,  
 160, 161, 165, 166, 177, 179, 180,  
 183-186, 193-195, 204, 205, 208,  
 212, 217, 253, 255, 282, 293, 312,  
 319, 323  
 Burg, V. van der 278  
 Burger, J. 45, 46  
 Bush, G. 251
- Callaghan, L. 114, 140  
 Cals, J. 13, 17, 19-22, 25, 27  
 Camp, W. van de 130, 138, 175,  
 192, 231-234, 252, 313, 337  
 Camps, Th. 327  
 Carter, J. 105, 140  
 Carville, J. 89  
 Claes, W. 318  
 Claus 165  
 Cornelissen, D. 224  
 Couwenberg, S. 19, 22
- Dales, I. 246, 257, 314  
 Dam, M. van 190  
 Dankert, P. 201, 267  
 Dees, D. 240  
 Deetman, W. 11, 36, 134, 152, 159-  
 161, 164-167, 176, 177, 182, 186-  
 189, 190-225, 226, 231-244, 252,  
 273, 274, 281, 287, 301, 319-325,  
 333, 337  
 Dehaene, J.L. 299, 307, 334  
 Delors, J. 237, 292, 299, 307, 334  
 Diepenhorst, I. 194  
 Dijk, C. van 172  
 Dijk, L. van 190
- Dijkman, S. 97, 179, 186, 189  
 Dijkstal, H. 241  
 Doop, P. 50, 281, 282, 293-296,  
 316, 317  
 Doorn, H. van 22, 25  
 Donner, A. 44  
 Drees, W. 14, 32  
 Drees jr., W. 32, 38  
 Duisenberg, W. 70, 100, 187, 196,  
 329  
 Duynstee, F. 50  
 Ende, J. van de 328  
 Evenhuis, H. 152
- Faber, S. 115, 116, 136, 179, 186  
 Franken, H. 142  
 Frinking, A. 152
- Gaay Fortman, W. de 15, 16, 45, 47,  
 64-67, 71-75, 89, 97, 131, 136, 151,  
 153, 208, 220  
 Gabor, D. 255, 278  
 Gardeniers, T. 327, 332, 333  
 Gennip, J. van 19, 22, 104, 172, 193,  
 217, 224, 227, 228, 230, 243, 273-  
 275, 286, 294, 300, 301, 304, 309,  
 327, 329  
 Gerritse, G. 84, 101, 108, 110, 112,  
 118-129, 134, 152, 157, 158, 164,  
 172-179, 186, 198, 199, 231, 236,  
 252, 278  
 Geus, J. de 182, 191, 193  
 Gijsen, J. 11  
 Ginjaar, L. 245  
 Giscard d'Estaing, V. 114  
 Gorbatsjov, M. 201  
 Goudzwaard, B. 40, 65, 67, 74, 75,  
 88, 113, 132-134, 142  
 Graaf, K. van de 328  
 Graaf, L. de 21, 197  
 Graaf, D. de 297  
 Grave, F. de 240  
 Grinten, W. van der 94, 95, 98  
 Groenendijk, J. 136  
 Groenevelt, J. 136

- Groenevelt, A. 124  
 Groot, P. de 90  
 Havenga, E. 228  
 Heerma, E. 220, 242, 253, 308-311, 336-339  
 Helgers, H. 34, 277, 334, 336  
 Hillen, J. 79, 129, 130, 182, 183, 186-189, 199, 204, 216, 232, 252, 337  
 Hirsch Ballin, E. 237, 253, 272, 273, 279, 283, 300, 319, 321, 329  
 Hitler, A. 27  
 Honecker, E. 46  
 Hond, M. de 210  
 Hoogendijk, W. 40-42, 48, 58, 63, 64, 67, 69, 101-104  
 Hoop Scheffer, J. de 231, 252, 319, 337-341  
 Houwelingen, J. van 97, 115, 116  
 Huijsen, J. 23  
 Hul-Omta, J. van den 224, 290, 316  
 Iersel, J. van 278  
 Isthā, D. 267  
 Janmaat, J. 318  
 Janssen van Raay, J. 87  
 Jenkins, M. 267  
 Joekes, Th. 197  
 Johannes XXIII 12, 13, 31, 33  
 Jong, L. de 110, 111  
 Jong, P. de 21, 32, 34, 77, 78, 190, 312  
 Jong Ozn., K. de 91, 96, 115, 132, 173  
 Juliana 17, 38, 44, 73  
 Jurgens, E. 19-22, 25  
 Kaland, A. 23, 249, 264, 269, 270, 277, 278, 286-291, 297, 307  
 Kam, F. de 296  
 Kemenade, J. van 91, 96  
 Kennedy, J. 33  
 Klinkenberg, W. 28  
 Klompé, M. 13, 15, 44, 47, 124, 125, 128, 138  
 Klop, K. 141, 273  
 Knapen, B. 228  
 Kohl, H. 133, 140, 208, 218, 236, 250, 251, 299, 311, 334  
 Kok, W. 125, 156, 188, 209, 238-243, 248, 253-263, 267, 270-272, 279, 280, 284-289, 292, 296, 301, 303, 314, 315, 321-329, 333-337, 340  
 Kolnaar, A. 293, 315-317  
 Koning, J. de 47-50, 57, 58, 61-69, 76, 78, 98, 101, 108, 113, 129, 132, 135, 136, 138-189, 195-199, 203, 204, 209, 212-215, 226-265, 268, 270, 272, 276, 279, 282, 294, 298, 304, 311, 314, 321, 325, 326, 332, 335-337  
 Koning, M. de 76, 161, 162, 165, 210, 214  
 Kooijmans, P. 319, 322  
 Kort, W. de 17  
 Korte, R. de 212, 217, 233-236, 240  
 Korthals Altes, F. 203  
 Koster, R. 238, 254, 259, 260, 268-271, 282  
 Kosto, A. 248  
 Kraaijeveld, J. 132, 215, 327  
 Krajenbrink, J. 31, 40-43, 48-54, 57, 66, 87, 92, 126  
 Kremers, S. 141, 151, 172, 215  
 Krol, B. 217, 276  
 Kruisinga, R. 50, 51, 57, 65-67, 91, 105, 106, 109  
 Kuiper, D. 21  
 Kuyper, A. 55, 276  
 Kwaadsteniet, W. 114, 179  
 Laan, Th. 39, 40  
 Laarhoven, J. van 335  
 Lanser, J. 67  
 Lansink, A. 50  
 Lardinois, P. 98, 135  
 Leeuwen, L. van 106, 249, 273, 308, 311, 335  
 Leijenhorst, G. van 151

- Leijnse, F. 279, 285  
 Leyten, M. 50, 59, 66, 77, 78, 128,  
 131, 192, 217, 218, 273  
 Lieshout, W. van 12, 41, 103, 167  
 Linden, C. ter 169  
 Linden, R. van der 182, 206, 231,  
 255, 278  
 Linschoten, R. 285  
 Lodders, T. 11, 264, 273, 289, 311,  
 320-325, 333-339  
 Louw, A. van der 44  
 Lubbers, R. passim  
 Luns, J. 15
- Major, J. 280, 281, 303  
 Marijnen, V. 17  
 Martens, W. 208, 236, 250, 299,  
 331  
 Maij-Weggen, H. 253  
 Meijer, I. 125  
 Meijer, W. 155  
 Mellema, J. 24  
 Melkert, A. 257  
 Menten, P. 82  
 Mierlo, H. van 21, 155, 245, 302  
 Mitterrand, F. 299, 307  
 Molleman, H. 51  
 Mommersteeg, J. 152  
 Montfrans, G. van 182, 192, 195,  
 217, 231, 249, 298, 313  
 Mulder, A. 82  
 Mulder, H. 222  
 Mussolini, B. 27
- Nelissen, R. 98  
 Nell Breuning, O. von 104  
 Niehe, I. 328, 330  
 Niftrik, G. van 14, 23  
 Nijpels, E. 156, 163, 164, 167, 197,  
 198, 202-204, 209, 211, 215, 233,  
 240  
 Nordholt, E. 283
- Oosterhuis, H. 128  
 Oostlander, A. 50, 63, 70, 75, 92,  
 102-105, 130, 142-144, 157, 168,  
 171, 181, 182, 187, 193, 194, 215,  
 216, 226, 236
- Pais, A. 101, 109, 112, 132, 167,  
 323  
 Papini, R. 104  
 Patten, C. 280, 303  
 Peijnenburg, R. 47, 100, 101, 109  
 Penders, J. 130, 286, 290, 297  
 Peper, A. 124, 237, 238, 246, 272,  
 280  
 Pijl, K. van der 219  
 Pleumeekers, J. 182, 217, 231  
 Pous, J. de 44, 67, 98, 145  
 Pronk, J. 248, 257, 303
- Quay, J. de 16, 17, 29  
 Quené, Th. 256, 276
- Reagan, R. 140, 180, 201  
 Reijden, J. van der 84, 222  
 Riel, H. van 95  
 Rijnvos, C. 308  
 Rijpstra, P. 66-69  
 Ritzen, J. 33, 154, 248, 257, 263,  
 296  
 Romme, C. 14, 16, 17, 55, 68, 124  
 Roolvink, B. 20, 55  
 Rooy, Y. 244, 252, 300, 319  
 Rottenberg, F. 218, 267, 268, 272,  
 286, 290, 295-298, 303, 321, 329  
 Rossem, J.P. van 331  
 Ruding, O. 122, 166, 176, 177, 182,  
 185-189, 196-200, 203, 205, 214-  
 216, 230-232, 235-243, 253, 268,  
 316, 323, 336  
 Ruiter, J. de 82, 97, 132, 153, 167,  
 180, 215, 234, 273  
 Ruppert, M. 15, 131  
 Rutten, F. 251, 273  
 Ryzjkov, N. 201
- Schakel, M. 108, 110  
 Schäuble, W. 311  
 Schinkelshoek, J. 128-130, 178,  
 180, 186, 187, 200, 205-209, 213,

- 239-245, 252, 253, 269, 279, 307-312  
 Schmelzer, N. 18-20, 23-26, 29, 243, 261, 337  
 Schmidt, H. 105, 106, 114, 115, 140, 147  
 Scholten, J.N. 33, 97, 115, 116, 132, 163, 179, 180, 186, 189, 249  
 Scholten, W. 109, 115, 116, 151, 164, 308, 333  
 Schouten, J. 14-16, 22, 31  
 Schuyt, K. 237  
 Sint, M. 201, 263  
 Smits, M. 39, 51, 79, 86, 106, 116, 126-129, 135, 136, 139, 143, 144, 160, 162, 165, 166, 174, 179, 183-186, 192-195, 199, 205-209, 212, 215, 217, 240, 242, 269, 285, 313, 323, 327  
 Soetekouw, A. 277  
 Spit, F. 320  
 Stee, A. van der 23, 34, 35, 38, 39, 80, 81, 122, 132, 135, 137, 154-157  
 Steenkamp, P. 27-32, 35, 38-42, 46-52, 53-99, 101, 104, 108-113, 118, 127, 131-135, 138, 139, 153, 159, 162, 166, 185, 187, 191, 202, 217, 218, 224, 226, 229, 230, 269-273, 276, 311, 312, 329, 341  
 Stekelenburg, J. 262  
 Stermerdink, A. 125, 129, 157, 173  
 Straaten, P. van 82  
 Strauss, F.J. 140  
 Tegelaar, H. 192  
 Terlouw, J. 145-151, 164  
 Terpstra, G. 278  
 Thatcher, M. 117, 187, 250, 251, 280  
 Thijn, E. van 93-95, 150, 151, 155, 158, 171, 172, 221, 223, 238, 254, 259-265, 270, 282, 283, 301, 314, 315, 321, 329  
 Thuis, W. 277, 327  
 Tilanus, A. 20-24, 36, 40, 46  
 Tilanus, H. 14  
 Tindemans, L. 106, 177, 205, 331  
 Tuijnman, D. 149  
 Udink, B. 36, 306  
 Uyl, J. den 18, 19, 37, 44-47, 50, 51, 56, 57, 60, 62, 67-78, 87-94, 100, 106, 115, 118, 130, 139, 141-143, 147-158, 163, 164, 168, 188, 195, 199, 207-212, 238, 315  
 Veen, C. van 38  
 Veenhof, A. 93, 101, 182, 185, 186, 217, 231  
 Veerman, A. 33, 34, 38, 40, 43, 131  
 Veld, R. in 't 226, 296  
 Veld, E. ter 248, 269, 279, 285, 296  
 Veldhuis, J. 276  
 Veldkamp, G. 17  
 Velzen, W. van 192, 205, 218, 226-236, 239, 240, 243, 244, 249-254, 264, 273-278, 281, 282, 285, 286, 289-293, 296-298, 306-317, 320, 330, 333  
 Vergeer, W. 59, 78  
 Veringa, G. 32, 33, 318  
 Verschuier, O. van 40, 46, 57, 66, 67, 78, 92, 104, 106, 217, 218  
 Voet, H. van der 209, 292  
 Voorhoeve, J. 217, 233, 235, 240  
 Vondeling, A. 18, 19, 44, 89  
 Vonhoff, H. 91  
 Vorrink, I. 72  
 Vries, B. de 110, 127, 134, 148, 152, 177-179, 183, 186, 187, 193, 197-200, 204-209, 212-218, 226-265, 268, 269, 277-280, 284-287, 290-293, 296, 305, 308-311, 315, 316, 321, 336  
 Vries, J. de 289  
 Wagemakers, T. 192  
 Wallage, J. 280, 296, 303, 305, 310, 314, 321, 354  
 Weezel, M. van 33  
 Weijers, S. 145  
 Werner, J. 237, 273, 276

Wessels, A. 327  
 Westhof, H. 161  
 Wester, F. 11, 207, 252, 268-270,  
 280, 281, 284, 288, 294, 301, 305-  
 312, 319, 325, 328, 332, 336  
 Westerterp, T. 19, 77, 78  
 Wiegel, H. 30, 43, 48-51, 76, 81, 91,  
 94-98, 106, 120, 121, 149, 155,  
 163, 202, 203, 211, 212, 220, 221,  
 260, 269, 298  
 Wiertz, F. 11  
 Wijffels, H. 181, 229, 293, 315, 327  
 Wilhelmina 50  
 Wilson, J. 161  
 Winsemius, P. 211, 212, 234  
 Wolters, F. 252, 253, 284, 308  
 Wöltgens, Th. 224, 245, 246, 255,  
 258-261, 269-272, 279, 282-287,  
 314  
 Worrel, J. 222  
  
 Zalm, G. 246  
 Zeeuw, D. de 39, 41, 43, 50, 57, 59-  
 61, 66, 67  
 Zeil, P. van 45, 58-60, 76-78, 107,  
 108, 116, 119-122, 126, 152-154  
 Zijderveld, A. 273, 275, 327  
 Zijlstra, J. 13-17, 20, 21, 57, 67, 76,  
 88, 98, 109, 120-123, 147-151,  
 187, 190, 230, 251, 281, 293, 308,  
 312, 315, 316  
 Zijlstra, R. 67  
 Zoutendijk, G. 211



Pieter Gerrit Kroeger | Jaap Stam

# DE ROGGE STAAT ER DUN

Macht en verval  
van het CDA **BIJ**  
1974-1998

Tegen alle voorspellingen in werd het CDA in de jaren tachtig een daverende machtsmachine en voor Nederlandse begrippen een ongekend succesverhaal. *De rogge staat er dun bij* beschrijft hoe het noodverband van drie naar adem happende partijen razendsnel uitgroeide tot een geolied apparaat dat in de jaren negentig minder plotseling stokte dan tot nu toe algemeen werd aangenomen.

*De rogge staat er dun bij* analyseert de intense herbezinning van het CDA en laat daarover de partij-ideologen zelf uitvoerig aan het woord. Het onderzoekt van binnenuit hoe het CDA de politieke discussie en beleidsvorming in ons land kon domineren, en schetst hoe dit door zijn vertegenwoordigers werd uitgestraald. Het boek ontleedt de periode die daarop volgde waarin de interne aanpak en de politieke regie vermolmden, waardoor het CDA in een isolement raakte en het eigen profiel verloor.

*De rogge staat er dun bij* is het definitieve verhaal over de belangrijke rol van de onvoorspelbare Dries van Agt, het wankel leiderschap van Ruud Lubbers, de onstuitbare opkomst en onvermijdelijke val van Elco Brinkman en de vernietigende verkiezingsuitslag van 1994. De auteurs Kroeger en Stam laten alle sleutelfiguren onverbloemd aan het woord. Ook de hoofdrolspelers in de fatale slotakte nemen geen blad voor de mond. Voor het eerst wordt hier het drama van het CDA voor en achter de schermen geschilderd.

**Pieter Gerrit Kroeger** (1956) is beleidsmedewerker van de HBO-Raad. In de jaren tachtig was hij politiek adviseur van minister Deetman. **Jaap Stam** (1956) is redacteur van *de Volkskrant*.

ISBN 90-5018-402-2



9 789050 184021